

НЗЯ 73

п 31

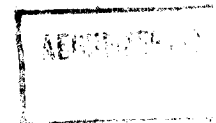
Петрушенко В.Л.

ФІЛОСОФІЯ

Навчальний посібник

3-тє видання, перероблене і доповнене

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
для студентів вищих закладів освіти
III – IV рівнів акредитації*

Львів
«Новий Світ - 2000»

2004

УДК 1 (07)
ББК 87 я 73
П 312

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти
III–IV рівнів акредитації
(Протокол № 14.2–525 від 20.04.2001 р.)*

Рецензенти:

- І.Ф. Надольний**, доктор філософських наук, професор Української академії державного управління при Президентові України
Е.П. Семенюк, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Українського лісотехнічного університету
В.П. Лисий, доктор філософських наук, професор Львівського національного університету ім. І.Франка

418726

Петрушенко В.Л.

П312 Філософія: Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III–IV рівнів акредитації. 3-тє видання, перероблене і доповнене. – Львів: «Новий Світ-2000», 2004. – 528 с.

ISBN 966-7827-12-7 «Новий Світ-2000».

Навчальний посібник є коротким за змістом і доступним за формою викладом історії світової та вітчизняної філософської думки, основних теоретичних проблем сучасної філософії (онтології, пізнання, природи свідомості, людського буття та ін.). Велика увага в книзі приділена філософії історії та соціальної філософії, питанням діалектики як загальної теорії розвитку і методу та її альтернативам. Посібник побудовано у відповідності з учбовою програмою курсу, він забезпечує використання повного комплексу основних методів навчання: словесного, наочного і практичного.

Призначений для студентів і аспірантів, широкого кола зацікавлених філософією.

УДК 1 (07)
ББК 87 я 73

ISBN 966-7827-12-7 «Новий Світ-2000»

НТБ ВНТУ
М. Вінниця

© «Новий Світ-2000», 2004.
© В.Л.Петрушенко, 2004
© В.М.Піча, наукова редакція,
унаочнення, 2004.

ЗМІСТ

Переднє слово	8
ТЕМА 1. ФІЛОСОФІЯ, ЇЇ ПОХОДЖЕННЯ, ПРОБЛЕМАТИКА ТА ФУНКЦІЇ	12
1.1. Особливості становища людини в світі та необхідність її самовизначення	14
1.2. Поняття та типологія світогляду. Світогляд і філософія	18
1.3. Особливості історичного виникнення філософії. Філософія і міфологія	23
1.4. Проблема визначення предмету філософії. Характерні риси філософського мислення. Співвідношення філософії, науки, релігії та мистецтва	26
1.5. Структура та функції філософського знання. Провідні позиції у філософії	31
ТЕМА 2. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ	38
2.1. Проблема «Схід—Захід» в сучасній філософії та культурології. Особливості східного та західного типів філософствування	41
2.2. Джерела, провідні ідеї та напрями філософської думки Стародавньої Індії	45
2.3. Канонічні джерела, провідні ідеї та напрями філософії Стародавнього Китаю	51
ТЕМА 3. АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ	58
3.1. Поняття античної філософії. Етапи її розвитку та загальні особливості	60
3.2. Розвиток ідей у натурфілософських («фізичних») школах Стародавньої Греції	63
3.3. Ідеї та представники високої класики в розвитку античної філософії	68
3.4. Завершальний цикл розвитку античної філософії: школи, ідеї, представники	73
ТЕМА 4. ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	78
4.1. Зміни у світогляді під час переходу від античності до європейського Середньовіччя	80

4.2. Вихідні ідеї середньовічної патристики. Місце філософії у духовному житті Середньовіччя	83
4.3. Схоластика і містика як провідні напрями середньовічної філософії	88
ТЕМА 5. ФІЛОСОФІЯ ВІДРОДЖЕННЯ	96
5.1. Поняття «Відродження» та характерні риси духовного життя цієї доби	98
5.2. Провідні напрями ренесансного філософствування: гуманістичний антропологізм, неоплатонізм, натурфілософія	100
5.3. Філософські ідеї пізнього Відродження	106
ТЕМА 6. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ	114
6.1. Панорама соціокультурних та духовних процесів у Європі Нового часу та особливості розвитку філософії	116
6.2. Методологічні пошуки Ф.Бекона та Р.Декарта	118
6.3. Теорія пізнання Т.Г. Гоббса та Дж. Локка. Скептицизм П. Бейля та Д. Юма, сенсуалістські максими Дж. Берклі	124
6.4. Б. Спіноза та Г. Лейбніц – тотожність і відмінність їх вчень про субстанцію	129
6.5. Б.Паскаль та філософія Просвітництва про місце і роль людини у світі	133
ТЕМА 7. НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ	140
7.1. Німецька класична філософія як особливий етап розвитку новоевропейської філософії	142
7.2. Імануїл Кант — творець німецької класичної філософії. Основні ідеї І. Канта	144
7.3. Філософські ідеї Й.-Г. Фіхте та Ф.-В.-Й. Шеллінга	149
7.4. Філософія Гегеля як найвище досягнення німецької класичної філософії	151
7.5. Антропологічний принцип філософії Л. Фейєрбаха	157
ТЕМА 8. ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ПРОЦЕС	
У ЄВРОПІ ХІХ ст.	162
8.1. Зміна парадигми філософського мислення у ХІХ — на поч. ХХ ст.	164
8.2. Вихідні ідеї філософії А. Шопенгауера та С. К'єркегора	166

8.3. Ідеї розроблення «наукової філософії» у європейській філософії ХІХ ст.	170
8.4. Фрідріх Ніцше та ідеї «філософії життя»	173
ТЕМА 9. ЗАРУБІЖНА ФІЛОСОФІЯ ХХ ст.	178
9.1. Загальні особливості духовних процесів та розвитку філософії у ХХ ст.	181
9.2. Сцієнтистські напрями у зарубіжній філософії ХХ ст.	184
9.3. Напрями антропологічного спрямування	188
9.4. Культурологічні та історіософські напрями у філософії ХХ ст.	198
9.5. Релігійна філософія ХХ ст.	204
9.6. Провідні тенденції розвитку світової філософії на межі тисячоліть	207
ТЕМА 10. НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ	215
10.1. Українська філософія як органічна складова української духовної культури. Загальні особливості української філософії	218
10.2. Провідні філософські джерела та філософські ідеї часів Київської Русі	221
10.3. Україна – Європа: духовні зв'язки Відродження. Поява професійної філософії в Україні	226
10.4. Особливості філософських курсів Києво-Могилянської академії. Життя та філософська діяльність Г.Сковороди	232
10.5. Університетська філософія в Україні ХІХ ст. Філософські ідеї в українській літературі та громадсько-політичних рухах	240
10.6. Особливості розвитку української філософії ХХ ст.	250
ТЕМА 11. ПРОБЛЕМА БУТТЯ У ФІЛОСОФІЇ	263
11.1. Фундаментальне значення проблеми буття для філософії. Людські виміри проблеми буття	265
11.2. Проблеми буття в історико-філософському окресленні. Категоріальні визначення буття	270
11.3. Сучасна наука про рівні та форми виявлення буття (філософське окреслення)	277
ТЕМА 12. СВІДОМІСТЬ ЯК ФІЛОСОФСЬКА ПРОБЛЕМА	285
12.1. Проблема онтологічного статусу свідомості та її суттєві ознаки	288
12.2. Проблема походження свідомості	291
12.3. Ідеальний статус буття свідомості. Свідомість і мова	297
12.4. Структура та функції свідомості	304

ТЕМА 13. ЛЮДИНА ТА ЇЇ БУТТЯ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ	311
13.1. Проблематичність людського буття. Життя, буття та існування як характеристики людини.	314
13.2. Проблема походження людини: сперечання еволюціонізму та креаціонізму.	318
13.3. Діяльність та екзистенціали людського буття. Сутнісні сили людини та багатство її проявів.	325
13.4. Співвідношення природного, соціального, персонального та трансцендентального в людині. Вихідні цінності людського буття.	330
13.5. Проблема смерті та безсмертя людини у філософсько-світоглядному окресленні.	336
ТЕМА 14. ФІЛОСОФІЯ ОСОБИСТОСТІ	345
14.1. Співвідношення понять “людина – індивід – особа – особистість, індивідуальність”.	347
14.2. Феномен людської особистості та проблема її онтологічного статусу.	350
14.3. Вихідні характеристики людської особистості. Відношення “Я і Ти”, “Я та Інший” у особистісному окресленні.	353
14.4. Основні аспекти буттєвих виявлень людської особистості.	360
ТЕМА 15. ПРОБЛЕМА ПІЗНАННЯ У ФІЛОСОФІЇ	368
15.1. Поняття пізнання та його види.	370
15.2. Рівні і форми пізнання.	375
15.3. Проблема істини в пізнанні. Істина та якісні характеристики знання.	380
15.4. Людина і пізнання. Істина і правда.	383
ТЕМА 16. ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ В СУЧАСНІЙ ФІЛОСОФІЇ	388
16.1. Особливості методологічної ситуації в сучасній філософії.	390
16.2. Сутність та структура методу як способу організації людської діяльності. Поняття методу, методології та методики.	393
16.3. Проблема методу та методології в сучасній філософії.	398
16.4. Методи і форми наукового пізнання.	409
ТЕМА 17. ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ	417
17.1. Філософія історії як напрям філософського знання: історичне формування проблематики.	419
17.2. Поняття історії. Історичний процес як реальність.	425

17.3. Філософія історії про суб'єкт, рушійні сили, умови та чинники історичного процесу.	431
17.4. Людина та історія. Роль особи в історії.	437
ТЕМА 18. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ	444
18.1. Онтологія соціального. Поняття та зміст соціальних якостей.	446
18.2. Поняття суспільства. Співвідношення суспільства і природи.	453
18.3. Суспільство як система. Основні сфери суспільного життя та їх взаємозв'язок.	459
18.4. Людина і суспільство: основні аспекти співвідношення.	464
ТЕМА 19. ДІАЛЕКТИКА ЯК ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ РОЗВИТКУ І МЕТОЇ ТА ЇЇ АЛЬТЕРНАТИВИ	473
19.1. Діалектика як складова філософії.	473
19.2. Діалектика як теорія та метод.	486
19.3. Вихідні складові теорії діалектики: принципи, категорії, рівні функціонування діалектичного рівня мислення.	490
19.4. Співвідношення діалектики із метафізикою, релятивізмом, софістикою, догматизмом та еклектикою.	503
Заключне слово.	512
Екзаменаційні питання з курсу “Філософія”.	513
Література.	517

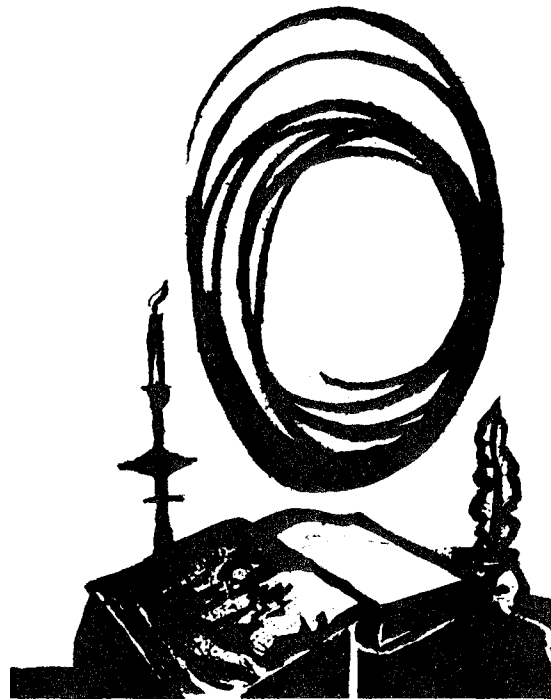
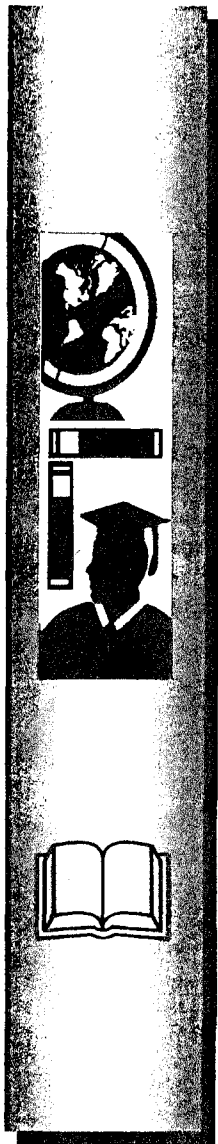
ПЕРЕДНЕ СЛОВО

...Лише філософія, позаяк вона поширюється на все доступне людському пізнанню, відрізняє нас від дикунів та варварів, і кожен народ є тим більше цивілізованіший та освіченіший, чим більше в ньому філософствують; тому для держави немає більшого блага, ніж мати істинних філософів.

Рене Декарт

Хай ніхто не зволікає із заняттями філософією у молоді літа, а на старості не втомлюється заняттями нею, адже для душевного здоров'я ніхто не може бути ні недозрілий, ні презрільий.

Епікур

Людина з її розумом, допитливістю, особливим статусом буття постає як всесвітнє диво: адже лише їй відкрилося те, що ми називаємо буттям, лише в її розумі висвітлюється та вибудовується те, що ми називаємо світовим універсумом. Але людське буття окреслюється значною мірою як парадоксальне: людина висвітлює буття, перебуває у діалозі зі світом, сягає граничних меж Всесвіту, але вона не може досягнути найважливіше для себе: хто вона? звідки та навіщо вона прийшла в цей світ? куди прямує? Одвічні питання (саме тому, що на них немає однієї і єдиної відповіді) людина розв'язувала і розв'язуватиме завжди настільки, наскільки вона відчуває себе людиною і прагне взяти на себе відповідальність за свідоме здійснення свого життя. Філософія і постає формою свідомого вирішення найперших питань людського • світоорієнтування, • самоусвідомлення та • самоствердження. Вона збирає і концентрує історичний досвід таких вирішень і стає інтелектуальним ядром людської духовності.

Водночас філософія постає своєрідним випробуванням людського інтелекту щодо його можливостей. Вона спирається на унікальні властивості людської думки – на її властивість саму себе сприймати та усвідомлювати та на властивість цілісного охоплення реальності, розгортання розумових актів від гранично широкої межі узагальнення – межі буття та небуття. Унаслідок цього філософія являє собою історичну школу ⇒ самовибудовування, ⇒ дисциплінування, ⇒ культивування людської думки, ⇒ постає думкою про думку. Саму назву “філософія” перекладають із давньогрецької як “любов до мудрості”, а слово “софія” (мудрість), своєю чергою, – як “говорити, стверджувати цілісно (доречно)”.

Отже, філософія була і залишається інтелектуальною формою відповіді на глибинні занепокоєння та запити людини, вона завжди потрібна людині, а особливо тоді, коли життя вимагає вибору, визначення моральної та соціальної позицій.

Особливістю сучасного стану філософської думки в Україні є те, що вона змушена критично переглядати та переоцінювати майже весь свій зміст. За визнанням багатьох сучасних українських мислителів, від старих стереотипів ми вже відійшли, але нової позиції ще не виробили. Запропонований навчальний посібник є однією зі спроб окреслити сучасний стан і зміст філософської проблематики. Його написано з урахуванням багатющого матеріалу філософської та наукової думки другої половини ХХ ст. щодо проблем людського самопізнання та самоосмислення.

У книзі розглядаються найновіші підходи до вирішення тих чи інших проблем (оцінка деяких філософських течій, проблеми онтології, пізнання, природи свідомості, свободи людини та ін.). Досить складні питання, як правило, викладені просто і зрозуміло, із певними елементами проблемного підходу.

У посібнику, на відміну від подібних видань, вперше подано у формі нарису стислу, але змістово об'ємну історію української філософської думки. Він включає у свій зміст нетрадиційну, але дуже важливу на сьогодні тему – "Філософія науки та техніки". Проте, найважливіші переваги посібника полягають в іншому: його зміст вибудований логічно, чітко і послідовно, так, що наступні теми спираються на попередні та розвивають їх зміст далі.

Зауважимо, що основне завдання посібника – дати методичний та теоретичний матеріал для безконтактного (самотійного) вивчення філософії як навчальної дисципліни – зумовило деякі його особливості. Це, насамперед, широке застосування наочно-демонстративного матеріалу (схем, таблиць, малюнків). Унаслідок того посібник передбачає необхідність звертання до інших філософських джерел: словників, філософських хрестоматій та антологій, оригінальних текстів. Водночас матеріал посібника досить повний у плані висвітлення основних питань навчальної програми з філософії.

В ньому кожна тема починається з преамбули, визначення, що повинен знати, вміти і розуміти студент після вивчення матеріалу даної теми, якою має бути логіка викладу і вивчення цього матеріалу, а також з дефініції ключових термінів і понять, що вживаються в темі.

З метою концентрації уваги студента в посібнику вживаються умовні позначення: ☐, *, ♣, ♦, ►, ▷, ▲, ☞, ♠, ●, □ та ін. Крім того, в кожному розділі подаються висновки і резюме, питання для обговорення на семінарських заняттях, теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт, завдання для самотійного опрацювання і закріплення матеріалу, додаткова література з теми.

В кінці посібника містяться контрольні питання з курсу і список літератури до всього курсу (підручників, навчальних посібників, словників, довідників, хрестоматій). Оригінальна компоновка самого тексту забезпечує використання повного комплексу основних методів навчання: словесного, наочного і практичного.

Автор і видавці вдячні рецензентам книги – докторам філософських наук, професорам Івану Надольному, Едуарду Семенюку і Василю Лисому, які надали цінні пропозиції для поліпшення її структури і змісту; ми також вдячні Олегу Бурову за допомогу коректури тексту.

Ми дякуємо кандидату філософських наук, доктору соціологічних наук, професору Володимиру Пічі, який розробив чимало структурно-логічних схем для окремих розділів книги, ввів у текст різного роду умовні знаки і нову компоновку матеріалів, що значно поліпшило його зорове сприймання.

Тема 10 навчального посібника написана із кандидатом філософських наук, доцентом Анатолієм Фартушиним; при написанні підрозділу 12.2. використані матеріали, розроблені разом із кандидатом філософських наук,

доцентом Петром Петровським.

Ретельне та вдумливе опрацювання студентами історичного, теоретичного та практичного матеріалу посібника дасть змогу отримати необхідні знання з філософії як навчальної дисципліни, а також може стати імпульсом для подальших самотійних заглиблень у животворне море світової філософської думки.

Він розрахований перш за все на студентів вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації. Проте ним можуть скористатися і аспіранти нефілософських спеціальностей, викладачі філософії, всі, хто цікавиться історико-філософськими знаннями і сучасними проблемами філософії. Критичні зауваження і рекомендації будуть із вдячністю прийняті автором і видавцями.

Автор і видавці

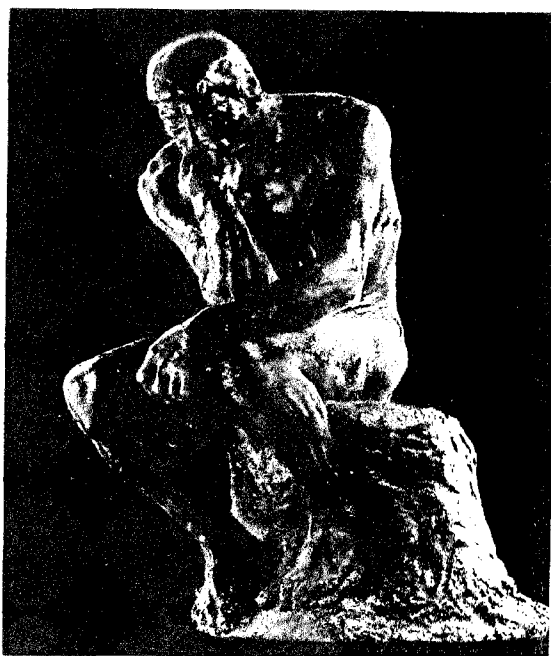
ФІЛОСОФІЯ, ЇЇ ПОХОДЖЕННЯ, ПРОБЛЕМАТИКА ТА ФУНКЦІЇ

Філософію цікавлять лише ті предмети, які за своєю природою тісно пов'язані із самим фокусом дійсності. Перш за все, філософія аналізує людське знання про реально існуючі речі та цікавиться тим ступенем достовірності, який може бути тут досягнутий.

Дитрих фон Гільдебранд

Філософія відрізняється від науки не в тому значенні, що апелює до відірваних від життя тверджень, а в тому, що максимально вірно виражає її зміст.

Карл Ясперс

Філософія як особлива сфера людського знання і пізнання виникла на основі світоглядних пошуків та орієнтацій людини, що постають як необхідність з погляду людського життєвого вибору та самоствердження. Постаючи теоретичною формою світогляду, філософія набуває певних особливостей, таких, як узагальнюючий характер знання, принциповий людиноцентризм, прагнення досягти абсолютів та ін. Ці особливості зумовлюють структуру та функції філософського знання. У кінцевому підсумку філософія постає як глибинне і непереможне прагнення людської душі до прозорості й осмисленості підвалин власного буття.

СУТТЕВО! Після вивчення матеріалу теми Ви повинні

Знати

- що таке світогляд, його складові та типологія;
- співвідношення філософії зі світоглядом, наукою, мистецтвом, релігією та ідеологією;
- історичні особливості виникнення філософії;
- особливості та характерні риси філософського мислення;
- структуру та основні функції філософії.

Вміти

- розрізняти світоглядні та інші види знання;
- виділяти елементи філософського мислення у певних знаннях;
- пояснювати (у тому числі – конкретними прикладами) основні функції філософії;
- застосовувати до конкретних ситуацій ознаки найперших філософських позицій.

Розуміти

- в чому полягають необхідність та неминучість виникнення у людини світоглядних знань та орієнтацій;
- як пов'язані між собою світогляд та філософія;
- чим зумовлена наявність у філософії саме таких характерних рис мислення;
- внутрішній зв'язок основних функцій філософії між собою;
- чим зумовлена саме така структура філософського знання.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

1.1. Особливості становища людини в світі та необхідність її самовизначення.

1.2. Поняття та типологія світогляду. Світогляд і філософія.

1.3. Особливості історичного виникнення філософії. Філософія і міфологія.

1.4. Проблема визначення предмету філософії. Характерні риси філософського мислення. Співвідношення філософії (науки), релігії та мистецтва.

1.5. Структура та функції філософського знання. Провідні позиції у філософії.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

* **СВІТОГЛЯД** – сукупність узагальнених уявлень людини про світ, місце людини у світі, підвалини людських взаємин зі світом, що виконує функцію людського самоусвідомлення та світоорієнтування.

* **ФІЛОСОФІЯ** (з давньогрец.: любов до мудрості) – теоретична форма світогляду; особливий рівень мислення, на якому думка усвідомлює себе саму у своєму ставленні до дійсності та шукає остаточних, абсолютних засад для власних актів і людського самоствердження у світі.

* **РЕФЛЕКСІЯ** (з лат.: загинати, обертати) – унікальна здатність людської свідомості (і думки) у процесі сприйняття дійсності сприймати і себе саму; внаслідок цього людська свідомість постає водночас і як самосвідомість, думка про щось – як думка про думку, знання про щось – як знання про саме знання.

* **КАТЕГОРІЇ** (з давньогрец.: демонструю, виявляю) – гранично широкі, вузлові поняття певної галузі знання, сукупність яких окреслює якісну специфіку предмета пізнання даної галузі.

* **ФІЛОСОФІЯ, РЕЛІГІЯ, МИСТЕЦТВО** – за Г.Гегелем, три основні форми людської духовно-практичної діяльності, які фіксують три основні властивості людського інтелекту: філософія (наука) уособлює здатність розуміти, мистецтво – здатність переживати дійсність, релігія – здатність відчувати спорідненість людського духу з фундаментальними початками буття.

1.1. Особливості становища людини в світі та необхідність її самовизначення

Вивчення філософії як особливої галузі людського знання та інтелектуальної діяльності ми починаємо з питання про людину та її становище в світі. Це зумовлено, перш за все, тим, що * *філософія, як і будь-які інші види людської діяльності, постає людською справою*: не було би людини, ми не вели би про все це розмову. По-друге, із чим би ми не мали справи – з природою, творчістю, наукою, пізнанням – * *ми завжди, так чи інакше, маємо справу з людиною*. Не в тому сенсі, що людина настільки

стоїтична, що власний голос заглушує їй “*грім небесний*”, а в тому, що * *реально ми можемо вести розмову про будь-що лише тоді, коли воно ввійшло в контакт із нами, із нашим сприйняттям*.

Людина своєю активністю створює універсум, в якому живе і про який знає, бо ми не знаємо, що є світ сам по собі; ми знаємо той світ, який нам відкрився через нашу ⇒ діяльність, ⇒ працю, ⇒ пізнання, ⇒ експерименти, ⇒ фантазію і т. ін. Саме з того огляду слід розуміти твердження *А. Шопенгауера* про те, що світ є нашим уявленням, або слова *Ф. Ніцше* про те, що все є лише проявами життя. За влучним висловом *М. Хайдеггера*, людина – “*отвором у бутті*”, бо на рівні людини та через людину глибинні потенції буття вперше виходять у своє виявлення.

Унаслідок того, що людина постає ніби епіцентром, або посередженням, універсуму, вона сама виявляє себе надзвичайно по-різному та суперечливо. Можна нескінченно перебирати людські життя та долі, але вони завжди в чомусь виявляються новими, несподіваними. Власне кажучи, саме тому людське самопізнання постає невичерпним за змістом та горизонтами виявлення. Мимоволі виникає питання: завдяки чому людина має такі властивості? Що становить основи її буття? Водночас перед нами постає та окреслюється питання і про те, якими людськими потребами зумовлене існування філософії (яка, за словами французького філософа, математика та фізика *Р. Декарта*, лише одна відрізняє нас від дикунів).

Намагаючись осмислити людину, ми порівнюємо її з іншими істотами та явищами світу, і в такому порівнянні перед нами вимальовуються деякі фундаментальні *особливості становища людини у світі*.

↳ 1. Першою особливістю людини виступає її *розумність, здатність усвідомлювати себе і те, що її оточує*. В загальному плані розумність постає перед нами як здатність людини не лише жити та діяти, зберігати своє життя та регулювати його, а й як людська можливість не зливатися із дійсністю та власними діями, *володіти певними засобами оцінки дійсності*.

|| * *Розумність людини – це та її особливість, яка найчастіше кидається у вічі при міркуваннях про людину і яка зумовлює необхідність людського самоусвідомлення*.

☞ 2. Значною мірою якості людини та її становище в світі пов'язані з її біологічною *неспеціалізованістю*. Це означає, що в будову людського організму не закладена програма її способу життя та життєвих здійснень.

Коли ми маємо справу з твариною, то можемо лише за особливостями будови її організму визначити, що це за істота і яким може бути спосіб її життєдіяльності (птаха літає, риба живе у воді і т. ін.). У тваринному світі досить чітко та однозначно діє закон співвідношення органів та функцій: якщо є певний орган, він повинен виконувати саме такі функції. Коли ж народжується людина, ми можемо прогнозувати можливі варіанти її життя, але ніхто не дасть гарантій щодо здійснення таких прогнозів. Мало того, народжена людина взагалі може "випасти" з людського суспільства і не набути навіть елементарних навичок людської поведінки (пряма хода, користування предметами побуту та ін.), не кажучи вже про опанування культурою, видами людської професійної діяльності та ін. Звичайно, і тут ми бачимо, що народжується саме людина, проте ми розуміємо, що її життя не може бути зведеним до життя її організму, і яким саме життям вона проживе, того особливості її анатомічної будови не визначають. Людина може мати певні завдатки, наприклад, чудовий музичний слух, проте це зовсім не зумовлює того, що вона стане музикантом.

☞ 3. Відсутність якоїсь певної (однієї) програми життя робить людину істотою *вільною*, такою, що має свободу: людина як людина (а не її організм) ні до чого жорстко не прив'язана й однозначно не спонукувана: "Доля людини покладена на неї саму" (Ж.-П. Сартр); "Людина – це передусім проєкт..." (Ж.-П. Сартр), тобто людина має можливість обирати, певною мірою проєктувати своє життя.

☞ 4. В іншому аспекті *неспеціалізованість* постає як *універсальність* людини: якщо людина не призначена однозначно ні до чого конкретного, то вона – потенційно, так би мовити, за суттю, – може бути всім. І справді, загалом нормально розвинена людина може оволодіти майже всіма можливими видами та напрямками людської діяльності. Мало того, з огляду на це людина "відкрита" майбутньому, тобто може створювати принципово нові види діяльності та поведінки. Саме завдяки *універсальності*, *різноманітності*, *незапрограмованості* людини існує *історія людства*; тварини, наприклад, не мають власної історії у тому сенсі, що вони віками, із популяції в популяцію діють одно-

манітно, а людська історія являє собою досить швидко й динамічну зміну суспільств, культурних досягнень, видів діяльності, способів життя. Певна річ, що за наявності єдиної жорсткої програми життєвих здійснень людини все це було б неможливе.

☞ Той факт, що людина є істотою *неспеціалізованою*, що вона не реалізує своїм життям певної, заздалегідь наданої їй програми, має не лише позитивне значення, а й свою не дуже приємну сторону: наданої програми життя немає, а тому людина сама повинна її знайти, сформулювати. Якщо ж вона цього чомусь не зможе зробити, то віддасть своє життя невідомо чому – чи-то традиції, чи-то життєвій стихії, але й результат життя у такому випадку також буде не зовсім належати саме цій людині. Перед нами окреслюється така ситуація: людина є істотою *неспеціалізованою*, а тому *вільною* та *універсальною*. Вона "може бути всім", але саме тому може бути й нічим. Тому в людській історії, у розвитку окремої людини так гостро стоїть питання про пошуки життєвих орієнтирів, про людський життєвий вибір, людське самовизначення.

☞ 5. Людина як істота розумна є єдиною, хто усвідомлює свою *смертність*, обмеженість та скінченність свого життя (принаймні – свого земного життя). Цей момент відіграє в історії людства та в житті окремої людини надзвичайно важливе значення: життя надається людині лише один раз, тому *ціна життєвого вибору фактично оплачена ціною життя*; ми маємо можливість виправдати своє перебування у цьому світі й у цьому житті лише один раз, у єдиному можливому для нас варіанті. Тому тема смерті в людській думці невіддільна від теми життя. В аспекті розглянутих особливостей людини вона надзвичайно посилює і загострює проблеми людського самовизначення, пошуку життєвого сенсу. Адже в разі помилки повторити "життєвий експеримент" буде вже неможливо. Звідси – знамениті міркування М. Монтеня: "Розмірковувати про смерть означає розмірковувати про свободу. Хто навчиться помирати, той забуде, що таке бути рабом". "Міра життя – не в його тривалості, а в тому, як ви його використали".

Людина сучасної цивілізації майже ніде не стикається з природою в її первинному вигляді: її оточують переважно штучні створіння, результати її праці, пізнання, насаги. Внаслідок того людина прогресує не за рахунок змін в організмі, а за рахунок розвитку власної діяльності, за рахунок удосконалення соціокультурних надбань. Але ось тут слід звернути увагу на надзви-

чайню важливий факт: річ у тім, що навички людської соціокультурної діяльності не передаються генетично. І це пояснюється тим, що предмети культури не становлять частини людського організму, існують поза ним, а генетично передаються лише відомості про будову організму.

★ Отже, народжуючись, людина, для того щоб стати людиною, повинна опанувати способи соціокультурної поведінки, навчитися діяти з допомогою предметів культури. Вона має навчитися прямої ходи, їсти з посуду, розмовляти, писати, водити автомобіль та ін.

Буття людини (саме як людини) тримається на людському зусиллі, людській активності. Ми є людьми настільки, наскільки утримуємо себе в людському статусі буття. Якщо ж ми чомусь не робимо таких зусиль, то, як кажуть, "спускаємося на дно" суспільного життя, певною мірою втрачаючи людські якості. Отже, лише прилучення до культури, але прилучення внутрішньо активне, дійове, вольове та свідоме, робить нас людьми.

Розглянуті особливості становища людини в світі засвідчують, що задля того, щоби бути людиною, треба, звичайно, людиною народитися; проте ця умова є необхідною, але недостатньою: людина не народжується із готовою програмою на життя (якщо ми і віримо у те, що хтось задалегідь визначив наше життя, ми все одно позбавлені знань про те, що і як саме нам призначено), тому вона сама повинна її знайти, виробити, здійснити свій життєвий вибір, оскільки в кінцевому підсумку лише вона сама має право розпорядитися власним життям. *Історичне покликання та глибинне виправдання філософії полягає саме у тому, щоб виробити і надати людині інтелектуальні засоби для свідомого здійснення життєвого вибору.*

1.2. Поняття та типологія світогляду.

Світогляд і філософія

На основі розглянутої вище специфіки людського буття в суспільній історії виникають особливі напрями духовного життя, спрямовані на вироблення засад людського життєвого самоутвердження. Ці напрями формують те, що за усталеною термінологією (з подачі німецького філософа *І.Канта*) називається *світоглядом*. Саме світогляд, як свідчить про це вже саме слово, включає у себе те, що формує не той світ, про який ведуть розмову астрономи та фізики, а той, в якому живе людина і який ми можемо назвати світом людини (або людським універсумом).

У загальному плані появу світогляду можна пояснити так: людина, усвідомлюючи дійсність, рано чи пізно починає усвідомлювати і свою унікальність, свою відмінність від усього іншого в світі. В результаті у неї формуються певні уявлення як про основні закономірності та особливості світу, так і про свої власні риси та особливості.

★ Отже, світогляд постає формою загального людського самовизначення в світі. Світогляд – це сукупність узагальнених уявлень людини про себе, світ, свої взаємини зі світом, про своє місце в світі та своє життєве призначення.

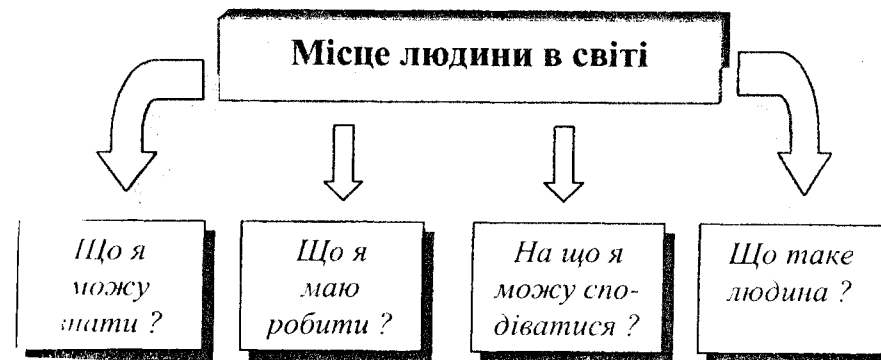
Світогляд – не просто знання, а деяке інтегральне духовне утворення, оскільки:

а) він повинен надавати людині не стільки поглиблені знання про закони тих чи інших сфер реальності, а знання разом з оцінкою, відношенням;

б) предмет світогляду – відношення "людина – світ" постає майже неозорим, безмежним і тому до певної міри невизначеним. Відси і випливає те, що світогляд ніби синтезує цілу низку інтелектуальних утворень, таких як ⇒ знання, ⇒ бажання, ⇒ інтуїцію, ⇒ віру, ⇒ надію, ⇒ життєві мотиви, ⇒ мету та ін. Через це складовими світогляду постають: • погляди, • переконання, • принципи, • ідеали, • цінності, • вірування, • життєві норми та стереотипи.

ОСНОВНІ СВІТОГЛЯДНІ ПИТАННЯ

(За німецьким філософом *І. Кантом*)

Світогляд у цілому постає загальнолюдським явищем, тобто він є притаманним кожній людині в її нормальному стані; зрозуміло, що ми не можемо вести розмову про світогляд новонароджених дітей, а також душевнохворих людей чи людей із серйозними психічними відхиленнями від норми. Але саме загальнолюдський характер світогляду зумовлює його надзвичайно велику різноманітність, адже люди дуже по-різному уявляли та уявляють собі і світ, і себе самих. Якщо б ми поставили собі завданням перерахувати основні види світогляду, нам, напевне, знадобилося б багато часу, тому й виникає потреба у типологізації світогляду.

* Типологія світогляду – це не просте перерахування його можливих видів, а, перш за все, виділення типових ознак, за якими та на основі яких пізніше здійснюється класифікація основних видів світогляду. Тобто, типологія постає у порівнянні із простим переліком більш містким та логічно виправданим способом ознайомлення із світоглядом з метою його подальшого докладнішого вивчення.

Світогляд прийнято класифікувати на основі різних спільних ознак:

За носієм	За рівнем світобачення та усвідомлення	За історичними епохами	За морально-ціннісними орієнтирами
• індивідуальний	♦ усвідомлений	■ архаїчний	* егоїстичний
• колективний	♦ неусвідомлений	■ античний	* альтруїстський
• груповий	♦ частково усвідомлений	■ середньовічний	* гуманістичний
• національний	♦ буденний	■ ренесансний	* антигуманний
• регіональний та ін.	♦ сформований на засадах наукових знань	■ світогляд XX ст.	* цинічний
	♦ філософський та ін.		* шовіністичний та ін.

За будовою розрізняють світогляд > цілісний, > фрагментарний, > внутрішньо злагоджений, > суперечливий; за ступенем адекватності сприйняття дійсності – > реалістичний, > фантастичний, > викривлений, > адекватний дійсності; за ставленням до визнання існування вищих сутностей – > релігійний, > скептичний, > агностичний, > атеїстичний. Дуже поширеною є також типизація світогляду за ознакою соціальних станів та верств суспільства, за культурно-історичними регіонами та ін. Кожна людина, що вивчає філософію та цікавиться світоглядними питаннями, може додати до наведеної типології світогляду свої додаткові ознаки та вивести на їх основі інші види світогляду. Корисним заняттям було б спробувати охарактеризувати власний світогляд хоча б тому, що це дасть можливість зрозуміти, що це зробити не просто і не легко.

За своїми функціями світогляд постає такою формою духовного освоєння світу, яка покликана:

- ♦ інтегрувати людину у світ;
- ♦ надати їй найперших життєвих орієнтирів;
- ♦ подати дійсність у її людських вимірах та виявленнях.

Досить часто формування світогляду відбувається стихійно: людина народжується, входить у життя і засвоює через батьків, оточення, соціальні зв'язки світоглядні уявлення і світоглядні переконання. Більше того, людина школи навіть не знає про існування світогляду, проте у деяких життєвих ситуаціях уникнути зустрічі з ним просто неможливо. Загалом подібні ситуації називають екстремальними, тобто крайніми, такими, що вимагають від людини кардинальних невідкладних рішень. Це може бути ситуація, коли людину ставлять на межу життя та смерті, коли вона змушена брати на себе відповідальність за життя інших людей та ін. Але світоглядні питання можуть поставати перед людиною й у більш простих та буденних ситуаціях, наприклад, коли йдеться про виховання дітей, неодмінно постають питання, чому винити дитину, які якості прищеплювати їй насамперед; інколи, коли заходить мова про оцінку дій якоїсь людини, часто звучать слова: "Людина не повинна так робити", тобто при цьому керуються загальними уявленнями про те, якою повинна бути людина, що гідно її, а що не гідно.

Розглянуті характеристики та різновиди світогляду дозволяють помітити, що *філософія постає певним видом світогляду*: у наведених вище класифікаціях філософія фігурує як світогляд певного *рівня*, а це значить, що, хоча всі люди мають світогляд, проте далеко не кожна людина прилучена до філософії і, відповідно, не кожна людина виходить на її рівень у своїх світоглядних орієнтуваннях.

|| * *Цей рівень, на якому розгортається філософське осмислення світу і людини, називається теоретичним. Звідси випливає, що у найпершому визначенні філософія постає як теоретична форма світогляду.*

Теорія відрізняється від практики та простого міркування тим, що вона аналізує певні явища через поняття, чітко визначені терміни, на засадах певних законів чи їх необхідних внутрішніх зв'язків, тобто теорія постає перш за все аналітико-синтетичною інтелектуальною діяльністю. Значить, філософствувати – це не просто думати про світоглядні проблеми, а • усвідомлювати їх необхідність, • їх зв'язки, • їх сторони, • характеристики та • складові, виражені через певну термінологію.

|| * *Отже, філософія: 1) це теоретична форма світогляду, спрямована на критичне дослідження та вирішення світоглядних проблем з метою підвищення ступеню достовірності та надійності таких вирішень; 2) це усвідомлений світогляд; 3) вона повинна прагнути бути ⇒ аргументованою, ⇒ внутрішньо стрункою, ⇒ логічно послідовною.*

Звідси впливають основні аспекти взаємозв'язку філософії та світогляду: філософія є різновидом світогляду, тобто вона є частиною світогляду, проте частиною особливою; як теорія світогляду, філософія концентрує світогляд, зосереджується на найважливішому в ньому; це позначається в літературі у такий спосіб – “*філософія є теоретичним ядром світогляду*”. З іншого боку можна висловити і прямо протилежне твердження – світогляд є частиною філософії, і це у тому сенсі, що за широтою постановки та вирішення питань, за ступенем їх розробленості філософія є безумовно ширшою за світогляд.

Світогляд у цілому постає духовним ґрунтом для виникнення та розвитку філософії, і філософія не вигадує свої проблеми, вона бере їх із життя, із живого функціонування світоглядних уявлень людини, проте підносить їх на вищий рівень осмислення, вираження та розв'язання.

1.3. Особливості історичного виникнення філософії. Філософія і міфологія

Із розглянутого вище матеріалу однозначно слідує те, що філософія як теорія не може бути найпершою формою світогляду, бо будь-яка теорія передбачає попереднє існування простіших форм знання. *Історично першою формою світогляду* прийнято вважати *міфологію* (від грецьких слів: перекази, оповіді, слово, учення) – розповіді або переповідання про богів, першопредків, початкові події світу та ін.

На перший погляд може здаватися, що міфи – це казки, щось вигадане, фантастичне. Проте для давньої, архаїчної людини міф був єдиною та всеохоплюючою формою світосприйняття. Найпершою особливістю міфологічної свідомості був її *синкретизм* – “злиття всього з усім”; і справді, в міфі неможливо відокремити натуральне від символічного, реальне від фантастичного, наявне від бажаного, духовне від природного, людське від нелюдського, зло від добра та ін. Через це міф володів такою формою широчинності, яка для інших форм свідомості постає майже неможливою. Окрім того міф для носіїв міфологічної свідомості поставав не думкою чи розповіддю, а *самою реальністю*, тобто міф мав таку характеристику, яку в деяких видах мистецтвознавства називають “зникненням ефекту рамки” (або “екрану”): коли ми в захопленні від картини чи від кіно, ми можемо на певну мить забути про екран, не бачити рамки, а повністю зануритись у той зміст, який вони нам несуть, можемо навіть щось вигукувати, жестикулювати.

Для людини міфологічної свідомості не існувало окремо дійсності, а окремо – міфу як розповіді про дійсність; ні, міф і був єдиною та єдиною можливою дійсністю. Особливою силою володіло в міфі слово, оскільки воно також розглядалось як певний вид реальності, навіть, як ключ, відмичка до проникнення в особливу реальність; виголосити слово дорівнювало тому, щоб оплодотворити сутність речі. Через це міфи зберігались, передавались незмінними та недоторканими із покоління у покоління. Міф інколи називають “машинною годинницею часу”, оскільки і справді час над ним ніби не владний.

Чим були зумовлені саме такі характерні риси міфологічної свідомості? Можна стверджувати, що вирішальну роль тут відіграло фактичне *злиття архаїчної людини з природою*: давня людина поставала майже органічною частиною природних процесів, була інтегрована у ці процеси, перебувала у великій залежності від них. *Між давньою людиною та світом природи не існувало чітких якісних меж*, тому ця людина, з одного боку, розглядала саму себе як частину природи, а, з іншого боку, переносила на природу свої власні сили та властивості, наприклад, одухотворювала природу, бачила у природних явищах наміри, бажання, прагнення.

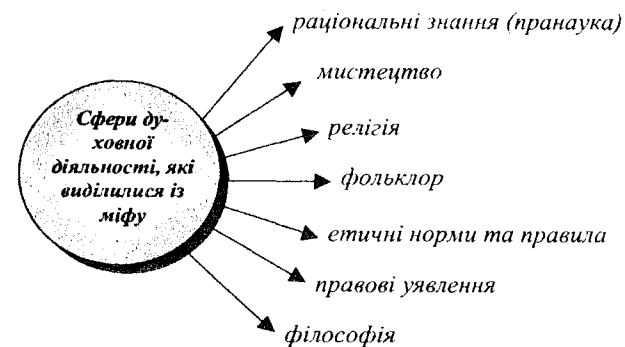
Проте вже давня людина не була тотожною із природою хоча б тому, що вона не лише пристосовувалася до неї, а й впливала на природу, до певної міри змінювала її. Між людиною та природою існували опосередковуючі ланочки, серед яких найперше значення мали штучно зроблені знаряддя праці. Згодом сфера штучно створених речей та явищ почала розростатися та все більше віддаляти людину від природи.

|| * Сферу створених людиною речей, засобів життєдіяльності, знарядь та інструментів, що у відношенні із природою постають явищами штучними, називають сферою соціально-культурних процесів.

Означена сфера заснована на *технологіях* людської діяльності (технологію у даному випадку слід розуміти у широкому значенні – як будь-які соціально вироблені способи та процедури людської діяльності), а останні вимагають і особливого мислення, не міфологічного, де все здатне переходити в усе, а такого мислення, яке фіксує себе у своїх послідовних діях. Пізніше таке мислення назвали *дискурсивним, таким мисленням, яке рухається послідовно, впорядковано, через чітко фіксовані пункти власного руху до певних результатів*.

Дискурсивне мислення суперечить міфологічному, тому внаслідок історичного розвитку людської діяльності, внаслідок розростання сфери соціально-культурних процесів, разом із появою та формуванням дискурсивного мислення міфологічна свідомість починає руйнуватися.

Міф розкладається, й із нього виділяється ціла низка напрямів духовної діяльності, яка постає характерною вже для цивілізаційно розвинених суспільств.

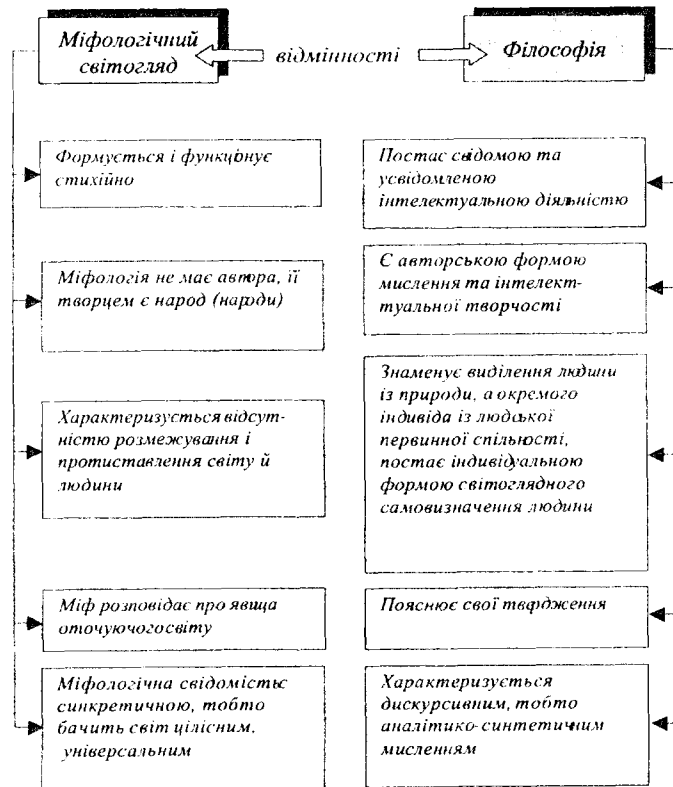
Всі ці напрями духовної діяльності зберігають свою певну і первинну спорідненість із міфологією, тобто всі вони прагнуть до того, щоб репрезентувати реальність, проте вони втрачають вихідні властивості міфу, стають внутрішньо диференційованими та частковими.

Внаслідок того масова суспільна свідомість час від часу відчуває своєрідну ностальгію за міфологією, її цілісністю, її спорідненістю із людськими мріями, бажаннями, за міфологічною одухотвореністю та обжитістю світу. Наприклад, своєрідний “міфологічний ренесанс” Європа пережила у ХХ ст., коли внаслідок величезної раціоналізації життя, його технізації та технологізації виникла зворотна реакція – підсвідоме прагнення повернутись у живий, цілісний світ, пронизаний бажаннями, душевними пориваннями, живими пристрастями.

|| * Отже, можна зробити висновок про те, що історично філософія виникла шляхом виділення із первісного, синкретичного міфологічного світогляду; причиною її виділення постало формування дискурсивного, тобто принципово нового – усвідомленого та послідовно розгорнутого – типу мислення.

Звідси випливають деякі суттєві відмінності між філософією та міфологічним світоглядом, відмінності, які дають можливість краще зрозуміти особливості філософії.

Міфологічний світогляд і філософія

1.4. Проблема визначення предмету філософії. Характерні риси філософського мислення. Співвідношення філософії, науки, релігії та мистецтва

Термін “філософія” має давньогрецьке походження, бо саме у Стародавній Греції філософія вперше відокремилась від інших сфер інтелектуальної діяльності та набула автономного характеру розвитку. Перша частина цього терміна походить від слова “філо” – схильність, любов, бажання, відданість та слова “софія” – мудрість, яке, у свою чергу, складається із

тих слів і буквально означає – казати, промовляти, цілісно, поречно. Ще у XIX ст. існував слов’янський термін “любомудріє”, який можна вважати дослівним перекладом слова “філософія”.

Розглядаючи історичні корені філософії, ми вже дали її найперші та найпростіші визначення, проте на сьогодні не існує якогось єдиного та загальноприйнятого розуміння та визначення предмету філософії. Цей факт має свої виправдані підстави: якщо у філософії йдеться про пошуки найперших людських життєвих орієнтирів, якщо філософія намагається водночас розробляти виправдані засоби для їх винайдення, то її предмет перебуває майже безмежних виявленях. У найпростішому варіанті філософія могла би виконати своє суспільно-історичне призначення тоді, коли вона змогла би співставити між собою світ, з одного боку, та людину, з іншого боку, окреслити їх основні можливі виявлення і на цій основі сказати людині, що вона є і що їй належить робити у цьому житті та у цьому світі. Проте як світ, так, тим більше, і людина постають незавершеними і майже безмежними у своїх характеристиках, діях та проявах. Через це і філософія постає завжди в чомусь незавершеною, або, як кажуть у науці, “відкритою системою знання”.

*** Справа філософії радше полягає у тому, щоб чітко зафіксувати те, чим вже проявили себе людина та її дійсність як історично, так і в їх інтелектуальних осмисленнях. Через це філософія постає перед нами формою випробовування буттєвих спроможностей людини; вона засвідчує той стан самоосвідчень людського єства, якого останнє спромоглося реально досягнути. Виконуючи цю справу, філософія водночас вибудовує “стартовий майданчик” для руху в майбутнє, даючи до того ж людині децю на зразок “топографії” людського універсуму, тобто допомагає людині зорієнтуватися у власній реальності та отримати певні інтелектуальні інструменти для подальшого життя і діяльності.**

Означена “широта” предмету та завдань філософії дозволяє зрозуміти наступні особливості предмету філософії:

Особливості предмету філософії

- ♦ її предмет є історично змінним, оскільки історично змінними постають самовиявлення та самоусвідомлення людини;
- ♦ уся історія філософії фактично входить у окреслення її предмету, оскільки лише за такої умови ми і здатні окреслити “топографію” людськості;
- ♦ філософія постає своєрідною формою збереження та забезпечення історичної неперервності людської свідомої самоідентифікації.

Отже, філософія покликана тримати весь час у полі уваги та в актуальному стані всі основні виявлення людини як людини.

Саме тому *Р. Декарт* був правий, коли стверджував, що лише філософія відрізняє нас від дикунів. Зазначений момент історичного буття філософії виявляється досить важливим з огляду на те, що філософія завжди вписана у певне соціальне життя, функціонує в ньому і певним чином намагається на нього впливати (використовуючи наявний арсенал своїх засобів). Це значить, що філософія має свою *активно дійову, практичну сторону*, проте не в тому сенсі, що вона стає якоюсь виробничою діяльністю, а в тому, що вона намагається втілюватись у реальні процеси життя.

Через це філософію завжди треба розглядати не лише в аспекті вічного, характерного для людини усвідомлення, а й в аспекті конкретних окреслень. І коли ми сьогодні, наприклад, використовуємо здобутки античної філософії, ми повинні розуміти, що це наше саме сьогоднішнє її бачення, а не власне антична філософія, як органічна частина давньої цивілізації.

Зазначені особливості предмету філософії змушують нас не стільки прагнути дати їй одне єдине визначення, скільки спробувати окреслити характерні риси філософського мислення, які дозволять нам побачити внутрішню особливість його самоздійснення. Спираючись на численні існуючі визначення філософії, можна виділити такі найперші риси *філософського мислення*.

Зазначені риси філософського мислення резюмуються тим, що саме у філософії та за допомогою філософії людина заявляє про своє бажання взяти на себе відповідальність за свідоме вирішення своєї життєвої долі. Тобто тою мірою, якою людина здатна на сьогодні окреслити та зрозуміти себе і своє становище у світі, тою мірою, якою вона пройнялася рішучістю пройти усю можливу дистанцію розумового прояснення своєї життєвої ситуації, – саме тою мірою вона філософує або постає філософом.

* Означені характерні риси філософського мислення дозволяють нам не лише орієнтуватись у тому, що саме можна вважати філософією, а ще й виразно побачити те, чим філософія відрізняється від інших провідних форм людської інтелектуальної діяльності.

Видатний німецький філософ XIX ст. *Г. Гегель* вважав, що риси здатності людського інтелекту проявляються у розумінні (яке втілюється у науку та філософію), переживанні (яке втілюється у мистецтво) та відчутті нашої вихідної спорідненості із найпершими засадами буття (яке втілюється у релігію). Відповідно, найперші риси філософії і проявляються через її порівняння із наукою, мистецтвом та релігією.

* Науку та філософію споріднює те, що вони базуються на дискурсивному мисленні та прагнуть пояснювати дійсність, проте кожна наука має відносно чітко окреслений предмет свого вивчення та дослідження, який постає частиною реальної дійсності, а предмет філософії, як вже зазначалося, постає значною мірою невизначеним, майже безмежним, та ще й історично змінним. Окрім цього, лише філософії властиве гранично широке узагальнення, науки ж, постаючи обмеженими своїми предметами, узагальнюють лише в їх межах.

Хоча науки й прагнуть наблизити людину до істини, надати їй надійні знання, вони не досліджують того, що саме є істиною та знанням, так само як не досліджують вони й питання про становище людини в світі та можливості її самовизначення.

* Філософія та мистецтво схожі між собою в тому, що вони подають дійсність через людське до неї відношення, а не відсторонено; окрім того, для філософії і мистецтва немає нецікавих або заборонених тем: вони проникають усюди й усюди знаходять предмет своєї уваги.

Важливо відзначити й те, що філософія і мистецтво надають суттєвої ваги людському самовідчуттю та інтуїції, проте розходяться вони у тому, що філософія постає розумовим осягненням світу, а мистецтво подає його через почуття та переживання. Вихідною формою думки для філософії є поняття, а вихідною формою художньої творчості постає художній образ. Мистецтво до того ж надає вирішального значення уяві як творця, так і тої людини, яка сприймає його твори, а тому воно зображує дійсність із значною долею умовності, хоча ця умовність постає своєрідним способом проникнення у глибини процесів дійсності (докладніше про пізнавальні можливості мистецтва мова буде йти у відповідному розділі).

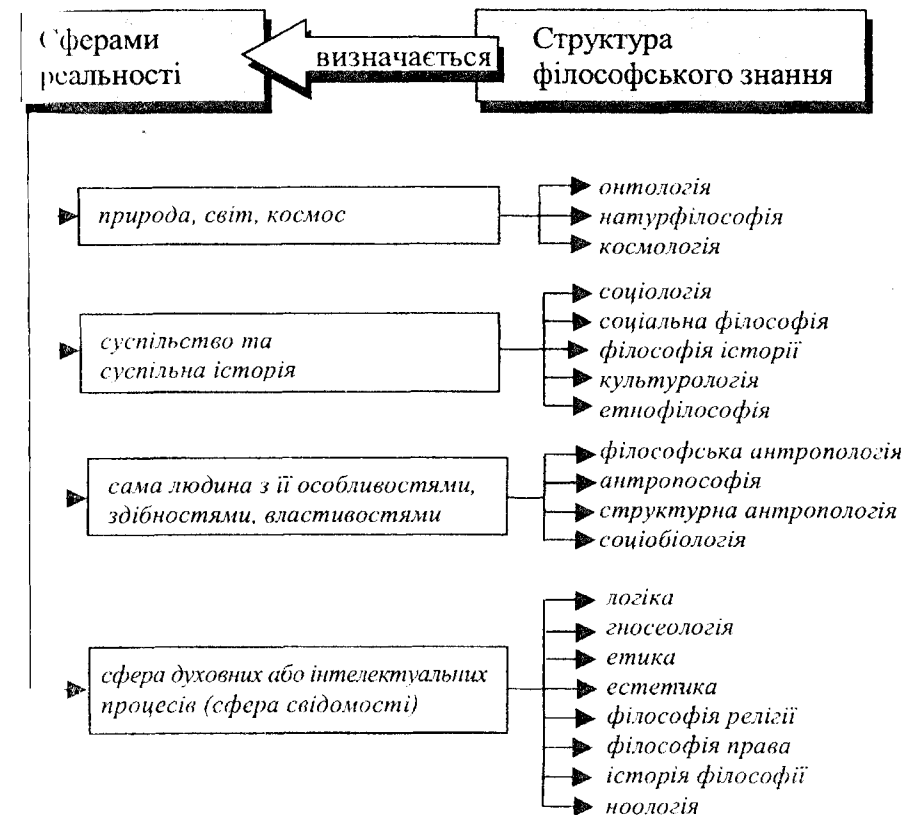
* Філософію та релігію споріднює те, що вони постають різновидами світогляду, тобто те, що вони надають людині найважливіші життєві орієнтири. Обидві вони також претендують на роль життєвого наставництва, проте релігія базується на вірі, тобто на безумовному сприйнятті певних положень (догм) у якості істинних, у той час як філософія, базуючись на дискурсивному усвідомленому мисленні, намагається усе розглядати критично та доводити те, що розглядається, до рівня розуміння.

До того ж релігія – це не лише ідеї та погляди, а й соціальний інститут, певні ритуали і навіть певний спосіб життя; філософія ж була та залишається інтелектуальною формою світоосмислення. Філософія залишає на вирішення самої людини питання про те, з чим вона погодиться, із чим – не погодиться, та, врешті, як саме буде потім вирішувати свої життєві питання.

Отже, філософія постає безумовно своєрідною, особливою формою людського світоосмислення, формою, яка не дублює інші напрями та форми інтелектуальної діяльності. Вона сприяє людському розумовому розвитку та життєвлаштуванню, постаючи та залишаючись при цьому суто людською справою і до певної міри показником того, чого саме досягла людина на певний момент свого історичного самоздійснення.

1.5. Структура та функції філософського знання. Провідні позиції у філософії

Оскільки філософія покликана перш за все надати людині найперші орієнтири для її життєвого самовизначення, то структура філософського знання визначається виділенням тих сфер реальності, спираючись на які людина (і філософія) може такого роду орієнтири виділити, позначити та дослідити. Відповідно до цих сфер формуються й основні філософські дисципліни або основні розділи філософії.

На основі осмислення *природи, світу* виникають та формуються онтологія, натурфілософія, космологія (або космогонія).

* Онтологія є філософською наукою про буття, перш за все, буття як таке, а не лише про окремі види чи прояви буття. Тут найпершими постають питання про те, чому взагалі можливе існування, у який спосіб можна розуміти буття, як людина пов'язана із буттям.

* Натурфілософія, або філософія природи ("натура" – з лат. природа), постає різновидом онтології, оскільки зосереджує увагу переважно на тому, що таке природне буття та природа в цілому, як вибудовується ієрархія проявів природи, існують чи не існують якісь всезагальні закономірності та якості природи. Проте мимоволі вона торкається і питань людського буття, і буття суспільства, оскільки останні перебувають в органічних зв'язках із природою та поза останньою просто неможливі.

* Космологія може існувати як різновид астрономії, а може поставати і як філософські міркування про сутність та природу космосу; коли ж наголос тут падає на виникнення, походження (чи породження) космосу, то тоді ми маємо справу із космогонією.

На основі вивчення та осмислення суспільства та суспільної історії виникають соціологія, соціальна філософія, філософія історії, культурологія, етнофілософія (або філософія етносу).

* Соціологія як окремий напрямок дослідження суспільства і людини виникла у XIX ст., хоча намагання осмислити закономірності їх розвитку присутні у філософії з давніх часів. В свосму реальному розвитку соціологія більше тяжіла до того, щоб бути наукою про факти соціального життя, тому вона перетворилася на емпіричну соціологію та соціологію окремих сторін суспільства, наприклад соціологію сім'ї.

* Філософські ж осмислення природи суспільного життя, зв'язків суспільства та природи, суспільства та людської індивідуальності поступово визначилися як соціальна філософія, хоча і до сьогодні вони можуть називатися просто соціологією.

* Філософія історії також ставить граничні питання на адресу історії людства: чому людство перебуває в стані історичного процесування, куди прямує історія, хто є її суб'єктом, чи існують закони людської історії?

* Культурологія виходить із тези про те, що специфічних якостей та ознак як людині, так і суспільному життю надає культуротворення, тому вивчення культури постає відмичкою до їх розуміння.

* Етнофілософія – це новий напрям сучасної філософії, покликаний окреслити значення та роль етносів в історії людства та виявити історичний сенс того, що історія розвивається саме у варіанті етніч-

ної багатоманітності; тут також стоїть завдання окреслення того, яку свою вихідну екзистенціальну якість привносить кожний етнос у історію людства в цілому.

Філософське осмислення людини приводить до формування таких філософських дисциплін, як філософська антропологія (на відміну від просто антропології – науки, що відокремилась від археології і що спрямована на вивчення особливостей будови та проявів людини як реального, матеріального об'єкта), інколи – антропософія; в наш час до дисциплін цього напрямку інколи зараховують структурну антропологію та соціобіологію.

* Філософська антропологія ставить собі завданням вивчати людину у всіх її можливих виявленнях та характеристиках. Тут, зокрема, ставиться питання про визначення сутності людини та про відмінність останньої від природи людини, про її спосіб буття та ін.

* Антропософія претендує на те, щоб не просто вивчати людину, а щоб збагнути сенс її появи у світі, її всекосмічну функцію та причини саме таких її виявлень. На думку антропософів, лише таке осмислення людини відкриє нам шлях до розуміння і всього іншого в світі.

* Структурна антропологія вважає, що існує певний, цілком конкретний та сталий набір інтелектуальних та реальних можливостей людини, який слід виокремити із історії, культури, способів людського життя; означений набір відкриває можливості для виправданого та надійного вивчення і розуміння людини.

* Соціобіологія, яку сьогодні інколи додають до дисциплін антропологічного напрямку, – наука про те, як змінюється людина під впливом соціальних факторів та на протязі історії. Цю науку далеко не всі згодні визнавати як філософську, проте заперечувати факт впливу соціальних факторів на людину, на її вихідні властивості було б не виправданим, а тому й не можна сьогодні не враховувати міркувань та результатів досліджень соціобіології у філософському вивченні людини.

Нарешті, на основі вивчення та осмислення свідомості, духовного життя людини виникає цілий комплекс філософських наук про духовні явища та процеси. Комплекс цих дисциплін є найширшим у порівнянні із попередніми філософськими дисциплінами, і це зумовлено тим, що філософія постає самоусвідомленою, рефлексивною думкою, думкою, що сама утримує себе у стані актуальної дії та у стані безперервної тривалості; сюди

входять логіка, гносеологія (чи епістемологія), етика, естетика, філософія релігії, філософія права, історія філософії.

* Логіка – одна із давніших філософських дисциплін – досліджує форми, закони та норми правильного мислення; вона посідає одне із провідних місць у філософії, адже припущення логічних помилок може зруйнувати всі доведення та аргументації певної філософської концепції.

* Гносеологія – це, у дослівному перекладі, теорія пізнання; вона вивчає питання про природу, чинники та результати людської пізнавальної діяльності, умови продукування та ознаки достовірних знань, про умови та можливості їх практичного використання. Сьогодні ширше використовується термін “епістемологія” (теорія знання); у більшості країн так називають вчення про наукове пізнання, проте цей термін може позначати і певний історичний рівень усвідомлення природи пізнання (про це докладніше мова буде йти у відповідному розділі).

* Етика також належить до найдавніших філософських дисциплін: це є вчення про норми та засади людських взаємин.

* Естетика досліджує природу людського захоплення красою дійсності, шукає корені та причини людського потягу до прекрасного, гармонії, співмірності форм суцього.

* Філософія релігії, як свідчить назва, опікується питаннями природи та сутності релігії, досліджує причини історичного походження релігії, її конфесійного багатоманіття та ін.

* Філософія права намагається з’ясувати корені правових норм, людську потребу у правотворенні.

* Історія філософії збирає історичні досягнення філософії, вписуючи їх у сьогодення.

* До цього комплексу філософських дисциплін інколи додають також “ноологію” як вчення про природу та сутність людської розумності; коротко кажучи, ноологія постає філософським вченням про свідомість.

Отже, філософія на сьогодні є розвиненою та розгалуженою сферою знання; щоб виконати завдання людського світоорієнтування, вона повинна включати у свій зміст цілий комплекс наук про основні, найважливіші сфери людського життя.

Філософія як сфера духовної культури виконує певні функції

Основні функції філософії

→ **світоглядна** (філософія допомагає людині знайти й обґрунтувати свої життєві орієнтири, з’ясувати зміст і значення життєвих пріоритетів та цінностей)

→ **пізнавальна** (завдяки дослідженню загальних проблем пізнання філософія озброює людину орієнтирами в пізнавальній діяльності, критеріями та ознаками правильного руху на шляху до надійних, достовірних знань)

→ **логічна** (філософія сприяє формуванню культури людського мислення, виробленню критичної неупередженої позиції у міжіндивідуальних та соціально-культурних діалогах)

→ **соціально-адаптивна** (філософія допомагає зорієнтуватися у складних, строкатих, розмаїтих проявах суспільного життя і виробити власну соціальну позицію)

→ **критична** (проявляється в опозиції філософії до емпіричної дійсності, до світу повсякденної реальності, руйнуванні звичних стереотипів та забобонів, пошуку шляхів до більш вдосконаленого, людяного світу)

→ **виховна** (філософія прищеплює інтерес і смак до самовиховання, сприяє посиленню потягу людини до самовдосконалення, творчого підходу до життя, пошуку життєвих сенсів)

Усі названі функції мають як індивідуально-особистісне, так і суспільне значення.

СУТТЄВОЇ

Висновки

Отже, філософія є насамперед концептуальним вираженням світоглядних проблем. Як особлива сфера духовної культури, вона не зводиться до інших подібних сфер та напрямів, а доповнює і розвиває їх. Використовуючи такий специфічний вид мислення, як світоглядна рефлексія, філософія шукає відповіді на смислотворчі проблеми людського буття. Філософське знання розкриває реальний та духовний світ людини в їхньому взаємозв’язку та розвитку, має вільний, критичний, проблемний і творчий характер.

- ① *Перед людиною надзвичайно гостро постають питання про її життєве самовизначення внаслідок найважливіших особливостей її становища в світі – таких, як її розумність, неспеціалізованість, універсальність, володіння свободою, усвідомлення неповторюваності власного життя; філософія і є основною формою інтелектуальної діяльності, яка покликана надати людині свідомі засоби такого самовизначення.*
- ② *Оскільки потреба у життєвому самовизначенні характерна для всіх людей, проте не всі люди є філософами, то найпершою формою людського життєвого орієнтування постає світогляд, що являє собою сукупність уявлень про місце людини в світі; філософія ж є теоретичною формою світогляду, спрямованою на критичний аналіз світоглядних уявлень з метою поглиблення їх достовірності і надійності.*
- ③ *Історично першою формою світогляду була міфологія, яка характеризувала ту стадію людського самоусвідомлення, на якій не існувало чіткої якісної межі між людиною та природою; така межа виникає та рельєфно окреслюється тоді, коли починає потужно розвиватися сфера соціально-культурних процесів; цей розвиток приводить до появи дискурсивного мислення, на якому і базуються філософські знання.*
- ④ *Оскільки у філософії йдеться про засади людського буття, вона постає відкритою системою знань; у порівнянні з наукою, мистецтвом та релігією розкриваються такі характерні риси філософського мислення, як виведення своїх міркувань на гранично широкий рівень узагальнення, аргументованість та внутрішня єдність, саморефлексивність, індивідуалізованість, готовність постати формою свідомого вирішення людиною своєї життєвої долі.*
- ⑤ *Оскільки найпершими сферами, із яких філософія бере життєві людські орієнтири, постають природа, суспільна історія, людина та свідомість, то вони ж стають основою для виділення структури та функцій філософії.*

Питання для обговорення на семінарському занятті

1. *Особливості становища людини у світі та необхідність її самовизначення.*
2. *Поняття та типологія світогляду. Світогляд і філософія.*
3. *Особливості історичного формування філософії та характерні риси філософського мислення.*
4. *Структура і функції філософського знання.*

Темати для рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. *Світогляд і філософія як форми людського самовизначення в світі.*
2. *Світогляд і філософія: порівняльний аналіз.*
3. *Структура і типологія світогляду. Роль світогляду в житті людини.*
4. *Особливості історичного зародження філософії. Філософія і міфологія.*
5. *Філософія, релігія та мистецтво як форми людського освоєння світу.*
6. *Роль філософії в індивідуальному розвитку людини.*
7. *Соціальна функція філософії.*

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

- Завдання 1.* Розкрийте зміст поняття світогляду й окресліть його значення в свідомому регулюванні людиною свого життя.
- Завдання 2.* Назвіть і охарактеризуйте основні складові світогляду як інтелектуальної форми людського самоусвідомлення.
- Завдання 3.* Охарактеризуйте найважливіші особливості міфологічного, релігійного та буденного світоглядів, їх відмінності від філософського світогляду.
- Завдання 4.* Окресліть та розкрийте зміст основних особливостей філософського мислення.
- Завдання 5.* Охарактеризуйте основні елементи структури філософського знання (основні філософські дисципліни) та поясніть, на якій основі їх виділяють.
- Завдання 6.* Спробуйте визначити предмет філософії та обґрунтувати його розуміння.
- Завдання 7.* Розкрийте зміст основних функцій філософії.
- Завдання 8.* Розкрийте основні аспекти співвідношення філософії та світогляду.

Додаткова література з теми

1. *Канке В.А. Философия. Исторический и систематический курс. – М., 2001.*
2. *Кульчицький О. Основы философии и философических наук. – Мюнхен-Львів, 1995.*
3. *Посев А.Ф. Очерки античного символизма и мифологии. – М., 1993.*
4. *Посев А.Ф. Словарь античной философии. – М., 1995.*
5. *Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. – М., 1990.*
6. *Мир философии. Книга для чтения: В 2-х ч. – М., 1998.*
7. *Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2-х т. – М., 1992.*
8. *Ортега-и-Гасет Х. Что такое философия? – М., 1991.*
9. *Радугин А.А. Философия: Курс лекций. – 2-е изд., перераб. и дополн. – М., 2001.*
10. *Спиркин А.Г. Философия. Учебник для технических вузов. – М., 2000.*
11. *Философия: Курс лекций. – К., 1994.*
12. *Философия. Учебник / Под ред. В.Д.Губина. – М., 1997.*

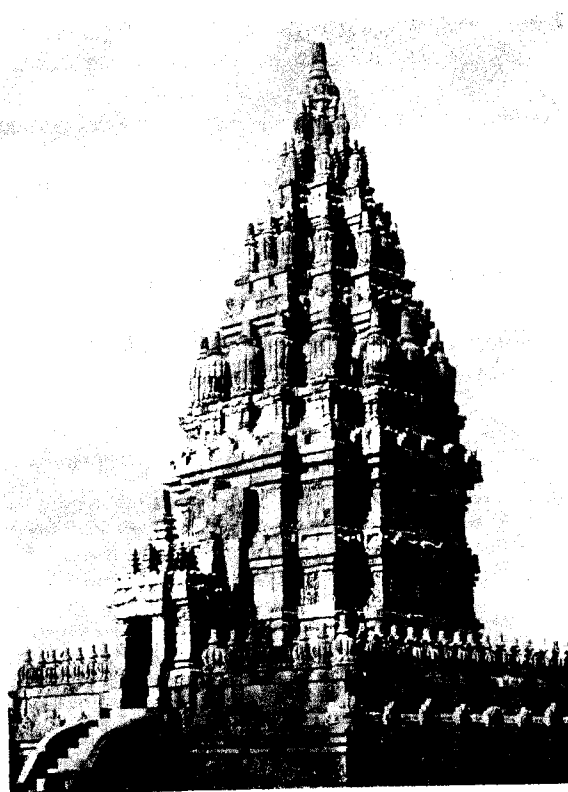
ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

... Ми відчуваємо, що Схід – це щось дуже своєрідне й відмінне від нашого західного світу...

Сергій Ольденбург

У мудрості Сходу та Заходу ми бачимо вже не ворожі сили, а полюси, між якими пульсує життя.

Герман Гессе

XX століття особливо гостро поставило питання про буттєві засади людини, що спричинило підвищення інтересу до різних форм людського самовиявлення та самоусвідомлення. Деякі особливості східного філософствуювання (домінування цілого над частковим, афористичність думки та ін.) змушують звертатися до нього в пошуку відповідей на наболілі проблеми сьогодення. Адже східна філософська думка перебуває ближче до вихідних джерел філософії, до безпосереднього зображення місця людини у світі, ніж західна. Особливо цінними в цьому аспекті постають оригінальні набутки філософської думки Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю.

СУТТЄВО! Після вивчення матеріалу теми Ви повинні

Знати	↪ особливості та характерні риси західного та східного типу цивілізацій; ↪ найперші джерела філософської думки Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю; ↪ найперші проблеми, які ставила та вирішувала давньосхідна філософська думка.
Вміти	↪ порівнювати між собою провідні ідеї філософських шкіл Стародавнього Сходу; ↪ виділяти у філософських текстах саме те, що є характерним для східного типу мислення; ↪ оцінювати світоглядну цінність ідей давньосхідної філософії.
Розуміти	◆ умови й особливості зародження і можливі форми вираження світоглядної проблематики; ◆ особливості східного та західного філософствуювання та їх певну взаємодоповнюваність; ◆ багатовимірність як людського світосприйняття, так і теоретичного осмислення світу.

□ План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

1. Проблема “Схід-Захід” в сучасній філософії та культурології. Особливості східного та західного типів філософствуювання.
2. Канонічні джерела, провідні ідеї та напрями філософської думки Стародавньої Індії.
3. Канонічні джерела, провідні ідеї та напрями філософської думки Стародавнього Китаю.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

* **ТРАДИЦІОНАЛІСТСЬКИЙ ТА ПРОГРЕСИСТСЬКИЙ ТИПИ ЦИВІЛІЗАЦІЇ** - характеристики цивілізацій за їх фундаментальними ціннісними установками, запропоновані Рене Геномом: традиціоналістська цивілізація цінує традицію і обернена скоріше до минулого, прогресистська цивілізація цінує новачі і більше орієнтована на майбутнє. Традиціоналістські орієнтації характерні для східних цивілізацій, прогресистські - для західних.

* **ДУХОВНИЙ КАНОН ЖИТТЯ**, або канонічне джерело - у межах деяких, переважно традиціоналістських цивілізацій - збірка найдавніших, освячених авторитетом, часом і традицією переказів, настанов на життя, міфів, розповідей про богів або божествами об'явлення, що виконує роль нормативу - регулятора життєдіяльності людей в усіх сферах суспільного життя ("Веди" - у Стародавній Індії, "П'ятикнижжя" - у Стародавньому Китаї, "Коран" - у мусульманських країнах).

* **САНСАРА** - зафіксовані в текстах "Вед" давньоіндійські уявлення про переселення душі з тіла в інше при його смерті; душа, на відміну від тіла, вважалася безсмертною. Подальше для душі втілення може підносити або знижувати статус попереднього життя залежно від добрих або поганих вчинків людини. Вже в давні часи сансара була усвідомлена скоріше в негативних оцінках, ніж позитивних: нескінченне блукання душі поставало як лише накопичення страждань. Тому в середині I тисячоліття до Р.Х. у Стародавній Індії виникли духовні течії (або рухи), що шукали шляхів подолання сансари.

* **КАРМА** - в уявленнях про сансару - закон універсального причинного зв'язку, згідно з яким все, що здійснює душа під час її актуального існування у певному тілі, становить її життєвий контекст: нічого не губиться, нічого не зникає, тому все погане і все добре впливає на долю душі в її подальших втіленнях.

* **МОКША** - стан вічного щастя і блаженства, якого можуть досягнути ті душі, які у своїх життєвих втіленнях запобігли злу, чинили лише добродіяння.

* **БРАХМАН** - у давньоіндійських уявленнях про світ єдиний духовно-інтелектуальний початок світу.

* **АТМАН** - індивідуальні, конкретні виявлення брахмана.

* **ДАО** - вихідне поняття філософії даосизму і дуже важливе для духовної культури Китаю. Ієрогліф, що позначає "дао", поєднує знак людини і знак шляху, але це розуміння людського шляху набуває у даосизмі всеохоплюючого смислу: весь Космос постає упорядкованим саме таким чином, що він припускає буття людини та певний тип її поведінки. Отже, "дао" - закон буття, початок Космосу, життєва доля людини і те, що повинно бути основою правильного людського мислення.

* **НЕБО І ЗЕМЛЯ** - у давньокитайських уявленнях про світ - універсальні сутності, що виконують оцінні та орієнтаційні функції: небо - це сфера чистих, ідеальних, правильних, вічних рухів та явищ, земля - сфера змішаних, часткових, кінцевих, неправильних рухів та явищ. Життя людини відбувається у проміжку між Небом та Землею, тому людина розглядається причетною як до ідеального, так і до хаотичного. Самоназва Стародавнього Китаю - "Піднебесна країна".

2.1. Проблема «Схід-Захід» в сучасній філософії та культурології. Особливості східного та західного типів філософствування

Проблема "Схід-Захід", на думку багатьох дослідників культури, є однією з наскрізних для людства. Уже давньогрецькі історики зафіксували її у своїх творах, привертаючи увагу до суттєвих відмінностей між Сходом і Заходом * у способах життя, * характері політичного правління і, головне, * у способі світоосмислення.

Упродовж тисячоліть людської історії Схід і Захід досить конфліктно протистояли один одному, і напруження цього протистояння значною мірою визначало розвиток культури та політичних процесів суспільства. Водночас їх взаємодія і взаємовпливи ніколи надовго не переривалися. Врешті-решт суть проблеми "Схід-Захід" полягає у тому, що людство, будучи єдиним анатомічно та фізіологічно, постає різко відмінним і несхожим у своїх східних і західних соціокультурних проявах. І ця несхожість змушує, з одного боку, ► розширювати і збагачувати наші уявлення про людину та її можливості, з іншого - ► намагатися зрозуміти її причини, шукати шляхів людського взаємоприйняттого спілкування.

|| * Для філософії проблема "Схід-Захід" постає перш за все як проблема пошуку глибинних засад та механізмів діяльності людського інтелекту, адже з точки зору фізики ми, всі люди, живемо в єдиному космосі, проте, виявляється, що сприймається, розуміється та осмислюється він може неоднозначно.

Що впливає на виникнення та прояви такої неоднозначності? Чи означає це, що сама реальність світу є багатомірною? Чи, можливо, це є свідченням лише того, що людське мислення має певну свободу власних дій і що воно не підпорядковане прямо і однозначно впливам зовнішнього світу? Нарешті, як можна скористатися відмінностями між західною та східною філософією задля того, щоб зробити людську думку більш гнучкою, активною та результативною? - Усі ці питання постають перед філософією, коли вона звертається до порівняння західного та східного типів філософствування.

В історії самоосмислення та філософствування особливості західного та східного типів мислення зводять до більш загальних особливостей типів цивілізацій, а останні Р. Генон класифікував як *традиціоналістські* (східні) та *прогресистські* (західні).

Наведене порівняння засвідчує існування досить контрастних відмінностей у самому фундаменті того способу життя, який сформувався та розвинувся у вигляді різних типів цивілізації. Зазначені відмінності приводять врешті до дещо іншої, а інколи – принципово іншої людської поведінки. Усі зазначені характеристики можна віднести і до особливостей західної і

східної філософії. Так, *східна філософія* орієнтується ⇒ на західні канонічні джерела, що регламентують функціонування всіх сфер суспільного життя (*Коран, Веди, китайське П'ятикнижжя*). ⇒ цінує найбільше те, що освячене віками, ⇒ намагається підпорядкувати індивідуальне цілому або навіть розчинити індивідуальне в світовому цілому. При тому стиль східної філософії ближчий до художньо-образного, ніж до наукового, а сама філософія максимально наближена до морального пошуків та навіть техніки людського удосконалення у певному способі життя. *Західна філософія*, навпаки, тяжіє до раціонально-логічних та аналітичних досліджень, теоретичних систематизацій, має абстрактно-понятійний характер і виходить із певної автономності основних сфер як індивідуального, так і суспільного життя. У зв'язку з цим західна філософія має переважно індивідуальне спрямування і постає саме індивідуально-особистісним засобом життєвого самоутвердження.

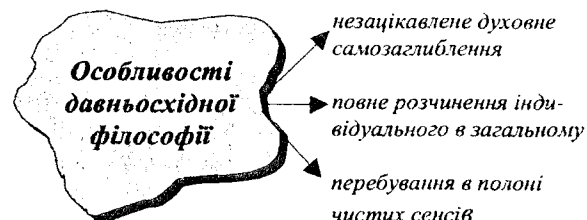
Історично філософія розвивалася у контексті саме цього протистояння цивілізацій: відомо, наприклад, що деякі філософи Стародавньої Греції мали контакти із східними мудрецьми: не виключено, що й вони чинили на них певний вплив. Відомо також і те, що в інтелектуальному обігу античного світу функціонували деякі образи та міфологеми Стародавнього Сходу. Тому співставлення вихідних ідей східної та західної філософії допомагає нам краще зрозуміти джерела філософського мислення та його фундаментальні особливості.

В розглянутих відмінностей стає зрозуміло, чому саме західна філософія сприяла виникненню сучасної науки, а східна філософія сформувала привабливий образ “гуру” – духовного вчителя, наставника життя; чому західна філософія цінувала оптимістичний активізм, а східна була більше просякнута відстороненим життєвим спогляданням, сповненим зачаруванням традиційністю світобудови як у просторі, так і в часі.

При осмисленні даного питання слід враховувати *дискусійний характер* даної проблеми: існує досить велика кількість культурологів та філософів, які вважають, що зазначені відмінності є перебільшеними, що на їхню думку ніколи люди відрізняються між собою більше, ніж у порівнянні із представниками Сходу. Проте дана проблема не вигадана, її прояви ми бачимо й сьогодні на прикладі певних політичних подій. Але слід враховувати, що вказати в наш час країни із “чисто” східним або західним цивілізаційним типом практично неможливо, але є сенс виділяти в їх житті певні риси або тенденції.

* Протистояння "Схід-Захід" не вичерпує всієї строкатої картини життя сучасного людства, але воно є найвпливовішим і контрастним. Певною мірою з цим протистоянням пов'язана й історія України: чим далі ми йдемо в минуле, тим тіснішими виявляються її зв'язки зі східною культурою (контакти з хозарами, половцями, кримськими татарами, Туреччиною та ін.), але вже в епоху Нового часу і далі Україна все більше наближалась до західноєвропейської культури. Отже, розуміння проблеми "Схід-Захід" дає нам змогу уважніше придивитись до певних аспектів української культури і філософії.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Європа відкрила для себе своєрідний, у чомусь екзотичний і багато в чому незрозумілий світ давньосхідної філософії. З того часу інтерес до неї не згасає. У чому секрет цієї привабливості давньосхідної філософії? Який особливий філософський акцент вносить вона у філософію взагалі?

Насамперед не може не викликати симпатій властивий східній думці момент незацікавленого духовного самозаглиблення, якогось невтом-

ного прагнення шукати найцінніше у глибинах людського духу, шукати заради самого пошуку. Ця "незацікавлена відстороненість" – вічна таємниця східної філософії.

По-друге, парадоксальним виглядає прагнення східної мудрості досягти стану повного розчинення індивідуального в загальному, прагнення зануритися в якусь первісну порожнечу, первісну світову тишу. Герман Гессе, німецький письменник і знавець східної думки, окреслював зазначений момент так: "Коли власне "Я" буде цілком подолане й умре, коли змовкнуть у серці всі порухи й пристрасті, тоді має прокинутись заповідне в людському світі, найпотемніше, що вже перестало бути власним "Я", – прокинеться велика тайна".

Французький філософ і мислитель XX ст. Жорж Батай відзначав, що це зосередження на порожнечі приводить до ефекту надзвичайної чутливості до

м'якшіх проявів реальності: "Завдяки відірваності від усього, що затормозило відчуття, чуттєвість ця стає настільки внутрішньою, що всілякі рухи тіла – падіння шпильки або тріск – супроводжуються найсильнішим і далекосяжним відлунням...". Ця велика світова тиша або безмежна ніч нірвани виконують роль піднесення кожної життєвої дрібниці до рівня всесвітньої події.

Нарешті, не може не вражати побудова східної думки, яка нібито розчиняє слова, залишаючи нас у полоні чистих сенсів. Наприклад: "Одного разу Чжуану Чжоу наснилося, що він – метелик, метелик, що весело пурхає. Він насолоджувався від усього серця і не усвідомлював, що він Чжоу. Раптом прокинувся, здивувався що він – Чжоу, і не міг зрозуміти: чи снилося Чжоу, що він – метелик, чи метеликові, що він – Чжоу. Це й зветься перетворенням речей...".

* Отже, можна стверджувати, що особливості давньосхідної філософії дають можливість західній філософській думці краще усвідомити себе і відкрити дещо зовсім неочевидне як у людині, так і в людському мисленні. Безперечно, оцінюючи значення філософії Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю, не слід впадати у крайнощі і підкреслювати лише позитивні моменти. Традиціоналізм, консерватизм, які були притаманними мислителям Стародавнього Китаю та Індії, суттєво вплинули на подальший розвиток філософської думки. Скажімо, необхідність "культурної революції" у Китаї 70-х рр. XX ст. обґрунтовувалась посиланнями на авторитет стародавньої філософії. Тому не слід забувати, що давньоіндійська та давньокитайська філософії були продуктами своєї епохи і мали відповідні особливості свого розвитку.

2.2. Джерела, провідні ідеї та напрями філософської думки Стародавньої Індії

Вже у II тисячолітті до Р. Х. на території Індії склались численні державні утворення. Староіндійське суспільство мало властивий характер. Світоглядом цього суспільства була міфологія, викладена у "Ведах" – збірниках міфів.

Вародки філософського мислення Індії сягають у глибоку давнину (середина I тис. до Р. Х.). Проте, варто звернути увагу на такий факт: давньосхідна та давньогрецька філо-

софії виникають практично одночасно, але існує давня традиція починати історію філософії саме зі Сходу. Чим це можна пояснити?

По-перше, тим, що східна філософія була значно тісніше переплетена із іншими сферами життя та духовної діяльності суспільства – із міфологією, релігією, магією, певними традиціями та обрядами; звертаючись до перших кроків давньосхідної філософської думки, ми знаходимо її у процесі формування, що дозволяє краще зрозуміти природу філософської рефлексії.

По-друге, філософська думка Стародавнього Сходу спиралась, як вже вказувалося, на деякі попередні традиційні тексти та канонічні духовні джерела, і в цьому сенсі вона сягала своїм корінням значно далі, ніж антична. Тобто, тут ми маємо можливість “зазирнути” у досить віддалені глибини людської ментальності, побачити якісь первинні зародки людської раціональності.

Відомо, що найдавнішими цивілізаціями, дослідженими сьогодні наукою, були Шумер та Стародавній Єгипет; знайомство з їх духовною спадщиною дозволяє стверджувати, що саме тут вже були присутні деякі найперші філософемі, тобто зародки майбутніх філософських ідей та концепцій. Зокрема, в Шумері вже існувала перша відома нам універсальна класифікація світових стихій (*небо, гроза, вода, земля*), у відповідність яким були поставлені боги, властивості людини та характеристики держави. Окрім того, знаменитий епос про шумерського царя *Гільгамеша* чи не вперше з надзвичайною гостротою та емоційністю змальовує почуття людини, яка раптом просякнулася думкою про неминучість смерті.

У Стародавньому Єгипті важливу роль відігравав міф про *Осіріса* – бога, що вмирав та воскресав, а також існували уявлення про неодномірність людського ества. Проте, як вже було сказано, це були лише перші паростки філософської думки. Значно далі вона пішла в Стародавній Індії та Стародавньому Китаї.

Канонічним духовним джерелом Стародавньої Індії є “*Веди*” (із їх назвою споріднено наше слово “відати”, “знати”), записані на листях пальми приблизно за 1,5 тис. років до Р. Х. До “*Вед*” входять міфи, розповіді про предків, богів, гімни, заклинання і т. ін. Сюди входять також і певні тлумачення

давніх світоглядних уявлень. З філософського погляду найцікавішими є тексти під назвою “*Упанішади*” (від слова “сидіти поруч”; мається на увазі – поруч з учителем, тобто це тексти-пояснення таємних знань, що містяться в основних текстах “*Вед*” – самхітах).

Містять

Упанішади

- найдавніші версії виникнення світу, серед яких важливе значення мали: ▶ виникнення світу із яйця (ідея про самозародження всього, осмисленого в якості живого); ▶ виникнення світу внаслідок глибокого самозосередження (тапасу) первинного духу; ▶ виникнення світу внаслідок жертвопринесення (ідея, згідно якої народження та смерть невід’ємні одне від одного)
- трактування першооснови буття як універсального абстрактного принципу (Брахман), який ототожнюється з індивідуальною духовною сутністю людини, з її душею (атман)
- певне бачення життєвої долі людини: концепція безмежного кола перевтілень душі (сансара і закон карми)
- позитивну оцінку ролі пізнання як самозосередження на первинних сутностях світу (необхідність усвідомлення єдності Брахмана й атмана як умови “звільнення” від безмежного кола перевтілень)
- думку про можливість та умови здійснення людської свободи, яка здатна подолати космічний закон карми
- міркування про співвідношення дії, активності людини і свободи

* Таким чином, вже у найдавніших духовних джерелах Стародавньої Індії йдеться про фундаментальні моральні ідеї, про певне осмислення становища людини у світі, про різні шляхи звільнення від кармічних законів долі, найкращим з яких є шлях дійового самовдосконалення. В цілому тут роздуми про людину превалюють над роздумами про зовнішній світ, а людське “Я” стає ключем до пояснення природи. Виникненню філософських шкіл Стародавньої Індії передували впливові духовні рухи, які містили певні філософсько-світоглядні ідеї і були спрямовані на одне: на звільнення

людини від нескінченних перевтілень-блукань душі і досягнення нею стану "мокші" – повного блаженства. До таких рухів належали джайнізм, йога та буддизм.

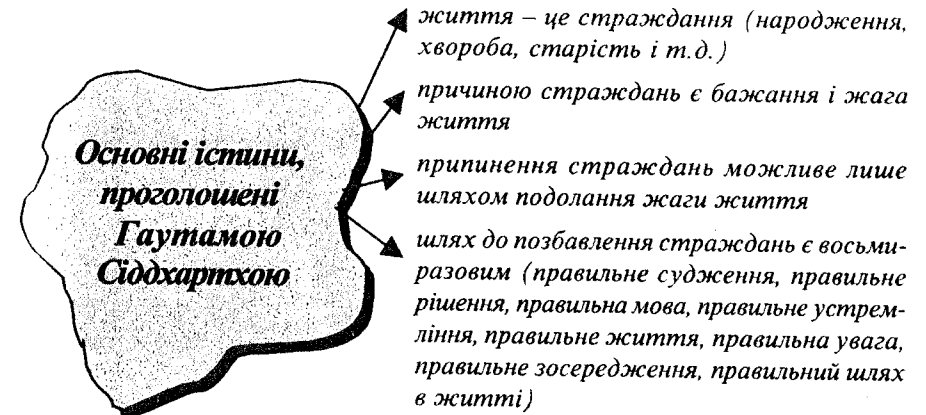
★ Джайнізм (від слова "джіна" – переможець) закликав людину підпорядкувати своє життя суворим аскетичним регламентаціям. Якщо людина здатна це витримати та ще й не заподіяти шкоди жодній істоті, вона ставала переможцем карми.

★ Йога також ставила перед людиною подібну мету, але шляхом її досягнення вважала впорядкування (це один із перекладів слова "йога"), гармонізацію фізичного, психічного та духовного станів людини. Відомо, що в цій справі йоги досягали і досягають вражаючих результатів. Значним досягненням йоги (засновник – Патанджалі) була спроба дослідити людину як систему ("мікрокосмос"), що складається з чотирьох підсистем: "мінерало-людини", "рослино-людини", "тварино-людини" і "людино-людини". Ідея про синтез їх у вищій підсистемі – "людино-людини". Це була одна з перших спроб філософського обґрунтування розуміння людини як саморухливої та самоорганізованої системи.

★ Але найважливішим з погляду розвитку філософської думки постає буддизм. За переказами, його засновником був принц Гаутама Сіддхартха з роду Шактів (563-483 рр. до Р. Х.). Життя Гаутами настільки оповите легендами, що про нього майже немає реальних відомостей. Більш-менш достовірним є те, що захищений з дитинства від життєвих прикроців та негараздів, він був вражений випадково побаченими фактами людського старіння і смерті. Пройшовши через сповідання різних етичних учень, Гаутама врешті-решт сів під сандаловим деревом, давши собі слово не зрушити з місця доти, доки не знайде відповіді на основні питання життя. Тут на нього наїшло просвітлення, і він став Буддою (просвітленим, знаючим), проголосивши учням чотири основні ("діамантові") істини.

★ Людина, яка здатна пройти вказаним шляхом, стає Буддою і досягає стану "нірвани" – повного припинення будь-яких хвилювань та розчинення у невимовній початковій тиші світу.

Буддизм створив оригінальне трактування світобудови. Реальність, доступна чуттєвому спогляданню, є несправжньою, ілюзорною. Насправді існують лише енергетичні "кранки", згущення під назвою "дхарми". Вони

перебувають у збудженому, динамічному стані і тому вступають між собою в відношення та переплетення. Уся навколишня реальність, як і людина, постає певними вузликками енергетичних зв'язків дхарм. Людина може свідомими зусиллями розв'язати їх сплетіння і випустити дхарми у вільний стан. Це і буде нірвана. Іноді нірвану описують так: у суцільній темряві на поверхні океану плаває лампа з вогником, що ледве освітлює невеличку частину простору. Олія у лампі поступово вигоряє, і вогник згасає. Коли він згасне остаточно, ніхто не зможе сказати де небо, де вода, а де лампа. Все розчиниться у всьому.

Серед філософських шкіл Стародавньої Індії провідне місце належало школі санкх'я (обчислення, точне знання), засновником якої вважають Капілу (VII ст. до Р. Х.). На першому плані в судженнях школи – питання про вихідні сутності світу, з яких складається світобудова та на котрі повинна орієнтуватися людина у своїх діях. Таких сутностей дві:

- "пракріті", або "прадхана" (природа)
- та "пуруша" (свідомість, споглядання).

Обидві ці сутності вічні, але породжують світ лише у взаємодії, оскільки ніби складають разом свої можливості і переваги. Зв'язок між "пракріті" та "пурушею" нагадує союз сліпого та кульгавого: "перший переносив на спині другого, а той вказував йому дорогу. Так само пуруша (чиста душа) не здатний діяти

сам по собі, а нібито втягується в активність матерії (пракріті), залишаючись насправді зовсім не порушеним нею". Зв'язок пракріті та пуруші призводить до виявлення їх якостей: маси (тамас), енергії (раджас) та прояснення (саттва). Останні породжують п'ять світових стихій (або елементів): • вогонь, • повітря, • воду, • землю та • ефір. Але в союзі пракріті та пуруші останній виявляється могутнішим. Проявляючись у людському "Я", пуруша спрямовує його до самозаглиблення та подолання карми.

Школу *чарвака-локаята* (засновник *Бріхаспати*, VII—VI ст. до Р. Х.) відносять до натуралістичних: її прихильники вважають, що "не існує ні бога, ні визволення (від карми), ні дхарми, ні недхарми, а також немає винагороди за благочинне життя..." Представники школи визнавали існування лише того, що можна сприйняти чуттям ("лока"), а все існуюче вважали лише поєднанням чотирьох елементів: землі, води, повітря та вогню. Поєднанням зазначених елементів вони пояснювали людину з її якостями, навіть – людську душу: "... як від змішування частин напоїв виникає сила сп'яніння, так із поєднанням землі та інших елементів виникають тіло і "Я" (атмата)". Зі смертю людини елементи роз'єднуються і зникає те, що називають душею.

* Отже, потойбічного світу і життя не існує. Слід насолоджуватись єдиним – земним життям. Але найбільшою насолодою деякі представники "чарваки-локаяти" вважали вміння уникати страждань.

Питання логіки та пізнання перебували в центрі уваги школи *ньяя* (засновник *Готама*, III ст. до Р. Х.). Тут докладно розглядали ⇒ основи та засоби пізнання, ⇒ форми умовиводів, ⇒ ознаки достовірності знань та ін. Засоби пізнання поділя-

санх'я (обчислення, точне знання)

чарвака-локаята (заперечення існування Бога)

ньяя (в центрі уваги питання логіки та пізнання)

вайшешіка (школа своєрідного атомізму)

Основні філософські школи Стародавньої Індії

ти на чотири види: • сприйняття, • виведення, • аналогія та • усне свідчення.

Деякі твердження школи *вайшешіка* (засновник *Канада*, VI—V ст. до Р. Х.) дають підстави вважати її школою своєрідного атомізму: "...щодо особливостей: воістину вони – одиничні, і визначаються як те, що лежить в основі субстанцій".

* Отже, філософські школи та духовні рухи Стародавньої Індії мали в колі своїх міркувань найважливіші світоглядні проблеми: ♦ початок буття, ♦ будова світу, ♦ особливості людини, ♦ роль і зміст людського пізнання. Водночас досить очевидно, що превалює у цій проблематиці пошук шляхів людського звільнення від неблаганних імперативів життя, хоча звільнення це розуміли значною мірою як подолання людської окремішності та індивідуального протистояння загальному.

2.3. Канонічні джерела, провідні ідеї та напрями філософії Стародавнього Китаю

Духовним каноном життя Стародавнього Китаю є так зване "П'ятикнижжя" ("У-цзінь").

У "П'ятикнижжі" в образно-міфологічній формі подано найфундаментальніші складники давньокитайського світобачення. В одній із версій, що мала важливе значення для китайської культури, світ утворив першопредок *Пань-Гу*, який, розколовши первинне яйце, відділив Небо від Землі. На Небі запанували ідеальні закони буття, на Землі навпаки – панують стихійність і випадковість. Китайська держава – це "Середнє царство", тобто людина і держава поєднують у собі властивості як Неба, так і Землі. Тому перед людиною відкривається можливість вибору між двома відмінними типами поведінки.

Давньокитайське канонічне "П'ятикнижжя"

- ▶ Ші-цзінь (Книга пісень або віршів)
- ▶ І-цзінь (Книга змін)
- ▶ Чунь-цю (Книга літописів)
- ▶ Шу-цзінь (Книга історій)
- ▶ Ци-цзінь (Книга ритуалів)

Все на світі є результатом взаємодії двох протилежних початків буття – *Інь* і *Ян*. *Інь* уособлює темний, вологий, пасивний (жіночий) початок буття, а *Ян* – світлий, сухий, активний (чоловічий). Внаслідок взаємодії *Інь* та *Ян* утворюють 5 світових стихій: * вогонь, * воду, * землю, * дерево та * метал. Може здатися, що перелік названих стихій не відповідає єдиному вихідному принципів їх виділення, але в такому разі засоби людської дії – дерево та метал – вписано у світові процеси, а це означає, що людину розглядають як органічну частину Космосу.

Давньокитайська філософія порівняно з давньоіндійською виглядає стрункішою, деталізованішою (аж до нумерології та побудови вичерпних систем комбінаторики подвійних символічних елементів світобудови) та більше зануреною у глибину суперечливого, парадоксального мислення.

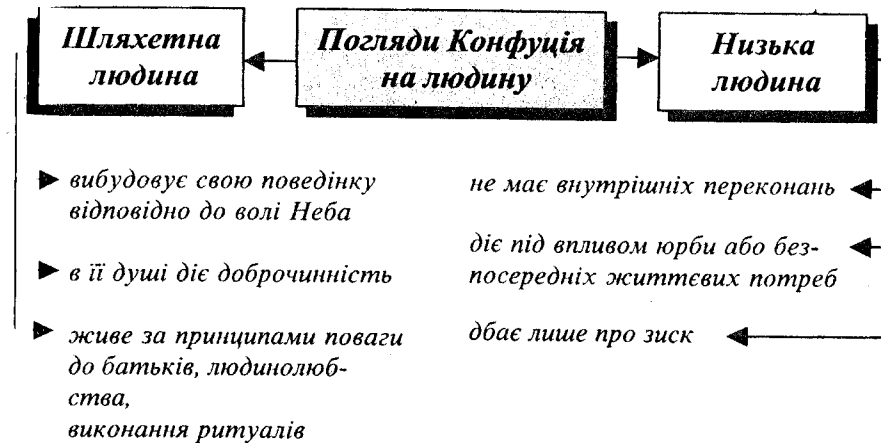
Серед усіх філософських шкіл Стародавнього Китаю (а таких давні джерела налічували до ста, хоча конкретно називали лише шість) найважливішими були дві, до розгляду ідей яких ми і звернемося.

Конфуціанство заснував *Кон-Фу-цзи*, або *Конфуцій* (551–479 рр. до Р. Х.). Це була школа соціально-етичного спрямування, тобто на першому плані тут – проблеми людських стосунків та норм людської поведінки. Конфуцеві приписують визначення людини як істоти, котра у своїх діях керується внутрішніми мотивами. Водночас вирішальну роль у людському житті відіграє закон (або повеління) Неба. Людина повинна навчитися сприймати й розуміти цей закон і вибудувати свою поведінку відповідно до волі Неба. Якщо людина спроможна це робити, вона постає як “шляхетна” – цзюнь-цзи, тобто така, у душі якої діє добродетель (“де”): “Небо породило в мені де.”

КОНФУЦІЙ

* Отже, шляхетна людина у своїх діях внутрішніми чинниками має певні життєві принципи, серед яких обов'язковими є: “жень” – людинолюбство; “сяо” – повага до батьків (старших); “лі” – виконання ритуалів. Виконання ритуалів передбачало дотримання обов'язкових норм та правил спілкування як між окремими людьми, так і в межах суспільних відносин.

Шляхетній людині протистоїть *низька людина*, яка не має внутрішніх переконань, а діє під впливом юрби або безпосередніх життєвих потреб: “Шляхетний муж дбає про обов'язок, а *низька людина* – про зиск”. На запитання, чи можна одним лише реченням виразити правило, якого треба дотримуватися усе життя, – учитель відповів: “Людино! Чого не бажаси собі, того не роби й іншому”.

Велику увагу *Конфуцій* приділяв проблемам суспільного та державного життя. *Держава і сім'я* в аспекті взаємин між людьми були для нього неподільні. А вихідним принципом організації суспільного життя він вважав шанування традицій: “Той, хто повторює старе і довідується про нове, може бути провідником”. І про себе він казав: “Я наслідую старовину, а не вигадую, вірю у старовину та полюбляю її”. Найпершою умовою щасливого життя у державі *Конфуцій* вважав дотримання принципу “виправлення мені”; “Правитель завжди буде правителем, слуга – слугою, батько – батьком, а син – сином”. Сьогодні ми могли б передати цей принцип висловом: кожен повинен займатися тією справою, для якої його призначила суспільна роль. Порушення цього принципу, за *Конфуцієм*, веде до безладдя. У II ст. до Р. Х. вчення *Конфуція* було канонізоване й донині відіграє важливу роль у духовній культурі Китаю.

Іншу важливу школу Стародавнього Китаю заснував *Лао-Цзи* (VI–V ст. до Р. Х.) – майже легендарна особа, бо про нього немає достовірних відомостей. У цій школі на першому плані стояли ідеї світобудови; людину з її діянь виведено з космічних законів. Вихідне поняття школи “*дао*” (звідси – і назва школи) не має однозначного визначення. У трактаті “*Дао-де-дзин*” його пояснено так: “*Дао*, яке можна виразити словами, не є сталі *дао*. Ім'я, яке

можна назвати, не є сталі ім'я. Лише те, що не має імені, може бути початком неба і землі... Дао породжує єдине. Єдине породжує два початки: інь і ян. Двоє породжують третє. Третє породжує усе, що існує...".

Звичайно ці рядки коментують так: під "дао" розуміється єдиний і універсальний початок буття. Якщо це так, то саме "дао" не може мати ніякого визначення, адже визначення є лише там, де є межа і відмінність. Якщо є межа, то "дао" буде обмеженим і не зможе породжувати все без винятку; якщо є відмінність, то "дао" буде змінним і втратить якість універсального єдиного. Тому "перше дао" є єдність інь та ян. Інь та ян – два протилежні початки всього, що існує. Інь уособлює собою страждальне, пасивне, вологе, темне – загалом жіноче начало. Ян, відповідно, – активне, ділове, сухе, світле, тобто чоловіче начало. Їх об'єднання дає частину "ці" – щось на зразок атома. Якщо в ній переважає інь, вона зветься інь-ці, якщо ян – ян-ці. Взаємодія інь-ці та ян-ці утворює уже згадані п'ять стихій: • вогонь, • воду, • землю, • дерево та • метал. Названі елементи, або стихії, утворюють усе існуюче.

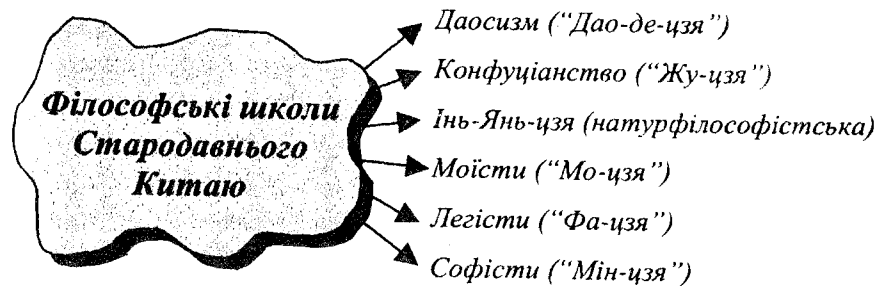
★ Але на цьому визначення "дао" не закінчено. Його тлумачать також як універсальний закон світобудови, як людську долю і, нарешті, як закон правильного мислення (або правильної свідомості). Тобто "дао" пронизує собою все, що існує, знаходячи, врешті, своє виявлення у правильному спрямуванні думки. Тому саме слово "дао" передається ієрогліфом, що поєднує шлях та голову людини.

Конкретні виявлення "дао" в речах та процесах позначають як "де", котре, як уже згадано, у людській поведінці постає у вигляді добродетності. Життєве завдання людини – досягнути "дао" (своє і космічне) і йти за ним. Із вихідного розуміння "дао" впливає також даоський принцип недіяння як першої якості мудреця: "Не виходячи за браму, можна знати про справи Піднебесної. Не виходячи з вікна, можна бачити природне дао. Чим далі йдеш, тим менше пізнаєш. Тому велемудрий (мудрець) не шукає знань, але пізнає усе; не виставляє себе на оглядання, але всім відомий; не діє, але досягає успіху".

Удержавних справах Лао-цзи також віддавав перевагу зменшенню активності. Він вважав, що маленькі держави з нечисленним та недійовим населенням житимуть стабільним, урівноваженим життям. Просвітництво та виконання ритуалів Лао-цзи вважав ознаками розбрату, незадоволення і занепаду держав. Звідси впливає мотив протистояння даосизму та конфуціанства в культурній історії Китаю. Але ці великі школи радше розвивали свої ідеї як взаємовпливами, так і своїми дискусіями.

Крім конфуціанства і даосизму у філософії Китаю існували

і інші течії – моїсти, легісти (законники), натурфілософи та ін. Вони значно відрізнялись у поглядах на суспільство і суспільні відносини, але поняття дао, жень, лі, протилежні часточки ян та інь посідають значне місце і в цих вченнях.

Всі інші філософські школи Стародавнього Китаю у своєму змісті так чи інакше відбивали ідеї і світоглядну спрямованість даосизму та конфуціанства.

★ Отже, давньокитайська філософія розробила цілу низку впливових філософських ідей та запровадила у пізнання та мислення важливі філософські поняття; в цілому вони дозволяли осмислювати людину в її єдності із засадами та універсальними законами світу, а також орієнтували людину в сфері суспільно-політичного життя.

СУТЄВО

Висновки

Філософія Стародавнього Сходу являє собою своєрідне культурно-історичне утворення. Вона яскраво демонструє велич і могутність людського духу, розкриває його творчі можливості та багате змістове наповнення. У філософській думці Стародавнього Сходу розроблені глибокі та оригінальні уявлення про світобудову, вихідні початки буття. При тому людина органічно вписувалась у світову цілісність, орієнтуючись на фундаментальні підвалини буття, намагаючись виконати повеління вищих законів світу, змінити себе і ввести у стан гармонійної досконалості. Як звичайно, це пов'язувалось із подоланням людської сваволі та людської окремішності.

Філософську думку Стародавнього Сходу відрізняє мистецько-образний, притчевий, афористичний стилі самовиявлення. Потяг до синтетичного, цілісного мислення створює ефект несподіваної, непередбачуваної парадоксальності, тому давньосхідна думка надихас на зацікавлене, але не-утилітарне заглиблення у людську духовність, збуджує інтерес до філософських роздумів.

СУТТЕВО

Резюме

1. Проблема співвідношення західного та східного типів цивілізацій ставить перед філософією питання про причини та наслідки досить суттєвих відмінностей між звичаями та поведінкою людей та про можливість і умови людського взаємопорозуміння. Ця проблема підводить нас до осмислення стилістичних, логічних та смислових особливостей західної та східної філософії.
2. Хоча давньосхідна та антична філософії формувалися майже одночасно, східна філософія була тісніше переплетена із релігією, життєвою мудрістю та способами людського самовдосконалення; внаслідок цього її вивчення сприяє кращому розумінню найперших кроків самовизначення людської думки.
3. Філософська думка Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю формувалася на засадах провідних ідей канонічних духовних джерел цих давніх країн, активно їх використовувала, але йшла далі в їх раціоналізації та проясненні; врешті, в межах цих філософій були розроблені оригінальні концепції світобудови, природи людини, її життєвих завдань, людської долі та засад людських взаємин в суспільстві. Ці концепції запровадили в філософське мислення цілу низку фундаментальних понять, які й до сьогодні відіграють тут важливу роль.

Питання для обговорення на семінарському занятті

1. Значення проблеми співвідношення західного та східного типу цивілізацій для розуміння процесів суспільного життя та розвитку філософії.
2. Канонічні джерела Стародавньої Індії та їх світоглядні ідеї. Філософські школи Стародавньої Індії.
3. Канонічні джерела Стародавнього Китаю та їх світоглядні ідеї. Філософські школи Стародавнього Китаю.

Теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Філософсько-світоглядне значення проблеми "Схід-Захід" в її сучасному окресленні.

2. Україна та українська культура в контексті проблеми співвідношення західного та східного типу цивілізацій.
3. Порівняльний аналіз вихідних особливостей західного та східного типів філософствування.
4. Філософські ідеї Стародавньої Індії та їх сучасне значення.
5. Сучасна оцінка вихідних філософських ідей буддизму.
6. Сучасна оцінка основних ідей конфуціанства.
7. Сучасна оцінка провідних ідей даосизму.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

- Завдання 1.** Порівняйте основні характеристики цивілізацій східного та західного типів, визначте місце України у співвідношенні цих цивілізацій.
- Завдання 2.** Окресліть основні світоглядні ідеї "Вед" як духовного канону Стародавньої Індії.
- Завдання 3.** Охарактеризуйте основні ідеї та ідейні здобутки провідних філософських шкіл Стародавньої Індії.
- Завдання 4.** Окресліть світоглядні ідеї давньокитайського "П'ятикнижжя".
- Завдання 5.** Охарактеризуйте основні ідеї та ідейні здобутки провідних філософських шкіл Стародавнього Китаю.
- Завдання 6.** Поясніть сучасне значення ідейних надбань давньосхідної філософії.

Додаткова література з теми

1. Антология мировой философии. Т. 1, кн.1. – М., 1969.
2. Атеисты, материалисты, диалектики Древнего Китая. – М., 1967.
3. Гессе Г. Сиддхартха // Всесвіт. 1990. №3.
4. Древнеиндийская философия. – М., 1963.
5. Древнекитайская философия: Собр. текстов. В 2 т. – М., 1972-1973. Т. 2.
6. История философии в кратком изложении. – М., 1991.
7. Лукьянов А. Е. Истоки Дао. Древнекитайский миф. – М., 1992.
8. Лукьянов А. Е. Становление философии на Востоке (Древний Китай и Индия). – М., 1989.
9. Таранов П. С. Золотая философия. – М., 1999.
10. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней философии. – М., 1963.
11. Читанка з історії філософії: У 6 кн. Кн. 1: Філософія Стародавнього Світу. – К., 1992.
12. Шуцкій Ю. К. Китайская классическая "Книга перемен". – М., 1993.

АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

Вільна філософська наука, так само, як і смак, і наше вільне мистецтво, і любов до останнього мають свої корені у грецькому житті.

Георг Гегель

Усі філософські питання починаються з давньогрецьких натурфілософів. У їх поетичних висловлюваннях народжується західний світ.

Мартін Хайдеггер

ТЕМА 3. АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

Антична філософія, висунувши та розробивши цілу низку ідей, являє собою коліску не лише європейської філософії, а й культури загалом. Вивчаючи вихідні ідеї античної філософії, можна простежити розвиток людського мислення від простої єдності до диференційованої багатоманітності та свідомої деталізації. Ідеї античної філософії донині пронизують науку, філософію, духовне життя суспільства.

САМЕТО! Після вивчення матеріалу теми Ви повинні

Знати

на яких загальнокультурних засадах виникла та отримала початкові імпульси розвитку антична філософія; в чому полягає відмінність між поняттями “антична філософія” та “давньогрецька філософія”; якими були основні етапи розвитку античної філософії та як змінювалась на цих етапах її проблематика; проблематику основних філософських шкіл античної філософії, їх найперших представників та термінологічне визначення їх позицій.

Вміти

провести порівняння вихідних ідей античної та давньосхідної філософії; продемонструвати (в тому числі – прикладами) сучасне значення ідей античної філософії; аргументовано виявляти особливості історичного розвитку людської думки; застосовувати характеристики провідних філософських позицій до аналізу світоглядних ідей.

Розуміти

- ◆ загальні умови та чинники розвитку філософської думки;
- ◆ закономірності розвитку як процесу, так і предмета мислення;
- ◆ внутрішній зв'язок між різними спрямуваннями людського пізнання (на природу, людину, форми мислення та ін.);
- ◆ евристичне (творчо-пошукове) значення філософських ідей і теорій античного світу.

□ План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

3.1. Поняття античної філософії. Етапи її розвитку та загальні особливості.

3.2. Розвиток ідей у натурфілософських (“фізичних”) школах Стародавньої Греції.

3.3. Ідеї та представники високої класики в розвитку античної філософії.

3.4. Завершальний цикл розвитку античної філософії: школи, ідеї, представники.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

* **ФІЗИС** (або **ФЮЗИС**) (з давньогрец. – природа) – у вихідному значенні те, що становить основу будь-чого, що довільно, без впливу ззовні діє, проявляє активність, зростає, розширюється, породжує свої різноманітні прояви.

* **АРХЕ** (з давньогрец. – початок; перший, вихідний, головний пункт; засада) – у давньогрецькій філософії – універсальний початок усього суцього.

* **АТОМ** – дослівно: неподільний, неруйнівний; найменша частинка речовини, яка не підлягає ніяким змінам; за Демокритом, наявність такої частинки є запорукою незнищуваності світу.

* **КОСМОС** (з давньогрец. – порядок, краса, влаштування, оздоблення) – розуміння Всесвіту як розумно та закономірно впорядкованого.

* **ІДЕЯ** (або **ЕЙДОС**) – дослівно: вид, вигляд; основне поняття філософії Платона, що позначає внутрішню неподільну цілісність будь-чого, завершено, одвічну його сутність; за децю модернізованим тлумаченням – сукупність необхідних та достатніх елементів будь-якого явища або його конструктивний принцип.

* **ГІЛЕМОРФІЗМ** (з давньогрец. – гіле та морфе) – за Арістотелем, вихідні складові будь-якого суцього; **матерія** – невизначений пасивний матеріал; **форма** – активне впорядкування матерії.

* **НООС** (або **НУС**) (з давньогрец. – розсудок, розум, мудрість) – у давньогрецькій філософії – Світовий розум, розпорядник та впорядник усього суцього у світі.

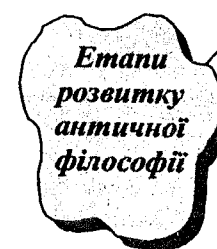
* **АТАРАКСІЯ** – незворушність, безпристрасність; у школах завершального циклу античної філософії – душевний стан, до якого повинен спрямовувати своє самовдосконалення прихильник мудрості.

3.1. Поняття античної філософії.

Етапи її розвитку та загальні особливості

Слово “античний” в перекладі з латинської означає “давній”. Але у звуженому й усталеному вживанні воно позначає початок європейської культури та цивілізації, греко-римський давній світ. Відповідно до “античної філософії” входять філо-

софські здобутки цього світу. Зауважимо, що поняття “антична філософія” ширше від поняття “давньогрецька філософія”, бо охоплює, крім давньогрецької, ще елліністичну, римську й олександрійську філософії. Зазначену відмінність понять чітко видно у розгляді *етапів розвитку античної філософії*.

натурфілософський (фізичний) або рання класика (VII-V ст. до Р.Х.)

висока класика (V-IV ст. до Р.Х.)

пізня класика або завершальний цикл античної філософії.

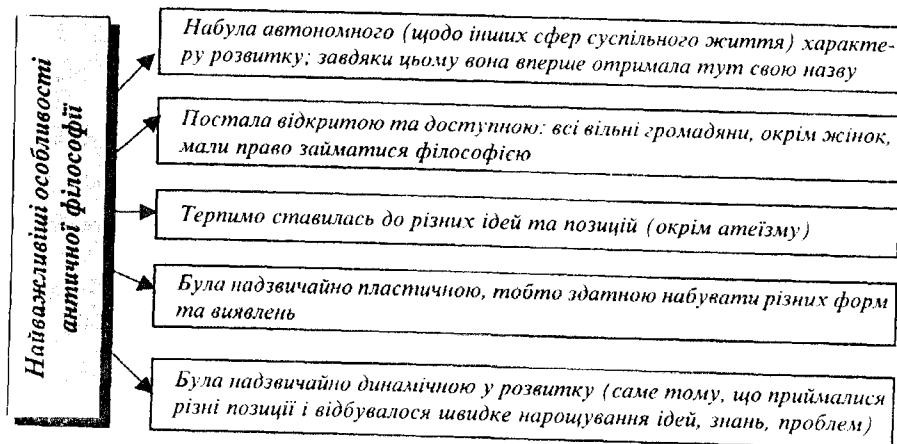
До нього входять періоди:

• елліністична філософія (IV—I ст. до Р.Х.).

• олександрійська філософія (I ст. до Р.Х.— V-VI ст.).

• римська філософія (I—VI ст.).

* Отже, на двох перших етапах розвитку поняття античної філософії збігається з поняттям давньогрецької філософії, а в подальшому історичному розвитку сюди додалися і філософські досягнення інших, культурно споріднених із Грецією регіонів. Проте і надалі грецька філософія була не простою, а основною складовою античної філософії, оскільки поставала як вихідна інтелектуальна засада та осячений традицією взірць і філософствування, і філософської поведінки.

Чому ж завдячує антична філософія такими своїми якостями? Відповісти на це запитання означає зрозуміти, які умови й донині необхідні для нормального розвитку філософії, і побачити в історії античної філософії деякі виходи на сучасність.

Умови, що сприяли появі феномену античної філософії

- ▶ * географічно-кліматичні – розміщення Балканського півострова, де починався розвиток античної філософії, на перетині трьох континентів (Європа, Азія, Африка); сприятливий клімат; наявність різноманітних природних зон (гори, долини, ріки, морські затоки), що, врешті, створювало ефект своєрідної “природної лабораторії” для випробовування людської кмітливості, розумності та активності
- ▶ * культурно-історичні – Стародавня Греція перебувала в інтенсивних контактах із давнішими цивілізаціями, зверталась до їх здобутків та вміла їх оцінити, переосмислити і використати; сама вона у цьому плані була “цивілізацією другого порядку”
- ▶ * соціальні – високий рівень розвитку соціальних стосунків та діяльності, різноманітність напрямів життєдіяльності; існування полісної (невеличкі міста-держави) форми організації життя та інтенсивні контакти між полісами; демократичний устрій життя у більшості полісів, що сприяло спілкуванню між людьми, культивуванню навичок формування ясних, виразних думок, їх аргументації та доведенню (у демократичних полісах найважливіші державні рішення приймалися на загальних зборах, де всі законні громадяни мали право висловити свою позицію)
- ▶ * відносна зрозумілість античної міфології та її близькість до людини
- ▶ * талановитість, активність та рухливість стародавніх греків

Отже, антична філософія є першою історичною формою європейської філософії;

в античному суспільстві філософія вперше відокремилась від інших сфер життєдіяльності людини та набула автономного характеру розвитку;

завдяки сприятливим умовам розвитку вона дала початок багатьом ідеям і напрямам європейської науки та філософії.

3.2. Розвиток ідей у натурфілософських (“фізичних”) школах Стародавньої Греції

Класичний характер розвитку античної філософії виявився, зокрема, у тому, що в ній чітко й виразно продемонстровано логіку розвитку людського мислення. Розпочинається антична філософія з появи натурфілософських ідей та шкіл у Стародавній Греції.

! *Натурфілософія* – це філософське осмислення природи (“натури” – лат.).

Грецькою мовою слово природа звучить як “*фізис*”, тому таку філософію у Стародавній Греції називали “*фізичною*”, а філософів цього періоду – “*фізиками*”. Світ природи з його масштабом, розмаїтістю та міццю найперше впадає в око допитливій людині, тому й думка, що осягає буття, розпочинається з осмислення природи. Для ранньої давньогрецької думки природа поставала як “*все*”. Із чого ж може розпочати свої дії думка, яка хоче охопити “*все*”? Вона й повинна розпочати з деякого “*початку*”, тобто з того, з чого може це “*все*” постати або початися: з “*архе*” – найпершого, або давнього.

! * *Отже, на першому етапі розвитку античної філософії природа постала як її об’єкт, а першою проблемою цієї філософії – проблема пошуку вихідного початку буття (“архе”).*

Першим філософом Стародавньої Греції, за загальним визнанням, був *Фалес* із Мілета (місто на узбережжі Малої Азії; 624-526 рр. до Р.Х.).

Від нього до нас дійшло дві тези: “*Усе з води*” та “*Усе має душу*”. Філософом *Фалеса* називають не лише тому, що мислитель висунув думку про першопочаток (“*архе*”) світу, а насамперед тому, що він почав це обґрунтовувати, доводити, посилаючись на те, що без води немає життя, що агрегатні стани води (тверде тіло, рідина та газ) виперлюють можливі стани природної речовини. Друга теза засвідчує, що *Фалес* замислювався і над причинами змін та рухів, що відбуваються у природі, і шукав такі причини у внутрішній природі речей.

Учень *Фалеса* – *Анаксимандр* (610-546 рр. до Р.Х.), стверджував, що “*архе*” саме по собі не схоже ні на що; це – “*анейрон*”, невизначене та безмежне. Думка *Анаксимандра* була проникливою, але вона не могла задовольнити людей того часу через неможливість пересвідчитись у реальному існуванні “*анейрона*”.

Третій представник мілетської школи *Анаксімен* (585-525 рр. до Р.Х.) синтезував ідеї своїх учителів: початок буття має бути досить невизначений, але доступний для сприйняття, необхідний для життя і рухливий. На думку *Анаксімена*, саме таким є *повітря*, яке він і визначив як першопочаток усього.

Діячі мілетської школи висловлювали продуктивні ідеї й у сфері інших питань, наприклад *Фалес* був видатним математиком та астрономом. І все ж головний їх здобуток – розроблення ідей про світобудову, таке розроблення, що виявляє *рух людської думки від конкретного через абстрактне до поглибленого усвідомлення реальності*.

ПІФАГОР

До того ж мілетці підготували ідейний ґрунт для появи дуже сміливої і дуже продуктивної для науки та філософії тези про те, що *“все подібне до числа або пропорції”*. Ця теза вводила в науку математичне обчислення, а належить вона *Піфагору* (570 – бл. 500 рр. до Р.Х.). Як *Піфагор* прийшов до ідеї числа як вихідного виміру всього, що існує? Якщо виходити з міркувань його попередників і вважати, що *“все”* є щось *“одне”*, то тоді світ (*“все”*) стає *однорідним*, тобто постає в одній якості; у такому разі *відмінності між речами вже не якісні, а кількісні*, усе можна виміряти числом.

* Піфагор уперше визначив умови застосування для пізнання математичного обчислення, а також відокремив думку від наочного, адже число, хоч воно й пов'язане з речами, є невидиме само по собі, тобто абстрактне. Піфагор визначив також числове співвідношення музичних тонів, ввів в обіг такі поняття, як *“космос”*, *“гармонія”*, *“філософія”*. Давні джерела переповідають, що саме Піфагор уперше назвав себе не мудрим, а любителем та шукачем мудрості (філософом).

Високий рівень абстрактності вчення *Піфагора* змушував грецьких філософів шукати зв'язків між абстракціями і життям. Сучасник *Піфагора* – *Геракліт Ефеський* (544-483 рр. до Р.Х.) використав ідеї своїх попередників для побудови цілісної філософської концепції, що поєднувала високий рівень абстрактних міркувань із наочністю.

Оскільки до *Геракліта* вже були створені філософські вчення, відмінні між собою, то він вважав за необхідне в розумінні світобудови перенести акцент із питання *“Що?”* (*Що є світ? Що є початком світу?*) на питання *“Як?”* (*Як слід мислити, щоб мати достовірні знання?*).

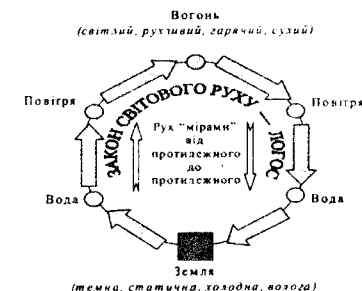
Питання *“Що?”* і *“Як?”* від часів *Геракліта Ефеського* стають основними питаннями пізнання (у тому числі й наукового), що перебувають в органічній єдності між собою.

На думку *Геракліта*, світ слід розуміти як потік, що весь час тече: *“Усе тече, усе змінюється”*. Розгортаючи свої думки, *Геракліт* дає відповідь на запитання, *що саме тече, як тече, куди тече*. У течії, у становленні перебувають чотири світові стихії: *вогню, повітря, вода і земля*. Вони переходять одна в одну, але не хаотично, а мірами, і загалом виходить, що світовий кругообіг здійснюється через вимірний рух від протилежного до протилежного: від рухомого, світлого, гарячого вогню – до інертної, темної, вологої землі і навпаки. Енергію усього рухові дає вогню як найперша і найдинамічніша стихія: *“Весь цей Космос... є нічим іншим, як вогнем, що мірами спалахує та мірами згасає”*. Оскільки світовий рух відбувається не хаотично, то це свідчить про наявність *єдиного світового закону* – *“логосу”*. *“Логос”* – це слово, мовлення, хід думки, і, отже, – розумний порядок. Саме логос визначає міри поєднання протилежностей у світі.

ГЕРАКЛІТ

БУДОВА СВІТУ (за *Гераклітом Ефеським*) *

* Цю і ряд інших схем запозичено з книги *“Світова філософія. Фундаментальні проблеми філософії”* /За ред. В.Л. Петрушенко. – Львів, 1988.

Такий погляд на світ, у якому він постає динамічним, змінним унаслідок боротьби та поєднання протилежностей, дістав назву діалектики: "Війна – всьому батько".

Отже, Геракліт є засновником діалектичного мислення, мислення, яке намагається різноманітність суцього звести до певної його внутрішньої енергетики.

У реальному світі логос проявляє себе у вигляді блискавки – особливої дії особливого вогню (згадаймо, що Зевс керує світом за допомогою блискавки). Геракліт пояснював дію вогняної стихії все, у т. ч. душу людини (особливий, сухий і чистий вогонь) і роботу інтелекту (просвітлення, "спалахи" при усвідомленні й т. ін.).

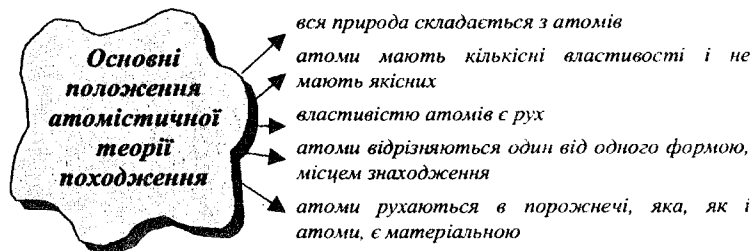
Після Геракліта філософські вирішення питання про світобудову розвивалися через поєднання питань "Що?" і "Як?".

Особливу увагу в період подальшого розвитку античної натурфілософії слід звернути на чотири школи.

Елейська школа (за назвою міста Елея). Найвідоміші представники Парменід (540-450 рр. до Р.Х.) та Зенон (490-430 рр. до Р.Х.). Парменід стверджував, що за належної уваги до процесу мислення ми змушені будемо визнати: "Лише буття є, а небуття узагалі немає". Бо про що б ми не мислили, думка буде непорожня. Навіть мислячи про небуття, ми вводимо його в ранг буття, бо воно в цей момент існує для самого мислення як його предмет. Отже, усюди є лише буття, що дорівнює собі самому і є незмінне й невичерпне. Погляди на засади суцього як у своїй основі на нерухливі, незмінні, самототожні згодом (у німецького філософа Г.Гегеля) дістали назву *метафізичного світобачення*, яке за вихідними спрямуваннями протистоїть діалектиці. Парменіда вважають одним із зачинателів *метафізики* як стилю мислення.

Зенон спрямував свої зусилля на захист ідей Парменіда через розроблення оригінальних задач-головоломок ("апорії Зенона"), які доводили немислимість руху і змін.

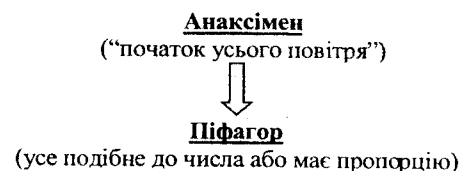
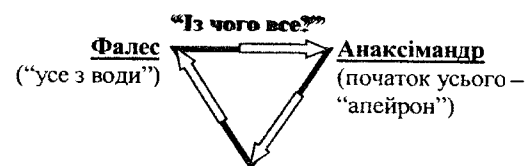
Школа атомізму. Найвідоміший давньогрецький атоміст Демокріт (480-390 рр. до Р.Х.) виходив із тези, що "ніщо не виникає з нічого і не перетворюється у ніщо". Якщо у світі не було б чогось стійкого і незмінного, світ не утримався б у бутті. Можна ділити і дробити речовину, але не нескінченно; край, межа можливого поділу – атом (неподільний); його існування – запорука незнищенності світу. З атомів утворюються світові стихії, а з останніх – усе, що існує. А. Ейнштейн назвав ідею атомізму однією з найпродуктивніших в історії науки, бо вона справді дає можливість пояснити багато явищ.

Школа еволюціонізму. Розробив її ідеї Емпедокл (483-423 рр. до Р.Х.), який вважав, що всі процеси світу можна пояснити через взаємодію чотирьох стихій, або елементів (вогонь, повітря, вода й земля), та двох сил протилежного спрямування (любов і ворожнеча). Під дією любові подібне з'єднується із подібним, а під дією ворожнечі навпаки – у світі панують роз'єднання, розпад. Любов та ворожнеча по чергово встановлюють своє панування у світі, а останній перебуває у періодичних станах прямування або до досконалості (так виникають Космос і всі форми життя), або до розпаду (який неминучий після панування любові).

Школа нооології, або концепції *всесвітнього розуму*. Розробив її Анаксагор (500-428 рр. до Р.Х.), на думку котрого все, що існує, складається з частинок, які містять у собі всі якості та властивості світу, – із гомемерій (частково подібних до всього). Тому ми й бачимо різноманітність світу. Але конкретне поєднання гомемерій зумовлене дією світового розуму – Нуса, або Нооса; саме він постає мірою для усього суцього. На початку XX ст. акад. В. Вернадський використав термін "ноон" для позначення *ноосфери* – тієї частини біосфери Землі, що створюється завдяки культуротворчій діяльності людини.

МИЛЕТСЬКА ШКОЛА

Геракліт (світ є колообіг 4-х стихій; слід думати не лише над тим, що є світ, а й як треба його сприймати і розуміти)

ЩО? ЯК?

Елеати	Атомізм	Еволюціонізм	Нооологія
(Парменід, Зенон) Є лише буття, вічно тотожне собі самому	(Демокріт) Ніщо не виникає з нічого; запорука буття світу – атом – неподільний, незмінний, неруйнівний	(Емпедокл) Унаслідок поєднання стихій та космічних сил світ проходить різні стадії формування	(Анаксагор) Світовий розум упорядковує Космос, використовуючи "гомемерії" – частинки, які мають якості всього

* *Отже, давньогрецька натурфілософія розвивалась динамічно, демонструючи при цьому деякі загальні закономірності руху людського мислення – від простого ⇒ до складного, від конкретного ⇒ до абстрактного, від недиференційованої проблематики ⇒ до диференційованої, від неусвідомленого ⇒ до усвідомленого, висунувши цілу низку продуктивних для європейської цивілізації ідей і теорій.*

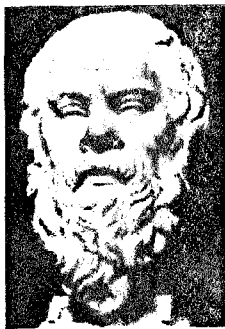
3.3. Ідеї та представники високої класики в розвитку античної філософії

У період високої класики об'єктом осмислення для філософії стають усі сфери людської життєдіяльності.

Першими повернення проблематики від пізнання природи (космосу) в напрямі людини (мікрокосма) та реалій її буття здійснили *софісти* – платні вчителі мудрості. Нагромаджене у філософії знання вони пустили у практику, почавши вчити риторики, мистецтва аргументації та доведення виправданості власної позиції. Їх більше цікавило саме це, а не пошук істини, але вони сприяли поширенню знань і поглибленню людських уявлень про суспільство, державу, людську добродієність. Теза *Протагора* (481-411 рр. до Р.Х.) “людина є мірою усіх речей” вважається яскравим виявленням суб'єктивізму та релятивізму (принцип “все є відносним”) у позиції *софістів*.

Саме проти цих принципів виступив *Сократ* (469-399 рр. до Р.Х.), який вважав, що ♦ людина повинна ґрунтувати свою поведінку на надійних знаннях, а останні повинні бути остаточними, незмінними та завершеними; ♦ мінливі ж уявлення нашої душі слід вважати гадкою, але саме через їх мінливість вони не можуть бути підставою для виправданого життєвого вибору та поведінки людини. ♦ Справжні знання, за *Сократом*, слід шукати в собі (“*Пізнай себе!*”), оскільки безсмертна душа людини, пройшовши повне коло “космічних перевтілень”, потенційно знає усе. Слід примусити її згадати забуте внаслідок вмирань та нових народжень, а для того треба поставити людину в ситуацію суперечності із самою собою. Це й робив *Сократ*

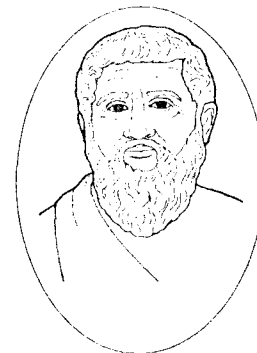
СОКРАТ

у своїх нескінченних бесідах із сучасниками (“*сократичні бесіди*”), бо вважав, що людина, яка через власні міркування зайшла в суперечність із самою собою, буде змушена відчувати внутрішню напруженість, прагнути розв'язати цю суперечність.

Не знайшовши належного знання у своїх співбесідників, *Сократ* проголосив: “Я знаю лише те, що я нічого не знаю, але інші не знають навіть і того”. Було би помилкою вважати дану тезу *Сократа* виявленням його тотального скепсису (сумніву в усьому); звернемо увагу на те, що теза починається ствердно – “Я знаю”. Але що знає *Сократ*? – Про своє незнання, а це свідчить, принаймні, про те, що у нього є критерій для того, щоб відрізнити справжнє знання від незнання; цей критерій ми вже позначили вище і також зазначили, що *Сократ* не зустрівся із такими людськими знаннями, які б витримали належну перевірку на надійність. Проте вимогу ставитись до знання прискіпливо, виробляти критерії його оцінки – все це можна вважати важливим і виправданим.

Сократа вважають уособленням філософії, і не лише тому, що він був виразником непокороного духу, і також не тільки тому, що він шукав неочевидного, глибинного, початкового. *Сократ* жив так, як філософствував, а філософствував так, як жив. Його непохитне служіння вищим принципам, демонстрація співвітчизникам несправжності їх знань призвели до того, що за хибним звинуваченням він був засуджений до страти. У в'язниці *Сократ* вів свої останні бесіди з учнями; смерть він прийняв мужньо і спокійно. Деякі культурологи й історики схильні бачити у страті *Сократа* певну аналогію з невинною жертвою *Ісуса Христа*. У будь-якому разі ми можемо стверджувати: життя і смерть *Сократа* постають колосальним чинником морального і культурного розвитку людства.

Платон (427-347 рр. до Р.Х.), кращий учень *Сократа*, поділяючи вихідні думки останнього, вважав, що вимогам *Сократа* щодо справжніх знань можуть відповідати ідеї – незмінні сутнісні основи буття всього суцього. Речі течуть і змінюються, міркував *Платон*, але світ не зникає; отже, в основі речей лежать деякі ідеальні незмінні сутності. Їх не можна побачити, але можна осягнути розумом, адже, розуміючи сутність речей, ми можемо впізнати їх у змінних образах та з'явленнях. Ідеї постають як умови переходу від сприйняття речей до їх осмислення.

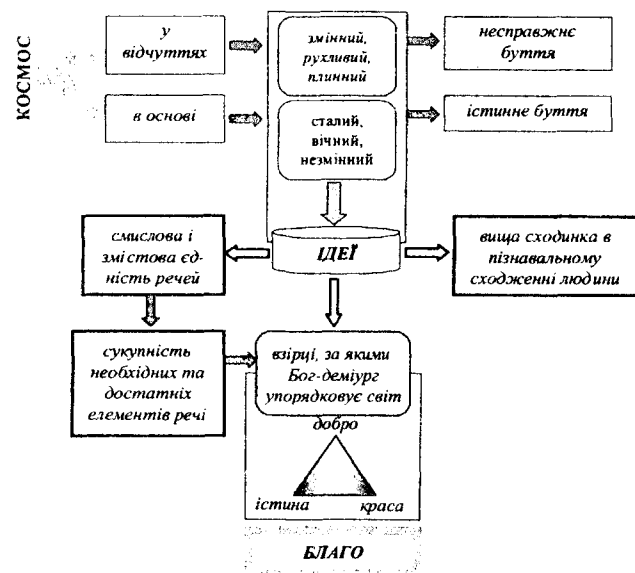
ПЛАТОН

ТЕМА 3. АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

Чим є ідеї за змістом? – Це миттєво схоплена повнота та єдність кожної речі (“ейдос” – вигляд). Можна було б сказати, що це є сукупність елементів, необхідних і достатніх для існування певних речей, якщо, знову-таки, побачити їх у необхідній єдності. “Єдине” у Платона є синонімом ідеї. Продовжуючи лінію міркувань своїх попередників, Платон відділив справжнє буття від того, що надано нам у сприйняттях. Світ ідей – це особлива, надчуттєва реальність, яка своєю повнотою і досконалістю перевищує усе чуттєве. Речі – лише тіні ідей.

Відповідно до теорії ідей Платон розглядав людину (тіло – в’язниця для душі), суспільство, мистецтво і т.ін. Платона вважають одним із фундаторів утопічного мислення, бо він розробив проект “ідеальної” (а тому – і неможливої) держави, в якій, поряд із культом вищої мудрості (правити державою повинні філософи, бо вони здатні споглядати ідеї), він уводив певні елементи казарменного – тоталітарного правління (наприклад, кращою музикою вважались військові марші, воїни та службовці жили в загальних приміщеннях та ін.). В усякому разі можна стверджувати, що саме Платон відкрив світ умоглядного (теоретичного) бачення реальності, багато зробив для розуміння пізнання та людської діяльності.

СХЕМА ОСНОВНИХ ЗМІСТОВИХ АКЦЕНТІВ У ФІЛОСОФІЇ ПЛАТОНА

Платон у 386 р. до Р.Х. відкрив в Афінах Академію – перший вищий навчальний заклад.

Арістотель (384-322 рр. до Р.Х.) провів в Академії Платона близько 20 років і мав славу одного з найкращих його учнів. Але, прийнявши цілу низку думок учителя, Арістотель не прийняв його теорії ідей (“Платон мій друг, але істина дорожча”).

АРИСТОТЕЛЬ

Арістотель проголосив, що ідея та річ – це те ж саме, тільки річ існує у реальності, а ідея – у нашому пізнанні і позначає передусім не єдине, а загальне в різних речах. Якщо ідея і річ тотожні, то пізнання слід спрямувати на вивчення внутрішньої будови речей та їх причин і дій. За своєю будовою речі складаються з матерії і форми. Матерія є пасивним матеріалом; поза формою вона лише чиста можливість; разом із формою матерія постає у визначеності матеріалу (субстрату) для певної форми (як мідь, глина, мрамур для скульптора). Отже, дійсність речей більше пов’язана з формами, що їх продукує “форма всіх форм”, або світовий розум, який, мислячи себе самого, й утворює усі можливі форми. Буття ж конкретних речей зумовлене дією чотирьох причин: причина матеріальна, формальна (вже згадані), причина дійова (з’єднує форму та матерію) і фінальна, або цільова, причина. Остання, за Арістотелем, є найважливішою, бо вона визначає місце конкретної речі в універсумі, тобто її сенс та виправданість. Рух речей зумовлений насамперед тим, що всі вони прагнуть виконати своє призначення.

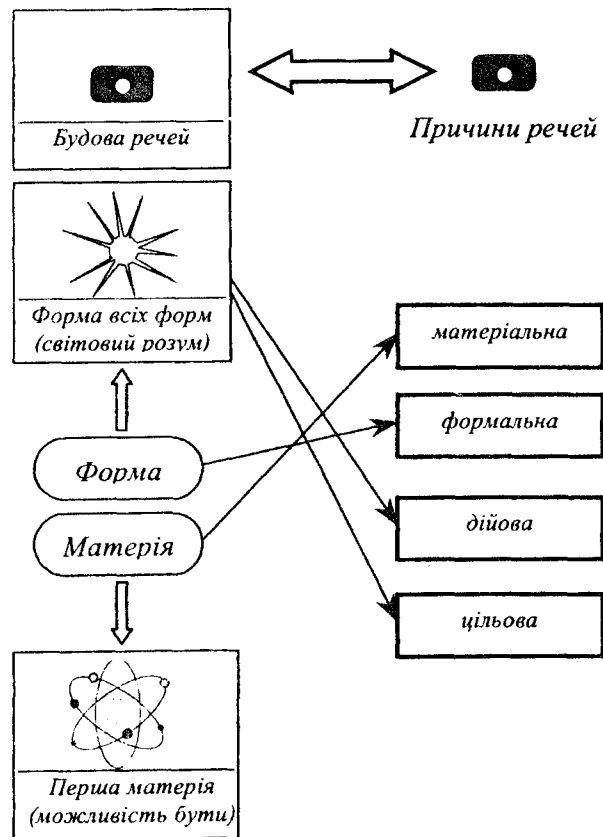
Ототожнивши річ та ідею, Арістотель справедливо вважав, що ми можемо здобувати певні знання про реальність, оперуючи лише ідеями і не звертаючись до речей. Він створив науку про закони та форми правильного мислення, назвавши її логікою.

* В основу логіки покладено вчення про три форми (поняття, судження та умовиводи) та про три закони мислення (закон тотожності предмета думки, неприпущення суперечності та виключеного третього). Крім того, Арістотель розробляв етику, політику, поетику, вчення про душу. У 335 р. до Р.Х. він відкрив в Афінах свою вищу школу під назвою Ліцей.

Платон і Арістотель – неперевершені мислителі античної філософії, їхні думки багато в чому визначили і визначають духовну атмосферу Європи, а їх учення окреслюють гранично відмінні орієнтири європейського мислення: Платон розробив екзистенціально-містичний тип мислення, багато в чому образний, символічний, Арістотель – стиль раціонально-логічний, чіткий та детально продуманий.

Багатогранна творчість Платона і Арістотеля завершує собою класичний період у давньогрецькій філософії. Це був час найбільш інтенсивної, різнобічної і продуктивної творчості у сфері філософського духу.

ВИХІДНІ ПОЧАТКИ БУТТЯ ЗА АРІСТОТЕЛЕМ

3.4. Завершальний цикл розвитку античної філософії: школи, ідеї, представники

Філософія завершального циклу розвитку античної філософії була чітко орієнтована на захист окремого індивіда в умовах поступового руйнування класичного античного полісу (Олександр Македонський завоював не лише більшість полісів, а й колосальні території за межами Греції, створивши грандіозну імперію). Пізня антична філософія поставала індивідуалістичною, суб'єктивно забарвленою. Через це тут не стільки продукували нові ідеї, скільки використовували вже наявні (епігонство), які часто сполучали між собою без достатньої внутрішньої єдності (еклектика). Зупинимося на ідеях найавторитетніших шкіл цього етапу.

Іх основний зміст / Школи	Основи світобудови в їх значенні для людини	Висновки, що випливають для людини з такого розуміння світобудови	Життєві завдання людини
Епікуреїзм	Смерті не існує, тому що в основі світу лежать немиручі атоми	Слід позбутися життєвих страхів	Досягнення атараксії – душевної незворушності
Скептицизм	Кожна річ є не більше такою, ніж будь-якою іншою	Треба утримуватися від будь-яких суджень про речі	Треба зберігати стан автарксії (самовладності)
Стоїцизм	Світ пронизаний божественною пневмою, у ньому панує фатум – неблаганний закон долі	Не варто опиратись фатуму: того, хто бажає, доля вабить, хто не бажає – тягне	Треба зберігати мужність духу, оскільки дух автономний стосовно обставин життя
Неоплатонізм	Світ є послідовним "вливанням" божественного Єдиного	Слід намагатися наблизитися до Бога	Треба прямувати шляхом духовного самовдосконалення

ЕПІКУР

Епікурейство заснував Епікур (342-271 рр. до Р.Х.) і продовжив римлянин Тит Лукрецій Кар (95-55 рр. до Р.Х.). Епікур ставив собі завдання захистити людину від можливих страхів життя, для чого доводив невмирущість матерії, а, значить, і певне безсмертя людини (посилаючись на атомізм), відсутність фатуму та необхідності в космосі (припускаючи, що атом володіє здатністю довільно відхилитись від траєкторії свого польоту), можливість різних пояснень тих самих явищ через відсутність тісного зв'язку думки з фактами та відчуттям. Найбільше, чого може досягти людина в житті, – це звільнити себе від страхів та неприємних відчуттів, отримувати від життя насолоди, серед яких найбільша – уміння запобігати стражданням та зберігати душевну рівновагу, незворушність і безпристрасність (давньогрецькою мовою – досягнення стану “атараксії”).

Скептицизм (від давньої рецького “сумнів”), що його заснував Піррон (360-270 рр. до Р.Х.), звертав увагу на те, що всі філософи запевняли в істинності своїх теорій, але висували різні ідеї; звідси випливав висновок про неможливість створення істинної філософії. В основі всіх суджень скептицизму лежали три знамениті запитання з трьома відповідями:

1. Якими є всі речі? – Не більше такими, ніж ТИТ ЛУКРЕЦІЙ КАР будь-якими іншими.
2. Що можна сказати про такі речі? – Краще не казати нічого, утримуючись від суджень.
3. Що робити людині, яка перебуває у стосунках з такими речами? – Зберігати самовладність (автаркію).

Скептики всебічно обґрунтовували свою позицію сумніву в можливостях пізнання, але врешті-решт, за Гегелем, своєю вимогою у всьому сумніватися сприяли розвитку наукового критичного мислення.

Більш поширеним у цю епоху був стоїцизм, що його заснував Зенон-стоїк (340-265 рр. до Р.Х.). У Римі його послідовниками були Луцій Аней Сенека (4р. до Р.Х. – 65 р.), Епиктет (5-138) та Марк Аврелій Антонін (121-180). Стоїцизм також закликав людину до життєвої мудрості та самовладності, але з позиції зовсім іншого розуміння і буття, і людини. Скептики вважали, що весь світ пронизаний єдиним потоком вогняної пневми (дихання), що несе всьому закон і долю. Дія долі неминуча й невблаганна. Тому людині не варто впадати у відчай, адже змінити долю неможливо. (“Того, хто бажає, доля приваб-

СЕНЕКА

лює, того, хто не бажає, штовхає”). Стоїки пояснювали свою думку притчею про карету та собаку: собака прив'язаний до карети, що їде; як би не смикався пес, рух визначає карета, тому втрачають сенс смикання, опір руху, відчайдушні крики. Через це і людині в її відношенні до долі лишається одне: визначити внутрішнє ставлення до того, чого змінити не можна. Гідне для людини ставлення до будь-чого – спокій, незворушність, зберігання внутрішньої автономії. Стоїки сприяли систематизації філософського знання; вони поділили філософію на фізику, логіку та етику, залучивши до логіки і розуміння пізнання.

Неоплатонізм довів до ретельних деталізацій і логічної стрункості провідні думки Платона. Усе сутнє являє собою результат виливання (еманації) Єдиного, яке тотожне благу, не знає ніякого ушкодження та змін. Першим продуктом Єдиного постає світовий Розум, у деяких тлумаченнях – Дух, а він еманує у світову Душу. Душа оживляє все сутнє, роблячи світ внутрішньо пов'язаним. Через душу все, що існує, прагне повернутися до вищого – до Єдиного, бо там його вихідна батьківщина, його корені. Людина ж являє собою уособлення світобудови, бо до її ества входять тіло, душа та розум; останній і дає людині спрямування – прагнути до єдиного, до блага. Основні творці неоплатонізму – Плотін (205-270) та Прокл (412-485).

* Отже, можна констатувати: школи завершального циклу були чітко спрямовані на те, щоб перетворити філософію на інструмент людського індивідуального самоутвердження. Саме на цьому шляху пізня антична філософія зробила своє основне відкриття: дух може бути автономним від обставин життя, протистояти цим обставинам (за Сенекою, дух сам собі володар). Це відкриття, очевидно, перекидає місток інтелектуальних досягнень наступній епосі – християнському європейському Середньовіччю. Бо саме епоха Середньовіччя, як ніяка інша в європейській історії, була зосереджена на духовному як першому початку буття.

СУТТЄВО

Висновки

Антична філософія – великий ідейний здобуток людства. Вона не лише вперше відкрила широкі обрії людського інтелектуального світоосмислення, а й зафіксувала великі прозріння у межах цих обріїв. Антична філософія вперше окреслила основні напрями філософської проблематики, визначивши на віки людське розуміння світу, Космосу, при-

роди, суспільства, людини, її пізнання, інтелекту, поведінки. Певною мірою все це ввійшло і в духовну скарбницю України, де з першими християнськими текстами з Візантії мислителі Київської Русі засвоювали ідеї Піфагора, Сократа, Платона, Арістотеля і Сенеки.

СУТТЄВОІ

Резюме

1. Антична філософія – початок європейської філософії; в Стародавній Греції вона вперше відокремилась від інших напрямів людської життєдіяльності; завдяки збігу сприятливих умов вона набула тут унікальних властивостей: постала відкритою та доступною, толерантною, пластичною та динамічною в своєму розвитку, а тому вперше накреслила майже всі основні напрями розвитку філософсько-світоглядної проблематики.
2. Класичність античної філософії зокрема проявилася в тому, що вона розбудовувала свої теорії та ідеї від “початку” – від намагання збагнути природу, космос, але в їх цілісності, тобто через деяке перше буття (“архе”); на цьому шляху були створені теорії світових стихій, рухливого та пов’язаного єдиним законом космосу, пронизаного математичною гармонією, теорії атомізму, еволюціонізму, світового розуму; при цьому антична філософія продемонструвала неперервний розвиток думки у напрямі її деталізацій та поглиблення.
3. В період високої класики в поле зору філософії поступово входять всі основні сфери людської життєдіяльності; філософія стає деталізованою, систематизованою, розгалуженою; основна увага тут переноситься на вироблення виправданих, надійних способів осмислення дійсності: Платон і Арістотель – ці неперевершені корифеї античної думки – створюють дві провідні парадигми європейського мислення і пізнання: парадигму екзистенціально-містичну та раціонально-логічну.
4. Пізня антична філософія за умов руйнування античного полісу спрямовує свої зусилля на захист окремого індивіда, а тому стає суб’єктивно спрямованою, еkleктичною; на цьому шляху вона робить грандіозне відкриття – відкриття автономії людського розуму щодо обставин життя.
5. Своїм історичним розвитком антична філософія постає школою людського мислення, оскільки проходить певний завершений цикл: від осмислення космосу – через акцентування питань пошуку способів пізнання дійсності в усіх її аспектах – до входження в засади людської суб’єктивності.

Питання для обговорення на семінарському занятті

1. Особливості, умови формування та етапи розвитку античної філософії.
2. Розвиток ідей в античній натурфілософії.
3. Ідеї та представники високої класики в розвитку античної філософії: софісти, Сократ, Платон та Арістотель.
4. Загальні риси та провідні школи пізньої античної філософії.

Теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Феномен античної філософії в європейській історії.
2. Умови та чинники формування античної філософії.
3. Значення ідей античної натурфілософії для сучасної філософії та науки.
4. Оцінка ролі софістів в розвитку античної філософії та культури: позитивне та негативне в їх діяльності.
5. Життя та філософська діяльність Сократа.
6. Філософське вчення Платона.
7. Вихідні ідеї філософії Арістотеля.
8. Здобутки філософських шкіл пізньої античної філософії.
9. Впливи античної філософії на розвиток української філософської думки та культури.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Розкрийте співвідношення понять “антична філософія” та “давньогрецька філософія”.
2. Позначте основні напрями розвитку ідей в античній натурфілософії.
3. В чому полягали основні здобутки представників мілетської школи?
4. Поясніть значення філософських ідей Піфагора.
5. Охарактеризуйте найважливіші особливості філософії Геракліта Ефеського.
6. Поясніть позитивні та негативні сторони діяльності давньогрецьких софістів.
7. Охарактеризуйте основні здобутки філософської діяльності Сократа.
8. Розкрийте зміст та значення основних ідей Платона.
9. Поясніть значення провідних ідей філософії Арістотеля.
10. Порівняйте ідеї Платона та Арістотеля і обґрунтуйте свої висновки.
11. Поясніть особливості та здобутки філософських шкіл пізньої античної філософії.

Додаткова література з теми

1. Антологія мирової філософії. Т. I. Кн. 1. – М., 1969.
2. Арістотель. Метафізика. – М., 1991. Ч.1.
3. Асмус В. Ф. Античная философия. – М., 1978.
4. Богомолов А. С. Античная философия. – М., 1983.
5. Виндельбанд В. История древней философии. – К., 1995.
6. Горбачев В. Г. История философии. Краткий курс лекций. – Брянск, 2000.
7. Кондзьолка В. В. Нариси історії античної філософії. – Львів, 1993.
8. Конрад М. Нарис історії стародавньої філософії. – Рим, 1974.
9. Лосев А. Ф. История античной философии. – М., 1989.
10. Таранов П. С. Золотая философия. – М., 1999.
11. Татаркевич В. История философии. Т.1. – Львів, 1997.
12. Філософія Стародавнього Світу: Читанка з історії філософії. – К., 1992.
13. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней философии. – М., 1981.

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У межах християнства "філософія" із самого початку і за суттю була спробою сформулювати і виразити християнське бачення світу й людини.

Фредерик Чарльз Коплстон

Істинна філософія є істинною релігією, і істинна релігія є істинною філософією.

Скот Еріугена

Філософія Середньовіччя, утворившись у суспільстві з однозначною орієнтацією на духовні абсолюти, із суцільним пануванням релігії, зайняла специфічне місце в європейському духовному житті того часу: вона обслуговувала богослов'я. Але водночас середньовічна філософія зробила неоціненний внесок в освоєння позачуттєвих сутностей, сприяла нагромадженню нових знань. Тому вона є особливо плідною для вивчення "внутрішньої людини" (Августин) та духовних процесів суспільного життя.

СУТТЕВО! Після вивчення матеріалу теми Ви повинні

Знати

- ✦ загальні особливості середньовічного типу філософування;
- ✦ основні етапи розвитку середньовічної філософії;
- ✦ провідну проблематику середньовічної філософії;
- ✦ загальне значення ідей середньовічної філософії для розвитку європейської культури та науки.

Вміти

- ✦ проводити порівняння античного типу культури та філософії із середньовічним типом;
- ✦ виявляти позитивні та негативні риси у середньовічному світосприйнятті;
- ✦ бачити елементи середньовічних духовних та інтелектуальних надбань у сучасному житті.

Розуміти

- ◆ особливості середньовічного світобачення, елементи якого ще й донині є органічною складовою частиною європейської духовності;
- ◆ специфічні виявлення духовного світу людини середньовічними філософією та богослов'ям;
- ◆ роль середньовічної філософії у становленні сучасної науки;
- ◆ нові обрії людського самовиявлення та самоусвідомлення, що були окреслені в епоху середньовіччя.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

4.1. Зміни у світогляді під час переходу від античності до європейського Середньовіччя.

4.2. Вихідні ідеї середньовічної патристики. Місце філософії у духовному житті Середньовіччя.

4.3. Схоластика і містика як провідні напрями середньовічної філософії.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

- * **АБСОЛЮТ** – основна характеристика Бога в середньовічному Його осмисленні, яка передбачає доведення позитивних якостей Бога до гранично можливого стану повноти та досконалості.
- * **ПРИЧЕТНІСТЬ** – у середньовічному світобаченні – основний спосіб утвердження будь-чого у бутті через певну, індивідуальну міру участі в абсолютному бутті.
- * **ДУХ** – у середньовічному світобаченні єдина справжня форма буття або буття як таке, корінь будь-якого існування; основні якості духу – самототожність, абсолютна активність, позাপросторовість, неподільність, єдність, вічність, саморефлексивність; у середньовіччі Бог є Бог-Дух.
- * **ДУША** – в Середні віки – джерело і причина людського життя, результат вкорінення у людське тіло частки божественного духу; тому душа займає середнє положення між духом і тілом. Через зв'язок із духом душа постає безсмертною та розумною, через зв'язок із тілом – індивідуальною, чутливою, дійовою. І спрямовувати свої зусилля вона може або угору, до духу, або вниз, до тілесного.
- * **ЕКЗЕГЕТИКА** – мистецтво тлумачення текстів Святого Письма, пояснення змісту та сенсу божественного об'явлення; середньовічні теологи-екзегети виділяли, як правило, 4 шари сенсів у змісті Святого Письма: реальний, історичний, символічний та священний.
- * **ІЄРАРХІЯ** – структура світоустрою у християнському світобаченні: оскільки кожна річ має свою власну й унікальну міру причетності до абсолюту, світ постає складною багаторівневою будовою, замкненою на свій буттєвий та смисловий центр; тому ієрархія передбачає 2 типи зв'язків суцього: взаємоузгодженість та підпорядкування, тобто зв'язок порядку та цінності.
- * **ТЕОЛОГІЯ** – термін, введений Арістотелем для позначення “першої філософії”; у перекладі значить богослов'я; за змістом – це теоретична складова релігійного віровчення, покликана узгоджувати між собою основні догми релігії та пояснювати їх.
- * **ТЕОЦЕНТРИЗМ** – визнання Бога джерелом і основою всього суцього (“Все, що є, – все від Бога”).
- * **ТРАНСЦЕНДЕНТНІСТЬ** (з лат.: за межами зовнішнього, зображуваного) – характеристика Бога у християнському світобаченні як такого, який принципово несумісний із реалією світу внаслідок того, що незліченно їх перевершує, тобто це поза межісність або позасвітність Бога.
- * **ОБ'ЯВЛЕННЯ** – пряме і безпосереднє розкриття Богом своїх намірів та настроїв людям, як правило, через обраних осіб: пророків, провидців та ін. Об'явлення не є проявом “мови Бога”, оскільки наміри Бога не можна передати адекватно ніякими частковими формами, у тому числі – і людською мовою; через це об'явлення потребує тлумачення, екзегетики.

4.1. Зміни у світогляді під час переходу від античності до європейського Середньовіччя

Основною причиною радикальних змін, що відбулися у світогляді під час переходу від античності до європейського Середньовіччя, було руйнування античного полісу (основної форми державного та громадського життя) як реального

ґрунту всієї античної цивілізації, а разом із ним – руйнування і всього укладу життя.

Римська імперія ввела до свого складу величезну територію з різноманітними етносами, культурами, віруваннями, підпорядкувавши все єдиному центру. Величезна державна машина імперії, яка майже весь час перебувала у воєнному стані, перемішувала та перемелювала і людей, і культури, і релігії, зробивши врешті-решт окрему людину безпорадною та беззахисною. Ні влада, ні заможність, ні високі посади не були надійною основою для людського життя.

Зневірившись у всьому матеріальному, люди звертали свої погляди та надії до духовного. Тут дуже корисним було відкриття античною філософією автономії людського духу, оскільки воно допомагало людині знайти в самій собі опору задля протистояння життєвим негараздам.

Проте філософія була не дуже доступною для широкого людського загалу, тому у Римській імперії були поширені

- * **містицизм** (віра у втручання у людське життя таємних сил),
- * **культи різних богів**, величезна кількість яких, до речі, більше заплутувала людей, ніж їм допомагала.

* *Поява християнства добре вписувалась у загальний духовний настрій епохи, а тому воно досить швидко поширилося в імперії. Бо саме християнство не просто визнало автономію людського духу, а дало їй своє пояснення: в людській душі є частка божественного, тобто абсолютного духу. Це значить, що людина прилучена своїм духовним єством до найбільшої світової всемогутності, адже Бог творить світ, і притому – із нічого. Тобто він перевершує світ своєю силою, і ця могутність була наочно продемонстрована Ісусом Христом, який, саме тому, що ніс в собі цей дух, пройшов крізь смерть та здолав її. Як наслідок, вся епоха Середньовіччя жила в умовах домінування християнської релігії в усіх сферах суспільного життя.*

Поява та утвердження християнства в Європі призвели до радикальної духовної революції у розвитку європейської цивілізації. Відбулося суттєве просування філософської думки цього часу в таких галузях, як онтологія, логіка і теорія пізнання, антропологія. Це можна побачити досить виразно через порівняння античного та середньовічного світоглядів за їх основними характеристиками.

Античний світогляд

- політеїзм (багатобожжя)
- боги є частиною природи або уособленням природних стихій
- вихідні якості богів: сила, могутність
- боги впорядковують та оздоблюють світ
- космос, природа – загальні умови існування богів і людей
- людина спирається у своїх вчинках на знання
- головне життєве завдання людини – здійснення подвигу
- у сприйнятті дійсності акцент падає на зовнішнє; внутрішнє проявляє себе лише через зовнішнє
- люди поділяються за етнічними та родовими ознаками
- панування натуралістичного світосприйняття

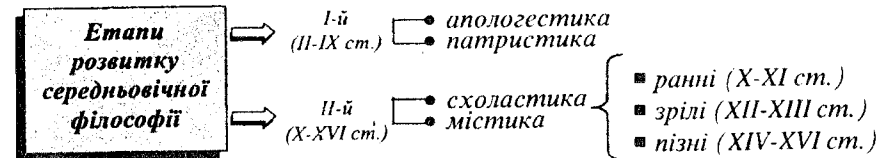
Середньовічний світогляд

- монотеїзм (єдинобожжя)
- Бог є духовною сутністю, яка перебуває за межами світу (трансцендентність)
- вихідна якість Бога – любов до людини
- Бог творить світ із нічого
- природа не має власної сутності і не може існувати без припливу божественної енергії
- людина в усьому покладається на віру в Бога
- головне життєве завдання людини – спасіння душі
- у сприйнятті дійсності акцент падає на внутрішнє; зовнішнє радше завважає правильно зрозуміти внутрішнє
- всі люди є рівними перед Богом
- панування символічного світосприйняття

Основні світоглядні орієнтири під час переходу від античності до Середньовіччя змінюються на протилежні. Людина Середньовіччя зосереджується на внутрішньому, духовному. Спасіння душі для неї має не лише індивідуальний сенс: рятуючи себе, людина, по-перше, * збільшує світовий потенціал добра та світла, а, по-друге, * сприяє поверненню світу до того стану, в якому він перебував до гріхопадіння. Людське життя набуває цільового спрямування, а історія – часового виміру, оскільки все людство напружено очікує другого пришествя Христа. Бог створює світ із нічого, і тому останній весь час перебуває на межі буття і небуття. Світ існує лише тому, що Бог тримає його у своїй “десниці”. Створений світ не впливає на Бога, оскільки Бог – це духовна сутність, абсолют усіх абсолютів, сукупність усіх можливих досконалостей. З цієї причини Бог постає для людини неосяжним і принципово позарозумовим (задум Божий невідомий); Бог лише із власного милосердя та любові може відкрити себе людині, і це відбулося, коли Він послав на Землю свого сина – Ісуса Христа. З іншого боку, кожна людина несе в собі “іскру Божу”, тому шлях до Бога лежить через духовне самозаглиблення

та самозосередження і, врешті-решт, через самовдосконалення. Відповідно до розуміння природи, моралі, людських життєвих обов’язків визначали ви-
нятково релігійні догмати (вихідні незмінні положення).

За часовими межами епоха Середньовіччя охоплює період від падіння Римської імперії (іноді – від заснування Константинополя), тобто з IV-V ст., до відкриття Америки (або до падіння Константинополя), тобто до XV-XVI ст.

Звернімо увагу на те, що під час формування середньовічного суспільства духовні процеси випереджали соціальні, що засвідчує надзвичайно важливу роль духовного фактора в розвитку історії.

4.2. Вихідні ідеї середньовічної патристики.

Місце філософії у духовному житті Середньовіччя

Вихідним джерелом середньовічного світобачення постає Біблія у складі Старого та Нового завітів. Біблія озброює християн цілою низкою вихідних догматів. Але ці догмати потребували певних пояснень і тлумачень, з одного боку, тому, що людина повинна розуміти, у що вона вірить, а, з іншого боку, – тому, що життя завжди постає багатшим та розмаїтішим, ніж текст, навіть священний; звідси виникає потреба поєднувати догми із змінними ситуаціями життя. Наврешті, тексти Біблії мають символічний, образно-притчевий характер, і тому потребують певних тлумачень. Перші введення християнської догматики в контекст життя здійснювали апостоли (перші учні Христа), але розгалужено та деталізовано здійснили це історичне завдання, водночас осмислюючи реалії життя під кутом зору положень Святого Письма, представники християнської патристики – так звані Отці Церкви (лат. “pater” – батько).

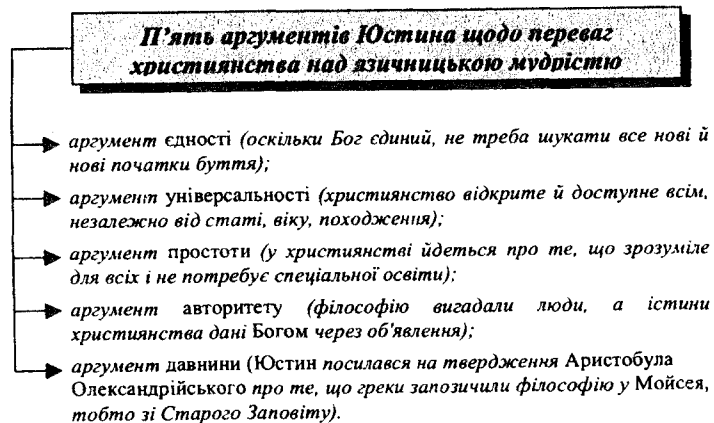
На ранньому етапі свого розвитку патристика набула характеру апологетики (II-IV ст.): перші християнські мислителі зверталися до римських імператорів або широкого загалу із по-

сланнями на захист християн (давньогрецькою мовою “апологія” – захист). У таких зверненнях апологети почали розглядати та розробляти важливі світоглядні ідеї, такі, як розуміння сутності Бога, характеру та змісту божественного творіння, природа та сутність віри, співвідношення віри і знання.

Від самого початку рання патристика (апологетика) поділилась на два напрями в питанні ставлення до попередньої язичницької (античної) мудрості: позитивний та негативний.

Прихильники позитивного ставлення – Юстин Мученик (бл. 100-165), Афінагор (II ст.), Клімент Олександрійський (150-215), Ориген (185-254) – вважали, що грецькі філософи прямували шляхом істини, але не могли досягнути її, тому що вона ще не явила себе в особі Христа. Тому філософію треба використовувати, підпорядковуючи її теології, оскільки християнське світобачення більш істинне, ніж попереднє.

Варто зауважити, що не всі ці аргументи мають однакову виправданість, проте чотири перші використовуються у богослов'ї ще й сьогодні.

Другий напрям апологетики – напрям *негативного* ставлення до античної філософії, представлений іменами Татіана (125-175), Тертуліана (160-220), Арнобія (260-327), наполягав на рішучому відкиданні античної мудрості як такої, що, порівняно з божественним об'явленням, постає як безумство. Філософські міркування, по-перше, ♦ безпідставні, бо філософи можуть довести все, що завгодно; по-друге, ♦ ведуть до розбещеності та гріха; по-третє, ♦ складні та заплутані. Божественна мудрість та віра живуть у простих душах тому, що вони не підлягають розумному осмисленню та обґрунтуванню, а потребують відданості, любові, щирого почуття до Бога.

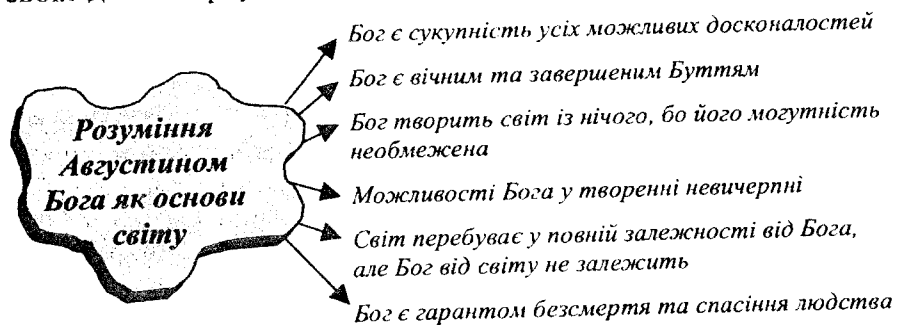
* Отже, як бачимо, в основі розмежування патристики на два напрями лежало питання про співвідношення віри та знання у людському світоорієнтуванні, яке майже ніколи не зникало з духовного обрію Середньовіччя.

У перші століття існування християнства інтенсивніше розвивалася східна (грецька) патристика. У її межах найбільш ушляковані імена так званих “великих каппадокійців”: Василя Великого (Кесарійського) (329-379), Григорія Богослова (330-389), Григорія Ниського (335-394). У їхніх працях розглянуте широке коло питань християнського життя та християнського світобачення, починаючи від ідей натурфілософії (твір Василя Великого “Коментар на шість днів творіння”), антропології (твір Григорія Ниського “Про впорядкування людини”), пізнання та моральної поведінки і закінчуючи питаннями церковного життя. “Великі каппадокійці” проводили ідею про те, що у світі присутня божественна енергія, яка й утримує його у стані буття, а оскільки людина є найвищим Божим створінням, то вона постає своєрідним провідником та зосередженням цієї енергії. Звідси випливали тези про важливу роль людської активності у справі спасіння душі та вдосконалення світу.

Важливе значення для християнської філософії мав кодекс праць Діонісія Ареопагіта під загальною назвою «Ареопагітики» (уперше оприлюднений 532 р.) Тут проведено думку про ■ ієрархічну (суворо підпорядковану) будову світу, в якій кожний вид буття має свою міру причетності до божественного світла; ■ про шляхи богопізнання: ⇨ катафатичний шлях (позитивний) передбачав вивчення форм буття задля сприйняття величі божественної мудрості, ⇨ апофатичний шлях (негативний) був пов'язаний з відкиданням усього, що пізнане, як несумісного з абсолютністю творця і, отже, передбачав прилучення людини до невимовної таємниці сутності Бога.

Найбільш завершеного вигляду ідеям патристики надав представник західної патристики – Аврелій Августин (Августин Блаженний), єпископ Гіппонійський (північ Африки) (354-430). У його численних творах знайшли вираз усі найважливіші проб-

леми християнського світобачення, але, крім того, у цілій низці своїх ідей та міркувань *Августин* виступив сміливим новатором.

Особливо уважно розглядає *Августин* усе те, що пов'язане з людиною, висуваючи в людині на перший план людську свідомість. Тут *Августин* вважає основним наявність «внутрішньої людини» (або душі), до якої входять *пам'ять* (без того не може бути єдності особи), *воля* (що пов'язана з первинними мотивами дії) та *розуміння*.

Августин також уперше почав трактувати історію в аспекті її цільового спрямування; зокрема історію філософії він розглядав як єдиний спрямований рух до істини християнського об'явлення.

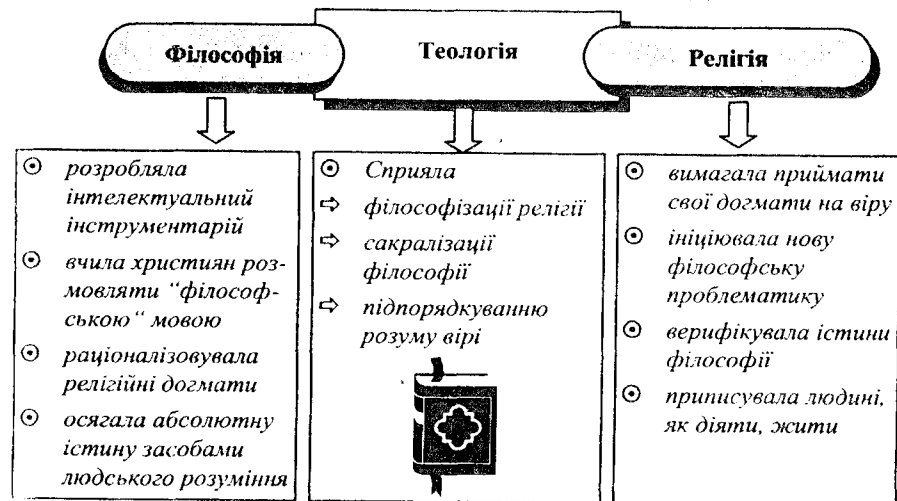
Суттєву роль в утвердженні християнського світоосмислення відіграли *Ієронім Стридонський* (340–420), що переклав *Біблію* латиною; *Марціан Капела* (V ст.), алегоричний опис наук якого лежав в основі дисциплін «тривіуму» та «квадривіуму» протягом усього Середньовіччя; *Северин Боецій* (480–524), твір якого «*Розрада філософією*» доволі органічно поєднував грецьку філософію із християнським світобаченням; *Флавій Касіодор* (477–570), який у своєму маєтку Віварії заснував школу, де почалися систематичні переклади та переписування книжок і текстів, важливих для християнської освіченості.

Ієронім
СТРИДОНСЬКИЙ

* Підбиваючи підсумок, можна сказати, що християнська патристика вперше докладно розробила ідейні (а не догматичні) засади нового, християнського світобачення. І для того вона використовувала в широкому обсязі досягнення античної філософії. З огляду на це особливо гостро постає питання про місце філософії у духовному житті Середньовіччя, адже філософія та християнська релігія за цілою низкою характеристик протистояли одна одній: філософія прагнула доводити свої міркування до рівня розуміння, а релігія вимагала приймати основні положення на віру.

ФІЛОСОФІЯ, ТЕОЛОГІЯ ТА РЕЛІГІЯ В СЕРЕДНІ ВІКИ

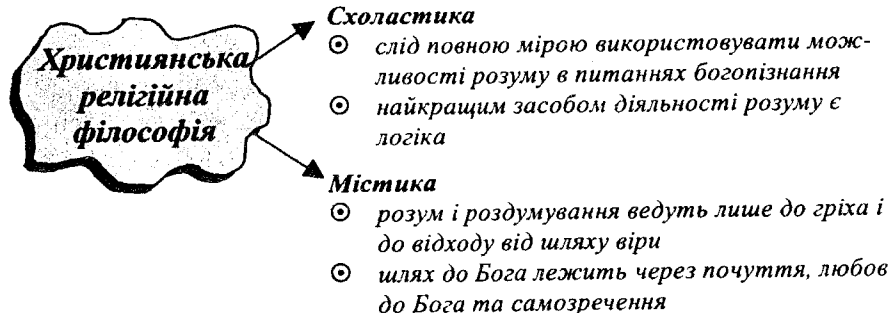
Між філософією та релігією утворилась проміжна сфера – сфера *теології*. Теологія (богослов'я) – ідейна частина релігії, що покликана узгоджувати між собою всі основні релігійні догмати. Філософія по-перше, розробляла інтелектуальний інструментарій, що його використовувала теологія; по-друге, авторитет філософії, її поширеність саме там, де утверджувалось християнство, змушували християн «розмовляти» філософською мовою, а тому – і знати її.

Християнство із самого початку своєї історії увійшло у взаємодію з філософією, і цей зв'язок протягом усього Середньовіччя визначався формулою «Філософія є служницею теології». Цю формулу вперше запропонував *Климент Олександрійський*, підтримав її *Петро Даміані* й остаточно вона закріпилася у період зрілого Середньовіччя.

4.3. Схоластика і містика як провідні напрями середньовічної філософії

Основи середньовічного суспільства остаточно сформувалися в Європі в IX-X ст. У цей час склалася система особистих суспільних залежностей (васалітет), а християнська релігія пронизувала собою та регламентувала всі сфери і сторони людського життя. У цей самий час формувалися і провідні напрями середньовічного філософування – схоластика і містика. Обидва вони були варіантами релігійної філософії, тому для них незаперечним був авторитет Святого Письма, а Бог поставав вихідним орієнтиром для усіляких міркувань та осмислень.

Відмінність між схоластикою і містикою полягала в різному ставленні до можливостей людського розуму в питаннях богопізнання. Схоластика вважала, що, хоча з допомогою розуму Бога пізнати неможливо, людина повинна повною мірою використати можливості розуму, оскільки він здатний привести до межі, з якої відкривається сфера споглядання сяйва Божої слави. Останнє досягається лише вірою, але до названої межі приводить розум. Оскільки найнадійнішим та найефективнішим засобом розуму є логіка, то найпершою ознакою схоластики є використання логіки в богопізнанні. Містики ж наполягали на тому, що розумування тільки шкодить християнському благочестю, тому в пошуках шляхів наближення до Бога слід покладатися на почуття, віру, любов та самозречення. Отже, у підґрунті поділу середньовічної філософії на схоластику та містику лежить різне тлумачення співвідношення віри та розуму у справі богопізнання.

У період раннього сформованого середньовіччя (та ранньої схоластики і містики) І.С. Ериугена (810-877) у творі "Про розподіл природи" вперше накреслив цілісну християнізовану картину світу, де існувала струнка система ієрархічних зв'язків, зумовлених дією єдиного божественного начала. Ериугена стверджував, що справжні знання збігаються з вірою, а філософія – з теологією. Ериугену вважають першим видатним представником схоластики. Ансельм Кентерберійський (1033-1109) увів в інтелектуальний обіг онтологічне доведення існування Бога: якщо Бог є суцільна досконалість, то він не може не існувати, адже його неіснування було б недоліком буття, а, отже, недосконалістю. Цей схоласт гостро поставив питання про природу ідеальних сутностей, без уваги до яких неможливо збагнути таємниці свідомості. У цей же час Петро Даміані (1007-1072) стверджував, що філософування загрожує християнській душі згубою. Якщо філософія і може бути корисною, то лише як служниця теології. У ставленні до Бога слід покладатися на самовіддану віру.

У період зрілого середньовіччя (XII-XIII ст.) питання про знання і пізнання ще більше загострюється, бо саме в цей час у Європі спостерігається бурхливе зростання міст, виникають і розвиваються університети (об'єднання викладачів і студентів). Чи відіграють якусь роль у питаннях християнського благочестя та спасіння душі людські зусилля, людська розумова активність? Це питання лежало у підґрунті дискусій між "номіналізмом" і "реалізмом", хоч змістовим приводом для сперечання було питання про природу загальних понять (універсалій).

"Реалісти" вважали, що єдина справжня основа буття речей – це загальні ідеї божественного розуму, які постають взірцями при творенні світу; вони ж постають і як єдино справжня реальність.

"Номіналісти" ж припускали, що загальні ідеї – це лише імена ("номіна"), якими людина позначає спільне в різних речах, а реальністю слід вважати одиничні речі, оскільки саме вони постають результатом божественного творіння світу. Тому поза людським пізнанням загальних ідей не існує. Внаслідок цього людське пізнання має своє значення та виправдання.

"Реалісти" були більш ортодоксальними теологами, а деяких "номіналістів" Церква засудила. До "реалістів" належали Ансельм Кентерберійський та Бернар Клервоський, до "номіналістів" – Росцелін із Комп'єня та (у певний період) П'єр Абеляр. Важливо відзначити, що питання про природу загальних понять та їх роль у пізнанні залишається і до сьогодні дуже важливим для філософії, оскільки у деяких течіях сучасної філософії сповідується позиція, за якою єдиною реальністю інтелектуальних актів постає саме мова, а поняття, у такому разі, визначають зміст інтелекту.

У період зрілого Середньовіччя у зв'язку зі збільшенням інтересу до знання відбулися зміни в історичній долі платонізму та аристотелізму. Раніше,

коли на першому плані стояли питання про сутність Бога, ієрархію світобудови, про внутрішні характеристики людини, платонізм досить органічно поєднувався з окресленим колом питань. А тепер, у зрілому Середньовіччі, коли акценти було перенесено на питання про будову та використання знань у теоретичному і практичному аспектах, на розширення меж пізнання, на класифікацію та структурування наук, виявилось, що для такої мети більше підходить філософська спадщина Арістотеля. Його твори (крім логічних) спочатку прийшли до Європи через арабський світ і були зустрінуті Католицькою Церквою та богослов'ям із насторогою: здавалося, що арістотелізм віддає натуралізмом та матеріалізмом. Але вже в 1231 р. створено папську комісію на чолі з Альбертом Больштедтом, "Великим" (1206-1280), яка повинна була вирішити, чи могла б християнська теологія використати арістотелізм. До комісії входив і Тома Аквінський (1225-1274), творчість якого оцінюється як вершина в розвитку схоластики.

У цей же період набула поширення так звана "теорія подвійної істини", яка стверджувала, що філософія (і наука) мають право на автономний щодо богослов'я розвиток, оскільки між науками та богослов'ям існують суттєві відмінності: ► філософія (і наука) рухаються від часткового до загального (індукція), а ► богослов'я – від загального до часткового (дедукція), ► філософія та наука є сферами теорії, а ► богослов'я – етики та життєвої практики. Богослов'я не приймало цієї теорії, але думка про те, що існує певна відмінність між знанням священним і світським, від того часу постала як нормальна та виправдана.

Тома Аквінський (лат. – Томас) став засновником томізму – одного з найвпливовіших напрямів християнської філософії. Докладно вивчивши філософію Арістотеля, Тома Аквінський прийшов до висновку про спорідненість стилю мислення Арістотеля з теологічними підходами до розв'язання тогочасних проблем у межах схоластики. Спираючись на арістотелізм, Тома Аквінський створив всеохоплюючу філософсько-теологічну концепцію, що ввібрала в себе майже всю проблематику теології і піднесла її на новий рівень розв'язання.

ТОМА АКВІНСЬКИЙ

Вчення Томи Аквінського досить часто характеризують як концепцію "симфонії (співзвучності) розуму та віри".

Тому істини теології та істини розуму не повинні входити в конфлікт між собою, але якщо таке відбудеться, слід надати перевагу істинам теології.

Вчення Томи Аквінського про умови симфонії розуму та віри

- існують істини, які можна досягнути природним розумом (царина науки та філософії)
- існують істини, які перевищують людські можливості (вони даються лише в божественному об'явленні і торкаються питань створення світу, спасіння та безсмертя душі)
- існують істини, що їх можна розуміти як і з допомогою розуму, так і з допомогою віри (тут філософія і теологія повинні співпрацювати, але філософія повинна узгоджуватись із теологією).

Отже, "симфонія" передбачає підпорядкування природного розуму істинам об'явлення у разі їх зіткнення. Виходячи з таких міркувань, Тома поділяв усі знання й науки на:

- * теологію об'явлення;
- * природну теологію;
- * філософію (яка об'єднувала і всі інші науки).

Тома Аквінський культивував синтетичний стиль мислення, тобто він, як правило, не відкидав уже існуючі позиції, а намагався чітко визначити їх місце в загальній панорамі розуміння певного питання. Прикладом може служити його вирішення питання про співвідношення ідей та речей. Ідеї можуть існувати "до речей" (у божественному промислі – це була позиція "реалістів"), "у речах" (як їх сутність та необхідність – це позиція "концептуалістів"), "після речей" (як результат людського пізнання – це позиція "номіналістів"). Отже, і в цьому питанні Тома проводив позицію своєрідної "симфонії". Те ж саме – і в питанні про попередню божественну визначеність долі та свободу людської волі. У людській душі при створенні закладено потяг до добра, але не кожна людина здатна в реальних умовах життя витримати цей орієнтир. У такому разі Бог допомагає людині об'явленням, словом Святого Письма, прозріннями святих. Якщо й це не допомагає, Бог ускладнює шлях гріха і полегшує просування шляхом істини. За такого поєднання дій Бога з діями людини остання здатна активно впливати на свою долю, на результати свого життєвого шляху.

Учення *Томи Аквінського* в 1879 р. проголошено офіційною філософською доктриною Католицької Церкви під назвою "неотомізму".

Найвідомішими містиками періоду розвиненого Середньовіччя були *Франциск Асизький* (1182-1226), *Бернар Клервоський* (1091-1153) та *Джованні Бонавентура* (1221-1274). Останній у своєму творі «Путівник душі до Бога» окреслив досить струнку для свого часу класифікацію пізнавальних здібностей людини: чуття, уява, розум, розумове споглядання та розрізнення добра і зла. А в праці «Про повернення наук до теології» *Бонавентура* дав перелік відомих на той час наук, зарахувавши туди й технічні науки (рукотворні). Але врешті всі ці науки та здібності повинні були підвести людину до "обожнення", до споглядання *Бога* через самовіддану любов.

У працях видатного схоласта *Роджера Бекона* (1214-1292) було високо піднесено роль наук у просвітленні людської душі. *Бекон*, зокрема, стверджував, що "знання є сила", що підґрунтям наукових знань постає досвід (хоча у теології вирішальну роль відіграє об'явлення) і що *Бог* створив світ за допомогою математики. *Йоганн Дунс Скотт* (1265-1308) у своїх творах на перший план у сутності *Бога* виводив не розум чи ідеї, а волю, оскільки вона здатна визначати себе не лише ідеально, а й реально. Тому теологія, за *Скоттом*, є наукою практичною (дає настанови для життя), а філософія – теоретичною.

У часи пізньої схоластики *Вільям Оккам* (1285-1349), розвиваючи ідеї *Й. Д. Скотта*, наголошував на неможливості розумового осягнення суті *Бога*: головне тут – творіння, а це акт волі, а не розуму. Мало того, віра неоціненна саме тому, що пов'язана з позарозумовим. Звідси випливає теза про те, що знання відкриті лише окремі речі. Міркування та обґрунтування не повинні надмірно віддалятися від речей. Із такого перебігу думки логічно випливає принцип "бритви Оккама": не слід збільшувати сутності (під час обґрунтування) без потреби.

Цей принцип, урешті-решт, було спрямовано проти схоластики з її праг-

Вільям ОККАМ

неннями до нескінченних логічних побудов. Вважається, що саме він сприяв відходо́ві від схоластичного теоретизування.

Представники містики пізнього Середньовіччя *Мейстер Екхарт* (1260-1327), *Йоганн Таулер* (1300-1361), *Йоганн Рейсбрук* (1293-1381) відомі тим, що, майстерно володіючи словом, особливо наголошували на значенні людської активності в питаннях вибору життєвого шляху та прилучення до божественної благодаті. Вони стверджували, що, відштовхуючись від того, що даровано *Богом*, людина сама визначає себе власними вчинками, бо здатна роздмухати полум'я із закладеної в неї *Божої* іскри.

* Завершуючи розгляд ідей схоластики та містики епохи Середньовіччя, слід наголосити, що напевно чи виправдано дивитися на останню як на явище історичного минулого. У схоластичних логічних конструкціях, • по-перше, окреслено суттєві характеристики духовного й ідеального в їх адекватних виявленнях, а, • по-друге, світобудова вперше постала як взаємодія сил та енергій (а не речей чи стихій, як це було за часів античності). Останнє дало змогу перейти від античних світових стихій до оперування поняттями класичної механіки. Містика, у свою чергу, вимагала бачити в людині не лише те, що пов'язане з розумом, а децю глибше вкорінене в людське єство. Це певною мірою випереджувало екзистенціалістське тлумачення людини як "отвору в бутті", отвору, крізь який буття виходить у з'явлення.

В ідеях зрілого та пізнього Середньовіччя вже можна простежити зародки ідей пізніших історичних епох, але у сфері виключного акцентування найпершої ваги духовних пошуків ця епоха, напевно, лишається неперевершеною.

СУТТЕВО

Висновки

Філософія Середньовіччя була складовим елементом християнського світобачення, і тому вона була зосереджена на осмисленні духовних сутностей, тобто сутностей невидимих, позачуттєвих і нескінченних. З одного боку відбувалася "теологізація" філософії, а з іншого – проходила "раціоналізація", "філософізація" теології. За образним висловлюванням Гегеля, це був час, коли філософія була "інобуттям" теології, а згодом сама теологія ставала "інобуттям" філософії.

Філософія Середньовіччя успішно засвоювала духовні складники людського буття, виділяючи в них раціонально-логічні та чуттєво-вольові полюси. Вона досить органічно пов'язувала питання життєвої активності з духовною спрямованістю людини, з пошуками шляхів сходження до абсолюту, з визначенням людської долі та проявами свободи волі людини.

У межах середньовічного християнського філософування поступово відбувалося нагромадження знань та ідей, які врешті-решт сприяли виникненню сучасної цивілізації, науки та освіти.

СУТТЄВОЇ

Резюме

1. При переході від античної епохи до Середньовіччя в європейському світогляді відбулися досить радикальні зміни, пов'язані перш за все із тим, що тепер зусилля людства спрямовувались на засвоєння внутрішнього, духовного, того, що за своєю суттю постає принципово неспостережуваним та безмежним. Ці зміни були зумовлені розповсюдженням в Європі християнства, яке ставило в центр усіх людських задумів питання про спасіння душі та духовну досконалість.
2. Найперші ідейні засади нового, християнського, світобачення були розроблені апологетикою та патристикою, які, активно використовуючи досягнення попередньої античної філософії, створили цілісну систему поглядів на світ, де провідне місце належало вченню про Бога, людину, їх відношення та значення свідомого людського зусилля у питаннях подолання наслідків гріхопадіння, здійсненого першими людьми.
3. Розвинена середньовічна філософія розподілилася на два провідні напрями – схоластику і містику; цей поділ був зумовлений як вихідним дуалізмом середньовічного мислення, так і складнощами вирішення в ту історичну епоху питання про співвідношення знання та віри: схоластика вважала, що людина повинна використовувати розум у богопізнанні, базуючи його на логіці, а містика надавала почуттям та вірі вирішального значення у відношенні людини до Бога.
4. Історичний розвиток схоластики та містики сприяв підготовці ідейного ґрунту для розвитку новосередньовічної науки, поглибленню людського самоусвідомлення, цивілізаційному оновленню Європи.

Питання для обговорення на семінарському занятті

1. Причини та зміст радикальних змін у європейському світогляді при переході від античної епохи до Середньовіччя.
2. Роль християнської патристики у формуванні ідейних засад середньовічного світобачення. Провідні проблеми апологетики та патристики.
3. Схоластика та містика як напрями середньовічної філософії. Вихідні ідеї та представники середньовічних напрямів схоластики і містики.

Теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Основні причини зміни світоглядних орієнтирів при переході від античності до Середньовіччя.
2. Східна та західна патристика: порівняльна характеристика.
3. Сучасне значення провідних ідей християнської патристики.
4. Вплив ідей візантійської патристики на культуру Київської Русі.
5. Схоластика і містика як провідні напрями середньовічної філософії: тотожне та відмінне.
6. Провідні ідеї розвиненої схоластики та їх історичне значення.
7. Провідні ідеї розвиненої містики та їх роль у людському самоусвідомленні.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

- Завдання 1.** Розкрийте і поясніть основні відмінності у світогляді античності і європейського Середньовіччя.
- Завдання 2.** Поясніть роль апологетики і патристики у формуванні середньовічної духовної культури.
- Завдання 3.** Розкрийте основні особливості розвитку західної та східної патристики.
- Завдання 4.** Охарактеризуйте ідейні здобутки Августина Блаженного.
- Завдання 5.** Зробіть порівняння вихідних ідей схоластики та містики.
- Завдання 6.** Окресліть історичний зміст концепції “подвійної істини”.
- Завдання 7.** Розкрийте зміст і значення принципу “бритви Оккама”.

Додаткова література з теми

1. Блишников Л. В. Великие философы: Учебный словарь – справочник. 2-е изд. – М., 1997.
2. Горбачёв В. Г. История философии. – Брянск, 2000.
3. История философии в кратком изложении. – М., 1991.
4. История философии: Запад – Россия – Восток. В 3 т. – М., 1996.
5. История философии: Учебное пособие для вузов / А.Н. Волков, В.С. Горнев и др. – М., 1997.
6. Кондзьолка В. В. История средневековой философии. – Львів, 2001.
7. Колстон Ф. История средневековой философии. – К., 1997.
8. Петрушенко В.Л. Формування вихідних засад середньовічного філософствування (лекція для аспірантів та здобувачів вченого ступеня). – Львів, 2000.
9. Татаркевич В. История философии. Т.1. – Львів, 1997.

ФІЛОСОФІЯ ВІДРОДЖЕННЯ

Корінь людського буття полягає у свободі волі, а останню можна реалізувати лише через реальне діяння.

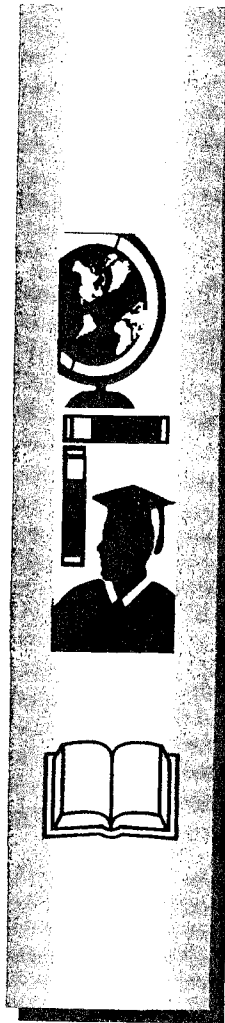
Данте Аліґ'єрі

Головне для людини – уславити себе земними вчинками.

Франческо Петрарка

Людина може сягати Бога, а може стати нижчою від худоби.

Леонардо да Вінчі

Унаслідок нагромадження знань, розширення обривів суспільного досвіду та кризи середньовічного світобачення у XIV-XV ст. Європа вступає в нову історичну епоху – епоху Відродження. Відбувається суттєва світоглядна переорієнтація: набувають цінності пізнання природи та земні вчинки людини, поступово формуються принципи класичної науки. Проте за змістом це була суперечлива епоха, яка не лише підносила та оспівувала людину, а й висвітлювала драматичні сторони її буття. У європейській історії Відродження розглядають як епоху перехідну, що містить у собі елементи Середньовіччя і зародки процесів епохи Нового часу.

СУТТЄВО! Після вивчення матеріалу теми Ви повинні

Знати

- ☞ які саме зміни відбулись у християнському світобаченні в епоху Відродження;
- ☞ чому гуманістичний світогляд постав внутрішньо суперечливим явищем;
- ☞ якими були провідні змістові акценти у ренесансній філософії.

Вміти

- ☞ пояснити особливості ренесансної трансформації християнського світосприйняття;
- ☞ виділити єдину логічну лінію у розвитку філософських шкіл європейського Відродження;
- ☞ знаходити аналогії між історичними процесами Відродження та сьогоденням.

Розуміти

- ◆ найважливіші особливості розвитку філософії за умов розвитку основ індустріального суспільства;
- ◆ суперечливий характер європейського Відродження, прояви в ньому титанізму та фаустівського духу;
- ◆ особливості гуманізму як феномену європейської історії;
- ◆ світоглядне підґрунтя формування вихідних принципів класичної науки.

☐ План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

5.1. Поняття “Відродження” і характерні риси духовного життя цієї доби.

5.2. Провідні напрями ренесансного філософствування: гуманістичний антропологізм, платонізм і натурфілософія.

5.3. Філософські ідеї пізнього Відродження.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

* **МАКРОКОСМ ТА МІКРОКОСМ** – поняття, що позначають фундаментальні орієнтири європейського світобачення доби Відродження: макрокосм – великий світ, мікрокосм – малий світ, або людина. Ці поняття співвідносні: мікросвіт є концентрацією та виявленням властивостей великого світу, а останній перебуває у спорідненості із якість людини.

* **АНТРОПОЦЕНТРИЗМ** – логічний наслідок тлумачення співвідношення в епоху Відродження макрокосму та мікрокосму: оскільки лише людині в яскравій формі притаманний розум, то якості світу не лише зосереджені в людині, а й через людину виходять у виявлення, усвідомлення; тому людина постає центром та зосередженням якостей світу.

* **ГЕЛІОЦЕНТРИЗМ** – висунуте М. Коперніком положення про те, що доцільніше вважати не Землю, а Сонце (Геліос) центром світу (або планетної системи); за часів Коперніка та пізніше геліоцентризм розглядали як аргумент проти релігійних тверджень про особливе становище людини в світі.

* **СИМПАТІЯ СВИТОВА** – у поглядах та ідеях багатьох мислителів Відродження – взаємний потяг усіх речей та явищ дійсності на основі того, що світ пронизаний та поєднаний енергією єдиної світової душі.

* **ПАНПСИХІЗМ** – позиція, яка наділяє усі явища світу душею, оскільки саме світова душа постає джерелом життя та активності космосу, через це зірки, планети, мінерали розглядалися як одухотворені істоти.

5.1. Поняття “Відродження” та характерні риси духовного життя цієї доби

Криза середньовічного світобачення, а також хід соціокультурних процесів пізнього Середньовіччя призвели до якісних зрушень у європейській культурі. Ці зрушення були пов'язані *зі зростанням значення та авторитету міст, *збільшенням їх питомої ваги та значення як в економіці, так і в духовному житті суспільства. У XIV-XV ст. міста стали центрами торгівлі, виробничої діяльності, освіти, науки, духовних пошуків. Вони – осередки формування нового погляду на світ, на людину, її можливості. Яскравим свідченням того було мореплавство, де зростав інтерес та вироблявся смак до далеких морських експедицій, в умовах яких людина все більше проявляла свою автономність і дослідницькі можливості. Посилювалася критика ортодоксальної релігійної догматики, особливо в аспекті її розходження з реальною практикою суспільства, життям і діяльністю представників кліру. Усі ці процеси в особливо концентрованому вигляді проявилися в Італії XIV-XV ст., де й виникло явище Відродження.

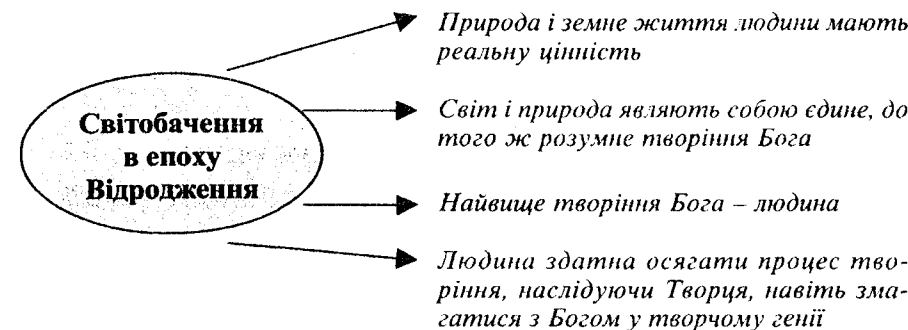
Річ у тім, що Відродження несе в собі риси, які споріднюють його як із Середньовіччям, так і з Новим часом:

- Відродження не відкидає вихідних положень християнського світобачення, а лише змінює у ньому акценти (шоправда, іноді досить радикально);
- тут розвиваються деякі явища суспільного життя, які повною мірою розгорнулися у наступну історичну епоху.

Велика кількість дослідників історії та культури вважає добу Відродження *перехідною епохою*.

Зовнішньою ознакою і приводом до назви епохи послужило масове захоплення у той час античною культурою та літературою, які на певний момент постали для культурного загалу як неперевершені зразки людського самовиявлення. Але при всьому тому діячі епохи розуміли, що повернутися у минуле неможливо. Що ж тоді відроджували в зазначену епоху? Певною мірою, безперечно, античну культуру, але ще більше – погляд на світ, не обмежений санкціями влади чи Церкви, а орієнтований на виявлення всієї повноти життєвих проявів людини. Саме такий погляд діячі Відродження знаходили і цінували в античності.

Які ж нові акценти з'явилися у світобаченні Відродження? Філософи й мислителі Відродження почали підкреслювати реальну цінність природи і земного життя людини.

Вони виходили з того, що світ і природа являють собою єдине, до того ж розумне творіння Бога, і тому було б безглуздо відвертатися від них. Навпаки, пізнання світу дає змогу людині прилучитися до вищої мудрості, закладеної у творіння. Найвище творіння Бога – людина. Людиною завершується процес творіння, тому вона здатна досягти його і творити, наслідуючи Творця, навіть змагатися з Богом у творчому генії. Звідси впливає титанізм Відродження – піднесення людини до рівня Бога в деяких її можливостях і діях.

Піднесення людини до рівня титанічного змагання з Богом мало своїм зворотним боком наближення Бога до людини. Оскільки без божественної енергії існування про-

сто неможливе, то присутність Бога була повсюдна і повсякчасна. Задум Бога пронизував усю світобудову і давав людині можливість сприймати й оцінювати велич божественної мудрості як у спогляданні великого світу, так і у спогляданні малого. Сама людина також мусила явити своїми діями силу й мудрість, від початку закладені в неї. Тому за будь-яких обставин людина повинна була довести свою людську гідність.

Подібне розуміння людини в її ставленні до світу і до себе самої спричинило й те, що саме від людини тепер почався відлік будь-яких вимірів суцього. Виникає перспективне сприйняття дійсності, а на картинах з'являється глибина. Це свідчить про те, що реальність перестали розуміти площинною, тобто позбавленою власного змісту; навпаки, її тепер розглядали як самоконцентровану. Водночас переспектива підлягала точному математичному обрахунку. Звідси випливає дуже своєрідне поєднання принципово різних моментів у світосприйнятті Відродження: природа просякнута Богом. Але вона постає для людини як об'єкт; хоч останній має свою утаємничену глибину, його можна "загнати" у формули й розрахунки. Так естетичну цільність реальності під поглядом людини Відродження доповнено інженерним розрахунком і точним обчисленням.

Підносячи людину, оспівуючи її, мислителі Відродження були приголомшені реальними історіями, адже насправді титанічна діяльність людини несла з собою не лише позитивні наслідки, а й інколи просто жахливі. Італію роздирали нескінченні війни, процвітало політичне інтриганство. Діячі Відродження на практиці могли переконатися у тому, що зростання масштабів самовиявлення людини, піднесення її до рівня Бога тягнуло за собою збільшення не лише масштабів позитивного, а й негативного в ній самій. Тому саме в цю добу розгорнулася діяльність інквізиції, і була створена широковідомо легенда про доктора Фауста, що заради досягнення особливих знань і здібностей також проявив титанізм, але сатанинський – продав душу дияволу. На деякий час фаустівський дух – дух бажання знати будь-що і будь-якою ціною, знати безмежне – стає символом європейського духу.

5.2. Провідні напрями ренесансного філософствування: гуманістичний антропологізм, неоплатонізм, натурфілософія

У розвитку світоглядних і філософських ідей європейського Відродження простежується тенденція переходу від ідей раннього гуманізму (XIV ст.) до ідей натурфілософії (кінець XVI – початок XVII ст.). Якщо ж розглядати цю тенденцію докладніше, то можна виділити в її розвитку три періоди:

– гуманістичний (антропоцентричний) період: середина XIV – середина XV ст.;

– платонічний (онтологічний та пантеїстичний) період: середина XV – перша третина XVI ст.;

– натурфілософський період: друга половина XVI – початок XVII ст.

У формування гуманістичного антропоцентризму зробив свій внесок видатний поет і мислитель Італії *Данте Аліг'єрі* (1265-1321). Міркування Данте спрямовані на обґрунтування цінності і значущості життя людини. Хоч поет і

Данте АЛІГ'ЄРІ

Франческо ПЕТРАРКА

визнає подвійну природу людини – тілесну і духовну – він прагне довести, що корінь людського буття полягає у свободі, волі, а останню можна реалізувати лише через реальне діяння.

Розпочату Данте лінію на звеличення людини продовжував інший поетичний геній Італії – *Франческо Петрарка* (1304-1374), син флорентійського нотаря. Петрарка рішуче постає проти схоластичної, значною мірою на той час формалізованої освіченості. Він гордовито називає себе невігласом у справах титулованих докторів і виставляє на перший план так звану "Studia humanitatis", тобто комплекс учень і роздумів про людину. І хоча для духу першим предметом міркувань є Бог, головне для людини – уславити себе земними вчинками. Звідси і протест проти дотримання якоїсь однієї лінії життя, або традиції, а також захоплення античністю, яка, на думку Петрарки, надавала людині можливість бути щирою у різних своїх виявленнях.

Цю лінію піднесення гідності людини в її земних, природних вимірах продовжували й розвивали учень Петрарки *Калюччо Салютаті* (1331-1406), *Поджо Браччоліні* (1370-1459), *Лоренцо Валла* (1406-1457). *Джаноччо Манетті* (1396-1459) у своєму творі "Про гідність і вищість людини" прославляє її як вище творіння Бога. Саме через це людське тіло наділене гармонією і красою, але ще вище стоїть злагодженість і гармонія розуму, бо тільки завдяки розумові людина не лише продовжує, а й завершує процес божественного творіння. Призначення людини – пізнавати й діяти.

<u>Поджо Браччоліні</u>	<ul style="list-style-type: none"> • що притаманно природі, те не можна засуджувати • у земному житті людина керується корисністю і бажанням досягти насолоди 	<u>Джаноччо Манетті</u>	<ul style="list-style-type: none"> • гідність людини – вона є вище творіння Бога • людське тіло наділене гармонією і красою • вище від нього стоїть злагодженість і гармонія розуму
<u>Лоренцо Валла</u>	<ul style="list-style-type: none"> • високе і піднесене знання повинно бути водночас і корисним • реальне буття належить лише окремим реальним речам 	Калюччо Салютаті	<ul style="list-style-type: none"> • за допомогою розуму людина завершує процес божественного творіння • призначення людини – пізнавати і діяти

* Отже, гуманізм Відродження мав яскраво виражений антропоцентричний характер. Гуманістична антропологія була спрямована на:

- обґрунтування особливого, центрального місця людини в ієрархії світових сутностей;
- піднесення гідності людини;
- прирівняння її у чомусь до Бога.

З іншого боку, гуманісти виправдовували земну природу людини, dbали про гармонію людських якостей і характеристик.

Названі мотиви звучали також і у творах представників ренесансного платонізму. Тільки тут вони знаходили більш повне і струнке філософське обґрунтування. Треба також відзначити, що канонізованому Середньовіччям Арістотелеві мислителі Відродження протиставляли Платона – у працях й інтерпретаціях неоплатоніків. Філософія Платона була різнобарвіша, афористичніша, літературно звавіша (діалоги) й художніша. Отже, більше прийнятний для епохи був платонізм.

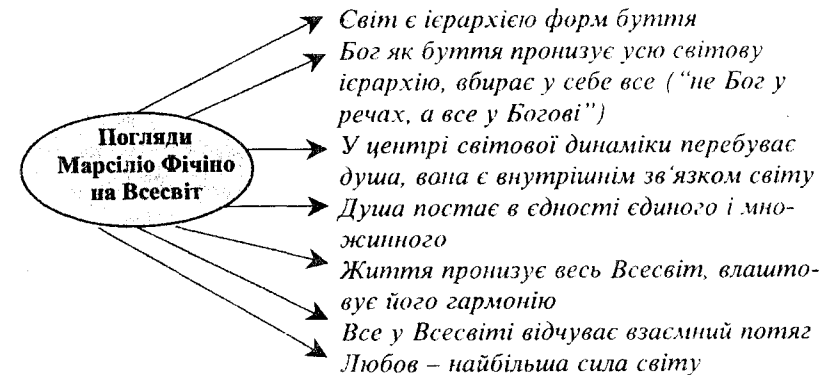
Одним із перших платоніків Відродження був кардинал М. Кузанський (1401-1464), син селянина з м. Куза біля Трира.

Микола Кузанський вважав Бога єдиним початком сущого, але розрізняв Бога в його виявленнях і сутності, яка є невимовна. Виявлення цієї сутності можуть бути лише символічними: через протилежності абсолютного максимуму та абсолютного мінімуму, через ступінь причетності всіх речей до єдиного. Як сутність, Бог постає можливістю всього, але у згорнутому вигляді. Світ, відповідно, є розгорнута сутність Бога. Микола Кузанський розглядає природу як божественну книгу, що розкриває Бога людині. Можна читати цю книгу й здобувати знання лише про божественне виявлення, але сутність Бога можна осягнути лише через віру. Оскільки сутність Бога невичерпна, то й творіння світу відбувається вічно. Звідси випливає, що Земля не може бути центром світобудови. Але людина водночас являє собою фокус природи, бо в людині всі природні можливості зведені до максимального ступеня. Тому людська природа загалом є суверенною. Якщо б людина спромоглася подолати свою обмеженість, вона могла б стати на рівень з Богом. Людський розум складається з: *відчуття, *уяви, *міркувань, *мислення. Розум апріорно (до досвіду) здатний творити судження, але ця здатність реалізується лише у взаємодії людини зі світом. За допомогою розсудку розум утворює поняття, а сам він здатний до охоплення тотожностей за допомогою інтелектуальної інтуїції, що наближає розум до істини приблизно так, як багатокутник наближається до кола.

Марсіліо ФІЧІНО

Ще більше в добу Відродження було уславлено ім'я Марсіліо Фічіно (1433-1499), якого більшість дослідників вважає справжнім зачинателем ренесансного платонізму. 7 листопада 1467 року на виллі, яку подарував йому Козімо Медичі, Марсіліо Фічіно відкрив нову Флорентійську платонівську Академію (через 1200 років після того, як Порфирій покинув Рим). Крім того, Фічіно здійснив переклад Кодексу праць Платона латинською мовою, додавши до нього ще й праці грецьких, візантійських та олександрійських неоплатоніків.

Оскільки сутність людини пов'язана з її душею, людина увінчує собою всі сутності нижчого порядку, здатна керувати ними, але найбільше собою. Проявом такої сутності людини постає прагнення до свободи і високе її цінування.

Згідно з думками Фічіно, людина потенційно здатна до дій, що можуть прирівнювати її до Бога. Філософ вважав, що за наявності належних засобів людина була б спроможна створити небесне склепіння. Цікавою є така думка Марсіліо Фічіно: усі релігії є лише проявом "усезагальної релігії", вони частково виражають одну істину, відрізняючись мірою її розуміння.

Уславленим учнем Фічіно був флорентійський граф Піко делла Мірандола (1463-1494). Піко погоджується з Фічіно в тому, що людська сутність – це свобода. Як її застосує людина, за-

лежить від вибору: або до досконалості, угору, або до руйнування, донизу. Новий момент полягав у тому, що, на думку філософа, людині досконалість не надана, але вона може її досягти. Тобто людина є сутністю, що перебуває у становленні; людина стає тим, що вона творить із себе самої.

Мірандола вважав також за можливе виокремити з усіх поглядів, ідей, теорій єдину філософську мудрість, що значною мірою піднесе могутність людського розуму. Загалом платоніки додали до гуманістичних поглядів добре осмислену вписаність людини у світове ціле, заакцентували просякнутість усієї світобудови єдиним зв'язком і в цьому аспекті наблизились до позиції *пансіхізму* (все одухотворене) і навіть *гілозоїзму* (вся матерія – жива).

ЛЕОНАРДО
ДА ВІНЧІ

Нарешті, ще один напрям ренесансної філософії – *натурфілософія*, тобто філософствування, спрямоване на розуміння сутності природи і Всесвіту. Цей напрям, як уже відзначено, був для Відродження закономірним: якщо цінність природи стає визнаною, тоді вона стає об'єктом пізнання та осмислення. Одним із перших натурфілософів Відродження був відомий універсальний митець *Леонардо да Вінчі* (1452-1519) – архітектор, фортифікатор, меліоратор, математик, механік, інженер, живописець, мислитель.

Оскільки *математика та геометрія не знають якостей, то можуть бути застосовані до пізнання будь-яких речей*. У пізнанні ж завдання полягає в осягненні необхідності, що їх визначає закон. Усі названі моменти окреслюють суттєві риси науки, яка, на думку Леонардо да Вінчі, повинна скеровувати практику. Серед засобів науки мислитель називає і розумовий експеримент; виходячи з нього, Леонардо да Вінчі одним із перших відкинув аристотелівський якісний поділ світобудови на “підмісячний” і “надмісячний” світи; за Леонардо, Всесвіт однорідний. Для науки ця думка була передумовою визнання загального характеру наукових висновків і принципів.

ФІЛОСОФСЬКІ МІРКУВАННЯ ЛЕОНАРДО ДА ВІНЧІ

- *Світ є витвором Бога як великого майстра та винахідника*
- *Завдання людини полягає у пізнанні природи*
- *Основа пізнання – досвід, а початок – відчуття, серед яких першим є зір*
- *На базі досвіду розгортаються міркування, які можна перевірити експериментами*
- *Найбільшу достовірність знанню надає математичне обчислення*

Леонардо да Вінчі у своїх творах оспівував людину. Водночас у нього з'являється розуміння неоднозначності людини: вона може сягати Бога, а може стати нижчою від худоби. Отже, ми помічаємо тут появу мотиву драматизму і неоднозначності в підході до людини.

Микола
КОПЕРНИК

Помітний слід і далекосяжні результати залишив у натурфілософії Відродження *Микола Коперник* (1473-1543). Його твір “Про кругообіг небесних сфер” започаткував революційні зміни в науковій картині світу. Філософія, на думку Коперника, шукає істину в міру досяжності її людським розумом. Світ природи є першим об'єктом пізнання, тому слід займатися не схоластичними сперечаннями, а пізнанням світу.

Приблизно в такому ж напрямі розвивалися думки видатних учених і натурфілософів Відродження, таких, як *Джєроламо Кардано*, *Андреа Везалій*, *Мігель Сервет*, *Андреа Чезальпіно*.

Еразм
РОТТЕРДАМСЬКИЙ

На зламі XV-XVI ст. процеси, характерні для Відродження, поширюються майже по всій Європі: від Англії до Швейцарії, від Піренеїв до Угорщини та Польщі, якоюсь мірою зачіпаючи й Україну (Рутенію). Центр активності гуманістичного руху пересунувся на північ Європи. Тут виділяються, насамперед, такі особистості, як *Еразм Роттердамський* (1469-1536), *Томас Мор* (1478-1535), *П'єр де ла Рамус* (1518-1572). Еразм Роттердамський написав багато творів енциклопедичного діапазону. В Ісусі Христі гуманіст підкреслював його людську природу і вважав, що треба дотримуватися не канонів чи догм релігії, а справжньої “філософії Христа”. Тут на першому плані виступає етика, розв'язання проблем

земного життя. Бо подвиг Христа виправдовує цінність та благо природи. Отже, природа – мати, а не мачуха для людини. Через споглядання природи людина осягає мудрість Творця, але оскільки всемогутність Бога людині недосяжна, треба любити людину.

У цей період також розгорталась діяльність *Ніколо Макіавеллі* (1469-1527), якого вважають, з одного боку, теоретиком політичного аморалізму, а з іншого – фундатором революційної етики. На думку Макіавеллі, християнські моральні норми добрі, але неможливі для виконання у реальних умовах життя. Тому слід зрозуміти, що доля, обставини й умови життя є невблаганні; їм можна протиставити лише відважність, могутність, натиск. Як і в природі, у суспільстві треба діяти, випереджуючи хід подій, треба вміти бути недобрим. Тут головне – кінцева мета. Якщо вона спрямована на загальне благо, то всі засоби для її здійснення справедливі. Виходячи із таких міркувань, Н. Макіавеллі радив правителям (монархам) не зупинятись у справі державного зміцнення перед використанням будь-яких засобів: цілком сприйнятні шпигунства, доноси, політичні бивства та ін., оскільки кінцева мета таких дій все ж благородна.

Ніколо
МАКІАВЕЛЛІ

** Отже, ідеї Відродження концентрувалися навколо проблеми співвідношення людини і світу, тобто навколо проблеми співвідношення макрокосму і мікркосму. Але в цьому співвідношенні в добу Відродження на перший план вийшла людина в сукупності всіх її якостей, в її земних вимірах. Водночас людину було органічно вписано у світоустрій, і вона поставала значною мірою внутрішньою сутністю, коцентрацією буття. Унаслідок того світогляд набував пантеїстичних і пансихічних рис. У спеціально продуманому й осмисленому сприйнятті світу в добу Відродження домінували антропоцентризм, пантеїзм (щоправда, у специфічних формах платонізму), пансихізм та гілозоїзм. Тобто світ сприймали й розуміли в його зосередженні на живих, активних діях людини, у його одухотворенні, динамізмі та внутрішній єдності.*

5.3. Філософські ідеї пізнього Відродження

У XVI ст. у філософській думці Відродження починають відчутно проявлятися ознаки ідейної кризи. У цей період гуманізм більше пов'язаний із власними ренесансними культурними

основами, ніж з античністю. Посилюється тенденція розглядати людину як органічну частину Всесвіту, а не Всесвіт вимірювати людиною, як це було раніше. У міркуваннях про природу людини дедалі відчутніше звучить мотив трагічної долі людини і неможливості для неї переламати хід власного життя.

Зазначені моменти яскраво виявились у творі “*Зодіак життя*”, надрукованому у Венеції 1534 р. Автором його був *П'єр-Анжело Мандзоллі* з м. Стеллата біля Феррари. Твір цей був особливо популярний у Європі часів Просвітництва. В ньому, зокрема, зазначалось: “*Адже немає, окрім природи, могутнішої у світі причини, Бог лише владний над нею; крім нього, у світі немає нічого ні вище, ні краще природи*”.

Філософські
ідеї П'єра
Анжело
Мандзоллі

- світ є нескінченим, оскільки невичерпною є енергія Бога
- світ існує вічно, твориться Богом з необхідністю
- необхідність пронизує усю світобудову, визначає природу речей
- всюди у світі присутня душа, що його животворить
- Бог творить світ не для нас, а для себе
- Найпершим благом і особистим щастям у земному житті є мистецтво уникати страждань

Всюди у світі присутня душа, що животворить його як загалом, так і в окремих виявленнях. Акцент на всемогутності Бога дає можливість Мандзоллі зробити висновок не лише про нескінченність світу, а й про можливість існування інших планет, заселених живими істотами, – Бог творить світ не для нас, а для себе.

Позаяк людину в судженнях Мандзоллі позбавлено особливого панівного становища у світі, то й суспільне життя для філософа постає позбавленим внутрішньої гармонії, навпаки, – тут панують насильство, лицемірство, грабунки. Це справді “перевернуте життя”. Що ж протиставляє цьому автор “Зодіаку життя”? Насамперед, людську свободу й можливість вибору життєвого шляху. Освічена людина завжди протистоїть “чёрні”, цінує гідність і свободу, яку слід спрямувати на загальне благо і вміння досягти особистого щастя у земному житті. А тут найпершим благом є мистецтво уникати страждань. Вихідним у цьому мистецтві є принцип: чого не бажаєш собі, не роби іншому. Досягається ж земне благо через гармонізацію душі й тіла.

Драматичні мотиви в оцінці становища та сутності людини ще більше посилені у творах французького гуманіста *Мішеля Монтеня* (1531-592). У центрі уваги його *“Досвідів”* перебуває звичайна людина.

Оскільки остаточних і надійних знань немає і не може бути, прояви людей нескінченно різноманітні: від величі до мізерності, від самозречення до високопарної пихатості. Але слід розуміти, що людина, як і все на світі, підпорядкована природним законам. Тому життя є ніщо інше, як мистецтво гідно підготуватися до смерті. Тобто треба жити різноманітно і дати проявитися усім своїм силам і здібностям, щоб повною мірою виконати своє життєве призначення. *“Краще наше творіння – життя у згоді з розумом”*. Іноді Монтень вважає селян взірцями людського життя – життя у злагоді з природою, але частіше прославляє індивідуалізм і самозаглиблення.

**ОЦІНКА СТАНОВИЩА
ТА СУТНОСТІ ЛЮДИНИ
У МІШЕЛЯ МОНТЕНЯ**

- *Бог проявляє себе як необхідність, що панує у природі; може існувати багато світів. Кожна людина є представником людського роду*
- *Всі релігії мають принципову єдність і базуються на звичаях*
- *Звичайні необхідні для регулювання і закріплення соціальних зв'язків*
- *Кожна людина є представником людського роду*
- *Шлях до пізнання лежить через самоаналіз*
- *У самоаналізі й пізнанні ми повинні покладатися на розум і піддавати все сумніву*
- *Інтуїція не дає надійних знань і не може зробити людину кращою*

Загальні тенденції розвитку духовного життя епохи позначилися на тому, що в пізньому Відродженні запанувала *натурфілософія*. Серед представників цього напрямку треба відзначити насамперед *Бернардіно Телезіо* (1509-1598). Основний твір філософа має характерну назву: *“Про природу згідно з її власними початками”* (1565 р.). Вихідна ідея Телезіо полягає у тому, що пізнання людини має бути спрямоване на тілесні сутності, бо у світі немає сил або сутностей, не пов'язаних із тілесністю. Тому в пізнанні слід йти за відчуттям і природою. Відповідно, людина повинна спиратися на розум і

відчуття тоді, коли вони досягають очевидності в пізнанні. Звідси випливає такий висновок: пізнання Бога лежить за межами природного розуму людини.

*Джордано
БРУНО*

Безперечно, *“зіркою першої величини”* натурфілософії пізнього Відродження є *Джордано Бруно* (1548-1600). Вихідна категорія міркувань Бруно – *Єдине*, котре тотожне *Буттю* як збігу сутності та існування.

- ❖ *Єдине є незмінним і всеохоплюючим, єдністю максимуму та мінімуму, збігом усіх протилежностей.*
- ❖ *Матерією Всесвіту є світло, яке є єдністю можливості та дійсності, суцільною актуальністю.*
- ❖ *У згорнутому вигляді матерія постає як п'ятьма.*
- ❖ *Розгорнута матерія втілюється у мінімумі – атомі, що має потенції максимуму.*

❖ *Активність матерії спричиняється світовою душою – загальною формою, яка містить у собі розум і загальну причину.*

❖ *Світова душа все пронизує й одухотворює, стаючи початком життя; останнє знаходить свій прояв у формах рослин, тварин, розумних істот.*

❖ *Умовою існування Всесвіту є нескінченна порожнеча (тотожна хаосу), тому Всесвіт не має центру й однорідний за складом і будовою. А оскільки душа, рух, відчуття притаманні всьому Всесвітові, то зірки в Космосі можуть бути сонцями з планетами, на яких можуть жити розумні істоти.*

Бруно також вважав, що і Сонце, і планети не є вічними. Бог, на думку Бруно, тотожний природі і являє себе як сукупність законів Всесвіту. У Бруно вибудовується така низка ототожнень: природа дорівнює ⇒ буттю, буття ⇒ сутності, сутність ⇒ Богові, Бог ⇒ внутрішній основі речей.

★ Учення Бруно частково приєднується до міркувань представників зрілої і пізньої схоластики, а частково стає попередником пізніших праць (І. Кант).

У людині Бруно висував на перший план душу, але душа не відділена від тіла, а користується ним. Про це свідчать, зокрема, гнучкість і досконалість людської руки – органу органів людського тіла. Шлях до людської могутності відкриває так звана “практична магія” – наслідування творіння. “Практична магія” потрібна людині в земному житті, де людина утверджується за допомогою дії у праці. Щодо потойбічного життя, якщо таке існує, то воно не схоже на земне життя, а наше життя – єдине й неповторне. Тому його треба цінувати, долати мужньо всі негаразди і прикросці заради сходження до вищого розуміння світу. Бруно прославляв також людське співжиття, підпорядковане законам загальної корисності. А релігія радше потрібна для управління варварськими народами.

★ Як бачимо, філософські погляди Бруно були своєрідним згущенням філософських ідей Відродження. У Бруно концепція світу постає досить продуманою і стрункою. Світобудова – цілісна, жива, динамічна. Людина органічно вписана у природу, яка поки що різнобарвна, сповнена несподіваних таємниць.

Відродження на той час уже перекидало місток до Нового часу й передавало новій епосі історичну й інтелектуальну естафету. Як це відбувалося, можна побачити на прикладі ідей Галілео Галілея (1564-1642), який висловився так: “Я радше прагну знайти одну істину, хоча б і в незначних речах, ніж довго сперечатися про найбільші питання, не досягаючи ніякої істини”. Відповідно до такого розуміння мети пізнання, суттєво змінюється не лише зміст світосприйняття, а й навіть літературний стиль Г. Галілея: він стає лаконічним, чітким, максимально наближеним до сучасного наукового стилю.

Природа для Галілея уже не наповнена таємничими силами і навіть не одухотворена матерія, а сукупність законів, які можна пізнавати за допомогою експериментів і математики: “Природа невблаганна і незмінна, й зовсім не дбає про те, стануть чи не стануть її приховані основи та способи дії досяжними для розуміння людей, оскільки вона ніколи не переходить межі накладених на неї законів”. У цьому міркуванні Галілея яскраво виявляється один із непохитних постулатів подальшої європейської класичної науки: об’єкт байдужий щодо пізнання або непізнання його з боку людини і зовсім не змінюється у процесі пізнання. Особливо часто й рішуче наполягає Галі-

лей на тому, що саме математичне пізнання найбільш надійне й перспективне для пошуків істини: “Літерами такої книги (книги природи) постають трикутники, кола, кулі, конуси, піраміди та інші математичні фігури”.

Виходячи з таких тверджень, Галілей уперше чітко висловився стосовно так званих “первинних” і “вторинних” якостей речей: “Не думаю, що для збудження у нас відчуттів смаку, запаху і звуку від зовнішніх тіл вимагається що-небудь, крім розміру, числа та повільних або швидких рухів; вважаю, що якби вуха, язика та носи раптом зникли, то форма, число та рух залишилися б, але не запахи, смаки та звуки. Я глибоко певен, що без живого єства останні являють собою не більше, ніж імена, подібно до того, як лоскотання та сверблячка не більше, ніж імена, якщо немає пахв та шкіри навкруг носів”.

★ Отже, за Галілеєм, первинні якості пов’язані з геометрично-математичними вимірами речей, а вторинні – з особливостями будови людини. Звичайно, що при такому розумінні людина – уже не мікрокосм, природа – не одухотворена сутність. Проте це відкривало нові перспективи для точної науки, яка й виходила з урахування первинних якостей. Шлях, на який став Галілей, вів до класичної механіки зокрема й до класичної науки загалом.

СУТТЄВО

Висновки

▶ Перегляд провідних філософських ідей доби Відродження дає можливість виразно побачити перехідний характер епохи, яка була суперечливою, неоднозначною: новачі тут переплітались із середньовічною містиком, оптимізм і піднесення людини – з трагізмом і визнанням несумісності певних людських якостей.

Загалом філософська думка Відродження еволюціонувала від етичного гуманістичного антропологізму – через платоністські синтези й одухотворення космосу – до натурфілософії, яка дедалі більше ставала аскетичною, суворою, максимально наближеною до класичної науки та досить віддаленою від живої різновимірної людини.

Характерними парадигмами філософського мислення Відродження були антропоцентризм, пантеїзм, панпсихізм, гілозоїзм, залучення геометрично-математичного апарату до розв’язання натурфілософських проблем.

Водночас слід підкреслити, що доба Відродження має своє привабливе і світле обличчя; її образ не можна звести лише до містка між певними епохами; вона має свою принадлежність, свою неповторність.

- ① *Епоха Відродження, зберігаючи вихідні положення християнського світобачення, під впливом розвитку наук, збагачення людських знань та життєвих обривів, зробила в цьому світобаченні такі повні наголоси, які відповідали бажанню того часу повернути людині (відродити) всю можливу повноту її життєвих проявів; при тому взірцем такої повноти поставала античність.*
- ② *Епоха Відродження набула виразно суперечливих рис, оскільки поєднувала в собі елементи попередньої історичної доби та зародки нової; надаючи людині провідне місце в творчому розвитку процесів природи, ця епоха підносила на небувалу висоту як її позитивні, так і негативні прояви, тому постала водночас в окресленнях гуманістичного титанізму та фаустівського духу.*
- ③ *Філософія Відродження історично розвивалася від гуманізму – через ренесансний неоплатонізм – до натурфілософії; філософія пізнього Відродження децю відійшла від гуманістичного оптимізму; в неї почали проявлятися настрої скепсису, невіри у позитивні творчі можливості людини; у той же час ренесансна натурфілософія впритул наблизилася до провідних принципів експериментальної науки.*

? Питання для обговорення на семінарському занятті

1. *Епоха Відродження в історії Європи: загальна характеристика духовного життя.*
2. *Провідні ідеї та основні представники ренесансного гуманізму.*
3. *Особливості ренесансного неоплатонізму та натурфілософії.*
4. *Філософські ідеї пізнього Відродження.*

📖 Теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. *Суперечливий характер соціально-культурних та духовних процесів європейського Відродження.*
2. *Вихідні ідеї філософії гуманізму та їх світоглядне значення.*
3. *Вплив ідей італійського гуманізму на духовні процеси в Україні.*
4. *Ренесансний неоплатонізм та натурфілософія про світобудову.*
5. *Ренесансний скептицизм.*
6. *Роль ренесансної філософії у формуванні європейської науки.*
7. *Проблеми оцінки історичної ролі епохи Відродження у розвитку європейської культури.*

👉 Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

- Завдання 1.** Окресліть основні зміни змістових акцентів у християнському світобаченні в епоху європейського Відродження.
- Завдання 2.** Розкрийте ідейний ґрунт явищ “титанізму” та “фаустівського духу” в європейському Відродженні.
- Завдання 3.** Окресліть провідні ідеї ренесансного гуманізму.
- Завдання 4.** Розкрийте, у чому полягають особливості ренесансного платонізму.
- Завдання 5.** Розкрийте і поясніть історичні здобутки ренесансної натурфілософії.

📖 Додаткова література з теми

1. Антологія мировой философии. Т.2. – М., 1970.
2. Горфункель А.Х. Гуманизм и натурфилософия. – М., 1977.
3. Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. – М., 1980.
4. Гутенберг В.Н. Титаны Возрождения. – М., 1991.
5. Кравців Б. Ренесанс і гуманізм на Україні //Європейське Відродження та українська література XVI-XVII ст. – К., 1993.
6. Соколов В.В. Европейская философия XV – XVII веков. – М., 1984.
7. Таранов П.С. Золотая философия. – М., 1999.
8. Татаркевич В. История философии. Т.2. – Львів, 1999.

ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ

Знання – це сила.

Френсіс Бекон

Кожний народ тим більше є громадянським і освіченим, чим краще в ньому філософствують.

Рене Декарт

Філософія є донькою мислення.

Томас Гоббс

Ідеї і поняття не є природженими, вони так же мало народжуються разом з нами, як мистецтва і науки.

Джон Локк

ТЕМА 6. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ

Філософія Нового часу являє собою принципово новий рівень у розвитку європейської філософії: вона розвивається у діалозі з експериментальною наукою, що виникає саме в цей час. У зв'язку з цим філософія досягає нового рівня деталізації власної проблематики, стає більш диференційованою і розгалуженою, а тому – більш систематизованішою. Виникають національні філософії, формуються нові напрями філософського знання, такі, як гносеологія, антропологія, методологія, історія філософії.

СУТТЕВО! Після вивчення матеріалу теми Ви повинні

Знати

- ↗ в чому проявлялася справжня новизна нової історичної епохи;
- ↗ якими були основні змістові наголоси у новоєвропейському світогляді;
- ↗ як провідні напрями новоєвропейської філософії розвивали та виражали ці наголоси.

Вміти

- ↗ визначати зміст основних філософських позицій, що сформувались у епоху Нового часу;
- ↗ бачити та пояснювати внутрішній зв'язок між основними напрямими новоєвропейської філософії;
- ↗ виділяти та пояснювати принципові новації у філософських ідеях цієї епохи.

Розуміти

- ◆ найважливіші особливості розвитку філософії за умов розвитку основ індустріального суспільства;
- ◆ зміст і спрямованість провідних проблем новоєвропейської філософії;
- ◆ особливості глумачення людини й суспільства у філософії Нового часу.

□ План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 6.1. Панорама соціокультурних та духовних процесів у Європі Нового часу та особливості розвитку філософії.
- 6.2. Методологічні пошуки Ф. Бекона та Р. Декарта.
- 6.3. Теорія пізнання Т.Гоббса та Дж. Локка. Скептицизм П. Бейля та Д. Юма, сенсуалістські максими Дж. Берклі.
- 6.4. Б. Спіноза та Г.Лейбніц – тотожність і відмінність їх вчень про субстанцію.
- 6.5. Б.Паскаль і філософія Просвітництва про місце і роль людини у світі.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

- * **ДЕЇЗМ** – розповсюджена в Новий час позиція, згідно з якою Бог створив світ, надав йому власних законів і далі вже не втручається у його функціонування; творчі ідеї Бога в бутті світу набувають характеру необхідності, пізнання якої стає завданням людини.
- * **ЗДОРОВИЙ ГЛУЗД** – панівний в Європі тип мислення за умов утвердження індивідуалізму та буржуазних суспільних стосунків; він ґрунтувався на “трьох китах”: а) на виключній довірі фактам (“краще один раз побачити, ніж сто разів почути”); б) на чіткій, ясній та зрозумілій логіці; в) на культивуванні активності (за будь-яких обставин краще діяти, аніж нічого не робити).
- * **ОБ’ЄКТ І СУБ’ЄКТ** – провідні категорії світоосмислення епохи Нового часу: об’єктом позначали частину (фрагмент) природи, на яку спрямовувалась активність людини, суб’єктом – людину як вихідний пункт проявів активності розумового та матеріального планів.
- * **ЗАКОН** – форма прояву необхідності у природі, об’єктивний, сталий, повторюваний тип зв’язку між процесами та явищами дійсності або всередині них; в попередні епохи закон розглядався переважно як юридичний закон або владна норма.
- * **СУБСТАНЦІЯ** – одне із центральних понять новоєвропейського світоосмислення, що позначало таку основу світу, яка охоплювала та пронизувала собою всі форми та явища дійсності, була самовладною та не потребувала для свого буття ніяких інших джерел або причин.
- * **РЕЛІГІЯ І МОРАЛЬНІСТЬ** – унаслідок розповсюдження у духовному житті Європи Нового часу деїзму та ідей Просвітництва з’явилась тенденція пов’язувати релігію лише із моральністю, звільнюючи від її впливу всі інші сфери життя та діяльності. Тим самим заперечувалась теїзм – позиція розуміння Бога як єдиного Творця, упорядника світу та джерела усього буття.

6.1. Панорама соціокультурних та духовних процесів у Європі Нового часу та особливості розвитку філософії

Вступаючи в Європу Нового часу ми можемо сприймати її як добре знайому і майже сучасну нам, бо й справді у цю епоху сформувались деякі такі засади та елементи європейського цивілізованого життя, які діють і до сьогодні, а деякі з них залишилися майже без змін. Йдеться перш за все про формування основ індустріального суспільства.

За часом ця епоха охоплює період із XVII ст. до кінця XIX ст.; після цього починається період так званої “новітньої історії”, що триває і по наш час. Проте філософія цього періоду завершується першою третиною XIX ст., що є прикладом випереджаючого розвитку духовних процесів порівняно із політич-

ними та соціально-економічними. А це, у свою чергу, свідчить про творчий характер людського мислення.

* За соціальним змістом це був період формування і утвердження в Європі буржуазних суспільних відносин. Зараз термін “буржуазний” не дуже вживаний, проте у даному випадку йдеться про фіксацію того факту, що у самих засадах суспільного життя відбулися суттєві зміни: центр життя – виробничої, культурної, соціально-політичної діяльності змістився у міста, де почали бурхливо розвиватися різноманітні форми промислової діяльності (слово “буржуа” в перекладі з французької означає “ мешканець міста”). Врешті це привело до появи машинного виробництва, яке революціонізувало всю людську діяльність взагалі.

Паралельно зі змінами у діяльності відбувались і зміни у суспільних стосунках: *розриваються колишні зв’язки особистої залежності людини від людини, *зникає “велика сім’я”, а натомість *з’являється вільний, автономний індивід (що є засадою явища під назвою “буржуазний індивідуалізм”). Все це спричиняє шалене прискорення темпів життя, зростання масштабів соціальної динаміки.

В цей час вже завершується епоха географічних відкриттів (Ф. Бекон казав: “Принаймні в нашу епоху земля куля якимсь дивним чином стала відкритою і доступною для вивчення”), але породжений нею тип активної самодіяльної особистості не лише не зникає, а знаходить все нові сфери застосування своєї активності. Тому це ще й ⇒ епоха буржуазних революцій, які брали на себе місію докорінної зміни всіх сторін життя, це також ⇒ епоха формування національних держав, значна частина яких існує і по сьогодні, це ⇒ епоха наполеонівських походів, що сприяли швидкому руйнуванню в Європі застарілих соціальних відношень. І все це, врешті, потягнуло за собою значні зрушення у духовному житті взагалі, та у світоглядних орієнтирах людини, зокрема.

Розвиток мореплавства, виробництва, зростання міст та соціальної динаміки привели до швидкого розвитку наукового знання: наука в цю епоху стає провідним чинником життя та життєвих зрушень. З’являється перша завершена та експериментально підтверджена наукова теорія – механіка І. Ньютона. Вплив її на всі аспекти життя був колосальний, адже це вперше людина спродукувала такий інтелектуальний витвір, який дозволяв отримувати точні та незаперечні практичні результати. Ідеї та принципи механіки настільки поширились, що врешті виник так званий “механістичний” світогляд.

Відбулись суттєві зрушення і в інших сферах духовного життя:

- ↳ з’являється мистецтво в його сучасному розумінні, тобто мистецтво світське, автономне у своєму розвитку;

- ☞ народжуються роман як літературний жанр, опера, сучасний театр, архітектура масових забудов, промислова архітектура;
- ☞ виникають національні Академії наук, з'являються перші газети та часописи, у тому числі – і наукові, з'являється міський транспорт.

Все це приводить до того, що один окремо взятий індивід постає основним суб'єктом життєдіяльності, тобто він може сам, на свій розсуд організувати власне життя. Тому показовою для епохи стає фігура Робінзона – відомого персонажа літературного твору *Д.Дефо*, бо ця людина на ділі продемонструвала, як це можна зробити, опинившись у ситуації повної відсутності соціальних умов людської життєдіяльності.

На що ж спирається тепер індивід у своїй здатності на одиниці вибудовувати власне життя? Перш за все, на свою діяльну активність; гаслом епохи стає теза “*За будь-яких обставин завжди краще діяти, аніж нічого не робити*”. По-друге, індивід спирається тепер на мислення “*здорового глузду*”, яке включає у свій зміст два непорушні моменти: опору на факти (“*Краще одного разу побачити, ніж сто разів почути*”) та ясну, чітку і зрозумілу логіку; ми побачимо далі, що філософи даної епохи зробили багато для обґрунтування мислення “здорового глузду”.

Нарешті, все це знайшло своє виявлення у новому світогляді:

- ◆ світ тепер розглядається людиною як об'єкт, на який спрямовується людська активність, а сама людина – як суб'єкт, тобто вихідний автономний пункт такої активності;
- ◆ світ постає в якості надскладного механізму, типовим взірцем якого був механічний годинник;
- ◆ людина повинна пізнати цей механізм та опанувати його (гасло “Знання є сила” стає показовим у цьому плані);
- ◆ природа тепер поділяється на живу та неживу, але і та, і інша є лише основою для росту людської могутності;
- ◆ нарешті, вважається, що людина, спираючись на свій розум, повинна перетворити середовище своєї життєдіяльності, зробивши його оптимальним.

У духовний світ людини XVII-XVIII ст. проникають ідеї прогресу, енергійного прагнення до майбутнього. Діяльність людей починають розглядати не як кругообіг подій, де немає ні початку, ні кінця, а як розвиток від примітивних до доскона-

ліших форм існування суспільства. Ці питання досліджували італійський філософ *Д.Віко* (1668-1744), французький учений *Ж.Тюрго* (1727-1781), німецький філософ *Й.Г.Гердер* (1744-1803).

Зміна ідей про суспільний розвиток у думках цих учених ішла від погляду на історію як кругообіг трьох епох – божественної, героїчної, людської (*Д.Віко*) – до тлумачення її як нескінченного прогресу буржуазного суспільства (*Ж.А.Кондорсе*). Можна сюди також додати такі епохальні відкриття у науці, як винахід компаса, пороху, книгодрукування, парового двигуна та ін. Свобода людини, її більша цінність порівняно з природою і соціальними інститутами – це те гасло, з яким людина Нового часу йде в майбутнє. Знаряддям досягнення свободи є знання.

Відбуваються відчутні зміни і у розвитку філософії:

- ❖ філософія починає розвиватися у діалозі із різними науками, які активно формуються та розвиваються в цю епоху. У зв'язку з цим чільне місце у філософських пошуках посідає розроблення правильного методу осягнення істини;
- ❖ філософія Нового часу зазнає суттєвих внутрішніх диференціацій (розподілів): виникають національні та регіональні філософії, які тепер пишуться не єдиною церковною мовою, а національними мовами; формуються деякі нові філософські дисципліни, такі як етнологія, антропологія, історія філософії, методологія та ін.;
- ❖ розгалуження філософського знання логічно вимагає нового рівня його систематизації – утворюються так звані “філософські системи”, досить типові для даної епохи.

★ Отже, нарис тих змін, яких зазнало життя в Європі в епоху Нового часу, засвідчує, що це справді була епоха новацій, якісних змін та зрушень в усіх сферах життя; цікаво зазначити й те, що новою себе відчувала та визначала сама ця епоха, тобто це вона сама назвала себе Новим часом.

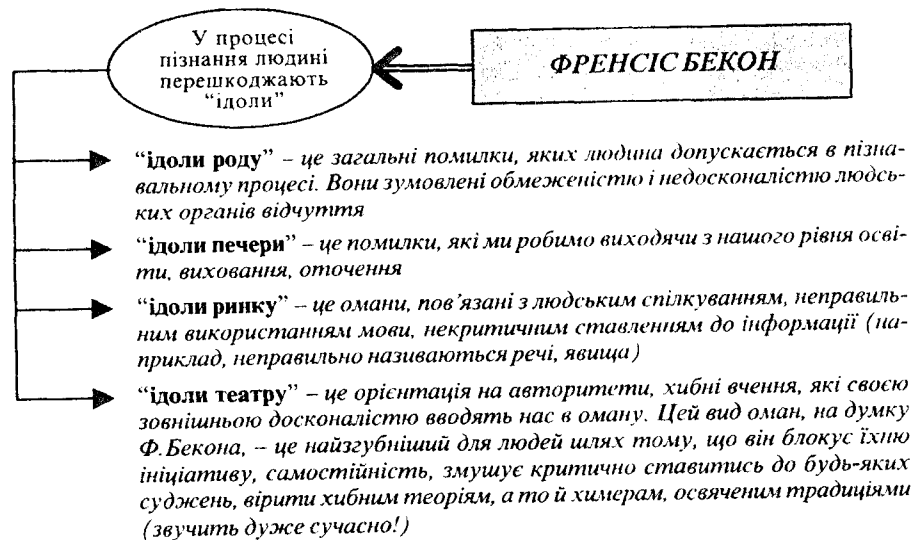
6.2. Методологічні пошуки Ф.Бекона та Р.Декарта

Першим філософом Нового часу був англійський дипломат і політичний діяч *Ф.Бекон* (1561-1626). У своїх творах із симптоматичними назвами “*Новий Органон*” та “*Нова Атлантида*” він проникливо передбачав надзвичайно важливу роль науки в

подальшому розвитку суспільства. У зв'язку з цим основним завданням філософії Ф.Бекон вважав розроблення такого методу пізнання, який підніс би ефективність науки на новий рівень.

Ф.Бекон розрізняв "плодоносне" та "світлоносне" знання. Плодоносне – це таке знання, яке приносить користь, а світлоносне – це те, що збільшує можливості пізнання. До цього часу, на думку Ф.Бекона, знання були переважно просвітляючими людиною, але вони також повинні і працювати на людину. Проте шлях до істини – процес суперечливий.

Ф. Бекон зауважує, що формуванню істинного знання заважають так звані "ідоли". Вони нагромаджені в історії пізнання, і їх треба усунути, давши шлях новому знанню. Перші два "ідоли" пов'язані з самою людиною, два останні – із соціальною діяльністю людини.

Ф.Бекон, аналізуючи і критикуючи стан речей у пізнанні, пропонує свій новий метод продукування знань. Використовуючи алегорію, він стверджує, що методом досягнення істини є спосіб дії бджоли, яка, на відміну від мурашки, що тільки збирає (а в науці – це збирання фактів), та павука, що тягне з себе павутину (а в науці – це виведення однієї теорії з іншої), сідає лише на певні квіти і бере з них найцінніше.

Так само треба діяти і в науці:

- не зупинятись на самих лише фактах; їх треба узагальнювати;
- не зосереджуватись тільки на одному виді діяльності;
- не користуватись тільки тим, що наявне.

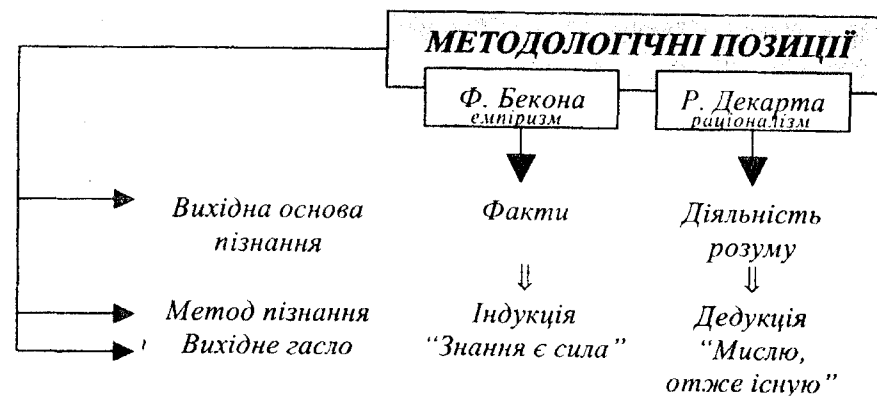

Ф.Бекон критикує тих, хто з абсолютною довірою ставиться до знання, хто йде за авторитетами, хто віддає перевагу одному з видів наукової діяльності – емпіричному (збір фактів) чи раціональному (продукування теорії з теорії).

Ф. Бекон обстоював дослідний шлях пізнання у науці, закликав до спирання на факти, на експеримент. Він був одним із засновників індуктивного методу пізнання.

* Це такий шлях наукового пошуку, коли від спостереження одиничних явищ відбувається перехід до формулювання загальних ідей і законів, коли від суджень про окремі факти переходять до загальних суджень про них. Така позиція називається емпіризм.

Виступаючи прибічником емпіричного шляху пізнання, який передбачає живе споглядання, аналіз результатів експерименту, Ф.Бекон підкреслював, що "розум людини повинен органічно поєднувати емпіричні та раціональні підходи в поясненні світу, вони повинні бути з'єднані і пов'язані один з одним" і спрямовані на відкриття внутрішніх причин, сутності, законів світу. Отже, методологічні пошуки привели Ф.Бекона до індуктивного шляху в пізнанні істини.

Ця ж проблема хвилює і Р.Декарта (1596-1650), який у питанні про метод науки займав іншу, в чомусь – прямо протилежну позицію. Раціоналісти, до яких належав Р.Декарт, вва-

жали, що емпіричний досвід має мінливий, нестійкий характер. За допомогою відчуттів людина сприймає світ залежно від обставин, і тому надії слід покладати на розум. Р.Декарт стверджував, що *“пізнання речей залежить від інтелекту, а не навпаки”*.

Він сформулював чотири правила методу, що сприяють правильній роботі інтелекту.

- ✓ **Правило перше** – наголошує, що за істину можна приймати тільки те, що ясне, виразне, самоочевидне.
- ✓ **Правило друге** – вимагає ділити складне питання на складові елементи, доходити до найпростіших положень, що їх можна вже сприймати ясно й незаперечно. Цей шлях повинен привести до двох висновків: • перший – унаслідок розкладання (аналізу) складного явища на складові отримують об’єкти пізнання, доступні емпіричному сприйняттю; • другий – дослідник має дійти до аксіом, з яких починається логічне пізнання.
- ✓ **Правило третє** – скеровує на шлях пошуку складного через просте, коли *“з найпростіших і найдоступніших речей повинні виводитися... сокровенні істини”*.
- ✓ **Правило четверте** – передбачає повний перелік усіх можливих варіантів, фактів для аналізу й отримання повних знань про предмет; тобто це значить, що до предметів пізнання треба підходити всебічно.

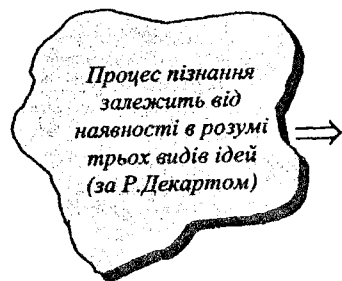
Декарт був переконаний у тому, що розуми усіх людей за своєю природою є однаковими, а тому існує перспектива створення єдиного для всіх людей виправданого методу достовірного пізнання. Приймаючи цей метод, будь-яка людина зможе ним скористатися і отримати надійні результати. Але, якщо пізнання залежить від дій розуму, останній повинен містити в собі початкові ідеї.

▪ *вроджених* → ідеї Бога, буття, числа, протилежності, тілесності і структурності тіл, свободи волі, свідомості, існування самих понять

→ сюди входять аксіоми логічного судження:

- ❖ *“не можна одночасно бути і не бути”*
- ❖ *“з нічого не буває нічого”*
- ❖ *“ціле більше від своєї частини”*
- ❖ *“будь-яка протяжність є подільною”*
- ❖ *“лінія складається з точок”*
- ❖ *“у будь-якої речі є причина”*
- ❖ *“сумнів є актом мислення”*

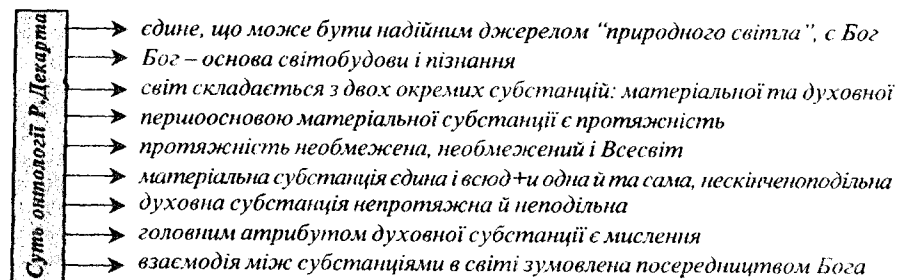
- *тих, що виникають з чуттєвого досвіду*
- *тих, що формує сама людина*

Але ці ідеї людина знаходить в інтелекті не відразу і не просто: спочатку вона майже стихійно набуває певних знань у потоці життя, і може такими знаннями задовольнятися все життя. Проте критичний підхід до знань скоріше засвідчує те, що абсолютна більшість стихійно набутих знань є ненадійними (тут Р.Декарт у чомусь нагадує Сократа). Наукові знання повинні бути надійними, а тому вони не можуть виникнути стихійно. Отже, за Р.Декартом, необхідно перейти від стихійного здобування знань до їх свідомого продукування. Французький філософ був впевнений у тому, що людина, яка наполегливо шукає надійних знань, неодмінно стане науковцем. А свідоме пізнання потребує виправданого методу, який можна знайти знову-таки лише в самому людському розумі (бо від нього залежить пізнання). Причому цей метод, за Р.Декартом, повинен спиратися на дедукцію – виведення часткових ідей із вихідних ідей розуму, але для цього треба мати певні незаперечні вихідні ідеї. Їх Декарт зміг вивести шляхом застосування так званого методичного сумніву, тобто сумніву, спрямованого не на заперечення пізнання, а на його покращення.

За Р.Декартом, ми можемо крок за кроком заперечувати все, що ми знаємо, хоча б тому, що стихійно набуті знання із неминучістю є непевними та неповними; здавалося б, під критичним поглядом все стає хитким, проте, врешті, сам сумнів приводить нас до дечого безсумнівного. Р.Декарт пояснює це так: я можу сумніватися в усьому, проте не в тому, що я сумніваюсь, а коли я сумніваюсь, я мислю; звідси впливає знаменита теза філософа *“Cogito ergo sum”* – *“Мислю, отже існую”*.

Виголосивши тезу *“Cogito”*, Декарт почав наголошувати на тому, що після неї наступною очевидною істиною може бути лише істина про те, що *Бог існує і що Він нас не обманює*. Декарт вважав, що здатність нашої свідомості сприймати себе, робити висновок про своє існування, породжена не людським індивідом, а більш високим розумом (і це, напевне, правильно у тому сенсі, що не сама людина і не за довільним своїм бажанням створює цю здатність).

Оскільки методологічна позиція Р.Декарта окреслюється як раціоналізм, то він поділяв думки *Г.Галілея* щодо того, що лише математичні характеристики предметів можуть бути надійною основою істинного пізнання хоча б вже внаслідок того, що вони є простими та очевидними побудовами розуму.

Говорячи про речі лише остільки, оскільки вони сприймаються розумом, ми називаємо простими ті, пізнання яких є ясним і виразним; такими є фігура, протяжність, рух та всі інші речі, складені з цих простих. Лише з них можуть бути утворені ідеї всіх речей.

Цими міркуваннями Декарт вводить у контекст філософії Нового часу поділ якостей речей на *"первинні"* і *"вторинні"*.

Цікавими та симптоматичними були й міркування Декарта про людину. Він вважав, що у тілесному, матеріальному плані людина постає складною природною машиною, тому всі її дії підпадають під закон причинного зв'язку, і лише мислення виводить людину за межі суто природного ходу подій. При цьому розум веде людину шляхами істини та належної поведінки, але воля (у той час вона ототожнювалась із бажанням), яка ширша від розуму та не підпорядкована йому, спричиняє відхилення людини як від істини, так і від правильного життя.

✳ Отже, перші методологічні розвідки у філософії Нового часу були і цікавими, і продуктивними. Вони подвійно орієнтували науку на факти та на незаперечну з логічної точки зору розумну очевидність, що підводило до розуміння науки, як знання, що функціонує на емпіричному та теоретичному рівнях. Окрім того, це були докладні розробки засад мислення *"здорового глузду"*.

6.3. Теорія пізнання Т.Г. Гоббса та Дж. Локка.

Скептицизм П. Бейля та Д. Юма, сенсуалістські максими Дж. Берклі

Ф.Бекон і Р.Декарт обстоювали позиції емпіризму та раціоналізму і в дечому абсолютизували індуктивний і дедуктивний шляхи пізнання. Синтез цих двох шляхів пізнання до певної міри здійснив англійський філософ *Т.Гоббс* (1588-1679). Як і

Ф.Бекон, Т.Гоббс вбачає у знанні силу. Теоретичні знання повинні стати знаряддям для розвитку практики, але вони повинні базуватися на досвіді. Тому будь-яке знання починається із відчуття і ніколи не виходить за межі доступних чуттю реалій. Проте існують знання всезагальні та необхідні (наприклад, математичні); на думку Т.Гоббса, і такі знання пов'язані із чуттям тим, що вони постають особливим – точним і фіксованим використанням знаків мови.

Томас ГОББС

Т.Гоббс поєднує індукцію і дедукцію, бо вважає, що спочатку треба йти шляхом пізнання простіших, елементарних якостей речей (*дедукція*), а потім поєднувати їх, синтезувати (*індукція*). Пізнання через аналіз виявляє головні *акциденції* (властивості речей): **протяжність, *місце, *рух, *якість*.

Будучи номіналістом, Т.Гоббс вважав, що у світі існують тільки конкретні речі, не існує вроджених ідей, а *"знаки"* (слова) є універсальними (термінами) для позначення подібності різних речей. Наприклад, таке поняття, як *"матерія"* лише тільки знак уявлення про колір, тепло, звук. Універсальні дають нам можливість у процесі аналізу підводити елементарне під визначення загального.

Особливу увагу Т.Гоббс приділяє дослідженню людини. На противагу Арістотелеві, для якого людина є суспільною істотою, Т.Гоббс стверджує, що людина за своєю природою *егоїстична*. Заради своєї вигоди люди можуть заперечувати навіть *геометричні теореми*. Усі люди хочуть собі добра, тому прагнуть до *самозбереження та уникання зла*. Оскільки воля кожної людини *детермінована досягненням якоїсь мети*, то свободи волі немає, є лише свобода як відсутність перешкод для досягнення мети. Свобода досягається усуненням зовнішніх перешкод або погодженням із зовнішніми чинниками. В цьому сенсі морально лише те, що стосується користі окремого індивіда. Вреїті, *егоїзм породжує хаос*, людьми опановує страх, і вони укладають суспільну угоду для своєї ж користі. Ця суспільна угода передбачає створення *єдиного централізованого органу управління суспільними процесами*, який і кладе край хаосу та *ворожнечі*.

! Концепція *суспільної угоди* Т. Гоббса передбачала, що свою особисту свободу люди передають державі і, поступаючись свободою, вводять своє життя у впорядковане русло.

* Цей спільний людський витвір – *державу* – Т. Гоббс вважав найскладнішим та найпотрібнішим для людей: він уподібнював державу біблійній істоті *Левіафану* та наполягав на тому, що в державі люди позбавляються розбрату і стають ніби єдиною істотою. Моральним тепер є те, що корисно державі. Функції держави полягають у тому, щоб дотримуватися “природних законів”: ⇒ сприяти самозбереженню суспільства; ⇒ оберігати приватну власність; ⇒ забезпечувати всім рівні права; ⇒ сприяти збагаченню членів держави. Проте кращою державою все ж повинна бути *монархія*, тому що вона на вершину державної влади зносить людину, єдину волю, а не абстрактний загаль, що веде до розбрату.

Водночас *Т. Гоббс* вважав, що вихідна причина виникнення держави – краще забезпечення природних прав конкретних людей – не повинна втрачатись ніколи. Тому він проголосив *принцип прав громадян та принцип “дозволено все, що не заборонено”*. Філософ також стверджував право громадян постати проти монарха в тому разі, якщо він перестане дбати про їх права та інтереси. В цілому для філософських міркувань *Т. Гоббса* характерна орієнтація на тілесне, а тому і світ, і людину, і державу він змальовує механістично; через це у пізнанні панує чуттєвість, а у державному правлінні – сила.

Джон ЛОКК

Англійський філософ *Дж. Локк* (1632-1704) постав засновником більш-менш розвинутої теорії пізнання у філософії Нового часу. Значну увагу він приділив запереченню існування “вроджених ідей”, посилаючись при цьому як на наукові дані, так і на спостереження над примітивними народами, здобуті в епоху географічних відкриттів. Від народження мозок людини являє собою, за Локком, “*Tabula rasa*” – чисту дошку, тоб-

то в ньому немає нічого, окрім простої здатності бути органом пізнання і мислення. У такий спосіб *Дж. Локк* намагався дістатися до самих підвалин пізнання, не припускаючи попереднього знання готовим. До певної міри тут був присутній і

намір засвідчити принципову вихідну рівність всіх людей за можливостями. *Дж. Локк* вважав, що існує два джерела знань:

ДЖЕРЕЛА ЗНАТЬ ЗА ДЖ.ЛОККОМ

- відчуття, які дають нам прості ідеї (біле, овальне, солодке й т.ін.)
- рефлексія – діяльність розуму, спрямована на зіставлення й узагальнення простих ідей та утворення на їх основі “складних ідей”

Найпершою, елементарною операцією рефлексії (мислення) філософ вважав *розрізняння та ототожнення*. Найвищою складною ідеєю для *Локка* постає ідея *субстанції*, яка є найбільш широким поняттям, що орієнтує людську діяльність та науку. Шлях утворення складних ідей, за *Локком*, повинен узгоджуватись із досвідом людської діяльності. Як і *Т. Гоббс*, *Дж. Локк* вважає, що загальне знання фіксується у мові, а не існує у вигляді позачуттєвої “*мислячої субстанції*” (остання не має дослідного підтвердження).

Критикуючи *раціоналізм*, *Дж. Локк* спирається на здоровий глузд людини, апелює до чуттєвого досвіду і доходить висновку, що суб’єктно-об’єктні відносини у процесі пізнання виявляють різні за своїм характером якості речей:

- ☞ “первинні” – *протяжність, фігура, об’єм, рух і спокій*
- ☞ “вторинні” – *пов’язані з індивідуальними особливостями суб’єкту пізнання, виникають та існують лише в ньому.*

Дж. Локк відомий в Англії як теоретик відомої англійської системи виховання, що передбачала поєднання *фізичного, інтелектуального та морального виховання*. Для останнього, на думку філософа, зберігають свою чинність положення християнської релігії.

В цілому філософію *Дж. Локка* відносять до емпіризму, проте його знаменита теза “*Немає нічого в інтелекті, чого б не було у відчуттях*” дає підстави вважати, що це емпіризм сенсуалістського плану, який отримав подальший розвиток в англійській філософії.

Критикуючи філософську позицію *Дж. Локка*, *Дж. Берклі* (1685-1753) стверджував, що не лише “вторинні”, а й “первинні” якості речей мають суб’єктивний статус. У цьому аспекті всі якості речей “вторинні” тому, що їх сприймає людина. В душі *ради-*

кального сенсуалізму (від лат. “sensus” – відчуття; позиція, яка ставить усе знання в залежність від чуття та відчуття) Дж. Берклі вирішував найперші питання філософії: він стверджував, що лише чуття можуть незаперечно засвідчувати факт існування будь-чого; звідси його теза “*Esse est percipi*” – “Бути – значить бути сприйнятим”. Він визнав існування світу у трьох випадках:

- ◆ коли цей світ сприймає “я”;
- ◆ коли його сприймає “хтось”;
- ◆ коли він існує у розумі Бога як сукупність “ідей”, що становлять єдино можливу основу людських відчуттів.

Отже, за Берклі, існує лише те, що сприймають органи чуття; це і є позиція радикального сенсуалізму.

Проведений послідовно сенсуалізм приводить не тільки до соліпсизму, а й до скептицизму, який у добу Нового часу репрезентували французький просвітник П. Бейль (1647-1706) і англійський філософ Д. Юм (1711-1776).

Скептицизм, наполягаючи на недосконалості наших відчуттів, відмовляв у праві на істину також і розуму.

П. Бейль, аналізуючи результати людського пізнання, стверджував, що з однаковою можливістю можна довести як існування, так і неіснування *порожнечі, *протяжності, *руху, *субстанції, *матерії тощо. І тому люди повинні утримуватися від визначень. П. Бейль, зокрема, вважав, що:

- істина має бути вільна від протиріч
- наявність двох протилежних суджень у визначенні одного і того самого дискредитує людське пізнання, висвітлює слабкість людського розуму, тому він має характер не руйнівної, а творчої сили.

Д. Юм спрямовував свої міркування також на підвалини людського знання і вважав, що вони існують у двох формах:

- у формі чіткого та виразного знання;
- у формі непевного, туманного знання.

Юм вважав, що людина має справу не із зовнішнім світом, а з потоком своїх відчуттів і уявлень. “Нам нічого не відомо

Джордж БЕРКЛІ

про світ, що нас оточує,” – підкреслював філософ. Ми всього лише з’єднуємо або не роз’єднуємо наші враження і тим самим нібито конструємо з них світ. Діяльність розуму не виходить за межі оманливої видимості речей. І в силу цього світ для людини залишається непізнаним.

- ◆ Виразні знання ми отримуємо у прямому спостереженні дійсності
- ◆ Непевні знання ми отримуємо у міркуваннях з приводу сприйнятого
- ◆ Між наданим у чуттях та ідеями нашого розуму не існує причинного зв’язку
- ◆ Певне відчуття може породжувати у різних людей відмінні, а може й протилежні ідеї
- ◆ Доведення розуму постають завжди вирогідними
- ◆ Доводяться лише факти математики – усе інше випливає з досвіду
- ◆ Практична користь стає своєрідним критерієм істинності вражень, як і мірилом моральності.

Основні постулати Д.Юма стосовно знання та ідей

Гносеологічні розвідки розглянутих філософів мали вагоме значення для науки та для усвідомлення пізнавальних і діяльних можливостей людини. Так, не підлягало сумніву те, що пізнання складається із рефлексивних дій розуму та із чуттєво наданого матеріалу, що воно передбачає певну інтелектуальну активність, що пов’язане із досвідом та діяльністю; певною мірою були окреслені пізнавальні можливості цих елементів пізнання і зроблений важливий висновок про неможливість зведення мислення до опрацювання чуттєвого матеріалу. Разом із тим ці розвідки багато в чому лишались непевними та неповними. Результатом цього стало те, що у філософії сформувалась своєрідна парадигма англійського типу філософствування, яка надавала вирішального значення чуттєво фіксованим фактам досвіду, а логічні міркування ставила в залежність від них.

6.4. Б. Спіноза та Г. Лейбніц –

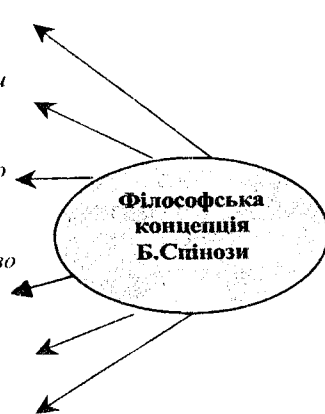
тотожність і відмінність їх вчень про субстанцію

Філософи Нового часу намагалися вирішувати не лише проблеми пізнання та суспільного життя, а й подати свої

міркування у систематизованій формі, звівши їх на надійному фундаменті. Таким фундаментом систематичної філософії голландський філософ **Б. Спіноза** (1632-1677) вважав вчення про загальні засади світу, тобто – про **субстанцію** (від лат. “стояти під...”, “бути в основі”). Спіноза був палким прихильником і послідовником Р.Декарта, проте вважав, що філософія Декарта набула би ще більшої стрункості та переконливості, як би була поєднана із необхідною для неї формою. Таку форму, здатну зробити філософію надійною, Б.Спіноза вбачав у так званому “геометричному методі” доведення, який він і застосував у своїх філософських працях, відійшовши врешті від Декарта і створивши свою власну філософську концепцію. В своєму основному трактаті під назвою “Етика” Спіноза розгортає свої міркування шляхом формулювання деяких аксіом, істинність яких засвідчена найвищою розумовою очевидністю, аксіоми постають основою для теорем, а теореми доводяться з використанням деяких додаткових припущень та аксіом. Сказане дозволяє побачити Б.Спінозу як прихильника раціоналізму, але, окрім того, засвідчує високий рівень та повноту досягнутого на той час теоретичного знання.

*** Отже, за Спінозою, геометричний метод дозволяє стверджувати, що субстанція може бути тільки єдина, оскільки за визначенням субстанція – це причина себе самої, тобто вона не може мати ще якоїсь причини, бо тоді перестане бути основою для всього.**

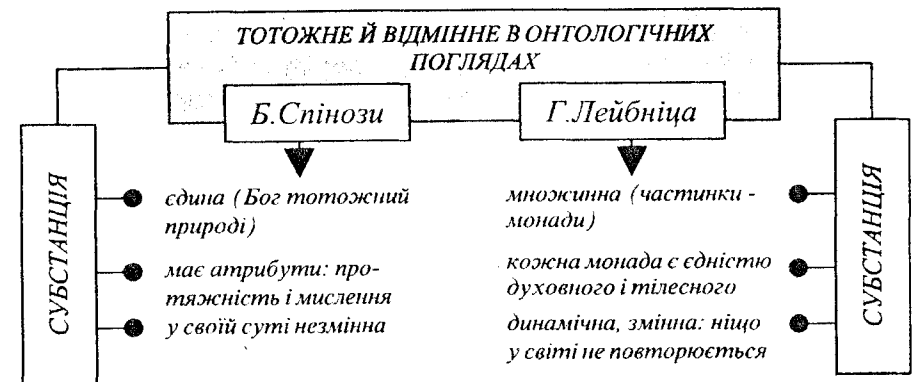
- ✓ субстанція єдина і всеохоплююча, включає в свій зміст всі можливі явища дійсності
- ✓ мислення і протяжність постають не окремими субстанціями, а атрибутами (найпершими невід’ємними якостями) єдиної субстанції
- ✓ у світобудові Бог і природа є те ж саме, тобто субстанція водночас є абсолютне мислення і вся реальність
- ✓ в світі порядок ідей та порядок речей принципово збігаються
- ✓ всі речі та явища – лише модуси різні міри поєднання – мислення і протяжності
- ✓ людина найбільш яскраве та виразне поєднання модусу-тіла та модусу-душі

Голландський філософ зазначав, що ніщо в природі не відбувається без причини. “Не існує, – писав він, – жодної речі, з природи якої не витікала б якась дія”. Всі почуття, думки і дії людини виникають в результаті впливу зовнішніх причин. Пізнання світу проходить у своєму розвитку три ступеня. Перший – це чуттєве сприймання зовнішнього світу, уявлення про нього. Другим ступенем є судження розуму і отримання думок. І третім – істинне (інтуїтивне) і аналітичне знання, яке здобувається безпосередньо розумом, і незалежне від чуттєвого досвіду.

Здавалося б, людина приречена на те, щоб перебувати в істинному відношенні до дійсності (порядок ідей відповідає порядку речей), проте її активна властивість – воля – переверщує розум, а тому пристрасті та бажання збивають людину із шляху істини, вводять її у рабство пристрастей.

Оскільки повна свобода постає характеристикою лише самої субстанції, то, на думку Б.Спінози, людина, якщо бажає свободи, повинна здолати силу бажань і пристрастей, а для цього вона мусить пройти шляхом сходження до найвищого типу пізнання – інтелектуальної інтуїції, яка дозволяє бачити все “під кутом зору вічності”, тобто у відповідності із субстанційною природою мислення.

Німецький філософ **Г.Лейбніц** (1646-1716) захоплювався філософією **Б.Спінози**, але вважав, що таким чином осмислена субстанція не дозволяє нам зрозуміти, чому світ є рухливим та багатоманітним. На відміну від Б.Спінози, Лейбніц підкреслював, що багатогранність, рухливість і неповторність слід вважати характеристиками самої субстанції. Перший прин-

цип його філософії – принцип “усезагальних відмінностей”: у світі немає жодної речі, яка була б тотожна іншій (ні на рівні клітини, ні на рівні атомів, ні на рівні найдрібніших тіл). Порушує подібність уже навіть те, що одна річ за нумерацією є першою, а інша – другою. Отже, речі тотожні самі з собою (відмінні від інших) і займають лише їм притаманне місце у світі (так само, як крапки на лінії).

Лейбніц постулює положення, згідно з якими між полярними явищами існує дуже багато перехідних моментів. На “лінії точок” немає пропусків, кожна річ “прилягає” до сусідньої речі. Згідно з принципом неперервності, ніяка річ не може бути нулем, тому що завжди знайдеться менша і простіша за неї. Завдяки *принципу неперервності* річ прямує до нуля, а згідно з першим принципом (тотожності), – ніколи його не досягає. Тому точка – це граничний випадок мінімальних відтинків, а лінія – границя кривих. Фізичної порожнечі не існує, не існує й абсолютного спокою (спокій – це дуже “повільний рух”), а в пізнанні омана постає як дуже “мала” істина. На часи Г. Лейбніца цей принцип мав евристичне значення, і сьгоднішнє наукове знання знімає межі між різного виду рухами. (наприклад, вказує на тісний зв’язок живого і неживого).

Недосяжність нуля кладе певну межу змінам речей, завдяки чому вони є монадами як єдність тотожності й відмінності. Отже, якщо між монадами немає порожнечі, і вони пов’язані між собою переходами, то світ загалом утримує у собі всю повноту можливих рухів, світ сам по собі самодосконалий. Характеристику світу охоплює принцип *повноти і всезагальної досконалості*.

Г. Лейбніц постулює також принцип *усезагального зв’язку*, коли взаємозв’язок постає як “наперед встановлена гармонія” і випливає з принципу неперервності. Ілюстрацією цього в пізнанні є аналогія (можливість у думках поєднувати речі різного роду) і теоретичні закони (останні відображають зв’язок явищ; під закони можна підвести будь-які факти). Виходячи з поняття нескінченності і принципу повноти, кожне явище можна вважати як досконалим, так і ні, тому кожне явище чимось породжується і в щось перетворюється чи породжує інше явище. Монади Г. Лейбніца прості, неподільні, а тому вічні (смерті підлягає лише те, що розкладається, втрачає свою структуру, а монадам нема чого “втрачати”). Вони ▼ не фізичні точки (останні подільні), ▼ не математичні (вони абстрактні, не реальні), а ▼ особливі – “метафізичні”, тобто надфізичні, водночас і • тілесні, і • духовні. Монади дуже активні. Вони породжують • духовний рух, • матеріальний рух і • фізичні процеси.

Існують три класи монад: ♦ перший становить неорганічний світ, ♦ другий – світ тварин і ♦ третій клас – це люди, причому кожному подальшому класу притаманні риси попередніх.

За Г. Лейбніцем, не існує межі ні в одному з напрямів розвитку монад – ні в бік найменш розвинутих, ні в бік найбільш розвинутих. І тому його монадологія вступає у протиріччя з релігійним трактуванням Бога як єдино самодосконалого.

✱ У філософії Г. Лейбніца будь-яке судження людини є або істинним, або хибним. Істинним є те, що не містить у собі протиріччя. Виходячи з “наперед встановленої гармонії”, Г. Лейбніцу було дуже важко пояснити існування у світі зла і свободи волі. Він вважав, що без існування зла людина не змогла б зрозуміти добра. Ідеї Г. Лейбніца випереджували погляди на світ як субатомний, а також значною мірою вплинули на формування філософських поглядів *І. Канта* та *Г. Гегеля*.

6.5. Б. Паскаль та філософія Просвітництва про місце і роль людини у світі

Глибоку і своєрідну концепцію людини в епоху *Нового часу* розробив відомий французький фізик, математик і філософ *Блез Паскаль* (1623-1662). У своїй праці “Думки” (що являє собою підготовчі матеріали до праці на захист християнства) Паскаль змальовує вражаючу картину людського становища у світі: на тлі космічних масштабів людина перетворюється на непомітну порожину, але, якщо рухатися углиб матерії, людина є велетнем порівняно з нескінченно малими величинами.

Блез ПАСКАЛЬ

✱ Отже, людина ніби зависає поміж двох безодень, і ось цю вихідну відсутність опори вона весь час відчуває: тривога, нудьга, невпевненість є її звичними станами. Не маючи надійних коренів життя, людина кидається у розваги й інтриги, але вся людська велич полягає лише в мисленні.

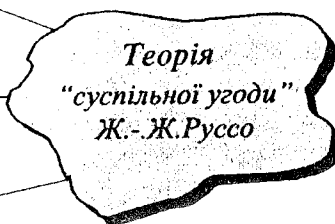
Людина – це “мислячий очерет”, пише Б. Паскаль, але вона перевершує природу тим, що може всю її осмислити й пізнати. Тільки мислити слід гідно, а отже – мислити на межі буття і небуття, тобто на останній межі ширості. Під час такого мислення

людина врешті-решт повинна зрозуміти, що єдиною її життєвою опорою може бути лише Бог.

Ш.Л.Монтеск'є (1689-1755) вважав, що у природі й суспільстві існує *всезагальна закономірність*. Виступаючи прибічником теорії "*природного права*", Ш.Л.Монтеск'є не поділяв трактувань його як однаково можливого для усіх народів і держав; "*універсальність*" цього права, за Ш.Л.Монтеск'є, сумнівна тому, що кожен народ має специфічні умови існування і насамперед географічні (клімат, поверхня Землі і т.ін.), а тому кожен окремих народ потребує й особливої форми правління: *аристократії, демократії, деспотії* або *монархії*. Так, він стверджував, що на бідних за врожайністю землях деспотія не мала б успіху, тут як засіб виживання можлива тільки демократія. Дуже сучасно звучать слова Ш.Л.Монтеск'є про *принцип розподілу влади – законодавчої, виконавчої і судової*.

Чи можна влаштувати соціальний устрій на раціональних засадах? Це питання намагався з'ясувати і Ж.-Ж.Руссо (1712-1778). Він вважав, що природним станом людини були первісні суспільні форми життя, коли на підставі розуму люди об'єднувалися у певні рівноправні спільноти.

- природним станом людини є об'єднання людей у рівноправні спільноти
- рівноправ'я порушила приватна власність, яка розширивала суспільство на багатих і бідних
- нерівність людей треба усунути розумно: кожна людина повинна володіти рівною часткою власності

На захисті приватної власності стоїть *Вольтер* (1694-1778). Основні погляди Вольтера: ⇒ не допускав критики приватної власності; ⇒ був противником егалітаризму; ⇒ на чолі держави повинен стояти освічений правитель, який керує у межах конституційної монархії; ⇒ царство розуму або свободи запанує лише тоді, коли в суспільстві діятимуть "розумні закони", гаран-

том яких є держава; ⇒ раціонально побудоване суспільство – це таке, що дає людині свободу слова, передбачає єдність "Я" і суспільного інтересу.

У філософському доробку Вольтера є багато спільного з думками *Д.Дідро* (1713-1784), а саме: ♦ надія на "освіченого монарха"; ♦ критика деспотичного правління; ♦ аргументи за конституційну монархію. Д.Дідро, будучи прихильником теорії "*суспільної угоди*", висловлював також думки про •республіканську форму правління; •заперечував вимоги Церкви щодо керування державою і втручання її у політику; •пропонував ліквідацію станових привілеїв. Загальнофілософські погляди Д.Дідро ґрунтуються на вченні про матерію, що складається з неподільних частинок – молекул. Причина руху матерії – у ній самій, причому матерія і рух невіддільні, одна форма переходить в іншу. Свідомість своїм походженням, за Д.Дідро, зобов'язана не Богові, а є результатом еволюції людини. Питання теорії пізнання Д.Дідро вирішував з позицій сенсуалізму.

Подібних поглядів дотримувався і *П.А.Гольбах* (1723-1789), який вірив у здатність людського розуму пізнавати навколишній світ. Віра в людський розум дозволяла П.А.Гольбахові віддавати перевагу діяльності видатних осіб у творенні історії. Та ж сама віра в розум, за П.А.Гольбахом, допомагає людям позбутися тривоги перед неминучою фатальністю, яка діє у світі. Ця фатальність породжує як "великих", так і "маленьких" людей; свобода – ілюзорна. Незважаючи на це, П.А.Гольбах не заперечував активності людей (свобода в межах фатальності) і відводив велику роль етиці у вихованні людей.

Тема виховання була однією з провідних у філософії *Прогресивізму*, її теоретичне опрацювання знаходимо у *К.А.Гельвеція* (1715-1771). Вважаючи, що прагнення до насолоди життям зумовлює вчинки людей і виступає своєрідною рушійною силою розвитку суспільства, К.А.Гельвецій постулював суб'єктом життя ізольованого індивіда. Пристрасті такого індивіда залежать як від природи, так і від навколишнього соціального середовища. Процес формування пристрастей зумовлює етика, і немає жодної людини, яка була б подібна до іншої у своїх пристрастях. Останні є результатом неповторного індивідуального оточення. Щоправда, індивідуалізм у К.А.Гельвеція не привів до "війни всіх проти всіх", як у Т.Гоббса, а був просто фактичним змістом життя. Прагнення людей повинні скеровувати раціонально створені

закони держави, або ці прагнення повинні відповідати здоровому глуздові (розумним законам природи). Індивідуальні особливості, нерівність розумових здібностей К.А.Гельвецій виводив із конкретної діяльності, з оточення, з досвіду окремої людини.

Представниками Просвітництва в Німеччині були *Х. Вольф* (1678-1754), *Г.Е.Лессінг* (1729-1781), *Й.Г.Гердер* (1744-1803).

Х. Вольф викладав філософію в Галле (1706-1739) і Марбурзі, потім знову в Галле. Його особисте слідування високим моральним засадам, вміння донести складні філософські істини в доступній формі викликали у студентів захоплення і прагнення наслідувати учителя.

У працях "*Логіка, або Розумні думки про силу людського розсудку*", "*Розумні думки про Бога, світ і душу людини, а також про всі речі в цілому*" *Х. Вольф*, вихованій на філософії *Р.Декарта*, *Б.Спінози* і, особливо, *Г.Лейбніца*, приходять до висновку, що пізнання оточуючого нас світу може здійснюватись раціонально тоді, коли кожна з наук буде мати чітко окреслений предмет дослідження і не "заходить" на терени суміжної. Прихильник освіченого абсолютизму *Х. Вольф*:

- в поміркованій формі проголошував теорію природного права;
- був палким прихильником гуманізму;
- завдання філософії вбачав у визначенні первинної основи існування всіх живих істот – Бога;
- доводив, що немає таких процесів і явищ, яких би розум не зміг витлумачити.

"Школа Вольфа", представники якої працювали майже в усіх німецьких університетах, сприяла розвитку раціоналізму не тільки в Німеччині, а й у Франції та Англії.

Г.Е.Лессінг був активним борцем за демократичні перетворення на німецькій землі, за вільний розвиток культури. Він наполягав на віротерпимості і мріяв про часи, коли просвітницький розум займе місце релігії. Віротерпимість поряд із просвітницьким розумом – це, за *Г.Е.Лессінгом*, свобода думок, їх вільний, позбавлений політичного тиску розвиток. Гуманізм поглядів *Г.Е.Лессінга* яскраво виявився у галузі літератури. Принаймні у драмі "*Натан Мудрий*" (1779) *Г.Е.Лессінг* різко критикував феодальний деспотизм і обстоював ідеї демократичного оновлення Німеччини.

Й.Г.Гердер не обмежувався уявленням про раціоналізм як функціонування тільки розуму. Він стверджував, що людиною керує не тільки розум, а й відчуття. Це являло собою нові підходи у філософії Просвітництва, відкривало теоретичні можливості для пояснення різноманітності людської культури, яка не є шаблоною і не впливає з якогось єдиного для усіх "розуму", а є своєрідною для кожного народу. Світ для *Й.Г.Гердера* постає як поступовий процес формування Землі й людини. Цим *Й.Г.Гердер* протистоїть релігійному

поясненню світу. Мова людини – результат досвіду й розумової діяльності. У своєму розвитку людство повинно прямувати до встановлення гуманізму як прояву Світового Духу. Щоправда, цей шлях не простий, а суперечливий, і на рівні окремих індивідів трапляється розходження мети з результатом дії.

*** У філософії Просвітництва людина постає як неповторна індивідуальність та особистість. Філософські ідеї цього періоду відображали бачення людини в добу Нового часу. Це насамперед непохитна впевненість у величч людського розуму. Вся історія людства, на думку просвітників, – це "попередня" історія. Уся майбутня історія повинна бути розбудована на засадах Розуму. Гармонійність, злагода у природі, "продовженням" якої є людина, повинні існувати також і в суспільстві.**

СУТТЕВО

Висновки

Філософія Нового часу, розвиваючись у діалозі з наукою, приділила значну увагу дослідженням методу істинного пізнання для підвищення надійності й ефективності науки. Ця філософія досягла нового рівня у розробленні проблем пізнання, в осмисленні субстанції як вихідної підоснови дійсності, у дослідженні людини й суспільних процесів. Філософія Нового часу ввібрала в коло своїх проблем усі сфери людської життєдіяльності, демонструючи широкі можливості людського пізнання. Розвиваючи вихідні ідеї класичного типу філософствування, вона або підносила людський розум, або піддавала його випробуванням, щоб визначити його потенціал. Філософія Нового часу донині залишається школою європейської філософської культури.

СУТТЕВО

Резюме

- 1) Епоха Нового часу, наслідуючи паростки нового, що зародилися в епоху Відродження, здійснила революційні зміни в усіх сферах суспільного життя, але перш за все це була епоха формування та утвердження буржуазних суспільних відносин, перетворення окремого індивіда на автономну самодіяльну одиницю суспільного життя, становлення засад індустріального виробництва; це була також епоха панування механістичного світобачення та мислення "здорового глузду".

- ② За умов бурхливого розвитку наукового пізнання методологічним пошукам у філософії Нового часу належало вагоме місце; філософи цієї епохи вважали, що прагнення мати істинні знання може бути задоволене лише наукою, а для науки найпершого значення набуває проблема пошуку істинного методу пізнання; у методології Нового часу на першому плані опинилися емпіризм та раціоналізм, які, фактично, окреслювали засади мислення "здорового глузду".
- ③ Гносеологія Нового часу чітко визначила найперші джерела пізнання та прийшла до висновку, що шляхи істинного пізнання повинні проходити через врахування так званих "первинних якостей" речей – їх геометрико-математичних характеристик; у такий спосіб філософія Нового часу підводила ідейний фундамент під механістично налаштовану науку.
- ④ В онтологічних дослідженнях Нового часу провідне місце належало концепціям субстанції, які окреслились у вигляді монізму та плюралізму, ідеалізму та матеріалізму.
- ⑤ У філософських осмисленнях людини епоха Нового часу також постала суперечливою: з одного боку, тут панувало бачення людини в окресленнях механістичного світобачення або ідей Просвітництва, але, з іншого боку, тут чітко виявилися симптоми, що засвідчували розуміння того, що людину не можна туди вписати, що людина постає відстороненою від того світу, де панують фізичні закони природного буття; в той же час ця епоха піднесла на новий рівень дослідження суспільних процесів та історії.
- ⑥ Для розвитку філософії епоха Нового часу була досить плідною, оскільки філософія досягнула тут нового рівня деталізації власної проблематики, нового рівня систематизації знань; у цю епоху виникла ціла низка нових філософських наук та напрямів.

? Питання для обговорення на семінарському занятті

1. Особливості духовних процесів та розвитку філософії в епоху Нового часу.
2. Нове бачення пізнання в епоху Нового часу: розвиток методології та гносеології. Провідні філософські позиції в тлумаченні пізнання.
3. Онтологія Нового часу про світобудову та місце людини в ній.
4. Антропологічні та соціальні ідеї у філософії Нового часу.

📌 Теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Сутність та причини утвердження механістичного світогляду в Європі Нового часу.
2. Мислення "здорового глузду" та його філософська оцінка.
3. Особливості методологічних позицій Ф.Бекона та Р.Декарта; їх роль у розробці ідейних засад науки.

4. Тлумачення пізнання в філософії Нового часу.
5. Філософія Нового часу про світобудову.
6. Вчення Б.Паскаля про людину та її місце в світі.
7. Філософські ідеї європейського Просвітництва та їх сучасне значення.

📖 Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

- Завдання 1.** Окресліть основні особливості розвитку філософії в епоху Нового часу.
- Завдання 2.** Порівняйте основні методологічні ідеї Ф.Бекона і Р.Декарта; зробіть належні висновки.
- Завдання 3.** Охарактеризуйте пізнавальні ідеї Дж. Локка, Т.Гоббса, Д.Юма.
- Завдання 4.** Порівняйте погляди на субстанцію Б.Спінози і Г.Лейбніца.
- Завдання 5.** Охарактеризуйте спрямованість провідних ідей європейських просвітників (Ш.Л.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо, Вольтера, Д.Дідро, П.А.Гольбаха, К.А.Гельвеція, Г.Е.Лессінга, Й.Г.Гердера, Х.Вольфа та ін.).
- Завдання 6.** Розкрийте особливості та оригінальність роздумів Б.Паскаля про людину.
- Завдання 7.** Які принципові зміни в науковій і філософській картині світу відбулися в Новий час?

📖 Додаткова література з теми

1. Горбачев В.Г. История философии. – Брянск, 2000.
2. Гусев В. Западноевропейская философия XV-XVIII ст. – К., 1995.
3. История философии в кратком изложении. – М., 1991.
4. Бекон Ф. Сочинения: В 2 т. – М., 1972.
5. Гельвеций К. О человеке, его умственных способностях и воспитании // Соч. в 2-х томах. Т.2. – М., 1974.
6. Декарт Р. Сочинения: В 2 т. Т.1. – М., 1989.
7. Дидро Д. Мысли к объяснению природы. Разговор Даламбера с Дидро // Избранные философские произведения. – М., 1956.
8. История философии/А.Н.Волкова и др. – М., 1997.
9. Кондильяк Этьенн Бонно де. Опыт о происхождении человеческих знаний // Сочинения в 3-х томах. Т.2. – М., 1982.
10. Паскаль Б. Думки про релігію. – Львів, 1995.
11. Скратон Р. Коротка історія новітньої філософії. – К., 1998.
12. Татаркевич В. Історія філософії. Т.2. – Львів, 1999.
13. Таранов П.С. Золотая философия. – М., 1999.
14. Юм Д. Трактат про природу людини. – К., 1995.

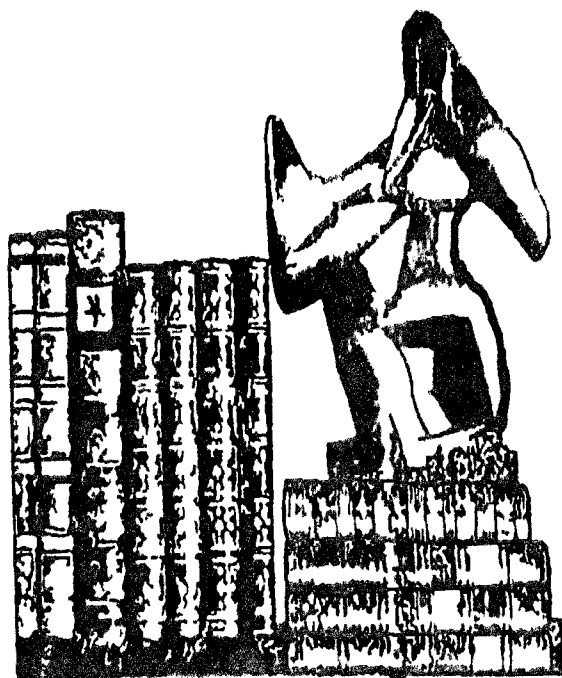
НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ

В основі світу лежить ідеальне начало – “ідеальна ідея”, основними рисами якої є активний і діяльний характер, постійний рух і розвиток.

Георг Гегель

Мислення не може існувати поза людиною і незалежно від неї, тому що воно нерозривно зв'язане з діяльністю людського мозку, з матеріальними процесами.

Людвіг Фейєрбах

Німецька класична філософія стала закономірним результатом розвитку всієї попередньої європейської філософії. Органічно увібравши в себе вихідну проблематику та найважливіші досягнення попередніх філософів, вона надала їм нового звучання, нової інтерпретації та оригінального вирішення. Німецька класична філософія збагатила європейську культуру цілою низкою ідейних надбань, без яких неможливо уявити собі сучасну інтелектуальну ситуацію в суспільстві.

СУТТЕВО! Після вивчення матеріалу теми Ви повинні

Знати

- ☞ чому німецьку класичну філософію виділяють у окремий період розвитку новоевропейської філософії;
- ☞ на яких світоглядних засадах були створені великі філософські системи німецької класики;
- ☞ завдяки чому та в якому сенсі німецька класична філософія постала вершиною в розвитку новосвропейської філософії.

Вміти

- ☞ пояснювати зміст принципів, обґрунтованих та запроваджених у наукове мислення німецькою класикою;
- ☞ простежувати логіку розвитку проблематики у німецькій класичній філософії;
- ☞ оцінювати загальні результати її розвитку.

Розуміти

- ◆ що нового внесла німецька класична філософія в європейську філософію, науку та культуру;
- ◆ зміст і значення фундаментальних філософських тем – будови Всесвіту, пізнання, людського буття та духу, якими вони постали у концепціях і вченнях представників німецької класичної філософії;
- ◆ у якому сенсі німецька класична філософія завершила розвиток класичної європейської філософії.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

7.1. Німецька класична філософія як особливий етап розвитку новоевропейської філософії.

7.2. Іммануїл Кант – засновник німецької класичної філософії. Основні ідеї І. Канта.

7.3. Філософські ідеї І.-Г.Фіхте та Ф.-В.-Й.Шеллінга.

7.4. Філософія Гегеля як найвище досягнення німецької класичної філософії.

7.5. Антропологічний принцип філософії Л.Фейєрбаха.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

* **АПРІОРНИЙ ТА АПОСТЕРІОРНИЙ** – дослівно: “переддосвідний” та “післядосвідний”; поняття філософії І.Канта, який вважав, що задля пізнання людському розуму потрібні його власні форми, які передують пізнанню, а тому постають апріорними; все, що проходить через досвід, набуває рис не просто інтелектуальних форм, а знання, яке, отже, завжди апостеріорне.

* **ДРУГА РЕФЛЕКСІЯ** (або “РЕФЛЕКСІЯ РЕФЛЕКСІЇ”) – за Г.Гегелем, той рівень самоусвідомлення думки, коли вона фіксує не реальність, а лише свої власні акти, висвітлюючи поле свого “чистого” споглядання; саме така рефлексія здатна усвідомлювати себе як єдине та всеохоплююче середовище будь-якого змісту, а логікою другої рефлексії може бути лише логіка самовідрізнання та самопоєднання – логіка внутрішніх суперечностей, тобто діалектична логіка.

* **ПРЕДМЕТ** (мислення і пізнання) – частина об’єкта, яка виділена, помічена та відмічена людиною через віднесення її до певних еталонних систем відліку та визначеності; через це той же самий об’єкт може поставати у визначеннях різних предметів для різних галузей пізнання.

* **РОЗВИТОК** – за Гегелем, такий тип зв’язку, який реанімує, підсумовує всі можливі зв’язки та взаємодії дійсності, тобто це є “зв’язок усіх зв’язків”; тому лінія розвитку найбагатша за змістом від будь-яких інших типів зв’язку, а тому пізнання розвитку уцільнює пізнання, робить його більш насиченим та ефективним.

* **СИСТЕМА ЗНАННЯ** – за Гегелем, будь-яке знання, що претендує на те, щоби бути істинним, має бути системно впорядкованим, адже лише при цьому воно постане повнотелним однобокості та випадковості; взаємний зв’язок усіх компонентів знання не лише робить знання надійнішим, а й доступним для перевірок.

* **СУБСТАНЦІЯ – СУБ’ЄКТ** – основна характеристика абсолютної ідеї у філософії Г.Гегеля, оскільки остання не лише все включає у свій зміст, а й постає єдиним джерелом руху та активності.

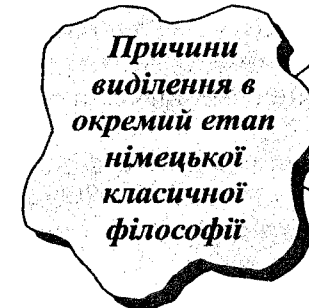
* **Я і ТИ** – відношення, яке у філософії Л.Фейєрбаха постає єдиною справжньою основою та умовою людського спілкування: лише тоді, коли ми бачимо у співрозмовнику “Тя”, тобто принципово рівне та споріднене нашому “Я”, можливий справжній, виправданий діалог між людьми.

7.1. Німецька класична філософія як особливий етап розвитку новоевропейської філософії

Уявімо собі, що фахівцям у галузі світової філософії поставили запитання: якщо була б гіпотетична можливість зберегти лише одну історичну форму філософії, яку б саме вони залишили за умови, щоб із неї можна було відродити основну пробле-

матику та найважливіші надбання людської думки? Без сумніву, досить велика кількість їх назвала б *німецьку класичну філософію*.

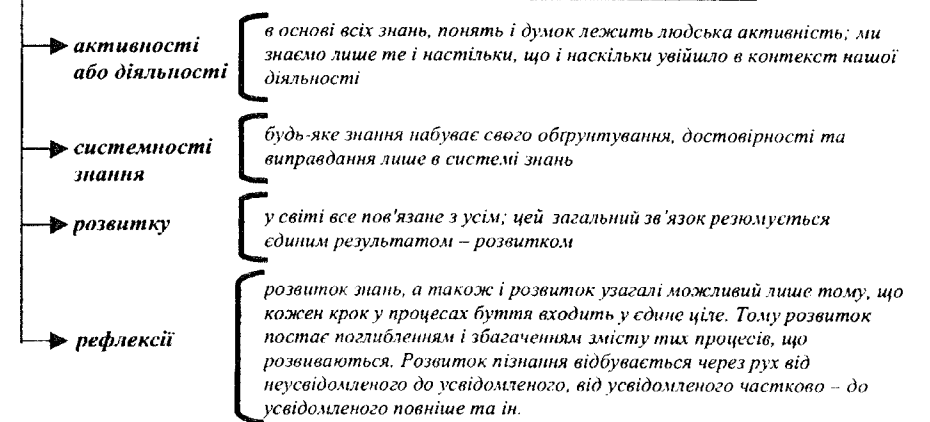
Існує думка, що німецька класична філософія уособлює філософію як таку. Значною мірою це пояснюється тим, що вона постала закономірним результатом попереднього кількатисячолітнього розвитку філософської думки. Німецька класична філософія була останньою формою класичної європейської філософії; після неї розпочався розвиток *некласичної філософії*. Тобто німецька класична філософія сконцентрувала і водночас вичерпала інтелектуальний потенціал філософської думки класичного типу. Зрештою, саме тому її виділяють в окремих і особливий етап розвитку новоевропейської філософії.

- німецька класична філософія увібрала в себе провідну проблематику та ідейні здобутки новоевропейської філософії загалом
- крім того, вона увібрала в себе важливі досягнення усієї попередньої європейської філософії, починаючи з античної
- вона піднесла на новий рівень формулювання та вирішення основних проблем попередньої філософії (тобто по-новому їх осмислила і сформулювала, надала їм нового трактування)

! Німецька класична філософія збагатила філософію і науку цілою низкою ідейних надбань, до яких треба віднести насамперед чотири провідні принципи, які широко використовуються сучасною наукою.

Принципи, введені німецькою класичною філософією

* Зазначені принципи широко використовує сучасна наука; ввійшли вони також і в масову свідомість, поставши загальноприйнятими наголосами у міркуваннях різних планів.

7.2. Іммануїл Кант – творець німецької класичної філософії. Основні ідеї І. Канта

Іммануїл КАНТ

Початок німецької класичної філософії пов'язаний з діяльністю *Іммануїла Канта* (1724-1804), який народився і прожив усе життя у пруському місті Кенігсберзі (тепер Калінінград). Тут він закінчив гімназію та університет, у якому пізніше пройшов шлях від доцента до ректора.

Життя *І. Канта* відповідало його філософським уподобанням: усе в ньому було підпорядковане суворому розпорядку й раз і назавжди прийнятим правилам.

У своєму місті Кант вважався зразком пунктуальності. Він щодня здійснював прогулянку в один і той же час, і мешканці мали можливість звіряти годинник за Кантом. Будучи людиною компанійською, він мав багато друзів, але так і залишився самотнім. Кант був членом трьох академій – Берлінської, Петербурзької і Сієнської, а його філософія ще за життя викладалась фактично у всіх університетах Німеччини.

Філософська діяльність *І. Канта* постала настільки плідною та впливовою, що *Я. Голосовкер*, філософ київського походження, з цього приводу висловився так: “*На шляху людської освіченості існує місток, обминути який неможливо; ім'я цьому місткові – Іммануїл Кант*”.

У філософській діяльності *І. Канта* виділяють три періоди.

У докритичний період своєї діяльності *І. Кант* розробив космогонічну гіпотезу, згідно з якою Сонячна система є продуктом поступового охолодження газової туманності. Тут уперше поняття еволюції було поширено на космічні явища (до *Канта* панував погляд на Космос як на сталу й незмінну систему тіл і рухів).

Найважливіші ідеї філософії *Канта* були розроблені у критичний період (назва пов'язана з першим словом у титулі трьох основних праць цього періоду – “критика”: дослідження самих підвалин). На першому плані в цей період перебуває ідея так званого “коперніканського перевороту” у філософії.

Характеристика періодів філософської діяльності І. Канта

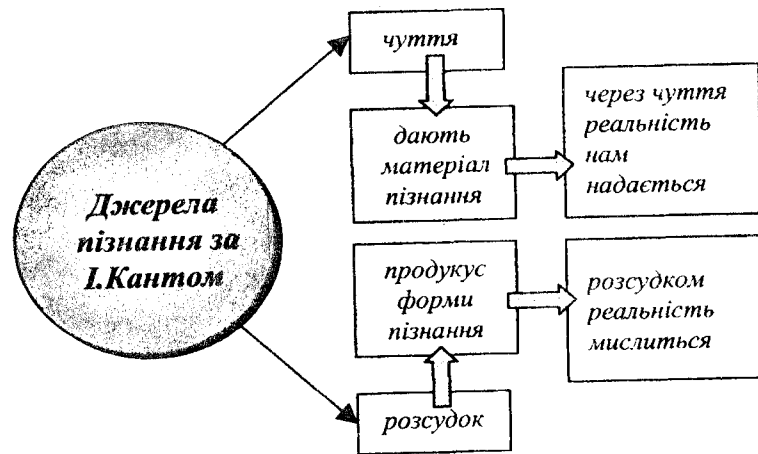
Часові межі періоду	Назва періоду	Напрями діяльності та основні праці	Основні проблеми
50-60-ті рр. XVIII ст.	докритичний	спроба пояснити “походження світів, виникнення небесних тіл та причини їх руху”. Праця – “Загальна природна історія і теорія неба”	Яким чином на підставі розгляду самих лише фізичних сил і процесів можна пояснити сучасний стан Космосу?
70-80-ті рр. XVIII ст.	критичний	дослідження “здібності розуму взагалі, тобто у відношенні до всіх знань, до яких він може прагнути...”. Праці – “Критика чистого розуму”, “Критика практичного розуму”, “Критика здатності судження”	“Що я зможу знати? Що я повинен робити? На що я можу сподіватись?”
90-ті рр. XVIII ст.	антропологічний	з'ясувати питання про те, чи зможе людина за реальних умов життя здійснити своє призначення; праця – “Антропологія з прагматичного погляду”.	Питання “Що таке людина?”

До *І. Канта* вважали, що пізнання є результатом дії на людину зовнішніх чинників. При цьому людина сприймає (тобто перебуває пасивною), а світ діє на неї. *Кант* “перевернув” це співвідношення: він проголосив, що пізнання і знання постають результатом людської (насамперед – розумової) активності. Людина пізнає лише тією мірою, якою сама випробовує природу, ставить їй запитання, вибудовує розумові гіпотези та конструкції: “Природознавці зрозуміли, що розум бачить лише те, що сам створює за власним планом, що він із принципами своїх суджень повинен йти попереду... і змушувати природу відповідати на його запитання. Розум повинен підходити до природи, з одного боку, зі своїми принципами, з іншого – з експериментами, щоб

черпати із природи знання, але не як школяр, якому вчитель підказує все... а як суддя, що змушує свідка відповідати на запропоновані запитання”.

Аналогія з наслідками відкриття *М. Коперника* тут досить очевидна: *Коперник* ніби зрушив Землю (яку до того розглядали нерухомим центром Всесвіту), а *Кант* зрушив людину, поклавши край її пасивності. У чому полягає значення цього перевороту?

По-перше, ▶ *Кант* дав більш виправдану картину пізнання: пізнання не є дублюванням реальності, не є перенесенням речей у людський інтелект, а є діяльністю створення інтелектуальних засобів людської взаємодії зі світом.

По-друге, ▶ людський розум може визнати надійним лише таке знання, яке він сам вибудував на зрозумілих йому принципових засадах і обґрунтував з необхідністю.

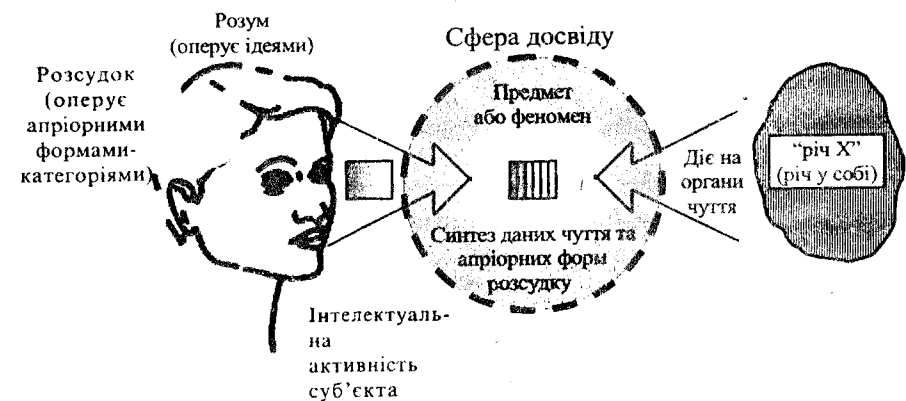
По-третє, ▶ у концепції *І.Канта* людина постає творчою і діяльною; при тому чим вона активніша, тим розгалуженішими будуть її зв'язки з дійсністю і, відповідно, – ширшими знання. “Коперніканський переворот” *І.Канта* був першим варіантом обґрунтування у німецькій класиці принципу активності.

Якщо пізнання змінює напрям і здійснюється від людини (як суб'єкта) до дійсності (об'єкта), виникає запитання: звідки людський інтелект бере перший, початковий зміст для своїх побудов? У відповідь на це запитання *Кант* окреслює концепцію пізнавального процесу, яка починається із визначення джерел пізнання.

І. Кант вважав, що найпершими джерелами знання постають чуття, через які нам надається реальність та які постачають матеріал для знання і пізнання, та розсудок, за допомогою якого відбувається мислення. Розсудок мислить, а це, за *І. Кантом*, значить, що він продукує форми інтелектуальної діяльності та вміє ними оперувати.

Чуття, за *Кантом*, дають нам матеріал, сам по собі неоформлений і невпорядкований, але не в тому сенсі, що чуття не дають нічого визначеного, а в тому, що самого факту бачення, відчуття, лотику, запаху недостатньо задля того, щоб через це вже отримати знання.

Отже, у відношенні до знання матеріал чуття має майже нульовий зміст. Розсудок, володіючи формами думки, упорядковує та оформлює матеріал чуття накладанням на нього своїх форм. Названі форми – категорії, за *Кантом*, притаманні розсудкові за самою його природою і тому постають як “апріорні” – переддосвідні, позадосвідні, тобто розсудок їх в собі віднаходить. Тому вони і здатні оформлювати чуттєві дані й бути відкритими та зрозумілими розсудкові. Унаслідок того вони продукують знання необхідні (для дій та споглядання розсудку), а не випадкові.

Йдучи за *Кантом*, при людському погляді на світ ми бачимо у сприйнятті предмет (або явище, феномен), який має певну визначеність тому, що постає результатом синтезу апріорних категорій розсудку та матеріалу чуття; останні викликані дією зовнішніх речей на органи чуття. Ця дія є, але вона не дає знань, а тільки збуджує нашу розумову активність. Лише через синтез категорій та матеріалу чуття перед нами постає дещо визначене в інтелектуальному, знаттєвому плані. Наші навички здійснення подібних синтезів *Кант* називає *досвідом*.

★ Отже, досвід – це узгодження інтелектуальних форм і даних відчуттів, він дає предметне наповнення нашому інтелекту. Значить, досвідчена людина – це не просто людина, яка багато що бачила, а яка здатна це бачене ще й перевести у певні міркування та висновки.

Якими є речі, що діють нам на органи чуття самі собою? Як учить *Кант*, на це запитання не існує ствердної відповіді, оскільки ми завжди бачимо те, що набуло визначеності в полі споглядання (тобто те, що вже є результатом інтелектуального синтезу). Річ поза сприйняттям, поза синтезом нам недоступна й невідома. Роз'єднання речі (річ-у-собі) та предмета дає змогу *Кантові* (і нам) побачити перспективи пізнання: адже невідому нам річ (об'єкт) можна нескінченно пізнавати, переводячи її зміст у зміст предмета пізнання. Цим роз'єднанням пояснюється також і те, що ту саму річ можуть пізнавати різні науки, вбачаючи в ній різні предмети (бо вони накладають на цю річ різні форми її упорядкування та осмислення).

Чому ж різні люди бачать предмети схожими, а не лише відмінними? Здавалося б, ми могли б довільно оформлювати дані відчуття. Отут якраз і ні, бо, за *Кантом*, в основі синтезу категорій розсудку та чуття лежать типові просторово-часові схеми наших дій із речами. Тобто ми бачимо в речах передусім такі визначеності, які пов'язані із особливостями наших взаємодій з ними. Тому люди з різним досвідом діяльності, люди різного фаху в тих самих речах бачать різні предмети. Отже, досвід – це досвід діяльності (правда, за *Кантом*, насамперед розумової). У його основі лежать просторово-часові схеми дії. Результат досвіду – предметний зміст нашого пізнання, побудований категоріями розсудку. А на основі чого ми сполучаємо певним чином самі категорії? За *Кантом*, існує ще один рівень роботи інтелекту – розум. Він оперує ідеями, які і визначають спосіб упорядкування категорій розсудку. За змістом ідеї сягають найвищих питань життя і буття: що є Бог, чи існують безсмертя душі та свобода волі. Ідеї не стосуються досвіду, бо виходять далеко за його межі, а тому їх не можна досвідно спростувати або підтвердити. Унаслідок того ідеї можна сформулювати в їх протилежних значеннях; за *Кантом* – у формі *антиномій*. Наприклад, можна стверджувати, що світ скінченний, а також, що він нескінченний. Реальний досвід ніколи не дасть нам остаточної відповіді щодо цього питання. На якій же підставі ми зупиняємось на певних ідейних позиціях? За *Кантом*, тут ми спираємось лише на віру. Звідси випливає знаменита теза *І. Канта*: “Мені довелося обмежити (окреслити межі) розум, щоб звільнити місце для віри”.

Із такого розуміння пізнання випливає, що знання будується радше “згори”, а не “знизу”, що без дій розуму та розсудку наш пізнавальний досвід просто неможливий. Слід зазначити, що

сучасна наука підтверджує ці принципово важливі положення філософії *І. Канта*. Філософія, ставлячи граничні, фундаментальні питання нашого буття, за *Кантом*, виходить за межі можливого досвідного знання, а тому лишає вирішення таких питань на вибір кожної конкретної людини.

До надбань філософії *І. Канта* слід віднести також його етичні, естетичні та соціологічні ідеї. У сфері *моралі Кант* виходив із визнання вихідної рівності всіх людських розумів як суверенних чинників свідомого вибору поведінки. З такої рівності випливає, що кожен окремий розум повинен у прийнятті рішень діяти як загальний розум. На цій основі формулюється кантівський “категоричний імператив” (“остаточне повеління”): “*Чини завжди так, щоб максима (тобто вираз у формі принципу) твоєї волі могла мати також і силу... всезагального закону*”. Це означає, що людина, обираючи певний тип поведінки, повинна припускати можливість такої ж поведінки для будь-кого. У сфері *естетики Кант* дійшов висновку, що там, де йдеться про мистецький смак людини, не діють закони логічного обґрунтування. Тому естетичні сприйняття є цілісні, неаналітичні, непрагматичні, і естетичні судження будуються як *ціннісні*, оцінні.

Глибокими і повчальними були ідеї *І. Канта* щодо руху історії; вони зберігають свою актуальність ще й донині. *Кант* вважав, що в основі історичного процесу лежать природні потреби людини. Але людина внаслідок своєї вихідної обмеженості та незахищеності повинна виявити свої розумові здібності і стати творцем нового життя. Розум рухає людські дії, а також визначає прямування історії до справедливого, розумно організованого громадянського суспільства, де повинні запанувати закони, рівність, справедливність та загальний мир.

★ Отже, ознайомлення з ідеями *І. Канта* вводить нас в осереддя фундаментальних проблем філософії, але їх розв'язання *Кант* здійснює на новому рівні усвідомлення, розроблення та обґрунтування.

7.3. Філософські ідеї Й.-Г. Фіхте та Ф.-В.-Й. Шеллінга

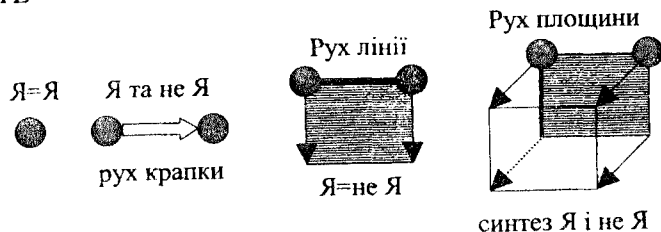
Ідеї *І. Канта* із захопленням сприйняв *Йоганн-Готліб Фіхте* (1762-1814), який ще більше підсилював ідею активності суб'єкта (людини) у процесі пізнання. *Фіхте* вважав, що з міркувань *Канта* можна без будь-яких втрат вилучити “річ-у-собі”, адже вона все одно не мала ніяких визначень. Тому весь зміст пізнання або ж зміст наших уявлень можна вивести з активності *Я*:

“Джерелом будь-якої реальності постає Я, оскільки воно є безпосереднім. Тільки через посередництво Я і разом з ним надається і поняття реальності”.

Йоганн-Готліб
ФІХТЕ

За Фіхте, самоутвердження Я тотожне з його буттям: “Будь-яка реальність діяльна, і все діяльне є реальністю”. Але задля того, щоб із діяльності Я виник хоч якийсь зміст, йому треба мати межі, границі діяльності (безмежне є невизначене). І оскільки єдиною реальністю є лише Я, то воно може розмежуватися тільки із самим собою: Я відрізняє себе від себе ж самого у вигляді не-Я. Із цього протистояння починає розгортатися зміст усієї реальності Я. Насамперед це просторово-часові окреслення дії: реальність Я – це крапка, його відхід від себе – лінія, заперечення лінії – площина, рух площини – об’єм.

Фіхте особливо наполягав на тому, що ретельно фіксована конструктивна діяльність розумового Я відкриває шлях до значного підвищення достовірності та ефективності наукової теорії (і в тому він мав рацію). Щодо людини, то Фіхте вважав діяльність її першим і основним визначенням: “Діяти! Діяти! – ось для чого ми існуємо”.

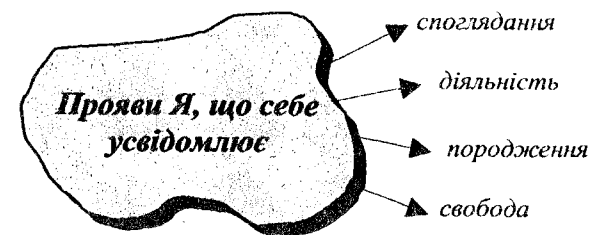
Відповідно, особливою цінністю стає свобода: “Істинною метою людського роду... є не розуміння буття, а розумне становлення через свободу”. Досить очевидно, що ідеї Й.-Г.Фіхте були співзвучні своїй епосі, а багато в чому знаходять прихильників і в наш час.

Ще один представник німецької класичної філософії Фрідріх-Вільгельм-Йозеф Шеллінг (1775-1854), поділяючи думки Канта й Фіхте, по-своєму змінив в ідеях останнього змістові акценти. Шеллінг вважав, що вихідним пунктом для знання та виявлення будь-якої реальності є Я, яке себе усвідомлює. Будь-які кроки

такого самоусвідомлення постають як єдність, тотожність об’єкта та суб’єкта. Останні завжди співвідносні; сказавши “об’єкт”, ми неодмінно маємо на увазі, що таким він є для когось, тобто для суб’єкта, і навпаки. Водночас вони є сторонами розуму, що усвідомлює себе, який лише один може бути початком як знання, так і реальності. Отже, такий розум є єдністю дії та споглядання, але це вже не окремий індивідуальний розум, а всезагальний світовий.

Фрідріх-Вільгельм-
Йозеф ШЕЛЛІНГ

* Шеллінг робить висновок, що необмежені, довільні прояви Я мають більш цілісний, більш синтетичний характер. Тому мистецтво перевершує науку: “Таким чином постулюється наявність... водночас як свідомої, так і несвідомої діяльності. Такою діяльністю може бути лише естетична діяльність”; митець діє вільно, але не бездумно.

Отже, Й.-Г.Фіхте та Ф.-В.-Й.Шеллінг розвинули ідеї І.Канта в напрямі зближення форм інтелектуальної активності та форм буття, належаючи на їх генетичному зв’язку аж до повного ототожнення.

7.4. Філософія Гегеля як найвище досягнення німецької класичної філософії

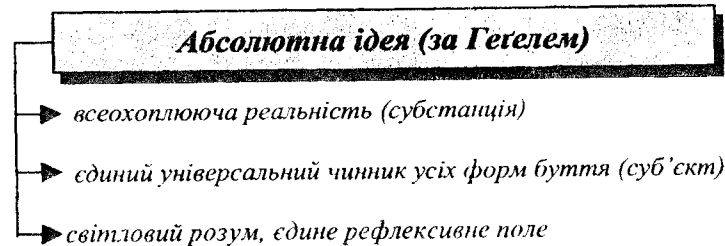
Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831) народився у м. Штуттгарті, навчався на теологічному факультеті Тюбінгенського інституту, займався домашнім учителюванням, був директором Нюрнберзької гімназії і, нарешті, завершив свій творчий шлях ректором Берлінського університету. Саме Гегель у своїх працях надав ідеям класичної філософії системно-

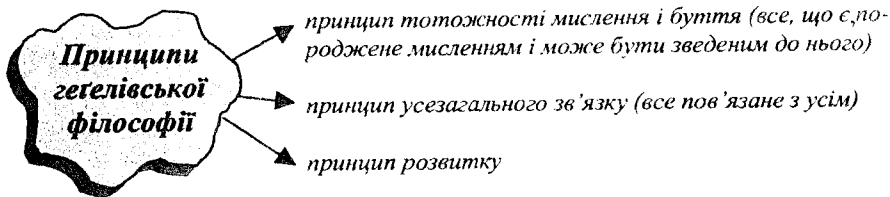
Георг-Вільгельм-Фрідріх ГЕГЕЛЬ

завершеного вигляду. До його філософської системи входили як найважливіші досягнення попередньої філософії, так і філософське осмислення основних сфер людського пізнання та життєдіяльності. У 20-ті роки XIX ст. гегелівській філософії було надано статус офіційної філософії прусського уряду.

Що ж являє собою філософія Гегеля і завдяки чому вона набула таких унікальних рис? Вирішуючи питання про вихідну основу буття, Гегель синтезував ідеї своїх попередників. Він вважав, що основою світу є духовна субстанція – абсолютна ідея, яка є єдністю свідомості та самосвідомості. Водночас це не лише субстанція, а й суб'єкт, тобто діючий розум. Це означає, що абсолютна ідея * усе породжує, * усе охоплює і * все залучає у поле свого інтелектуального споглядання (рефлексії).

Якщо це так, то виходить, що абсолютна ідея вибудовує реальність сама із себе й водночас залучає усе це (реальність та її конструювання) у свій зміст. Тобто вона весь час збагачується, нарощує своє змістове наповнення, залишаючись єдиною та всеохоплюючою.

Якщо абсолютна ідея всеохоплююча, то вона не має і не може мати ніяких зовнішніх чинників для своїх дій. Це означає, що такі чинники можуть бути

лише внутрішніми. Постає проблема визначення внутрішніх джерел руху, активності абсолютної ідеї, а отже, і всього, що існує. Оскільки рух – це зміни, то він передбачає наявність внутрішніх відмінностей, граничним проявом яких постають протилежності. Саме протилежності є граничними межами можливої мінливості будь-яких предметів і явищ у границях певної якості (протилежнішого за протилежне не існує).

Якщо ми розглядаємо речі через протилежності, тобто їх граничні прояви, то ми беремо їх загалом. Враховуючи те, що це є протилежності того ж самого предмета, які невіддільні одна від одної, вони постають разом як протиріччя – єдність та взаємовідштовхування (боротьба) протилежностей. Тобто річ, осмислена через суперечності (єдність та боротьбу протилежностей), постає водночас внутрішньо цілісною, проте варіативно, різноманітно виявленою. Звідси також випливає, що осмислення речі через її суперечливість дає нам змогу ніби затиснути її в її гранично можливі межі, тобто мати її в цілому, а не частково та не однобічно; тому Гегель і висунув в свій час на перший погляд зовсім парадоксальну тезу: "протиріччя є ознакою істини". Але, звичайно, це не слід розуміти як заклик до нагромодження нісенітниць та парадоксів, а лише до вправ у мистецтві брати речі цілісно – як боротьбу протилежностей у межах однієї сутності.

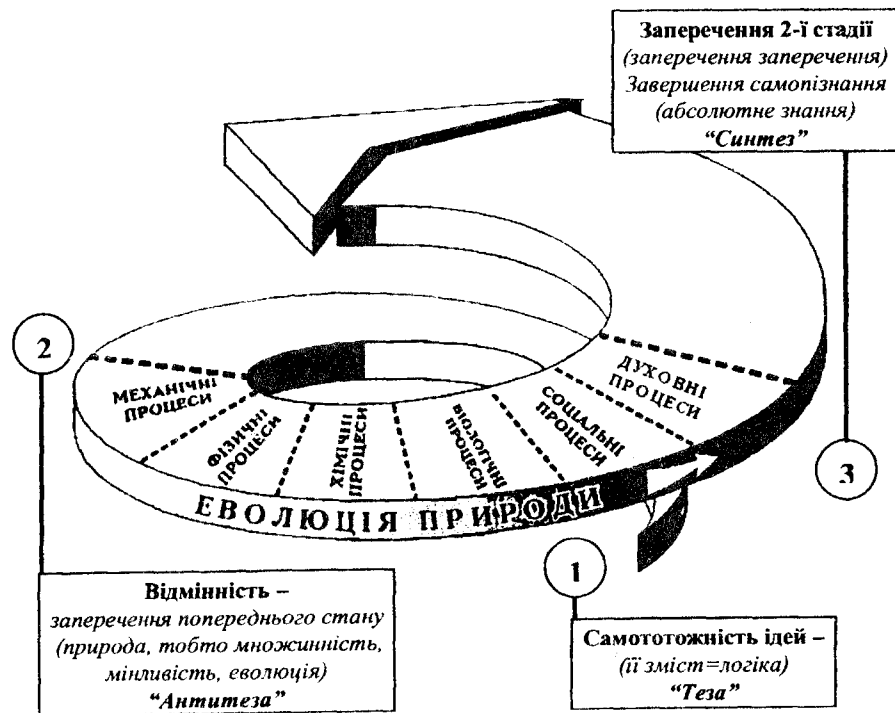
* Протиріччя постають "душею" всієї конструкції гегелівської філософії. Якщо протилежності дають нам цілісні окреслення предмета, то це означає, що всі його проміжні стани являють собою певне співвідношення, певну пропорцію поєднання протилежних якостей. Тобто предмет постає як суперечливий, мінливий, рухливий. У протилежних виявленнях та окресленнях він ніби сам відрізняється від себе, залишаючись єдиним, але різноманітно виявленим та суперечливим. Саме таке бачення засад світу називається діалектикою. Унаслідок того гегелівську філософію характеризують як діалектичну, а самого Гегеля – як видатного теоретика діалектики. Бо він не лише стверджував, що світ рухливий та змінний через боротьбу протилежностей, а й уперше розкрив зміст та значення протилежних визначень реальності, створив вчення про протиріччя.

Оскільки абсолютна ідея у філософії Гегеля постає єдиною основою реальності, то вона із необхідністю демонструє свій суперечливий характер, проходячи послідовно в своєму життєвому циклі через стадії ⇒ тотожності, ⇒ відмінності-протилежності та ⇒ внутрішнього синтезу. Початкова, змістова тотожність ідеї проявляється в логіці – в русі чистих інтелектуальних форм. Проте тотожність – це лише один бік сут-

ності абсолютної ідеї, а іншій – це відмінність, що доходить до ступеня протилежності. Тому, як каже Гегель, абсолютна ідея “відчужує” сама себе у стан природного буття, і природа, таким чином, постає у Гегеля як царство нескінченного нагромадження відмінностей; “природа є зовнішньою самій собі” – улюблене визначення Гегеля.

Маючи внутрішньо суперечливий характер, абсолютна ідея проходить три основні стадії свого розвитку, що становлять її життєвий цикл.

Життєвий цикл Абсолютної ідеї у філософії Гегеля

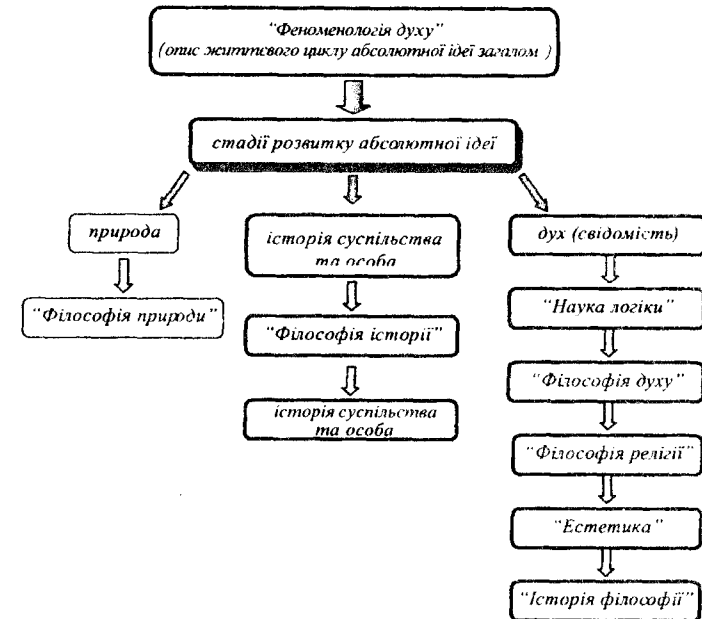

Зрозуміло, що цей цикл зумовлений розвитком внутрішніх суперечностей, а оскільки абсолютна ідея являє собою єдину основу усіх явищ та процесів дійсності, то подібний цикл ніби “вкарбований” в усе на зразок своєрідного “генетичного коду” діалектики. Звідси випливає звідна (сумнозвісна) характеристика гегелівської філософії як нагромадження “тріад”: теза – анти-теза – синтез і т.д.

Чому ці стадії саме такі? Тому, що вони вичерпують можливі варіанти взаємодії протилежностей у внутрішніх протиріччях абсолютної ідеї: ⇨ спочатку домінує (проявляється) одна протилежність (“теза”), ⇨ потім її поступово перевершує (через самовиявлення) друга протилежність (“антитеза”), ⇨ потім, накладаючись одна на одну, протилежності зливаються (“синтез”).

Коли протилежності синтезуються, виникає нова якість, бо виникають нові протилежності і нові межі їх взаємодії. У такому разі, за Гегелем, абсолютна ідея повністю розгортає усі свої можливі визначення, пройшовши шляхом ▶ еволюції природи, ▶ людської історії та ▶ пізнання. Тому весь рух завершується абсолютним знанням. Досвід самовизначень може нагромаджуватись і далі, тому розвиток іде шляхом заперечення та заперечення попереднього заперечення, тобто спіралеподібно. Зазначений тріадний (потрійний) цикл пронизує усю систему філософії Гегеля, бо все суперечливе і рухливе.

СИСТЕМА ФІЛОСОФІЇ ГЕГЕЛЯ (основні праці)

Наведена схема розгортання гегелівських філософських міркувань демонструє синтетичний і системний характер філософії Гегеля і пояснює, чому і як вона вбирає у себе основні сфери життєдіяльності та пізнання: адже в ній людське пізнання

постає як всекосмічна сила виявлення внутрішніх можливостей буття як такого, до того ж воно наслідуює усю всевітню еволюцію. У цій схемі також досить виразно видно основні складники філософської системи Гегеля, бо вони й дають цілісне окреслення “життєвого циклу” абсолютної ідеї. Ця система складається із праць: ♦ “Феноменологія духу” (опис циклу абсолютної ідеї загалом); ♦ праці, що докладно аналізують стадії розвитку абсолютної ідеї – природа – “Філософія природи”; ♦ історія суспільства та особа – “Філософія історії”, “Філософія духу”, “Філософія права”; ♦ дух (свідомість) – “Наука логіки”, “Історія філософії”, “Філософія релігії”, “Естетика”.

Якщо джерела гегелівської філософської системи містяться у “Феноменології духу”, то серцевина – у “Науці логіки”. Гегель створив принципово нову порівняно з Аристотелевою логіку – логіку діалектичну, логіку протиріч. До неї входять три частини: * буття, * сутність, * поняття. У кожній її частині зміст та еволюція думки здійснювались через суперечливе співвідношення категорій за законами тріади (наприклад, у розділі “Буття”: якість – кількість – міра). Свою логіку Гегель розглядав як логіку розуму, а не розсудку, тобто це була логіка, здатна здійснювати рух думки в окресленнях цілого, а не часткового, не уникаючи протиріч, але і не консервуючи їх у вигляді антиномій (як це зробив І. Кант).

Як це слід розуміти? Гегель обґрунтував думку про існування трьох рівнів діяльності свідомості: чуттєвість (це те, що надане свідомості), рефлексія (це свідомо фіксація чуттєвості, розумове оперування її матеріалом) та рефлексія рефлексії (самосвідомість, фіксація свідомістю своїх власних актів). Ще якогось іншого рівня принципово не може бути, оскільки й надалі, якщо ми спробуємо сходити вище, повторюватиметься лише “рефлексія рефлексії”, тобто фіксація рефлексією себе самої. Цілісне, або розумове, мислення – це і є мислення “другої рефлексії”, коли думка усвідомлює, що все, що вимальовується у ній, є змістом лише тієї ж самої думки. Тому діалектична логіка Гегеля – це логіка самоусвідомленої думки, логіка вибудовування різноманітного змісту в межах того ж самого розуму. Різноманітність того самого, як це було засвідчено перед цим, виражається у протиріччі; отже, логіка “другої рефлексії” є логікою протиріч.

Завдяки діалектичному методу мислення Гегель окреслив еволюцію природи, історії та особи як єдиний, але розмаїтий процес, у якому свобода та необхідність, добро і зло, єдине та множинне, сутність і явище постають не

Протилежності

- ▶ ■ граничні межі мінливості речей
- ▶ ■ граничний ступінь відмінності
- ▶ ■ виявлення цілості предметів та явищ
- ▶ ■ протиріччя як єдність та боротьба протилежностей у межах однієї сутності

окремими реаліями, а елементами світової цілості, причому розвиненіші форми вбирають у себе попередні, але підпорядковують їх новим законам, і, отже, утворюються не лише система співіснування, а й підпорядкування, тобто ієрархії. Людина, наприклад, у своєму індивідуальному розвитку проходить усі основні моменти загального культурно-історичного процесу. Звідси випливає вимога Гегеля: розглядати кожне явище історично, у розвитку та крізь його внутрішні протиріччя.

Хоч Гегель і зробив внесок майже в усі сфери пізнання, гідні філософської уваги, досить очевидні недоліки його вчення:

Недоліки вчення Гегеля

- ▶ * панлогізм, тобто панування логічних конструкцій над усім і всіляким змістом реальності;
- ▶ * намагання підпорядкувати одиничне, індивідуальне загальному;
- ▶ * телеологізм, тобто розгляд історії як такої, що йде до завершення через виконання призначеної їй мети.

* Попри все філософія Гегеля не може не вражати своєю грандіозністю, стрункістю, багатством змісту та майстерністю виконання. Філософія Гегеля була і залишається не лише школою мислення, а й певним перехрестям європейської думки, від якої до сьогодні тягнеться велика мережа зв'язків і живих струмів.

7.5. Антропологічний принцип філософії Л. Фейєрбаха

Людвіг Андреас Фейєрбах (1804-1872) після навчання у Гейдельберзі (теологічний факультет) та в Берліні (філософський факультет) став палким прихильником та одним із кращих учнів Гегеля. Деякий час він був викладачем філософських дисциплін, але після того, як виступив із критикою релігії (вихід у 1830 р. книжки “Думки про смерть та безсмертя”), був змушений покинути викладацьку діяльність. У 1837-1860 рр. Фейєрбах

веде відлюдне життя у селі Брукберг. В останні роки життя він проявляв цікавість до робітничого руху.

У філософії Л. Фейєрбах постав як новатор, досить суттєво відійшовши від основного руслу думок своїх попередників. Докладно вивчивши філософію Гегеля, він побачив у ній “логізовану теологію”. Замислившись над причинами панування релігії у суспільній думці, Фейєрбах дійшов висновку про те, що релігія:

- * *втільює віковічні людські мрії та ідеали;*
- * *змальовує досконалий світ;*
- * *виконує функції компенсації людської немічності, недосконалості, страждання.*

Звідси випливає висновок філософа: “Релігія постає як тотожний із сутністю людини погляд на сутність світу та людини. Але не людина підноситься над своїм поглядом, а погляд над нею, одухотворює та визначає її, панує над нею. Сутність і свідомість релігії вичерпується тим, що охоплює сутність людини, її свідомість та самосвідомість. У релігії немає власного, особливого змісту”.

Якщо релігія є сутністю людини, якщо вона є свідченням людської необхідності, то, за Фейєрбахом, слід повернути людині всю повноту її життя, піднести, звеличити людину. А для того насамперед слід визнати за потрібні й необхідні всі прояви людини, або, як каже Фейєрбах, усі її сутнісні сили чи властивості: “Якими є визначальні риси істинно людського в людині? Розум, воля та серце. Досконала людина володіє силою мислення, силою волі та силою почуття”. Тому слід повернутися обличчям до природи, у тому числі й передусім до природи людини: “Учому полягає мій “метод”? Утому, щоб через посередництво людини звести все надприродне до природи та через посередництво природи все надлюдське звести до людини”.

Все через людину, і тому справжньою філософією може бути лише антропологія. Фейєрбах вимагає від філософії повернення до реальної людини, до реалій людини, до її дійсних проявів. Мислить, за Фейєрбахом, не душа, не мозок, а людина: “У палацах мислять інакше, ніж у хатинках...”. Якщо ж ми повертаємось до реальної людини, тоді істинною діалектикою стає “не монолог окремого мислителя із самим собою; це діалог між Я та Ти”.

! На місце любові до Бога Фейєрбах закликає поставити любов до людини, на місце віри в Бога – віру людини в себе саму. На думку Фейєрбаха, філософія любові здатна витіснити релігію як перекручену форму людського самоусвідомлення. Єдиним Богом для людини постає тільки і тільки людина. А людське спілкування з природою та собі подібними стає основним людським скарбом.

* *Отже, можна констатувати, що Л. Фейєрбах був чи не першим філософом, який помітив вичерпування ідейного потенціалу класичної філософії. Він зрозумів, що після того, як уся європейська філософія, а з особливою плідністю – німецька класична філософія – високо піднесла духовну реальність і збудувала десь у височині кришталеві палаци чистої думки, після того, як це будівництво було у найважливіших рисах деталізоване і завершене, лишалось лише одне – повернути все це на землю, до людини. Фейєрбах помітив і те, що кришталеві палаци – не найкраще житло для реальної людини, і спробував запропонувати їй децю інше. Слід сказати, що акцентування принципово діалогічної природи людини, ролі людського почуття, зокрема любові, знайшло зацікавлений відгук у багатьох мислителів ХІХ та ХХ ст.*

СУТТЄВОЇ

Висновки

☞ Німецька класична філософія постала як особливий, вищий етап у розвитку європейської філософії, як концентрація проблем, ідей та надбань класичного типу філософствування.

Вона збагатила науку цілою низкою плідних ідей, що були розроблені з надзвичайною глибиною, розмахом та майстерністю.

Водночас німецька класична філософія вичерпала ідейний та методологічний потенціал класичної філософії і подала, з одного боку, неперевершеним взірцем культури мислення, а з іншого – як переддень появи принципово нової філософії.

СУТТЄВОЇ

Резюме

- ① Німецька класична філософія за часом входить до філософії Нового часу, проте вона змогла ввібрати в свої теорії провідні проблеми всієї попередньої філософії, надати їм нового вирішення, а тому постала завершенням і найвищим досягненням європейської класичної філософії.
- ② І. Кант, засновник німецької класичної філософії, поклав в основу своєї філософії принцип активності, згідно з яким знання випливають внаслідок інтелектуальної конструктивної діяльності: людина лише тоді здатна углядіти щось у дійсності, коли вона збудує в своїй свідомості певну її модель; завдяки послідовному проведенню цього принципу, І. Кант розробив струнку та деталізовану картину людського пізнання, а також зробив вагомий внесок у цілу низку філософських дисциплін.

- ③ Після І.Канта у німецькій класичній філософії, з одного боку, був підсилений момент активності (І.-Г.Фіхте), а, з іншого боку, ця активність була переведена до рангу дії світового інтелекту (Ф.Шеллінг).
- ④ Синтезом усіх попередніх пізнавальних досягнень німецької класичної філософії постала філософська система Г.Гегеля; в її основу був покладений принцип поступового розгортання змісту та визначень Абсолютної ідеї, яка, як єдина основа усякого суцього, не мала ніяких зовнішніх чинників свого руху, а тому постала в окресленнях саморуху, внутрішньої активності; за Гегелем виходило, що джерелом усякого руху ставали внутрішні суперечності речей та явищ; ці міркування Гегель поклав в основу нової розробленої ним діалектичної логіки.
- ⑤ Останній представник німецької класичної філософії Л.Фейєрбах зробив спробу перевести всі ідеї своїх попередників у русло людського самовизначення та самоутвердження, поклавши в основу своєї філософії антропологічний принцип. Його філософія справила великий вплив на європейську думку ХІХ ст. та постала свосереднім містком між класичною та некласичною філософією.

Питання для обговорення на семінарському занятті

1. Місце німецької класичної філософії в історії новоевропейської філософії.
2. І.Кант як засновник німецької класичної філософії. Філософське новаторство І.Канта.
3. Розвиток ідей в німецькій класичній філософії після І.Канта.
4. Філософія Г.Гегеля: вчення про абсолютну ідею; системний характер філософії; діалектична логіка.
5. Зміст "антропологічного принципу" у філософії Л. Фейєрбаха.

Теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Особливості та здобутки німецької класичної філософії.
2. Вплив ідей німецької класичної філософії на розвиток української філософії.
3. Ідея "коперниканського перевороту" в філософії І.Канта та її сучасне значення.
4. Вчення І.Канта про рівні та форми пізнання.
5. Етичні та естетичні ідеї І.Канта.
6. Принцип активізму у філософії І.-Г.Фіхте.
7. Філософські ідеї Ф.Шеллінга.
8. Вчення Г.Гегеля про абсолютну ідею.
9. Г.Гегель про можливість та процесуальний характер людського пізнання.

10. Теорія діалектики Г.Гегеля.
11. Антропологічні та соціальні ідеї Г. Гегеля.
12. Філософія Л. Фейєрбаха та її вплив на європейську філософію.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

- Завдання 1.** Поясніть, чому німецьку класичну філософію виділяють в окремий період розвитку новоевропейської філософії.
- Завдання 2.** Розкрийте зміст і значення "коперниканського перевороту" І.Канта у філософії.
- Завдання 3.** Поясніть, у чому полягає відмінність між розсудком та розумом у філософії І. Канта.
- Завдання 4.** Що таке предмет і "річ-в-собі" у філософії І. Канта? Як вони співвідносяться?
- Завдання 5.** Окресліть, в якому напрямі розвивали свої філософські ідеї І. Г. Фіхте та Ф. Шеллінг.
- Завдання 6.** Окресліть основні аспекти розуміння субстанції Г.Гегелем.
- Завдання 7.** Поясніть розуміння Г.Гегелем життєвого циклу абсолютної ідеї, джерел її руху та розвитку.
- Завдання 8.** Окресліть основні складові філософської системи Г. Гегеля.
- Завдання 9.** Окресліть основні особливості філософської позиції Л. Фейєрбаха.

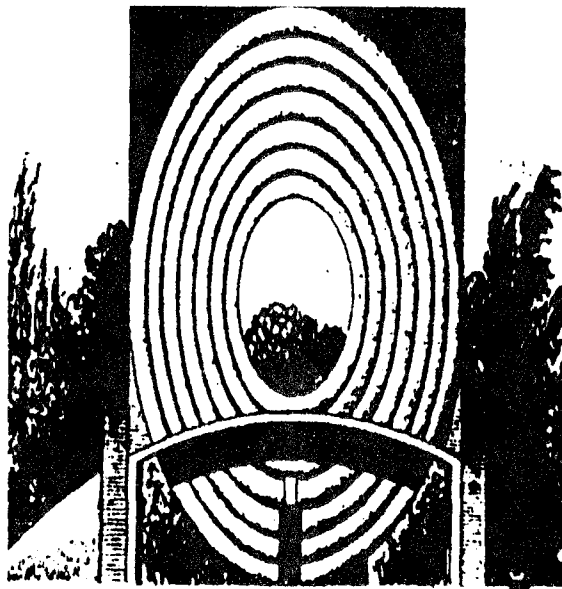
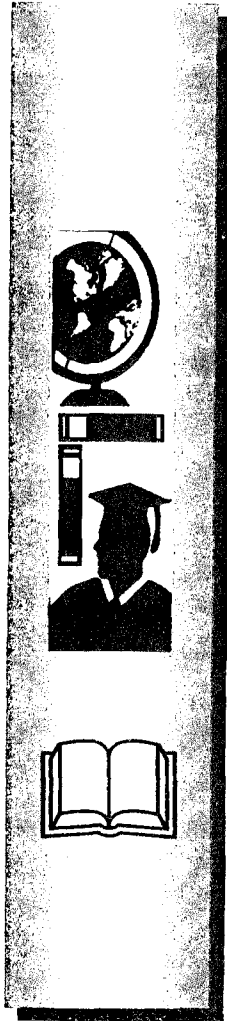
Додаткова література з теми

1. Антологія мирової філософії. Т.3. – М., 1971.
2. Гегель Г.-В.Ф. Філософія. В 2-х томах. Т.1. – М., 1976. Т.2. – М., 1977.
3. Кант И. Критика чистого розуму. – М., 1994.
4. Кант И. Прологомени ко всякій будущей метафізиці, могутей появиться как наука. АМФ. Т.1. Часть 3. – К., 1992.
5. Мотрошилова Н.В. Рождение и развитие философских идей. – М., 1991.
6. Скратон Р. Коротка історія новітньої філософії. – К., 1998.
7. Татаркевич В. Історія філософії. Т.2. – Львів, 1999.
8. Тевзадзе Г. Иммануил Кант. Проблемы теоретической философии. – Тбилиси, 1979.
9. Фейєрбах Л. Історія філософії. В 3-х томах. Т.3. – М., 1967.

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ПРОЦЕС У ЄВРОПІ XIX ст.

Перші десятиріччя після смерті Гегеля були пронизані глибоким переконанням у тому, що філософія наблизилась до свого кінця. Поширювалась впевненість, згідно з якою історія думки досягнула вирішального поворотного пункту і що залишилась лише одна область, у якій треба пізнати істину – конкретне матеріальне існування людини.

Герберт Маркузе

У першій третині – середині XIX ст. у Європі розпочався процес досить радикальної зміни у способі філософствування. Наслідком того було виникнення неklasичної філософії. Її формування йшло кількома напрямками, але всіх їх, за рідкісним винятком, споріднювала орієнтація на провідну роль у людських діях та поведінці людини нерациональних (або ірраціональних) чинників.

СУТТЕВО! Після вивчення матеріалу теми Ви повинні

Знати

- якими були умови формування найперших теорій неklasичної філософії;
- в чому полягають вихідні ознаки неklasичності як загальнокультурного явища;
- що саме та чому неklasична філософія не приймала у класичній;
- переваги та недоліки неklasичної філософії у порівнянні із класичною.

Вміти

- проводити порівняння вихідних ідей класичної та неklasичної філософії;
- знаходити та оцінювати характерні ознаки неklasичності в тезах провідних течій європейської філософії другої половини XIX ст.;
- пояснювати провідні тенденції розвитку неklasичної філософії із виходом на процеси сучасного життя.

Розуміти

- ♦ вихідні особливості неklasичного способу філософствування;
- ♦ провідні акценти у філософських концепціях XIX ст.;
- ♦ особливості основних напрямів відходу від класичної філософії та переходу до неklasичної.

□ План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 8.1. Зміна парадигми філософського мислення у XIX – на поч. XX ст.
- 8.2. Вихідні ідеї А.Шопенгауера та С.К'єркегора.
- 8.3. Ідеї розроблення “наукової філософії” у європейській філософії XIX ст.
- 8.4. Ф.Ніцше та ідеї “філософії життя”.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

* **ВІДЧАЙ ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИЙ** (або тотальний) – за К'єркегором, стан, до якого людина може прийти внаслідок щирого самопізнання та самозаглиблення: шукаючи і не знаходячи ні в чому свого життєвого кореня, людина впадає у відчай – відчуття абсолютної самотності та відчуження від усього, це відчуття може привести людину до осмислення свого абсолютного відношення до абсолютного, тобто до Бога, в якому єдиному знаходять своє виправдання наша індивідуальність.

* **ВОЛЯ** – не пояснене, ірраціональне прагнення до самоздійснення, просте поривання до буття, що, на думку А.Шопенгауера та Ф.Ніцше, лежить в основі будь-якого існування.

* **ЕКЗИСТЕНЦІЯ** – з лат. – існування; цей термін С.К'єркегором був витлумачений у його початковому значенні – “вихід за межі встановленого, усталеного” – для позначення провідної особливості людського існування: негасадненості, відсутності надійних, однозначних коренів буття.

* **ЖИТТЯ** – за Ф.Ніцше, єдина справжня реальність, бо все в світі постає лише різними проявами життя; в основі життя лежить “воліня до волі”, тобто бажання проявити волю як таке.

* **ДІАЛЕКТИЧНИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ** – назва основних філософських складових вчення марксизму, що прагнув бути системою тверджень про світ, який в основі своїй – матеріальний, ніким не створений, але динамічний і рухливий; соціальна історія тлумачилася як різновид матеріального процесу, тому її засади визначали процеси виробництва. Свідомість і мислення при цьому розглядалися як результат стихійних перехрещень природних взаємодій, як форма відображення одних матеріальних процесів у інших; відповідно свідомість не могла мати власного онтологічного статусу: буття є первинне, а свідомість – вторинна (відображення).

* **ІРРАЦІОНАЛЬНЕ** – таке, що не підлягає розумінню, раціональному поясненню та тлумаченню.

* **ПОЗИТИВНЕ** – основне поняття філософських міркувань О.Конта: ясне, реальне, спостережуване, корисне, – те, що повинна вивчати наука, відкидаючи примарне, невпевне, непотрібне людині та суспільству.

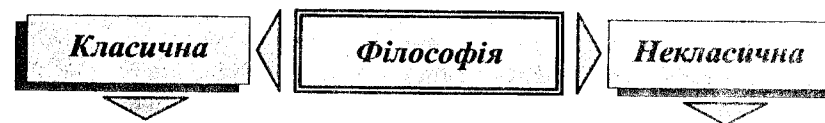
8.1. Зміна парадигми філософського мислення у XIX – на поч. XX ст.

У 20-30-х роках XIX ст. філософія Г. Гегеля набула в Європі тріумфального поширення, а в Німеччині її було проголошено офіційною філософією, особливо корисною для зміцнення соціального порядку та виховання молоді. Але якраз на вершині визнання Гегель раптово помер (14 листопада 1831 р.), і в європейському філософському житті на деякий час запанували розгубленість і невизначеність: було незрозуміло, куди і як повинна далі розвиватися філософія. Адаже гегелівська філософія набула системно завершеного характеру, увібравши в себе як найцінніші здобутки попередньої європейської філософії, так і результати філософського осмислення основних напрямів людської життєдіяльності.

Здавалось, що завдання філософії тепер зводилось до деяких незначних доповнень і деталізацій. Не один європейський філософ ставив у цей час перед собою запитання: чи можлива філософія після Гегеля? Тому, коли Ф.Шеллінг, колишній друг Гегеля, оголосив про намір прочитати курс лекцій з філософії принципово іншого характеру, ніж гегелівська, його аудиторія збрала велику кількість слухачів, серед яких була група видатних осіб, таких як С.К'єркегор, М.Бакунін, Ф.Лассаль, Ф.Енгельс та ін. Лекції Ф.Шеллінга не задовольнили його слухачів. Але згодом з'ясувалось, що початки справді нової філософії з'явилися у Європі ще за життя Гегеля.

! У 1819 р. вийшов друком перший том праці А.Шопенгауера “Світ як воля та уявлення”, який і вважають першою працею нової філософії.

Поступово процес формування засад нового філософствотворення став набувати сили і визначеності: виникла неklasична філософія, особливості якої остаточно визначилися у XX ст. А явище неklasичності поширилось і на інші сфери життя, такі як мистецтво, наука, культура. Чим же відрізнялась нова, неklasична філософія, від класичної? Відповідь на це запитання ми отримаємо, порівнявши вихідні ідеї класичної й неklasичної філософії.

- ◆ буття є цілісне, глибинно узасаднене, внутрішньо концентроване
- ◆ розум є вищою і найціннішою частиною людської психіки
- ◆ розум здатний висвітлити глибини психіки й орозумити їх
- ◆ за допомогою розуму людина спроможна належним чином організувати своє життя і взаємини з буттям
- ◆ говорити про буття безвідносно до людського сприйняття й уявлення безглуздо; ми можемо судити лише про те, що ввійшло в контекст нашого сприйняття і знання; поза цим питання про буття залишається відкритим
- ◆ на перший план у людській психіці виходять чинники, які за своєю природою нерозумні або позарозумні; масштабами й силою дії вони перевершують розум
- ◆ оскільки нерозумні чинники психіки потужніші, то розум нездатний їх опанувати
- ◆ розум не лише не сприяє гармонізації людського життя, а іноді заважає цьому.

* Як бачимо, за вихідними спрямуваннями думки неklasична філософія принципово відрізняється від класичної, що дає підстави стверджувати: під час виникнення неklasичної філософії відбулася зміна парадигми (норми, взірця) філософського мислення. До наведеного порівняння слід додати лише одне: йдеться про пачивні тенденції. У реальному розвитку філософії можна знайти і певні винятки з цих тенденцій, але вони не впливають на картушу процесу зміни парадигми загалом.

Важливо також врахувати й те, що симптоми та ознаки неklasичності проявили себе не лише у філософії: ⇒ у літературі їх пов'язують із творами німецьких та австрійських романтиків, ⇒ у живописі – із появою спочатку імпресіонізму, а потім – абстракціонізму, супрематизму та ін.; подібні ж тенденції спостерігались у музиці. ⇒ В науці вже у 60-х роках ХІХ ст. австрійський фізик *Е. Мах* вперше сформулював принцип відносності, стверджуючи, що в світі не існує привілейованих систем відліку. Все це свідчило про те, що поступово ставились під сумнів та ніби розмивались здавалося б такі красиві та кришталеві чисті принципи класики і перш за все тому, що вони, попри їх привабливість, не дуже узгоджувались із життям. Останнє засвідчувало себе скоріше відносним, ніж абсолютним, скоріше неоднозначним, ніж навпаки, та ін.

! Некласична філософія, зокрема, наважилася не протиставити людині чисті принципи, а прийняти людину такою, якою вона є у реальності, через це вона навіть у мовному відношенні постала більш простою, більш зрозумілою та стилістично більш різноманітною.

Зазначений процес переходу до неklasичної філософії не був тотальною одноманітним: далеко не всі філософські напрями однозначно та незаперечно у нього вписувались; проте це була пануюча тенденція. Так само не існує і єдиної оцінки цього процесу; скоріше певні переваги нової філософії супроводжувались і неминучими втратами. Напевне тому в подальшому розвитку філософії її неklasичність уживалась із певними елементами класики.

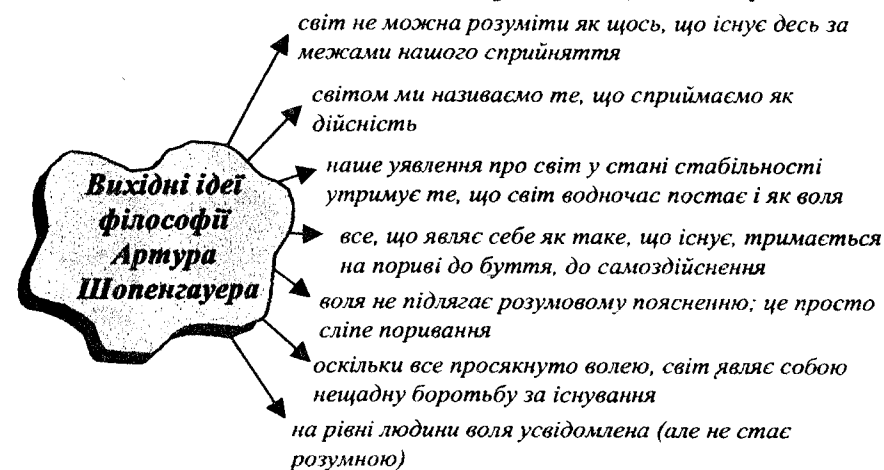
8.2. Вихідні ідеї філософії А. Шопенгауера та С. К'єркегора

Засновник неklasичної філософії *Артур Шопенгауер* (1788-1860) народився у Данцигу (тепер Гданськ) у сім'ї комерсанта. 1813 року він захистив докторську дисертацію, присвячену

логіці, а в 1819 р. вийшло авторське видання його основної філософської праці "Світ як воля та уявлення" (перший том). Книга не мала попиту, але завдяки її виходу А. Шопенгауер отримав посаду доцента в Берлінському університеті. Його наміри позмагатися з Гегелем у справі залучення слухачів на лекції закінчилися сумно: не маючи охочих прослухати курс його лекцій, Шопенгауер був змушений облишити викладацьку діяльність. Лише в 50-ті роки ХІХ ст. його ідеї почали знаходити зацікавленість і поширення. Що ж це були за ідеї?

Артур ШОПЕНГАУЕР

* У міркуваннях А.Шопенгауера присутні всі основні характеристики неklasичного типу філософствування. Цікаво також відзначити, що етичні висновки Шопенгауера в дечому подібні життєвим настановам буддизму: людина повинна пригасити сліпі пориви волі.

Іншим фундатором ідей неklasичної філософії є датський філософ *Сьорен К'єркегор* (1813-1855), який народився і все життя прожив у м.Копенгагені. Закінчивши тут теологічний факультет університету і захистивши магістерську дисертацію, спрямовану на дослідження іронії у *Сократа*, *К'єркегор* присвятив себе літературній діяльності. За життя філософа його твори були майже невідомі. І лише в ХХ ст. *К'єркегор* став одним

Сьорен
К'ЕРКЕГОР

із найпопулярніших авторів – творців не-класичної філософії – значною мірою завдяки особливостям стилю його творів: він є експресивним, парадоксальним, суб'єктивно заглибленим (*нагадаю, що К'еркегор є такою ж і класиком данської літератури – авт.*).

К'еркегор наголошував на тому, що першим і єдиним предметом, гідним уваги філософії, може бути тільки людина. Але пізнати людину засобами науки неможливо, оскільки кожна людина унікальна й неповторна, а наука пізнає через узагальнення або підведення явища під загальні закони. Людина може досягнути себе лише через внутрішнє переживання і самозаглиблення. На цьому шляху вона може пройти три стадії самопізнання і самоутвердження.

- * першим і єдиним предметом, гідним уваги філософії, може бути тільки людина
- * пізнати людину узагальнюючими засобами науки неможливо, оскільки кожна людина унікальна й неповторна
- * людина може досягнути себе через внутрішнє переживання та самозаглиблення
- * кожна людина проходить три стадії самопізнання і самоутвердження: 1) естетичну,

коли людина прагне здобувати все нові й нові життєві враження; 2) етичну, коли людина стабілізує своє життя дотриманням моральних норм; 3) релігійну, коли відчуваючи виправданість своєї індивідуальності прямим відношенням до Бога, людина діє на цій zasadі, не знаючи ніяких соціальних чи моральних обмежень.

На першій стадії, яку К'еркегор називає естетичною, людина сповнена зовнішніми враженнями; вона хоче все побачити, відчути, випробувати; яскравим уособленням цієї стадії постає відомий літературний персонаж Дон Жуан, який закохувався в усіх жінок. На цій стадії, на думку С. К'еркегора, людина не може себе реалізувати саме тому, що вона занурена у зовнішнє; життя на цій стадії нагадує нескінченну мандрівку по різних враженнях, жодне із яких, як і всі вони разом, не може принести людині життєвої повноти та задоволення: завжди чогось буде бракувати.

У пізніх працях К'еркегор приходив до висновку про те, що обидві перші стадії людського самоусвідомлення та внутрішнього переживання свого життя характеризуються відчуттям людської індивідуальної неузасадненості,

закинутості у цей світ, відчуттям самотності. Широ переживаючи ці відчуття і не знаходячи способу їх подолати, людина може впасти у стан тотального відчаю – безпорадності, безвиході. Проте, за К'еркегором, саме цей тотальний відчай і може підказати людині її глибинну істину: так, вона справді є абсолютно самотньою, але це значить, що її самотність має під собою абсолютні підстави. Звичайно, що єдиною абсолютною підставою для будь-чого є Бог. Звідси і випливає досить цікава і вагома теза К'еркегора: "Людська індивідуальність знаходиться в абсолютному відношенні до абсолютного". Це значить, що лише наявність Бога як абсолюта може виправдати абсолютність людської унікальності. Звідси К'еркегор робить радикальний висновок: оскільки людина у своїй унікальності виходить на прямий зв'язок із Богом, то вона ніби отримує цим санкцію на абсолютну свободу самоздійснення. Твір "Страх і тріпотіння", у якому К'еркегор описав третю стадію людської самореалізації, має підзаголовок "Про можливість телеологічного відхилення етичного"; телеологія означає цілеспрямовання, отже цей підзаголовок можна прочитати так: можуть існувати цілі, заради яких можна знехтувати етичними принципами та нормами. За К'еркегором, уособленням цієї стадії стає старозаповітний пророк Авраам, цей "лицар віри", який, маючи прямий зв'язок із Богом, був готовий принести у жертву свого єдиного сина Ісаака. К'еркегор ставить питання радикально: або Авраам був надиханий чимсь вищим, і тоді він лицар віри, або він є елементарним злочинцем.

* К'еркегор уперше використав термін "екзистенція" для позначення таких особливостей людського буття, як неузасадненість та вихід за всі й всілякі межі. Слово "екзистенція" перекладається з латини як "існування", але у первісному значенні воно вказує на вихід за межі усталеного, встановленого. К'еркегор використав це слово в застосуванні винятково до людини, для позначення найгостріших особливостей людського способу буття, і тому став ідейним попередником екзистенціалізму – впливової філософської течії ХХ ст.

Неважко переконатися, що і в К'еркегора на перший план виходять позарациональні мотиви й чинники людської поведінки. У зв'язку з таким трактуванням ролі розуму в людському житті позиції А. Шопенгауера та С. К'еркегора позначають як ірраціоналізм, а їх самих визначають як засновників сучасного ірраціоналізму.

У філософських міркуваннях Шопенгауера та К'еркегора досить виразно простежуються особливості некласичного типу-філософствування. В їхніх творах людина та реалії її життя постають більш різнобічними й суперечливими, ніж у класичній філософії. Крім того, мова їхніх творів наближена до розмовної, а тому й зрозуміліша для усіх.

8.3. Ідеї розроблення “наукової філософії” у європейській філософії XIX ст.

Іншим напрямом некласичної філософії, дещо відмінним від людиноцентричного ірраціоналізму, було розроблення “наукової філософії”. Представники цього напрямку виходили з переконання у тому, що наука в першій половині XIX ст. набула такого розвитку і вийшла на такий рівень володіння знаннями, що стала спроможною накреслити повну і струнку картину світобудови в її основних складниках і підрозділах разом з людиною, соціальною історією і людською свідомістю. Звідси робився висновок, що за таких умов потреба у філософії як дисципліні, що окреслює загальну концепцію світобудови, відпадає. Єдиним духовним і світоглядним наставником людини стає наука. Філософія, тією мірою, якою вона ще могла бути корисною (наприклад, як гносеологія), повинна була також стати наукою серед інших наук.

Першим із подібними твердженнями виступив позитивізм, що його розробив *Огюст Конт* (1798-1857) колишній секретар французького мислителя-утопіста *А. Сен-Сімона*. У першій половині XIX ст. *О. Конт* видав шість томів своєї основної праці «Курс позитивної філософії», де як вихідне фігурує поняття “позитивного”. За *О. Контом*, воно має такий зміст:

- ☞ позитивне – це спостережуване, на відміну від неспостережуваного;
- ☞ реальне, на відміну від химерного, ілюзорного;
- ☞ корисне, на відміну від шкідливого;
- ☞ достовірне, на відміну від сумнівного;
- ☞ точне, ясне, на відміну від непевного;
- ☞ конструктивне, на відміну від руйнівного.

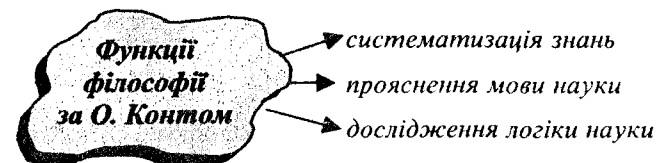
Виходячи з такого розуміння позитивного, *О. Конт* обґрунтовує “закон трьох стадій” у розвитку теоретичних досліджень людства, що історично йдуть за таким порядком: релігійна, метафізична та позитивна.

Релігійна: пошуки абсолютних знань про явища, які постають продуктом дії надприродних сил; *метафізична*: пошуки абсолютних знань шляхом виведення реальних подій із абстрактних всезагальних сутностей; *позитивна* (або наукова): відмова від абсолютних знань; зосередження зусиль на виведенні законів (відношень та послідовності) спостережуваних явищ.

Позитивна наука, за *О. Контом*, уже не намагається дати відповіді на запитання про докорінні причини буття, а лише прагне фіксувати факти. На місце запитання “Чому?” вона ставить запитання “Як?”. У зв’язку з усім спрямуванням своїх думок *О. Конт* висуває гасло: “Наука сама собі філософія”.

Огюст КОНТ

При цьому з філософії, вважає *О. Конт*, слід вилучити все те, що виходить за межі можливостей наукового спостереження.

Як бачимо, *О. Конт* не вбачає у світоглядному знанні нічого якісно специфічного і ніяк не відгукується на ту нескінченну глибину, яка притаманна людській духовності.

* Ідеї *О. Конта* сприяли підвищенню авторитету науки, очищенню її від справді химеричних побудов. Важливе значення мала ідея *О. Конта* запровадити нову науку “соціологію”, яка ґрунтувалася б на наукових засадах.

Вагомий внесок у розвиток ідей позитивізму в XIX ст. внесли англійці *Д. С. Міль* (1806-1873) та *Г. Спенсер* (1820-1903). Іншим варіантом розроблення “наукової філософії” став марксизм (заснував *К. Маркс* (1813-1883) та розвинув *Ф. Енгельс* (1820-1896).

К. Маркс вважав, що в XIX ст. наука сама спроможна давати відповіді на всі найважливіші питання людського буття. Після відкриття закону збереження і перетворення енергії, клітинної будови органічної матерії, створення еволюційної теорії *Ч. Дарвіна* світ постав єдиним процесом, де все пов’язано з усім і де людину, соціальну історію і духовні процеси розглядали як результат еволюції матерії, що існує вічно, ніким не створена і нікуди не зникає. Джерелом розвитку матерії постають її внутрішні суперечності.

Карл МАРКС

! Таку концепцію світу *К. Маркса* назвали «діалектичним матеріалізмом».

Основні положення діалектичного матеріалізму *К. Маркс* окреслив лише в загальному плані. Філософія була в центрі уваги *К. Маркса* тільки на початку 40-х років XIX ст., а надалі він спрямував зусилля на розроблення економічних і соціально-політичних проблем. *К. Маркс* вважав своєю заслугою створення *матеріалістичного розуміння історії*, згідно з яким хід історії зумовлюють економічні відносини, і він не залежить від свідомості людей. На таких засадах була розроблена теорія класової боротьби, з якої випливало, що робітничий клас, унаслідок свого становища в суспільстві, покликаний ліквідувати приватну власність на засоби виробництва й експлуатацію людини людиною, побудувати суспільство вищої соціальної справедливості – *комунізм*.

Свою теорію *К. Маркс* розглядав як ідеологію і методологію робітничого руху. Деякі тези *К. Маркса* (про ганебність експлуатації людини людиною, про необхідність соціальної справедливості та соціального забезпечення, про право людини на всебічну самореалізацію) і по сьогодні звучать привабливо. Але деякі (про доцільність соціального насильства, про диктатуру пролетаріату, про всевітню соціалістичну революцію, про автоматичну гарантованість робітничому класу моральних чеснот) і самі по собі, і, особливо в їхньому реальному соціальному втіленні, виявились небезпечними і спрямованими проти людини.

Врешті-решт теорія *К. Маркса* з її претензією на науковість продемонструвала свій граничний соціальний радикалізм, нетерпимість до інших світоглядних позицій, зухвалу впевненість у непохитній істинності своїх тверджень та історичний месіанізм, тобто переконаність у тому, що вона несе світові найповнішу і найпотрібнішу істину. Можна однозначно стверджувати те, що для марксизму були і є характерними спрощені тлумачення деяких аспектів людського буття, процесів соціальної історії, людської духовності, що йому притаманні елементи утопізму та соціальної міфотворчості.

Нарешті, *“природничий матеріалізм”* стверджував, що систематизована і з'єднана в одне ціле наука стає справжньою філософією, окреслюючи науково всі основні процеси світу, починаючи від руху атомів і закінчуючи духовними рухами. Основні представники *“природничого матеріалізму”* – *Л. Бюхнер* (1824-1899), *Я. Молешот* (1822-1893), *К. Фогт* (1817-1895).

* Отже, напрями розроблення «наукової філософії» у XIX ст., з одного боку, ⇒ безперечно підносили авторитет науки і намагалися наблизити філософію до науки, зробити її положення науково достовірними. А з іншого – ⇒ цим самим вони виявляли певну нечутливість до питань людської суб'єктивності й духовності, а інколи зображали історію людства як різновид природних процесів.

Ознайомлення з ідеями напрямів створення *“наукової філософії”* може породити запитання: на яких підставах їх також відносять до початків некласичної філософії? Здавалося б, вони дуже наближені до класичного реалізму і навіть до просвітництва. При вирішенні цього питання важливо звернути увагу на те, що *“наукова філософія”* ставила розум (свідомість) у залежність від несвідомих або позасвідомих чинників, вводячи у свій зміст елементи некласичного філософствування поруч із деякими елементами, які наближають її до класики. Наприклад, позитивізм закликав брати до уваги насамперед спостережуване, культивує недовіру до розумового конструювання. Марксизм проголошував тезу про те, що свідомість є ніщо інше, як усвідомлення буття і що будь-які утворення у мозку людини є лише своєрідним *“випаровуванням”* матеріальної дійсності. Для *“природничого матеріалізму”* повеління об'єкта поставали основними настановами для розуму.

* Отже, недовіра до розуму, бажання виявити його залежність від позарозумного є спільною рисою у представників «наукової філософії», яка дає змогу побачити їх певне протистояння ідеям класичної філософії.

8.4. Фрідріх Ніцше та ідеї «філософії життя»

Постать *Фрідріха Ніцше* (1844-1900) та його ідеї належать до найбільш впливових і дискусійних у XX ст.

Фрідріх НІЦШЕ

Ніцше був вихідцем з Німеччини, але пізніше прийняв швейцарське громадянство. Будучи досить обдарованим, вже у 25 років отримав звання професора. Його праці досить суперечливі й не підлягають однозначному прочитуванню. В усякому разі слід відрізнити ідеї самого Ніцше від ідей та поглядів *“ніцшеанців”* – його палких прихильників, котрі, як звичайно, робили наголос на певних змістових акцентах думок *Ф. Ніцше*.

Ф. Ніцше високо цінував думку *А. Шопенгауера* про волю як вихідну основу сущого, але ще більше загострював її. Якщо *А. Шопенгауер* говорив тільки про волю до буття, то *Ф. Ніцше* наголошував на тому, що власне

воля являє собою "волю до волі", тобто поривання до простого самовиявлення у будь-який спосіб. Воля виявляє себе насамперед через життя. Життя для Ф. Ніцше постає першою і єдиною реальністю. Все інше, про що ми ведемо розмову – *Всесвіт, природа, почуття* та ін., – усе це є лише елементами життя. Оскільки життям рухає волевиявлення, у ньому панує боротьба за виживання. Звичайно, у ній перемагає сильніший. Завдяки такій перемозі життя може зміцнюватись. Слабким людям не слід ні співчувати, ні допомагати, бо підтримка слабких веде до виснаження і виродження життя: "До цього часу, – наголошував Ніцше, – вчили добротності, самозречення, співчуття, учили навіть відкиданню життя. Усе це є цінності виснажених..."

* Ф. Ніцше протиставляє силу життя культурним нормам й цінностям, вважаючи, що саме людська слабкість і незахищеність спричинила виникнення культури як системи штучних засобів виживання. Мораль – це засіб боротьби слабких проти сильних. Життя не підлягає моральним оцінкам, бо воно є лише таким, яким воно може бути: "Людина, якою вона повинна бути, – це звучить для нас настільки ж безглуздо, як і "дерево, яким воно повинно бути".

Свою позицію Ф. Ніцше позначає не як "аморалізм" (неморальність), а як "імморалізм" (позаморальність). Мораль, на думку Ф. Ніцше, тримається на авторитеті та залякуванні, але "Бог помер" тому, що він не втручається у життя для його зміцнення. Ті ж, що посиляються на Бога, підтримують слабкість і виродження, а не силу життя. Якщо ж людина відчуває у собі "голос крові", вона повинна не звертати увагу на мораль, стати "по той бік добра і зла" й піднести себе саму на надлюдський рівень. Здатна на таке людина стає "надлюдиною", і тільки вона може бути справжнім виявленням сили життя.

Очевидно, що Ф. Ніцше також постає проти розуму як за собу організації людського життя, вважаючи останнє сліпою силою і самовладною сутністю. Але, заперечуючи Ф. Ніцше, слід сказати, що людське буття не зводиться до життя людського організму; у духовному світі діють інші закони, ніж у матеріально-фізичному. Якщо в матеріальному світі панують закони маси й сили, то в духовному – прагнення самовдосконалення і прийняття будь-чого з участю розуму, тобто через розуміння. Неважко також усвідомити й те, чому деякі ідеї Ф. Ніцше були схвально оцінені фашизмом.

Водночас у цінуванні людської індивідуальності можна побачити і гуманістичні акценти філософії Ф. Ніцше. Тому серед послідовників Ф. Ніцше (ніцшеанців) виділяються два напрями:

* радикальні ніцшеанці виводять на перший план у спадщині Ніцше ідеї першого права сили життя, права насильства, надлюдини, виходу за межі моралі; радикальні ніцшеанці були схильні зближати свого ідейного наставника з фашизмом і навіть расизмом;

* представники гуманістичного ніцшеанства вважають, що Ф. Ніцше виступав насамперед проти будь-яких обмежень людини, звільняв людину від нежиттєвих догм та забобонів, закликав її покладатися на власну волю, бути непохитною у виконанні життєвої мети. Цікаво відзначити, що серед представників гуманістичного ніцшеанства були відомі видатні письменники Т. Манн, К. Гамсун, у певний час – М. Горький.

Слід також відзначити, що у другій половині XIX ст. основи некласичної філософії досить успішно розвивалися у межах неокантіанства та неогегельянства.

У неокантіанстві найбільш авторитетними були марбурзька і баденська школи. Баденська школа (Г. Ріккерт, В. Віндельбанд) наголошувала на принциповій відмінності наук про природу (вони діють методами узагальнення, відкриття загальних законів явищ) та науки про культуру. Оскільки в основі культури лежить дух, то ці науки мають описовий характер, бо акти духу унікальні й неповторні. На першому плані тут не закон, а цінності, які не можуть бути раціонально витлумачені. Представники марбурзької школи (Г. Коген, Е. Кассіпер) доводили, що наука має характер інтелектуального конструювання і що її зміни зумовлені внутрішніми суперечностями в її конструкціях та інструментах (див. тему 9).

Неогегельянці (Б. Бозанкет, Дж. Джентіле, Ф. Бредлі) на перший план в ідеях Гегеля виводили елементи, пов'язані з інтуїцією, з неперервністю, підкреслюючи водночас принципово позадосвідний характер найперших істин Гегеля, у тому числі – зводили право індивідуальності до перших метафізичних реалій.

СУТТЕВО

Висновки

У XIX ст. відбулася фундаментальна переорієнтація європейської філософії, пов'язана із запровадженням парадигми (взірця, способу) некласичного філософствування.

Некласична філософія виводила на перший план реальності людської поведінки та позараціональні її чинники, звертала увагу на ті сторони людської життєдіяльності, які перебували поза увагою класики, але при тому вона інколи їх надмірно акцентувала.

Некласична філософія постала як ідейна передумова філософії XX ст.

- ① Німецька класична філософія вичерпала евристичний потенціал класичних філософських принципів, тому подальший розвиток філософії був пов'язаний із некласичною філософією; остання заперечила вихідні ідеї класики та запровадила у філософію позицію мінімалізму – не прагнути абсолютів, а задовольнятися тим, що доступне людині та постає в якості її справжніх реалій.
- ② Найперші фундатори некласичної філософії – А. Шопенгауер та С. К'єркегор – рішуче обмежили філософські претензії сферами людського сприйняття та переживання власної екзистенції; в людській поведінці на перший план вийшли нерациональні або позарациональні її чинники.
- ③ В той же час, на хвилі досягнень науки, проявилася тенденція перетворити філософію на різновид самої науки, чітко обмеживши її завдання розробленням логіки та мови науки; і ці напрями “наукової філософії” вважали претензії філософського розуму занадто перебільшеними і намагалися звести філософію до того, що може бути доступним науковому дослідженню.
- ④ Напряв “філософії життя” суттєво радикалізував ідеї своїх попередників в галузі некласичної філософії, подавши усю дійсність лише різновидами життя; така своєрідна “біологізація” бачення реальності виявилася досить суперечливою, тому послідовники Ф. Ніцше поділилися на два табори, які наголошували на різних сторонах його вчення.

Питання для обговорення на семінарському занятті

1. Порівняльна характеристика вихідних ідей класичної та некласичної філософії.
2. Філософські ідеї А. Шопенгауера. Етика А. Шопенгауера.
3. С. К'єркегор про стадії розвитку людської індивідуальності.
4. Напрями розробки “наукової філософії” та їх сучасна оцінка.
5. Ф. Ніцше як засновник “філософії життя”. Ф. Ніцше та ніцшеанці.

 Теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Класична і некласична європейська філософія: їх взаємні переваги та недоліки.
2. Вихідні засади некласичної філософії.
3. Кошценція переоцінки цінностей у філософії Ф. Ніцше.
4. А. Шопенгауер про засади наших уявлень про світ.
5. Песимістична етика А. Шопенгауера та її сучасна оцінка.

6. Ідеї філософії С. К'єркегора; С. К'єркегор як попередник екзистенціалізму.
7. Сучасна оцінка вихідних ідей філософії позитивізму.
8. Філософія марксизму про предмет та завдання “наукової філософії”.
9. Філософські ідеї Ф. Ніцше та їх суперечливий вплив на громадську думку. Ф. Ніцше та ніцшеанці.

 Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

- Завдання 1. Розкрийте зміст основних змін у парадигмі філософського мислення при переході від класичної філософії до некласичної.
- Завдання 2. Порівняйте філософські позиції А. Шопенгауера та С. К'єркегора, визначте спільне та відмінне в цих позиціях.
- Завдання 3. Охарактеризуйте основні напрями розроблення “наукової філософії” у XIX ст.
- Завдання 4. Проілюструйте конкретними прикладами прояви внутрішньої суперечливості філософських ідей Ф. Ніцше.

Додаткова література з теми

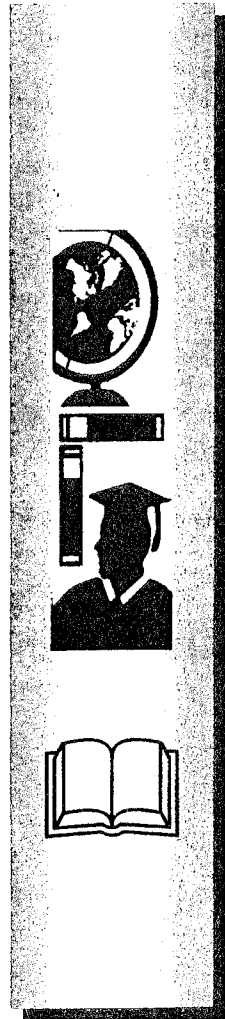
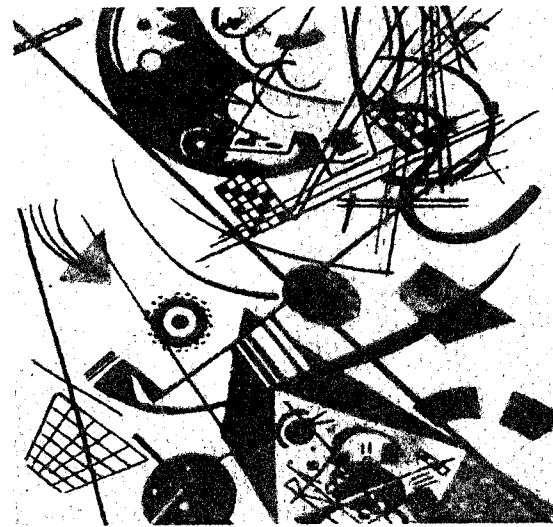
1. Антологія мирової філософії. Т.3. – М., 1971.
2. Бергсон А. Два источника религии и морали. – М., 1994.
3. Зотов А.Ф., Мельвиль Ю.К. Буржуазная философия середины XIX – начала XX века. – М., 1988.
4. История философии в кратком изложении. – М., 1991.
5. Кьеркегор С. Наслаждение и долг. – К., 1994.
6. Мир философии: книга для чтения. В 2-х ч. Ч.1. Исходные философские проблемы, понятия и принципы. – М., 1991.
7. Ницше Ф. Сочинения: В 2 т. – М., 1990.
8. Скратон Р. Коротка історія новітньої філософії. – К., 1998.
9. Татаркевич В. Історія філософії. Т.3. – Львів, 1999.
10. Шопенгауер А. Мир как воля и представление // Собрание сочинений. Т.1. – М., 1992.

Місія нашого часу полягає якраз у тому, щоб спрямувати культуру, розум, мистецтво, етику на служіння життю.

Хосе Ортега-і-Гасет

Світ с уявленням, але якщо це уявлення не є довільним, бо ми не можемо за своїм бажанням творити речові предмети й знищувати їх, якщо речовий світ зі всіма своїми явищами, так би мовити, нав'язується нам, і хоча відчутті його якості визначаються нашими почуттями і в цьому плані від нас залежать, але сама його дійсність, його існування, навпаки, від нас не залежить, а здється нам, то, будучи у своїх чуттєвих формах нашим уявленням, він повинен, проте, мати деяку незалежну від нас причину або сутність.

Володимир Соловйов

Зарубіжна філософія XX ст. у багатьох відношеннях являє собою своєрідне і цікаве явище: на відміну від попередніх епох розвитку європейської філософії, вона активізує і широко використовує не лише останні, найновіші концепції та здобутки, а, фактично, усю попередню історію філософії. Внаслідок цього вона постає надзвичайно різноманітною, строкатою, із майже незорою широтою проблематики. Сповідуючи переважно парадигму некласичної філософії, вона так чи інакше накладає відбиток такої парадигми на всі філософські течії та концепції, внаслідок чого останні часто набувають характеру оновлених (неопозитивізм, неотомізм, неокантіанство та ін.). В цілому філософія XX ст. яскраво і, переконливо виразила болючі проблеми цього суперечливого століття, передавши естафету майбутньому та продемонструвавши вміння поєднувати класичні ідеали із плюралістичним підходом до дійсності.

СУТТЄВО! Після вивчення матеріалу теми Ви повинні

Знати

якими є особливості духовного життя Європи XX ст.; як класифікуються провідні напрями філософії XX ст.; чому неопозитивізм був впливовим у XX ст. і якої еволюції зазнали його вихідні ідеї; чим була зумовлена провідна проблематика антропологічних напрямів; якими були найперші прояви релігійної свідомості середини XX ст.

Вміти

проводити порівняння основних особливостей філософії XX ст. та філософії другої половини XIX ст.; виділяти провідні теми у філософських напрямих та течіях XX ст.; використовувати ідеї філософії XX ст. для пояснення провідних тенденцій розвитку сучасної історії.

Розуміти

- ♦ які саме чинники спричинили прояви особливостей філософії у XX ст.;
- ♦ чому саме певні напрями набули найпершого поширення у філософії XX ст.;
- ♦ які філософські ідеї перш за все так яскраво окреслювали особливості духовних процесів та суспільного життя людства у XX ст.;
- ♦ які тенденції та чому діють у сучасній філософії на початку XXI ст.

□ План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

9.1. Загальні особливості духовних процесів та розвитку філософії у ХХ столітті.

9.2. Сцієнтистські напрями в зарубіжній філософії ХХ ст.

9.3. Напрями антропологічного спрямування.

9.4. Культурологічні та історіософські напрями філософії ХХ ст.

9.5. Релігійна філософія ХХ ст.

9.6. Провідні тенденції розвитку світової філософії на межі тисячоліть.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

* **АБСУРД** – у філософських міркуваннях А. Камю – ситуація людського існування, зумовлена впевненістю людини у тому, що “Бог помер”, що не існує абсолютної системи визначення добра і зла, а тому всі вчинки людини стають відносними і втрачають будь-який сенс.

* **ВЕРИФІКАЦІЯ** – запропонована представниками логічного позитивізму процедура перевірки наукових знань на істинність: за допомогою апарату математичної логіки треба було звести положення науки до “атомарних суджень”, а останні – порівняти із “атомарними фактами”.

* **НЕСВІДОМЕ** – приховані глибинні шари людської психіки, результат проявів у ній дії найглибших інстинктів життя (а за твердженнями деяких дослідників – і набутих людськими поколіннями навичок культурної поведінки); несвідоме відчутно впливає на процеси свідомості, особливо – на творчість, уявлення про цінності, життєвий вибір, мотивацію дій.

* **“ОТВІР У БУТТІ”** – характеристика людини у фундаментальній онтології М. Хайдеггера: лише через людину буття проявляє себе як буття, оскільки окрім людини ніхто не усвідомлює себе у своєму відношенні до дійсності; із названої характеристики людини випливають також: “при-бутті-перебування”, “вартувий буття”, “тут-буття”.

* **ПАРАДИГМА** – з давньогрецької: взірєць – у філософії та наукознавстві ХХ ст. – усталений взірєць (еталон) мислення або науково виправданих міркувань, що повинні приводити до достовірних результатів у науковому пошуку.

* **ПРОЕКТ** – у філософії екзистенціалізму (Ж.-П. Сартр) спосіб реалізації людиною своєї свободи: постійне і неминуче здійснення вибору, що, врешті, постає не лише вибором дій, а вибором життєвої долі.

* **СУБЛІМАЦІЯ** – непряме, опосередковане (іноді – символічне) виявлення несвідомого у діяльності людини.

* **СЦІЄНТИЗМ** – світоглядна установка, згідно із якою лише наукове знання постає найбільш виправданим, цінним для будь-якого знання.

* **ФЕНОМЕН** – основне поняття філософії Е. Гуссерля: те єдине, що надане нам у досвіді свідомості, те, що нам реально з’являється, єдина форма виявлення реальності у свідомості та для свідомості.

9.1. Загальні особливості духовних процесів та розвитку філософії у ХХ ст.

За загальним визнанням філософів, істориків, культурологів, політичних діячів та інших інтелектуалів, ХХ ст. являє собою особливий етап у розвитку сучасного суспільства. Воно вирізняється надзвичайною динамікою усіх сфер суспільного життя, інтенсифікацією соціальних процесів, прискоренням темпів соціальних змін. Досвід цього століття може вмістити у себе досвід цілих епох попередньої історії – настільки він є насиченим різноманітним змістом.

* Досить лише згадати те, що у ХХ ст. людство пережило дві світові війни, жахливі чисельністю своїх жертв, кільканадцять революцій (також часто із руйнівними наслідками), вперше вийшло за межі земного простору, проникло у світ мікропроцесів, винайшло небувалі засоби оперування інформацією, навчилося трансплантувати органи людського тіла, дешифрувало генетичний код людини і т. ін. За одне це століття в культурі та мистецтві відбулася зміна кількох стилів та напрямів, виникло явище масової культури, надзвичайного розповсюдження набули засоби масової інформації.

У ХХ ст. кожна людина постає так чи інакше прилученою до всесвітньої історії, живе не лише своїм особистим життям, а певною мірою і життям усього людства. На тлі колосального збільшення масштабів людських проявів та людської життєдіяльності окремо взята людина починає губитися, розчинятися у масі, проте це лише один бік, що характеризує зміни в її становищі. Інший же, навпаки, засвідчує колосальне зростання можливостей окремої людини; це стосується і політичних діячів, і до певної міри будь-якої людини, адже сьогодні одна людина може спілкуватися (через Інтернет) із ким завгодно, може розповсюджувати свій вплив і свої думки майже безмежно.

Люди, прилучені до засобів масового знищення, несуть колосальну відповідальність за наслідки своїх дій; те ж саме можна сказати і про тих, хто пов’язаний із особливо небезпечним в екологічному плані виробництвом. Надзвичайно строкатим постає сучасне життя в етнічному плані: різні народи та етноси сьогодні до певної міри перемішалися, досить яскраво проявилася культурна багатоманітність людства.

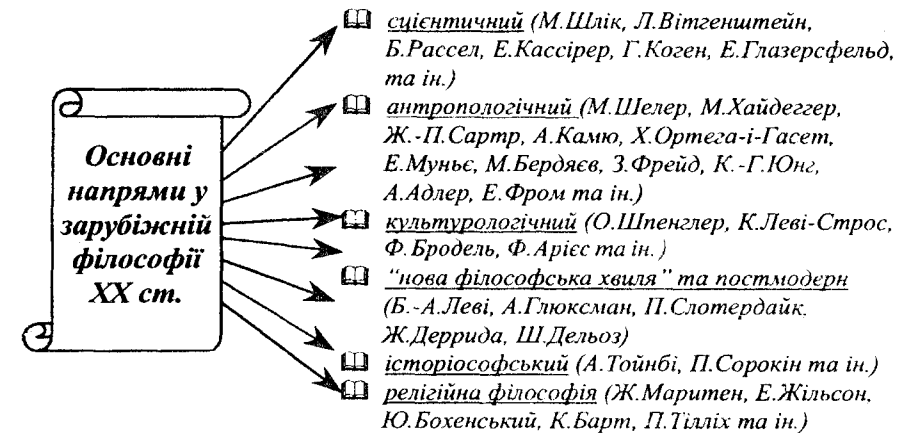
! Якщо резюмувати сказане, то можна стверджувати, що *суспільне життя у ХХ ст. постає надзвичайно строкатим, інтенсивним та масштабним, різноманітним та суперечливим.*

Все це не могло не позначитись на становищі філософії. З'явилися новий тон філософствування, нові світоглядні ціннісні орієнтири, нові філософські парадигми і напрями. Своім розвитком філософія ХХ ст. може нагадувати розвиток ланцюжкової реакції, коли із кожного пункту її протікання миттєво відгалужується ціла низка процесів.

* Поруч із новітніми філософськими винаходами абсолютно повноцінно та рівноправно існували і існують, нібито, історично віджили напрями і течії, отримавши інколи додаткову частку "нео-": *неопозитивізм, неосхоластика, неотомізм*; тут також культивуються деякі напрями давньої східної філософії, античної філософії (наприклад, *неоплатонізм*), патристики (*неопаламізм*) та ін. Цим засвідчується той факт, що філософія здатна продукувати деякі вічні теми для людсь-

кого інтелектуального осмислення. Філософія ХХ ст. відмовилась від абсолютів, зосередивши увагу на доступному для сприйняття та пізнання; вивела на перший план суб'єктивну реальність, фактично усунувши проблему співвідношення об'єкта та суб'єкта; філософські положення та висновки у ХХ ст. більше спрямовувались не на пошуки готових чи остаточних висновків, а на інтелектуальне освоєння та проблемне окреслення найперших ділянок того, що можна назвати людською реальністю. Врешті наприкінці ХХ ст. стає можливим і таке, наприклад, її розуміння: *"Філософія може бути технікою встановлення співмірності між душею та світом, способом засвоєння світу, створення його прийнятним для людського у ньому розташування у формах, досяжних розумінню, переживанню, інтуїції та містичному осяянню"*.

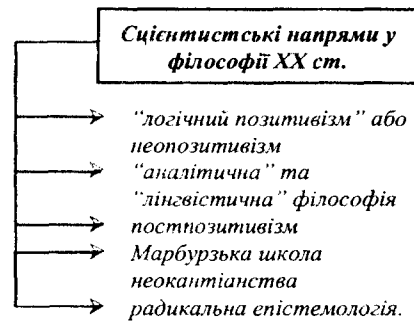

На ґрунті тісної інтеграції між філософією та мистецтвом, з одного боку, виник жанр *філософської (або інтелектуальної) літератури*, а, з іншого боку, – жанр *філософської есеїстики*, яку інколи досить складно відрізнити від літератури. Так само виникли, наприклад, *концептуальні живопис і графіка, філософське кіно* і т.п. На межі філософії і науки функціонує сучасна *аналітична філософія*, яка намагається будувати філософські твердження засобами математичної логіки або логізованої лінгвістики. Отримали свій розвиток у ХХ ст. і жанри інтеграції філософії та релігії, філософії та різного роду езотерики.

* Отже, філософія ХХ ст. постає перед нами як явище складне, розмаїте, активно-дійове та досить органічно вписане у сучасні культурно-історичні процеси.

9.2. Сцієнтистські напрями у зарубіжній філософії ХХ ст.

У ХХ ст. наука досить швидко та впевнено перетворилась на один із провідних чинників суспільного життя. Впливаючи перш за все на виробництво, вона поступово почала втручатися і в усі інші сфери суспільного життя: в медицину, мистецтво, побут, комунікацію. Заперечувати, не помічати цей вплив було просто безглуздо. Навпаки, ціла низка напрямів філософії вважала за необхідне включитися у цей переможний та всеохоплюючий рух, розглядаючи себе необхідним доповненням до розгортання конкретно-наукових студій. У своїй більшості ці напрями всіляко підкреслюють позитивні сторони наукового прогресу, ратують за розвиток науки, і тому вони отримали назву "сцієнтизму" (з англ. – "sciens" – наука) або, точніше, сцієнтистських напрямів.

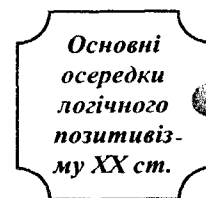

На початку ХХ ст. більшість таких напрямів у цілому поділяла ще новоевропейські переконання, підкріплені у ХІХ ст. міркуваннями О. Конта, у тому, що справжнє знання може бути тільки науковим; відповідно, і філософія справді може бути вартою чогось лише за умови, що вона також стане науковою, тобто органічно ввійде у сукупність наук. Але для того, щоб це здійснилося, необхідно змінити як предмет, так і методи філософії.

✱ Вважалося, що предметом філософії повинні бути науковчення, тобто вчення, яке чітко гизначить особливості та сутність науки, буде свідомо розробляти методологію наукового пізнання, а за власними методами філософія не повинна суттєво відрізнятись від інших наук; принаймні, вони повинні бути точними, такими, що можуть бути широко використаними та піддаються перевірці (це переконання на початку ХХ ст. поділяли Е. Гуссерль, Л. Вітгенштейн, Б. Рассел та ін.).

Отже, перш за все слід чітко відділити науку від всіх інших, недостовірних видів знань. Це завдання у філософії ХХ ст. намагалися виконати представники так званого "логічного позитивізму" або неопозитивізму.

"вієдєнський гурток" на чолі з М. Шліком (1882 – 1936)

англійський неопозитивізм, представлений іменами Л. Вітгенштейна (1869 – 1951) та Б. Рассела (1872 – 1970)

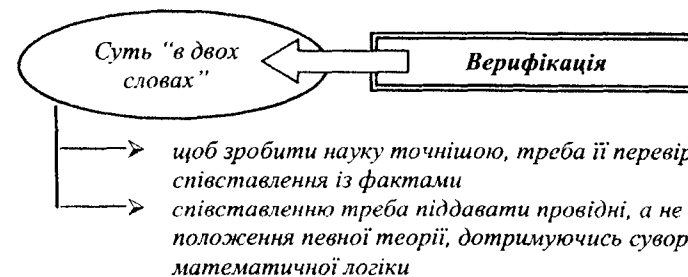
Львівсько-Варшавська філософська школа К. Твардовського (1866 – 1938).

Програмні положення неопозитивізму були сформульовані у працях М. Шліка, Л. Вітгенштейна, Б. Рассела та деяких представників Львівсько-Варшавської школи (Я. Лукасевич, С. Лєсьєвський, А. Тарський). М. Шлік сформулював засади процедури під назвою "верифікація" – перевірка на істинність.

Моріц ШЛІК

Верифікація передбачала таку послідовність дій: виділення провідних положень певної теорії; зведення їх до простих, далі неподільних "атомарних суджень"; виділення у реальності таких само "атомарних фактів"; співставлення "атомарних суджень" із "атомарними фактами"; обґрунтування отриманих результатів.

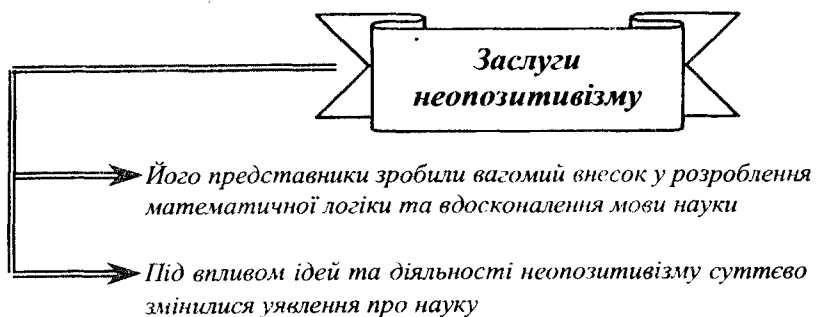
Передбачалося, що встановлення відповідності суджень фактам засвідчить істинність відповідних положень, суперечність – хибність, а неможливість співставлення постане основою для оцінки певних положень як безглузких.

На початку 20-х років був виданий твір Л. Вітгенштейна "Логіко-філософський трактат", який був сприйнятий Б. Расселом в якості концептуально-теоретичної засади для всієї сцієнтистської філософії. В "Трактаті" стверджувалося, що дійсність являє собою не більше, ніж сукупність фактів та подій, які можна фіксувати та передавати за допомогою мовної діяльності.

Якщо ми прагнемо точності знання, то повинні прагнути і точності використання мови. Точна мова – це мова наукової термінології, що відповідає вимогам математичної логіки.

Проте практична спроба здійснити верифікацію хоча б найпростіших наукових теорій закінчилася невдало. Поступово почала викреслюватися думка про те, що науку та наукові теорії не можна звести до фактів та логіки, що вони являють собою значно складніше утворення. Неопозитивізм же намагався відстоювати свої позиції введенням нових ідей: або ідею послабленої верифікації, або ідею фальсифікації, або – конвенціональності.

Ідея фальсифікації пропонувала вважати, що наукове знання не є завершеним, а тому у певному конкретному виявленні воно може бути піддане певному спростуванню; ненаукове знання спростувати неможливо (*К. Поппер*). *Конвенціоналісти* вважали, що вихідні положення науки усталюються тоді, коли їх згідна прийняти переважна більшість науковців (“конвенція” – угода). На перший погляд, загальний результат діяльності неопозитивізму виявився негативним, проте це не зовсім так.

! Сьогоднішнє розуміння науки, яке сформувалося багато в чому завдяки діяльності неопозитивістів, розглядає її як сукупність інтелектуальних засобів, покликаних оптимізувати наші взаємини із дійсністю, а не як картину дійсності.

Стало зрозумілим, що наука включає в свій зміст такі елементи, які не можна зіставити із фактами. Це, наприклад:

- *ідеалізовані об'єкти (ідеальний газ та ін.),*
- *певні принципи (наприклад, принцип простоти),*
- *положення, що фіксують особливості людської інтелектуальної діяльності.*

Традиції неопозитивізму розвивалися далі в межах так званої *аналітичної філософії*, яка існує і по сьогодні; на початку 70-х років ХХ ст. виникла течія, умовно названа *постпозитивізмом* (“після позитивізму”, або “пізній позитивізм”). Представники постпозитивізму, вважаючи науку складним

явищем, почали доводити, що вона історично розвивається, що на неї чинять впливи соціальна історія, культура, особистості вчених (*Т. Кун, І. Локатос, М. Полені, П. Фейєрабенд та ін.*).

Найбільш авторитетними представниками Марбурзької школи *неокантіанства* були *Г. Коген* (1842-1918) та *Е. Кассієр* (1874-1945). Обидва вони присвятили значну частину своїх праць дослідженню вихідних засад наукового пізнання. *Г. Коген* виділяв три види інтелектуальної діяльності: *теоретичну* (наука) *практичну* (етика) *естетичну* (мистецтво), але вважав, що в основі їх всіх лежить інтелектуальне конструювання предмету. *Е. Кассієр* переконливо доводив, що самі по собі факти не вирішують долю наукової теорії, навіть якщо вони суперечать останній. Теорія може змінитися лише тоді, коли будуть помічені суперечності в її внутрішній будові. Тоді виникне потреба усунути ці суперечності шляхом конструювання нових предметних визначень дійсності, але це, врешті, приведе до іншого бачення і теорії, і реальності. В подальшому ситуація буде повторюватися, але її результатом буде суттєве збагачення того предметного змісту, який ми будемо бачити в дійсності.

* Врешті *Е. Кассієр* дійшов висновку, що вирішальна роль у людському відношенні до дійсності належить символічній діяльності, і назвав людину “*Homo symbolicus*” (*Людина символізуюча*).

Представники “*радикальної епістемології*” (*Е. Глазерсфельд, У. Матурана та ін.*) вважають, що людські знання постають за суттю інтелектуальним конструюванням; їх завдання полягає не у представленні реальності, а в її творенні на основі внутрішнього структурування інтелектуальної діяльності. Єдиним чинником знання постає анатоμο-фізіологічна будова людини, її потреба в оптимальному функціонуванні. Проте в такому підході вже зникає різке розмежування наукового та ненаукового знання. Слід сказати, що і в межах неопозитивізму в другій половині ХХ ст. це розмежування було послаблене. Так, *Л. Вітгенштейн* врешті почав аналізувати буденну мову, стверджуючи, що філософія є ніщо інше, як критика мови.

* З позиції традицій нашої культури (східноєвропейського типу) може видатися надмірним таке акцентування мовного аспекту людської інтелектуальної діяльності. Проте воно реально підводило до сучасних інформаційних технологій. А з іншого боку воно виправдовувалося прагненням зайняти у вивченні пізнання суто об'єктивістську позицію: бо реально наука є знаковою діяльністю, і, значить, її об'єктивне вивчення передбачає певну, точно фіксовану процедуру спів-

ставлення однієї спостережуваної реальності (реальності фактів) із іншою, також спостережуваною реальністю (реальність текстів та знакових структур).

9.3. Напрями антропологічного спрямування

Другим за значущістю, впливом та авторитетом, а за поширенням, може, й першим напрямом філософії ХХ ст. постає філософське осмислення людини. Проблема людини у цьому столітті набула особливої гостроти на тлі світових воєн, інтенсифікації міжнародних контактів, боротьби за права людини та ін. За словами *М. Шелера*, одного із засновників філософської антропології, у ХХ ст. людина вперше опинилася в ситуації, коли вона остаточно загубила себе, тобто перестала себе розуміти і бути впевненою хоча б в якихось своїх необхідних якостях.

Основні течії
антропологічного
напрямку філософії
ХХ ст.

екзистенціалізм
філософська антропологія
персоналізм
фрейдизм
неофрейдизм

У ХХ ст. відбулось своєрідне переосмислення проблеми людини у філософії, або й навіть її перше надзвичайно гостре осмислення саме у плані намагання з'ясувати, що, власне, робить людину людиною. Сталось так, що основні течії антропологічного напрямку сформувались у ХХ ст. Це *екзистенціалізм*, *філософська антропологія*, *персоналізм*, певною мірою – *фрейдизм* та *неофрейдизм*; їх парадигми окреслились достатньою мірою у 20-і – 40-і роки.

Екзистенціалізм формувався під суттєвим впливом іншої філософської теорії, яка виникла на початку ХХ ст. – *феноменології* *Е. Гуссерля* (1859-1938). За своїм змістом феноменологія займає проміжне становище між сциєнтистською методологією та антропологією і культурологією. У першій половині ХХ ст. феноменологія була досить поширеною і навіть модною філософією. *Е. Гуссерль*

Едмунд
ГУССЕРЛЬ

підкреслював, що ми завжди маємо справу з *феноменом*, тобто з тим, що нам надано, що перед нами з'явилося ("феномен" із давньогрецької – явище, з'явлення). Чи існує щось поза феноменом – питання некоректне, адже свідомість принципово нездатна мати справу з чимось, що не сприйнято нею. А сприйняте і є феномен. Якщо це так, то слід усі наші судження будувати лише на основі дослідження феноменів.

* *Е. Гуссерль* міркує так: феномен наявний у свідомості; отже, він у ній вибудований. Оскільки дії свідомості є для неї самої прозорими, вона може відновити ті найперші власні акти, якими вибудовувався перший "ейдос" (образ та внутрішній сенс) предмета. Коли така процедура очищення дій свідомості від усього зайвого, привнесеного у феномен звичками, наявними поясненнями світу і т. ін., буде здійснена (*Е. Гуссерль* назвав її "феноменологічною редукцією"), ми отримаємо смислову основу предмета. *Е. Гуссерль* вважав, що така основа є єдино надійним і остаточною знанням, адже, забравши це із свідомості, ми просто залишимо її порожньою. Отже, найперший та неподільний предметний зміст свідомості є вічним, незмінним і у плані значущості – найнадійнішим знанням, віднайдення якого дасть можливість розв'язати цілу низку наукових проблем.

* Пізніше феноменологію почали запроваджувати у різні сфери людської діяльності; наприклад, у сферу мистецтва, бо мистецтво безсумнівно має справу перш за все та переважно із феноменами. Так само широке використання знайшла феноменологія у культурології, соціології та політології; зокрема, в останній її методи використовують задля створення політичного іміджу (образу) різного роду політичним діячам.

Представники та засновники екзистенціалізму витлумачили феномен принципово інакше: якщо феномен — це єдине, що нам надане як реальність, то у справжній зміст феномену слід залучити всю багатобарвність людської суб'єктивності і прагнути не стільки очистити феномен, скільки прийняти його в усьому його багатстві та неповторності.

Найбільшого розвитку та поширення ідеї екзистенціалізму здобули у Німеччині, Франції, Італії, частково – у Японії.

Засновником філософії *екзистенціалізму* вважають німецького філософа, колишнього асистента *Е. Гуссерля*,

Мартін
ХАЙДЕГГЕР

М. Хайдеггера (1889-1976), хоча сам він так не вважав і навіть називав свою філософію інакше – “*фундаментальна онтологія*”. Проте у центрі його роздумів, безумовно, знаходилась людина.

Присутній був у М. Хайдеггера і інший, принципово важливий для екзистенціалізму момент: *розглядати людину не ззовні, не як об’єкт спостереження та вивчення, а із середини її феноменального світу*. За М. Хайдеггером, існує принципова відмінність між людиною та іншими речами й явищами: коли ми питаємо про якусь річ, нам вказують на деяку іншу, наприклад: *Що є дерево? – Дерево є рослина. Що є рослина? – Це є вид органічних процесів і т. д.* Але коли ми питаємо про людину, то в якому б відношенні вона не перебувала, вона ніколи не виходить із самого цього відношення, перебуваючи у його центрі, тобто всі людські відношення замикаються на неї.

Звідси випливає два наслідки:

- ① *людина є буттям, у самому становищі якого завжди стоїть питання про її буття, або ж її буття завжди постає під знаком запитання;*
- ② *людина є отвором у бутті у тому сенсі, що лише їй відкрите буття як таке, лише вона може ставити питання про буття та небуття.*

* Всі людські відношення передбачають буття, бо все, що б не постало перед нами, фіксується перш за все як те, що є. Проте саме буття не стоїть перед людиною у вигляді якогось окремого об’єкта, воно лише присутнє у будь-якому відношенні до будь-якого об’єкта, як модус цього відношення або як нескінченний та недосяжний горизонт людської предметності: коли ми рухаємося, ми бачимо, що горизонт є ось там, де ота вежа, але коли наближаємося до вежі, горизонт знову опиняється попереду. Буття постає перед нами як рух в часі (основна праця М. Хайдеггера – “*Буття і час*”).

На відміну від М. Хайдеггера, який розглядав людину у фундаментальній єдності із буттям, французький екзистенціаліст

Жан-Поль САРТР

Ж.-П. Сартр (1905-1980) зосередився виключно на людині, її внутрішньому самовідчутті та переживанні свого буття. Сартр також виходив із ідеї феномена, із факту початкової наданості нам того, що врешті ми називаємо світом. Проте цей початковий феномен миттєво починає трансформуватися нашою свідомістю, бо саме вона його членує, визначає, ставить у певні відношення,

тобто піддає певним запереченням.

За Сартром, людина є таким буттям, через посередництво якого у світ приходять ніщо (основна праця Ж.-П. Сартра – “*Буття і ніщо*”); поза людиною, в природі, одне буття завжди переходить в інше, а для людини існує як буття, так і небуття. Це значить, що людина не живе лише наявним та наданим, а це, у свою чергу, значить, що вихідною властивістю людини є свобода.

* Саму себе, як реальність, людина також віднаходить у цьому світі (наприклад, коли починає себе усвідомлювати), тому існування передує сутності, а ось останню, власну сутність, людина створює через свободу та вибір. За Сартром, не існує сили, яка б змусила людину діяти (чи жити) тільки певним чином; у кінцевому підсумку, що б не відбувалося, людина сама обирає, що прийняти, що відкинути, куди далі рушити у житті.

Смерть Ж.-П. Сартра оцінює негативно, як припинення вибору та свободи. Але він вважає її суттєвим чинником життя. Чому люди не реалізують своєї свободи? Є дві цьому причини:

- ① *страх смерті змушує людину ховатися від неї, живучи “як всі”;*
- ② *свобода вимагає відповідальності, бо коли ти дієш від себе, а не за вказівкою, або не так, як всі, треба мати сміливість взяти на себе відповідальність за всі можливі наслідки таких дій. Слід також додати, що Ж.-П. Сартр, окрім того, що він був філософом, був ще й активним громадським діячем (у 1969 р. відвідав СРСР, був у Києві та Львові) та знаменитим письменником – лауреатом Нобелівської премії.*

Інший французький філософ-екзистенціаліст і також знаменитий письменник *А. Камю* (1913-1960) створив свій варіант філософського осмислення переживання людиною свого буття; його філософія змальовувала буття людини як "буття в абсурді", причиною якого поставала вся ситуація самовідчуття людини сучасної цивілізації.

Ця людина зрелася абсолютів, але якщо б і хотіла в них вірити, все одно ніде їх не знаходить. *А. Камю* ностальгічно пише про те, що відкриття серед всіх мінливостей сущого якогось єдиного закону, який би пояснив як дійсність, так і людське мислення, привело би людство до такого блаженства, якого воно ще не відало. Але такого закону немає, а у відносному світі будь-які принципи стають також відносними: все втрачає виправдану міру, а, отже, панує абсурд. Але в ситуації абсурду є все ж дещо відносно сталого – це сама людина. Людині в цьому світі немає на що сподіватися, окрім себе самої, – так філософія *А. Камю* із песимістичного абсурдизму переходить у трагічний оптимізм. Так, людині немає на що сподіватися, проте в самій собі вона може знайти силу протистояти абсурду, відносності, безнадії. Тому в своєму есе про *Сізіфа* філософ пише, що єдиним найпершим питанням філософії може бути лише питання про самогубство, яке він формулює так: чи варте життя того, щоби бути живим? Це питання кожна людина може вирішити лише сама наодинці із собою. В знаменитому романі "*Чума*" *А. Камю* описує цілу низку героїв, які, не знаючи, звідки та чому нагодилась на місто чума, не знаючи, чи зможуть вони її перебороти та вижити, діють усупереч безнадії, покладаючись виключно на своє внутрішнє відчуття життя.

● *Окреслені ідеї основних представників екзистенціалізму мали великий вплив на громадську думку середини та другої половини ХХ ст., на мистецтво, навіть політику. Ця філософія справді поставила людину обличчям до найперших питань життя, зробивши внутрішній світ людини єдиним вихідним пунктом для розуміння всіх аспектів життя. У кінцевому підсумку ця філософія закликала людину бути гідною своїх власних якостей, боротися за свою гідність та збереження своєї індивідуальності. Тому й не дивно, що ідеї екзистенціалізму надихали багатьох людей в роки другої світової війни.*

Окрім згаданих філософів до екзистенціалістів належали *М. Мерло-Понті, Г. Марсель, Н. Аббаньяно, М. де Унамуно, Х. Ортега-і-Гасет* (у певний період творчості). Під значним впливом екзистенціалізму перебувало багато діячів мистецтва; це, наприклад: письменники *К. Абе, Х. Кортасар, А. Моравія, К. Ое, М. Фріш*, кінорежисери *А. Бресон, І. Бергман, А. Тарковський*, художник *П. Пікассо* та ін.

Іншою течією цього напрямку була *філософська антропологія*, яку заснував *М. Шелер* (1874-1928). Згодом вона набула багатьох прихильників, серед яких відомі *А. Гелен* (1904-1976), *Е. Ротхакер* (1888-1965), *Г. Плеснер* (1892-1985). Представники антропології наполягали на тому, що найпершим об'єктом філософського дослідження повинна бути людина, проте людину слід розглядати та вивчати всебічно, в усіх її проявах та характеристиках, залучаючи до її розуміння результати багатьох наук.

Макс ШЕЛЕР

М. Шелер (основна праця – "*Становище людини у космосі*") вважав, що людина постає унікальним явищем світу, оскільки лише вона прилучена до буття як такого. Наслідком такого прилучення постає людська орієнтованість на цінності: людина перш за все є носієм цінностей, а це значить, що її первинним відношенням є відношення позитивне. Воно проявляється у ставленні до інших, найвищим проявом якого постає любов, бо любов – це унікальна зустріч із іншим, рівним тобі буттям, і входження із ним у співзвучність.

За *М. Шелером*, найвищою любов'ю є любов до Бога, оскільки лише в ній знаходить повний прояв унікальність людини, її відношення до буття та ціннісні засади. Проте в реальному житті вищі людські цінності скоріше виявляють себе безсильними, а звідси випливає основне завдання людського життя – поєднати духовне із силою життя.

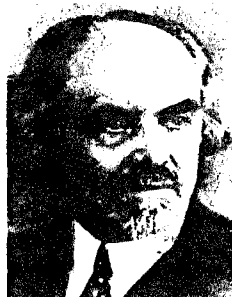
А. Гелен (основна праця – "*Людина. Її природа та її становище у світі*") прийшов до висновку, що вихідною особливістю людини постає її недостатність та незавершеність, тобто її непристосованість до виживання на основі біологічних завдатків. Цю недостатність людина компенсує, створюючи культуру: через неї людина надолужує природну обмеженість та досягає відкритості для себе світу. Але історично культура тяжіє до раціоналізації, що веде до втрати людської єдності зі світом. Звідси випливає завдання: повернутися до коренів культури, де панують безсвідомо вітальні сили.

Г. Плеснер називав людину найбільшою таємницею буття, бо людина ніде не знаходить свого завершення і прагне ви-

ходити за всі й всілякі межі. Проте вона є принципово ексцентричною і тому знаходить своє вираження у тілесності – як тілесності створених нею речей, так і в культивуванні власної тілесності.

Е. Ротхакер, поділяючи багато ідей своїх однодумців, наполягав на тому, що вирішальним чинником буття людини як особи є культуротворення. Він розглядав культуру як відповідь людини на виклик природи. На його думку, культура – це той шар, який людина вичленовує із світу в якості “духовного ландшафту”, бо в основі культури лежать людське переживання свого життя та мова.

* До безумовних надбань філософської антропології ХХ ст. слід віднести акцентування виключного значення проблеми людини для сучасного суспільства та філософії (в тому числі – переконливе доведення втрати людиною ХХ ст. надійних орієнтирів свого самоздійснення), а також намагання включити в осмислення людини всі її властивості, здатності та прояви.

Микола
БЕРДЯЄВ

Персоналізм, наступна течія антропологічного спрямування, на відміну від антропології наполягав на тому, що вирішальним для людини є не якісь її властивості, а те, що вона є особа (лат. – “persona”), точніше – особистість. Яскравими представниками персоналізму були французький філософ *Е. Муньє* (1905-1950) та російський філософ *М. Бердяєв* (1874-1948), хоча корені цієї течії сягають у ХІХ ст., до деяких німецьких та американських філософів.

Е. Муньє вважав, що особистість – це прояв вищої, абсолютної духовної сутності в людині. Як особистість, людина не знає ніяких меж і перебуває у постійному творчому становленні, яке є різновидом включеності (заангажованості) в буття. Муньє закликав до оновлення суспільства шляхом оновлення, а, точніше, відродження особистості. Тому все, що сприяє розвитку особистості, було прийнятним для персоналізму. Більше того, він наполягав саме на необхідності жити та позитивно засвоювати різні культурно-історичні та філософські надбання саме тому, що вони можуть постати надбаннями особистості.

М. О. Бердяєв у категоричній формі декларував те, що лише особистість може нам пояснити, чим є людина, а не навпаки. Особистість же є абсолютна,

тобто божественна духовна одиниця, а тому вона у вихідній своїй якості постає як абсолютна свобода, тобто свобода геть від усього, у тому числі й від Бога, бо і у відношенні до Бога особистість має можливість визначитися сама. Відчуті в собі особистість, зрозуміти та оцінити її, – все це значить перейти в особливий, творчий режим буття. Проте найбільше закабляє людину матеріальне, тому, на думку *М. О. Бердяєва*, матеріалізм та різного роду реалізм є найбільш небезпечними та ворожими людській особистості позиціями.

Важливу роль у формуванні сучасного погляду на людину відіграв у ХХ ст. *фрейдизм*. Його засновником був австрійський психіатр *З. Фрейд* (1856-1939). Ідеї *З. Фрейда* викликали і викликають суперечливе до них ставлення; досить розбіжними постають і їх оцінки. Проте сьогодні можна впевнено сказати, що *Фрейду* належить не лише відкриття, а й докладне дослідження явища несвідомого в людській психіці. Сам термін “несвідоме” був відомий ще з ХVІ ст. (його використовували, зокрема, *Ф. Шеллінг* та *Г. Герель*), проте яка реальність приховувалась за ним, залишалось невизначеним.

Зігмунд ФРЕЙД

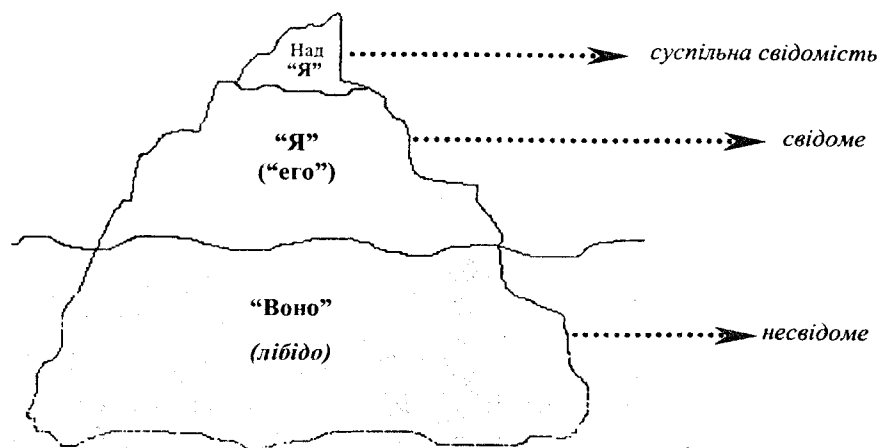
Вивчаючи різного роду неврози, *З. Фрейд* прийшов до висновку, що вони зумовлені дією досить потужного шару людської психіки, потужного, проте невидимого, прихованого; цей шар психіки він і назвав несвідомим. У класичному фрейдизмі (а в діяльності *З. Фрейда* виділяють три окремі періоди) вважається, що за своєю будовою людська психіка нагадує айсберг: найбільша, прихована, але і найпотужніша частина – це несвідоме; за змістом це є прояви у людській психіці найперших та найпотужніших інстинктів життя. Ці інстинкти сягають коренями ще в передсихічні процеси, тому вони несвідомі і не можуть мати у свідомості адекватного виявлення. Видима частина “айсбергу” складається із двох частин:

- *свідоме*, тобто контрольоване станом бадьорої психіки;
- *надсвідоме* – те, що привнесене у людську свідомість культурними нормами та нормами соціального життя.

Основним поняттям у вченні *З. Фрейда* є “несвідоме” як специфічний об’єкт глибокого психологічного і соціально-філософського дослідження. Несвідоме невидиме, але воно присутнє у психіці й відіграє величезну роль у життєдіяльності кожної людини.

Фрейд зміг проникнути в "темні" пласти і закутки духовного світу людини, на що практично не звертав уваги філософський раціоналізм Нового часу.

Топографічна структура психічного апарату людини

* Несвідоме З.Фрейд називає "Воно", оскільки його дія є безособовою, анонімною; свідоме – "Я", а надсвідоме – "Над-Я". Несвідоме постає в концепції З.Фрейда найпотужнішим та вирішальним чинником людської психіки з однієї простої причини: його зміст формувався мільярди років, у той час, як свідомі частини психіки – лише кілька десятків років. У зміст несвідомого, за З.Фрейдом, входять перш за все два найпотужніші інстинкти: "Лібідо" (або "Ерос") – сексуальний інстинкт, та "Танатос" – інстинкт смерті й руйнування. Все живе повинно вмирати та народжуватись, тому воно водночас прагне до самопродукування та знищення вже наявного.

Проте ці найперші інстинкти суперечать культурі, яка, на думку З.Фрейда, постає системою певних заборон ("табу"): інстинкти бажають того, що заборонено культурою та нормами соціального життя. Через це людське "Я" опиняється у ситуації "між молотом та ковадлом":

- ☹ з одного боку, на нього тиснуть страшні за силою та нездолені за прямою реалізацією інстинкти;
- ☹ з іншого боку, – соціально-культивовані правила і норми.

Страшна внутрішня напруга здатна зруйнувати людську особистість, тому треба знайти способи "розвантаження" психіки. З одного боку, суспільство завжди припускало існування деяких "дозволених форм недозволеного"; за Фрейдом, це є оргії давніх культів, деякі свята (наприклад, купальська ніч), танці, балет, показ мод та ін.; з іншого боку, існують форми "сублімації" – непрямого вивільнення – енергії несвідомого, наприклад, малювання оголених тіл, писання кримінальних романів та ін. Проте, коли справа доходить до зривів, і людина сама вже не може із ними впоратись, треба вживати процедуру психотерапії – шляхом розпитувань, бесід, вільних асоціацій знаходити спосіб вивільнити, легалізувати заблоковану силу, хоча б, наприклад, у словах. Вчення фрейдизму інколи називають психоналізом, і це тому, що Фрейд ретельно розробляв методику ідентифікацій проявів несвідомого, наприклад, у сновидіннях, у невимушених обмовках та ін.

Вплив фрейдизму на світову громадську думку у 20-30-ті роки XX ст. був величезний; вчення З.Фрейда, що поширювалось вже на початку століття, сприяло розгортанню так званої "сексуальної революції". Найважливішим постає те, що воно вже неспростовно доводило: людину та її поведінку не можна звести до розумових розрахунків, що в цілому людина постає значно складнішою, ніж це видавалося класичній культурі. У той же час варто відзначити, що надмірне акцентування дії в психіці людини перш за все та переважно сексуального інстинкту, викликало з боку багатьох вчених та мислителів негативну оцінку.

Вже найкращі учні та послідовники З. Фрейда, зокрема, К.-Г. Юнг (1875-1961), А. Адлер (1870-1937) та Е. Фром (1900-1980) не погодились із таким акцентуванням і дали своє трактування сутності несвідомого. Зокрема, К.-Г. Юнг, виходячи із тези про те, що несвідоме характеризує корені людської психіки, які сягають засад суцього взагалі, вважав його найпершим виявленням формотворення у вигляді символізацій. Тобто людську здатність творити символи, наділяти їх невимірними глибинами, а також і розуміти їх він прямо зводив до дій несвідомого. Такою здатністю К.-Г. Юнг наділяв не індивідуальну психіку, а колективне психічне життя, тому ввів у науковий обіг поняття "колективного несвідомого"; останнє продукує цілу низку таких константних (сталих) психічних структур, які потім пронизують собою майже всі форми певної культури.

* Отже, ключ до розуміння певної культури лежить у її вихідних символах, в яких дослідник повинен виявити оті сталі формотворчі структури, що їх К.-Г. Юнг назвав "архетипами" (первинними, початковими типізуючими структурами; термін, що зустрічався вже в Августина). Сприйняття архетипів постає вирішальною засадою сприйняття певної культури та входження в її духовний зміст, а свідоме культуротворення передбачає виведення у сприйняття нових форм виявлення архетипів, або хоча б їх використання.

А. Адлер вважав, що провідним мотивом дії несвідомого постає непереборне прагнення самоствердження (як наслідку людської природної недостатності); отже, основне у несвідомому – це воля до влади, а остання вже знаходить свої найрізноманітніші прояви то у вигляді культуротворення, то у вигляді бажання опанувати жінкою (чи чоловіком), то у прагненні політичного лідерства.

Е. Фром намагався пов'язати дію несвідомого, як і всієї людської психіки взагалі, із соціальним життям та суспільними стосунками: тут людина здобуває людські якості та намагається самоутверджуватись. Проте, внаслідок існування непереборної суперечливості між розумом та інстинктами, людина завжди відчуває свою незавершеність, що і постає провідним мотивом її дій.

* Таким чином, можна констатувати, що класичний фрейдизм та вчення неофрейдизму в цілому окреслили як природу, так і основні сфери проявів несвідомого, пов'язавши його із людською вкоріненістю у глибинні засади буття та у людські індивідуальні та соціальні стосунки. У несвідомому знаходить своє виявлення енергія буття до самопроявів та самозасвідчення, яка вводить людину у складні аспекти власного самоусвідомлення та взаємин із іншими людьми. В цілому ж філософські течії антропологічного напрямку досить глибоко і виразно окреслили ту ситуацію, в якій людина ХХ ст. себе проявляла та усвідомлювала.

9.4. Культурологічні та історіософські напрями у філософії ХХ ст.

У філософії ХХ ст. авторитетними та впливовими були ті течії, які намагалися осмислювати суспільство, суспільну історію та соціальні проблеми: адже у ХХ ст. історія не лише по-

чала рухатися прискореними темпами, а й ускладнилася такою мірою, що поза філософським її охопленням як цілісного явища навряд чи могла бути вивченою із достовірністю.

На самому початку ХХ ст. була видана книга німецького філософа та культуролога О. Шпенглера (1880 – 1936) "Занепад Європи", під суттєвим впливом якої перебуває по сьогодні вся європейська соціальна думка. О. Шпенглер виклав у цій книзі власну концепцію культури та історії.

Концепція культури та історії О. Шпенглера

- ☒ історія людства являє собою сукупність співіснуючих культур
- ☒ кожна культура є замкненою або локальною, непроникнутою зовні, базується на душі певного народу, який її творить
- ☒ усі без виключення прояви певної культури містять в своїй основі якийсь єдиний "профеномен", тобто перше формотворення
- ☒ "профеномен", якщо його відкрити, постає відмичкою для поглибленого розуміння будь-яких явищ певної досліджуваної культури
- ☒ культура – це цілісне утворення; вона являє собою своєрідний універсум буття
- ☒ кожна культура проходить 4 періоди свого життя: весну, літо, осінь, зиму, тобто вона спочатку іде вгору, але досягнувши вершини, починає занепадати (зокрема, коли переходить у стадію цивілізаційного розвитку)

* В основі європейської культури, на думку О. Шпенглера, лежить світ античної культури з її так званним "аполонівським духом", тобто з її прагненням до ясності, чіткості, гармонійності. Проте від епохи Відродження у ній починає домінувати так званий "фаустівський дух" – дух невизначеного прагнення до вищого, більшого, ефективного. Цей дух веде до наживи, продукування, і він, на думку О. Шпенглера, веде Європу до занепаду і загибелі. Шпенглер вважав, що Європу можна врятувати за умови, що на перший план у її розвитку вийдуть ті народи, які ще не реалізували свій творчий потенціал. Перш за все цю місію може виконати Пруссія, проте, за О. Шпенглером, мають культуротворчий потенціал і слов'янські народи. Як би там не було, але твір О. Шпенглера мав великий резонанс; можна сказати, що після нього думка про кризовий стан європейської культури стає чи не найбільш обговорюваною.

Певні корективи у європейське розуміння культурно-історичного процесу внесла книга "Дослідження історії" англійського

історика А. Тойнбі (1889–1975): тут автор наполягав на тому, що історія постає як єдність і сукупність певного числа (21) цивілізацій. Що таке цивілізація?

* Згідно з А. Тойнбі, історія людства являє собою не сукупність фактів, а прояв неперервності процесів життя, яке набуває конкретних форм як відповідь на виклик з боку умов та обставин, за яких воно здійснюється; такими конкретними формами проявів життя і постають цивілізації. В їх основі лежить продукування кращою частиною суспільства певних сенсів та цінностей, що найбільш щільно концентруються у певного типу релігіях, отже, тип цивілізації та релігія постають взаємопов'язаними явищами.

Тойнбі також вважає, що цивілізації можуть вичерпувати свій творчий потенціал, і це відбувається тоді, коли духовна еліта вироджується, а на перший план в суспільних процесах виходить ділова еліта; при цьому релігія втрачає свої духовні прагнення. На відміну від О. Шпенглера, А. Тойнбі вважав, що цивілізації перебувають між собою у більш тісних зв'язках, які можуть поставати не лише у вигляді історичного співіснування (хоча цей тип зв'язку і домінує), а й у вигляді історичного наслідування.

* Згідно з А. Тойнбі, європейська цивілізація переживає кризові явища, проте задля їх подолання необхідно повернутися до найперших духовних цінностей, тобто певною мірою повернути релігії належне місце у суспільному житті через творення єдиної світової релігії.

Досить великого значення у ХХ ст. набули різноманітні концепції *технічного детермінізму*, тобто концепції, згідно з якими хід суспільної історії визначається розвитком науки, техніки та технології. Це, безумовно, пов'язане із тим значенням, якого набули у ХХ ст. означені чинники суспільного життя. Проте у ХХ ст. їх трактування могли поставати як позитивними (тоді подібна позиція позначалась як *технократизм* – влада техніки), так і негативними (*технофобія* – страх перед технікою).

Представники технократичного підходу (У. Ростоу, Дж. Гелбрейт, Д. Белл та ін.) стверджують, що переможну ходу технічного прогресу вже ніхто і ніколи не зможе зупинити і що техніка в цілому відіграє позитивну

роль у розвитку суспільства. Безумовно, наявні й її негативні прояви, проте вона і лише вона сама зможе їх подолати або нейтралізувати (техніка – двосторонній меч). Представники технократичного підходу розробили та запустили у широке використання поняття “*постіндустріального суспільства*”, яке, на їх думку, являє собою новий стан суспільства, де на основі технічного прогресу встановляться безконфліктні суспільні відносини, буде досягнутий новий рівень матеріального забезпечення та інтелектуального життя.

Наприкінці ХХ ст. найбільш відомим представником цього напряму постає американський соціолог А. Тоффлер, що розробив концепцію так званої “*третьої хвилі*”: історія людства пройшла через *сільськогосподарську* (перша хвиля), *індустріальну революцію* (друга хвиля) і у 60-і роки ХХ ст. вступила у період третьої хвилі – *технологічної революції*, наслідком якої було виникнення технотронного, постіндустріального суспільства; для останнього є характерними: → *нові відносини із природою, оскільки через запровадження найновітніших генних та інформаційних технологій людська діяльність вже не буде руйнувати природу*; → *перетворення інформаційних процесів у найперший засіб людської діяльності*; → *реалізація нових можливостей для інтелектуальної діяльності та ін.*

Представники технофобії (Л. Мемфорд, Т. Адорно та ін.) наполягають на тому, що технічний прогрес веде людство до загибелі чи то внаслідок екологічної катастрофи, чи то внаслідок духовної деградації, оскільки, на їх думку, кожний крок вперед у розвитку техніки приводить до появи нових, значно складніших проблем, що, врешті, і знищать людство.

Серед сучасних концепцій філософії історії варто згадати також концепцію американського соціолога (російського походження) П. Сорокіна (1889–1968), якого вважають одним із “*батьків*” сучасної соціології та філософії історії. П. Сорокін вважав, що суспільні процеси базуються на діяльності людей, які мають подвійні – матеріальні та духовні прагнення, на основі яких в історії діють найперші групи чинників: *несвідомих* (інстинкти), *біосвідомих* (пов'язаних із задоволенням вітальних потреб – голоду, спраги та ін.) та *соціосвідомих*. Проте саме суспільних якостей усім процесам життя надають останні чинники, що продукують значення, норми та цінності: саме вони стабілізують людські спільності на засадах певних культурно-ціннісних систем.

Серед культурно-ціннісних систем найперше значення для суспільного життя мають істина, добро та краса, що взаємно інтегруються у користі. Ці засади суспільного життя утворюю-

ють “інтегральну культурну надсистему”, яка може проходити історичний шлях від формування до розпаду. Розпад її зумовлюється підпорядкуванням духовно-культурних цінностей матеріально-чуттєвим, які врешті постають вже й не цінностями, а простими регулятивами людських дій. Сьогоднішня культура постає переважно як чуттєва, і тому вона приречена на розпад, проте може постати як переддень великої *ідеологічної* (заснованої на духовних ідеалах) *цивілізації*.

Цікавий погляд на історію запропонував у 50-і роки ХХ ст. необергсоніанець *Р. Зейденберг*: він вважав, що історія рухається від → епохи панування інстинктів до → епохи панування розсудку, тобто за суттю являє собою простий перехід між якісно відмінними станами основних чинників людської діяльності.

До напрямів культурологічного спрямування у ХХ ст. можна також віднести різноманітні варіанти *філософського структуралізму*, засновником і визнаним класиком якого є французький культуролог *К. Леві-Стросс* (нар. у 1908 р.).

* Структуралісти вважали, що в основі всіх свідомих актів людини лежать певні сталі структури (звідси – назва течії), які визначають не зміст, а лише внутрішню будову як дій свідомості, так і їх результатів (перш за все – культури). Пізнання означених структур відкриває шлях до розуміння підвалин тої чи іншої культури.

Сам *К. Леві-Стросс* зосередив увагу на дослідженні міфологічної свідомості, справедливо вважаючи, що вона, як початкова, містить в своїй основі певні вихідні для людської свідомості структурні утворення, які у подальшому розвитку історії не зникають, а лише трансформуються та доповнюються іншими. Вивчивши колосальну кількість міфологій та міфологем, *К. Леві-Стросс* прийшов до висновку, що в основі міфологічної свідомості лежить механізм опосередкування – медитації: людська свідомість перш за все фіксується та зосереджується на найбільш різючих та контрастних елементах свого сприйняття, проте, будучи нездатною їх органічно поєднати, вона намагається через низку опосередкувань звести їх до таких опозиційних пар, які для неї є більш прийнятними та зрозумілими. Наприклад, життя та смерть зводяться до єдності війни та миру, а останні – до сівби та жнив і т. ін.

* Дослідження *К. Леві-Стросса* дозволили краще зрозуміти природу цілої низки символів культури, а також пролили додаткове світло на сутність логічних операцій людського мислення.

Один з найбільш відомих послідовників класика структуралізму *М. Фуко* (1926–1984) зосередив увагу на вивченні вихідних структур, на яких базувалися знання та мислення епохи Нового часу; пізніше він цілу низку праць присвятив вивченню тих структурних ментальних утворень, які найбільше впливають на стосунки між людьми у суспільстві, в державі, в європейській культурі. Ці дослідження дозволили краще окреслити підвалини європейства як явища світової цивілізації.

Інший представник структуралізму – *Ф. Бродель* (1902–1985) написав кілька фундаментальних праць, присвячених вивченню структур повсякденної людської поведінки на матеріалі розвитку цивілізаційних процесів у Європі Нового часу, де продемонстрував, що певні структурні сталі людських уявлень про → час, про → суть економічного обміну, про → справедливий розподіл праці та винагороди за неї суттєво визначали не лише людську поведінку, а й організацію економічного життя та соціальних відносин. *Ф. Арієс* (1914–1984) за допомогою методів структурного аналізу дослідив історичні зміни в європейських уявленнях про смерть.

Дещо пізніше *Ж. Деррида*, якого інколи називають представником *постструктуралізму*, запропонував концепцію “*деконструкції*”, сутність якої полягає у своєрідному “демонтажі” мовних та текстових утворень культури з метою дістатися до їх найперших складових; наступне складання із подібних складових цілих та вихідних для аналізу утворень дасть, на думку *Ж. Дерриди*, можливість побачити і зрозуміти всю конструкцію більш прозоро та виразно. У кінцевому підсумку виходило, що первинними “блоками”, з яких складаються культурні знакові феномени, постають чоловічі та жіночі якості, а також елементи, що опосередковують їх зв’язок (тут можна згадати як даосизм у давньокитайській філософії, так і певні тези фрейдизму). Наприкінці ХХ ст. досить великого поширення набули праці російського філософа та культуролога *М. М. Бахтіна*, якого також можна вважати одним із оригінальних представників структуралізму.

! Структуралізм мав великий вплив на культурологію та мистецтвознавство ХХ ст.; до певної міри його досягнення використовувались і представниками інших філософських течій.

9.5. Релігійна філософія ХХ ст.

У філософії ХХ ст. вагоме місце належить *релігійній філософії*. Здавалося б, на тлі успіхів науки, техніки, росту та поширення інформаційних систем і технологій релігійна філософія, як і релігійний світогляд взагалі, повинні були б зазнати суттєвої кризи, але так не сталося. Певною мірою тут далися взнаки суперечливості історичних процесів століття, тривале та напружене протистояння двох соціальних систем – капіталістичної та соціалістичної, при якому остання претендувала на світове панування, поширюючи та пропагуючи атеїстичний світогляд. З іншого боку, у ХХ ст. людство пережило дві жадливі світові війни, і на тлі тих самих успіхів науки складно було не замислитись як над можливостями історичного людського розуму, так і над засадами людської долі. Окрім того, саме у ХХ ст. вже не треба було нікого переконувати у тому, що наука – це могутня, проте – не всемогутня сила, що є багато чого у людському ставленні до себе та до світу, чого ніколи не зможе прояснити ніякий науковий прогрес. Частково інтерес до релігійної філософії у ХХ ст. можна пояснити тим, що на тлі колосального прискорення соціальної динаміки все більш проблематичними постають як окрема людська індивідуальність, так і життєва доля окремої людини. До цього варто додати також і те, що той самий науковий прогрес дозволив побачити людину складнішою, ніж це уявлялося раніше: *стало зрозумілим, що людину не можна звести до природного еволюційного процесу, що за певними характеристиками вона постає унікальним явищем дійсності*. У зв'язку з цим людські погляди мимоволі звернулись до релігії, оскільки релігійне бачення дійсності із його трансценденталізмом виводило людину за межі простого перехрестя природно-космічного процесу, дозволяло побачити її прилученою до особливих, найперших та вихідних засад буття.

Напевно, найбільш поширеною та авторитетною у ХХ ст. постала філософська концепція *неотомізму* – оновленої філософії Томи Аквінського, яку в 1879 р. енциклікою Римського папи було проголошено офіційною філософською доктриною католицької церкви. Авторитету цієї філософії сприяло також її досить широке культивування у католицьких навчальних закладах, де її вивчення є обов'язковим.

Визнаними представниками, можна сказати, – корифеями неотомізму є французькі філософи *Ж. Маритен* (1882–1973), *Е. Жильсон* (1884–1978) та американський філософ *Ю. Бохеньський* (1902–1995). Всі вони вважали себе відданими вихідним ідеям філософії Св. Томи та намагалися їх далі розвивати та інтерпретувати.

У розумінні людини неотомісти також дотримуються вихідних тез Св. Томи, тобто вони наполягають на єдності в людині душі й тіла, вважають, що пізнання розпочинається із відчуття, із реальних контактів людини з дійсністю, але ці контакти, врешті, повинні активізувати наш розум, який потенцію пізнавального акту переводить у дійсність.

Суть філософської концепції неотомістів

- ⇒ світ речей нам наданий реально
- ⇒ цей світ може засвоюватися практично у досвіді життя
- ⇒ і сьогодні залишається в силі тлумачення Св. Томою симфонії розуму та сили
- ⇒ відповіді на найважливіші для людини питання слід шукати у текстах Святого Письма та в божественному об'явленні
- ⇒ вирішення найважливіших проблем світової філософії можливе лише на ґрунті релігійного світогляду, божественного об'явлення
- ⇒ пізнання розпочинаються із відчуття, із реальних контактів людини з дійсністю, але переходить в активізацію тих краєвих інтелектуальних здібностей, якими наділив нас Бог

♦ Досить активними неотомісти поставали у політичній діяльності ХХ ст.: вони виступали із гаслами соціальних та церковних реформ, підтримували боротьбу за мир, сприяли поширенню благодійницької діяльності.

Авторитетним напрямом релігійної філософії була також *протестантська теологія*, яка отримала назву негативної, оскільки різко підкреслювала принципову неспівмірність Бога та світу, а через це і неможливість розумового осягнення Бога (неотомісти, йдучи за Св. Томою, наголошували на необхідності орозумнення волі). Його представниками були *К. Барт* (1886–1968), *П. Тілліх* (1886–1965), *Р. Бульман* (1884–1976).

Серед філософських течій релігійного спрямування варто згадати також *теософію* (*О. Блаватська*, *Р. Штайнер*), учення «живої етики» (*О. Періх*) та *російську релігійну філософію* (*М. Бердяєв*, *П. Флоренський*), ідеї яких мали і мають неабиякий вплив і поширення. *Представники теософії* (“теос” – бог, “софія” – мудрість) ґрунтували свої твердження на тезі про те, що релігії всього світу ведуть розмови про одне й те ж – про виявлення божественного у відношенні до людини, проте розмови ці відрізняються мовами, образами, повногою та ступенем внутрішнього зв'язку. Якщо ж відслідкувати оте єдине та належним чином його зрозуміти, ми зможемо ближ-

че підійти до осмислення сутності божества. Із цієї тези випливала також теософська пропаганда *екуменізму* – руху за об'єднання всіх релігій світу.

Учення "*Живої етики*" базувалося на переважно етичних тезах давньоіндійських філософсько-релігійних течій, називаючи себе різновидом йоги. Воно стверджувало матеріальність усього існуючого, щоправда, проводячи розрізнення тонкої матерії і грубої. У людському естві жива етика нараховувала сім шарів сутностей, що ієрархічно сходили до божественної

К. Барта:

☞ Бог постає принципово недосяжним для світу і поза Його волю немає і не може бути людського із Ним діалогу;

☞ за людиною лишається тільки одне – віра: щира, віддана, непохитна;

☞ Бог сам відкриває себе людині та світу, коли вважає це доречним.

П. Тілліха:

☞ у світі людини існує принципова розірваність між сутністю та існуванням (їх єдність постає лише характеристикою Бога);

☞ фундаментальною людською характеристикою постає турбота про сенс буття; її свідомо реалізація робить людину релігійною;

☞ своє відношення до Буття людина виражає у культуротворенні;

☞ вирішальне значення для розвитку культури людства мають "кайроси" – ключові моменти історії, у які Бог відкриває себе людині;

☞ у "кайросі" (з давньогрецької – "доречно", "влучно") відбувається прорив людини до надчасової основи історії, що потім відіграє вирішальну роль для життя людини та суспільної історії.

Р. Бульмана:

☞ існування – це перший рівень життя, і воно може бути справжнім чи несправжнім;

☞ піднести людину над цим рівнем може тільки віра, яка є явищем інтимно-індивідуальним і не підлягає визначенню чи дослідженню, а може лише переживатися;

☞ людина, що має віру, звільняється від обтяжливих рис існування і постає справді релігійною незалежно від приналежності до тієї чи іншої церковно-релігійної конфесії.

тілесності, тому життєве завдання людини вбачалося у тому, щоби пройти шляхом самовдосконалення і підпорядкувати своє життя вищому шару. Це вчення є досить поширеним в Європі, у тому числі – і в Україні. Його пропагандою займаються осередки "Товариства Реріха".

Російська релігійна філософія (або філософія російського релігійного ренесансу) найбільш широко і потужно розгорнула свою діяльність на початку ХХ ст. Вона включила у поле своєї проблематики всі найважливіші проблеми світової філософії, проте підпорядкувала їх розуміння і вирішення релігійному, пов'язаному перш за все із східним православ'ям світогляду.

Поставивши людину у центр своїх розмірковувань, ця філософія виводила людські якості із особливого місця людини у творенні світу Богом, із основної функції людини, пов'язаної із збиранням розпорошеної в світі первинної енергії позитивного буттєвого творення. На засадах такого підходу до світу та людини вирішувались проблеми свободи волі, творчості, соціального життя, робилися численні дослідження у напрямках *персоналізму, антропології, теорії пізнання, естетики та ін.*

* Особливу роль представники цієї філософії відводили так званій "*софійності*" світу, виводячи божественну премудрість, втілену в творінні та у діяннях *Христа*, майже на рівень особливої божественної іпостасі. Значна частина філософів цього напрямку була відправлена за межі радянської держави та продовжила свою діяльність за кордоном (у Чехії, Югославії, Франції), а частина загинула під час сталінських репресій.

9.6. Провідні тенденції розвитку світової філософії на межі тисячоліть

Наш перегляд найбільш авторитетних напрямів та течій філософії ХХ ст. досить яскраво засвідчує колосальну багатоманітність цієї філософії, її особливу оригінальність, широту її проблематики. Своєрідної цілісності, завершеності їй надає також той факт, що наприкінці ХХ ст. відбулося ніби певне повернення до її початкової проблематики: якщо філософія ХХ ст. починала із відкидання абсолютів, заперечення значення метафізичних роздумів, вважаючи, що вона покінчить з ними назавжди, то наприкінці століття ці теми знову стали актуальними.

! Виявилось, що не зник інтерес до абсолютів, що рішуче відкидання метафізики може привести до суттєвого спрощення філософської рефлексії та, навіть, до втрати філософією своєї специфіки.

Кінець століття ознаменувався не простим поверненням до названих тем, а виникненням різних, інколи – протилежних тенденцій в їх інтерпретації. З одного боку, збільшився інтерес до тих філософських напрямів, які традиційно пов'язували філософію із метафізичними дослідженнями; йдеться про неотомізм, філософію М. Хайдеггера, М. Гартмана, протестантську теологію, філософську онтологію, традиції кантіанства, гегелівської філософії та ін.

! У цілому тенденція повернення до метафізичних міркувань та абсолютів отримала назву неоконсерватизму.

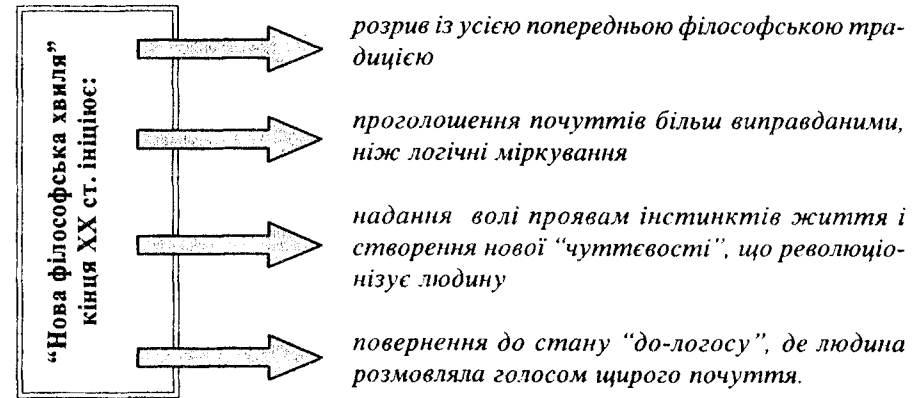
Неоконсерватизм
кінця XX ст.
спирався на:

- ! неотомізм
- ! традиції кантіанства
- ! гегелівську філософію
- ! філософську онтологію
- ! протестантську теологію
- ! філософію М. Хайдеггера і М. Гартмана.

дентська молодь рішуче постала проти →засилля бюрократизму, →тенденцій західного суспільства до втрати своєї мобільності, до занурення у розкіш та комфорт. З боку ідеологів “нових лівих” (Б.-А. Леві, А. Глюксман, Ж.-М. Бєнуа, К. Жамбе, М. Кламель та ін.) посилились нападки на владу, ідеологію, державу та науку. Ці ідеологи стверджували, що союз влади та науки веде до нового рівня людського поневолення, що в сучасному суспільстві людина все більше перетворюється на просту суцільну функцію, постаючи сумою суцільних ролей та структур. Звідси впливала теза про те, що *індустріальне суспільство являє собою нову форму варварства та внутрішнього збіднення людини.*

З іншого боку, розпочинаючи із кінця 60-х років, розгорнулася справжня хвиля радикалізації тенденцій неklasичної філософії, пов'язана із закликами покінчити із раціональністю, логікою, усякими нормуваннями інтелектуальної діяльності з метою виходу на нові горизонти творчості. Зазначена радикальна філософська хвиля постала найпершим предметом обговорення та філософських дискусій кінця XX ст. Її початок пов'язаний із появою так званих “нових лівих” під час вибуху молодіжних бунтарських рухів у Франції у травні 1968 року, коли сту-

Представники цієї “*нової філософської хвилі*” (така назва утвердилась у дослідницькій літературі) вважали, що попередня філософська традиція привела до того культу раціональності – розуму та ефективності, - який запанував в Європі. Розрив із традицією виправдовувався також необхідністю повернення до найперших “джерел” людськості, до стану “до-логосу”, де не існує альтернативи теорії та практики і де людина розмовляла голосом серця та щирого почуття.

Свої ідеї вони розглядали як “вступ до усілякої філософії майбутнього”. Ці ідеї і справді увійшли у міркування так званого “*філософського постмодерну*”, який їх певною мірою змінив, а певною мірою радикалізував. Філософський постмодерн включив у свій зміст певні переформування із різного роду філософськими течіями та традиціями, і це тому, що він проголосив тезу про остаточне окультурювання людини та усіх її дій і прагнень. За великим рахунком, на думку постмодерністів, майже про все можливе у людському житті та у людських виявленнях вже щось сказане, у тому числі – і філософією. Тому *грунтом для сьогоднішніх філософствувань постає світ культури, а не якихось первинних, до- або позалюдських реалій.* Філософствувати сьогодні – це значить не відкривати щось таке, чого ще ніхто не відкрив, а вести відкритий, невимушений діалог із культурними нашаруваннями усіх часів та народів, прочитуючи їх так, як тільки можливо, бо останнє і буде свідченням того, як виглядає людське розуміння сьогодні. Зрозумілим стає те, чому постмодерн взяв на озброєння методологічні розробки філософської *герменевтики* (мистецтво прочитування текстів) та *структуралізму*, перш за все у варіанті деконструкції Ж. Дарриді: йдеться саме про діяльність у межах вже існуючих текстів та культурно-семантичних полів.

Основними представниками постмодерну кінця XX ст. вважають французьких філософів Ж. Дарриду та Ж. Дельоза, швей-

Основні принципи (позиції) постмодерну:

- ✎ *антилогіцизм* (антипанлогізм) – протест проти будь-яких, а по-перше, логічних унормувань думки чи інтелектуальної діяльності
- ✎ *антидемаркаціонізм* – протест проти будь-яких різких розмежувань різних у класичній культурі напрямів діяльності, тобто принципове наполягання на тому, що наука, мистецтво, міф, фантазія повинні в реальному живому людському самовиявленні зливатися, а не протистояти одне одному
- ✎ *вторинне засвоєння* – діяльність на основі тих феноменів, які вже виявлені у історії культури
- ✎ *вільний герменевтичний дискурс* – відкидання будь-яких норм у веденні розмови-діалогу із явищами культури, людини та людської життєдіяльності

царського філософа *П. Слотердайка*, американця *Р. Рорті* (у ранній період його діяльності). Як ідеї, так і саму діяльність філософських постмодерністів оцінюють по-різному, проте, переважно, – досить критично, але в цілому не можна не визнати, що йдеться не стільки про епатаж, тобто про бажання сказати щось “гірше, аби – інше”, скільки про намагання здійснити розвідки у тих шарах людської екзистенції, які, так би мовити, перебувають на межі найперших утворень чогось визначеного; це є спроба черпати енергію творення із того моменту, де світло тільки ще має стати (якщо використовувати біблійну символіку творення світу). Для представників постмодерну принципово важливого значення набувають не результати інтелектуальних дій, а самі ці дії або акти, які єдино здатні засвідчити те, якою може і здатна бути людина, з одного боку, а також самий факт її участі в інтелектуальному самозасвідченні, – з другого боку.

! У нове тисячоліття філософія входить, безумовно, збагаченою досвідом ХХ ст., вона тепер постає більш внутрішньо вільною, проте - і більш мудрою, більш терпимою до незвичних ідей та позицій, більш виваженою.

* У ХХІ ст. філософія також залишиться надзвичайно строкатою та різноманітною, здатною надавати нового дихання усім історичним формам свого виявлення. У той же час не можна не помітити й того, що традиції мінімалізму, які запанували у некласичній філософії, навряд чи можуть бути визнаними тепер провідними або вирішальними: *сучасна філософія схильна повернутися до абсолютів, ідеалів, еталонів*, надавши їм нових контекстуальних інтерпретацій.

Варто згадати, наприклад, такий факт: на останньому всесвітньому філософському конгресі, що відбувся у 2000 р. у м. Брайтоні, відзначались хоча б такі переваги класичної, зокрема – середньовічної філософії, як її здатність бути опорою для людини, закликати її до вищого та кращого, не навіювати людині думку про її загубленість серед відчужених форм суцього, про її принципову безпорадність у зустрічах із несвідомим та ірраціональним. Словом, філософія повинна бути такою ж багатою на прояви, як людське життя, та, проте, повинна йти, може, на півкроку попереду життя, надихаючи людину на мужнє протистояння усіляким викликам долі та обставинам життя.

СУТТЄВО!

Висновки

! Сучасна філософія містить у собі широкий спектр підходів до розв'язання найрізноманітніших проблем людського буття. Але центральними серед них є проблеми осмислення тенденцій розвитку сучасного суспільного життя, проблеми людини, засад її буття та її можливостей. І хоча загалом із кожним окремо взятим філософським підходом до проблем сучасного життя можна в чомусь і не погодитися (бо є певні однабічності в їх інтерпретації життєвих питань), однак безсумнівним є факт активного творчого життя філософії ХХ ст., плідного діалогу різних течій і шкіл навколо болючих проблем сучасності епохи. Наприкінці ХХ ст. певного поширення набув філософський постмодерн, який постає проти будь-яких обмежень філософського інтелектуального експерименту. Проте, входження філософії у ХХІ ст. супроводжується також і певним поверненням до метафізики, абсолютів та до більш прямого втручання у болючі проблеми людського самовизначення.

- ① Філософія ХХ ст. має своє власне обличчя, яке можна прояснити низкою її особливостей, таких, як її надзвичайна строкатість, переплетіння в ній різних напрямів та традицій, наближення до повсякденних реалій людського життя, переважна неklasичність.
- ② Потужними постали у ХХ ст. напрями сцієнтистського спрямування, тобто такі, які вбачали своє основне завдання у співпраці із наукою, в запровадженні таких методологічних принципів, які б значно підвищували ефективність та достовірність науки.
- ③ Напрями антропологічного спрямування постали у філософії ХХ ст. надзвичайно різноманітними і різноплановими; це пояснюється особливим місцем проблеми людини у мисленні ХХ ст.; тут впливовими були: а) екзистенціалізм, що намагався поставити в основу філософії внутрішнє відчуття людиною свого життя; б) філософська антропологія, яка вважала за необхідне досліджувати людину всебічно; в) персоналізм, який виводив на перший план в людині її здатність бути особистістю; г) фрейдизм та неофрейдизм, які переконливо засвідчили вагомий вплив несвідомого на свідомість та поведінку людини.
- ④ Значне ускладнення соціальних процесів викликало появу напрямів культурологічного та історіософського спрямувань, які часто перепліталися між собою; філософія ХХ ст. виробила цілу низку дуже важливих та авторитетних концепцій культури, історії людства, підвалин людського сприйняття та структурування дійсності.
- ⑤ Вагоме місце належало у духовному житті ХХ ст. релігійній філософії, яка, певною мірою ніби отримавши "друге дихання", продовжувала розглядати людину у невід'ємних зв'язках із Богом, Абсолютом та наполягати на її особливому всекосмічному призначенні.
- ⑥ На зламі тисячоліть філософія постала змушеною, досвідченою, здатною бути толерантною та різноманітною; хоча в ній набули певного розповсюдження новітні модернові течії, вона не втратила інтересу до абсолютів, ідеалів, вічних людських цінностей.

Питання для обговорення на семінарському занятті

1. Загальні особливості філософії ХХ ст. та її основні напрями.
2. Напрями сцієнтистської філософії ХХ ст.: неопозитивізм, постпозитивізм, неокантіанство, "радикальна епістемологія".
3. Вихідні ідеї екзистенціалізму, філософської антропології, персоналізму та фрейдизму.
4. Культурологія та філософія історії у філософії ХХ ст.
5. Основні напрями релігійної філософії ХХ ст.
6. Провідні тенденції сучасного розвитку європейської філософії.

Теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Місце філософії ХХ ст. у історії європейської філософії; особливості філософії ХХ ст.
2. Основні ідеї філософії неопозитивізму та їх значення для розвитку пізнання.
3. Неопозитивізм та постпозитивізм.
4. Вихідні ідеї основних представників філософії екзистенціалізму.
5. Персоналізм як напрямок філософії ХХ ст.
6. Вплив ідей філософської антропології на сучасне розуміння людини.
7. Вихідні ідеї фрейдизму та неофрейдизму, їх вплив на духовне життя ХХ ст.
8. Вихідні ідеї феноменології Е. Гуссерля.
9. Культурологія у філософії ХХ ст.: ідеї та представники.
10. Загальна оцінка ідей структуралізму.
11. Провідні напрями релігійної філософії ХХ ст.
12. Філософський постмодерн: вихідні ідеї та їх оцінка.
13. Філософія та соціальні процеси в сучасному українському суспільстві.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

- Завдання 1. Окресліть особливості та провідні тенденції розвитку філософії у ХХ ст.
- Завдання 2. Назвіть основні напрями розвитку філософії ХХ ст. та коротко їх охарактеризуйте.
- Завдання 3. Порівняйте ідеї неопозитивізму та постпозитивізму; виявіть у цих ідеях спільне та відмінне.
- Завдання 4. Розкрийте зміст та значення ідей феноменології Е. Гуссерля.
- Завдання 5. Охарактеризуйте провідні ідеї фрейдизму та неофрейдизму, дайте їм оцінку.
- Завдання 6. Коротко окресліть та охарактеризуйте ідеї основних представників філософії екзистенціалізму.
- Завдання 7. Окресліть значення ідей філософської антропології та персоналізму для людського самоусвідомлення людини ХХ ст.
- Завдання 8. Охарактеризуйте основні напрями релігійної філософії ХХ ст.
- Завдання 9. Що таке філософський постмодерн? Які тенденції розвитку філософії проявились у його ідеях?

Додаткова література з теми

1. Головка Б. А. Філософська антропологія: Навч. посібник. - К., 1997.

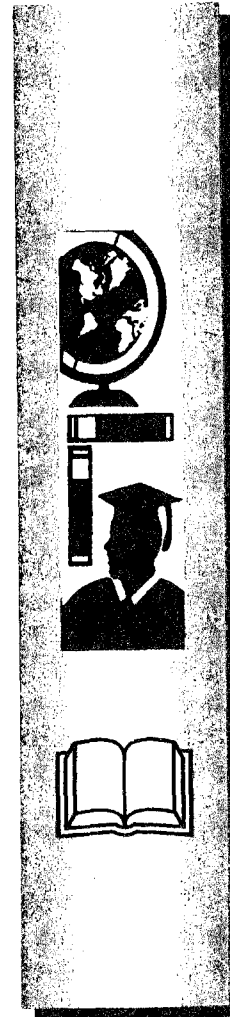
2. *Зарубіжна філософія ХХ століття*. Читанка з історії філософії у 6 кн. Кн.6. - К., 1993.
3. *Леви-Стросс К.* Первобытное мышление. - М., 1995.
4. *Малахов В.С.* До характеристики герменевтики як способу філософствування // *Філософ. і соціол. думка*. 1991. № 6.
5. *Маритен Ф.* Философ в мире. - М., 1994.
6. *Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги. Т.2. - К., 1994.
7. *Современная западная философия*: Словарь. - М., 1991.
8. *Татаркевич Вл.* Історія філософії. Т.3. - Львів, 1999.
9. *Філософія: Навч. посібник/ Бичко І.В. та ін.* Вид. 2-ге. - К., 1994.
10. *Фрейд З.* Психология бессознательного. - М., 1990.
11. *Хосе Ортега-і-Гасет.* Вибрані твори. - К., 1994.
12. *Хюбшер А.* Мыслители нашего времени: Справочник по философии Запада ХХ века. - М., 1994.
13. *Цоколов С.А.* Філософія радикального конструктивізму Ернста фон Глазерс-фольда. // *Філософська думка*. 2001. №2

ТЕМА 10

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

Ми знаходимося в досить скрутному становищі, коли хочемо схарактеризувати українську філософську думку, бо ми можемо з повною певністю сказати, що маємо справу лише з початками і наміченням думок, які можуть бути розвинені в дальшій філософській творчості українських мисленників майбутнього.

Дмитро Чижевський

Духовне відродження сучасної України – одна з важливих передумов розв'язання суспільно-політичних та економічних проблем. Сприятим цьому має належне вивчення й осмислення української філософії. Історично сталося так, що українська філософія не набула світового визнання, проте вона має цілу низку таких особливостей, що роблять її своєрідною, унікальною та неповторною. Постаючи в основному внутрішнім явищем української культури, вона, тим не менше, не була ізольованою від світових філософських процесів і в кожну епоху української історії концентровано виражала її інтелектуальну сутність. В наш час українська філософія набула можливості самостійного розвитку на тому багатющому історичному ґрунті, який постає її реальною спадщиною.

СУТТЄВО! Після вивчення матеріалу теми Ви повинні

Знати

- ☞ історичні та культурні особливості формування української філософської думки;
- ☞ етапи розвитку української філософії та їх загальну характеристику;
- ☞ зміст і проблематику найвизначніших культурно-освітніх та філософських пам'яток;
- ☞ характерні риси й особливості української філософії на кожному з етапів її розвитку та особливості її зв'язку із загальноісторичним процесом.

Вміти

- ☞ пояснювати історичні особливості проявів українських філософських пошуків в залежності від суспільно-історичного та культурно-освітнього контексту;
- ☞ простежувати історичний зв'язок змісту пам'яток вітчизняної суспільно-гуманітарної думки;
- ☞ робити порівняльний аналіз філософських надбань різних епох української історії.

Розуміти

- ◆ причини історичних та культурних особливостей української філософської думки;
- ◆ органічний зв'язок розвитку філософських ідей із духовними та суспільно-політичними процесами в Україні;
- ◆ культурне та соціальне значення філософської спадщини для розвитку сучасного українського суспільства.

□ **План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:**

- 10.1. Українська філософія як органічна складова української духовної культури. Загальні особливості української філософії.
- 10.2. Провідні філософські джерела та філософські ідеї часів Київської Русі.
- 10.3. Україна – Європа: духовні зв'язки доби Відродження. Поява професійної філософії в Україні.
- 10.4. Особливості філософських курсів Києво-Могилянської академії. Життя та філософська діяльність Г.Сковороди.
- 10.5. Університетська філософія в Україні XIX ст. Філософські ідеї в українській літературі та громадсько-політичних рухах.
- 10.6. Особливості розвитку української філософії XX ст.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

- * **АНТЕЇЗМ** – так деякі дослідники називають прояви в українському національному характері та філософській думці любові до Землі, культ Землі.
- * **АНТРОПОЦЕНТРИЗМ** (від грец. *anthropos* – людина і лат. *centrum* – центр) – філософський принцип, згідно з яким людина є центром Всесвіту або займає центральне положення у всіх міркуваннях та вирішеннях.
- * **БАРОКАЛЬНІСТЬ** – на думку цілої низки дослідників – виявлення особливостей української філософської думки у вигляді її рухливості, динамізму та певній концентрованості навколо проблем духовного вдосконалення, пов'язаного із глибокою релігійністю.
- * **БРАТСЬКІ ШКОЛИ** – центри освіти та духовного життя в Україні, що виникали, починаючи від XVI ст., з метою збереження православних засад життя та протидії католицькій експансії.
- * **ЕМОЦІЙНІСТЬ** – одна із провідних особливостей української філософії, що полягає у наданні переваги прямому життю, що сподінене з раціональним міркуванням при вирішенні смисложиттєвих проблем.
- * **ЕСТЕТИЗМ** – особливість української філософії та духовності взагалі, що проявляє себе у цінуванні краси в усіх її виявленнях.
- * **НЕПОМІТНОГО ЗЛА ФІЛОСОФІЯ** – оригінальна концепція М.В.Гоголя, згідно з якою у боротьбі Бога та диявола за людські душі найнебезпечнішим для людини постає маленьке, непомітне зло, через прийняття якого людина поступово опиняється у диявольських пазурах.
- * **ПРОСВІТНИЦТВО** – європейська течія в галузі культурного і духовного життя XVI-XVIII ст., що ставила собі за мету сформувати погляди, котрі виходили передусім з вимог людського розуму.
- * **РЕНЕСАНС** (від фр. *Renaissance*) – європейська епоха Відродження (XIII – к. XVI ст.); вищикнення нового відчуття життя, що споріднене з античністю і протилежне Середньовіччю.
- * **СПОРІДНЕНА ПРАЦЯ** – (за визначенням Г.Сковороди) вид діяльності, котрий особливо припадає людині до душі, відповідає її природним схильностям та здібностям, приносить радість і задоволення вже й сам по собі, а не лише своїм результатом.

10.1. Українська філософія як органічна складова української духовної культури. Загальні особливості української філософії

Філософія – явище загальнолюдське. Вона досліджує те, що становило в минулому і становить у наші дні ядро загальнолюдських цінностей, самоусвідомлень, духовних надбань.

Українська філософія в реальному своєму існуванні постає складовою частиною загальносвітового філософського процесу, більш точно – процесу розвитку європейської філософії: українська філософія не зароджується в поступовому русі власної культури (як, наприклад, у Греції чи Китаї), а запозичується із Візантії вже в досить розвиненому стані. І хоча вона набуває певних конкретно-культурних рис та забарвлень, по сьогоднішній день існують сумніви щодо реальності такого феномену, як *українська філософія*.

Ще один із перших дослідників української філософії, колишній ректор Вільного українського університету у Празі Д. Чижевський казав про те, що українській філософії ще тільки належить проявити себе і що, можливо, писати її історію ще зарано. Він вважав, що підставами для такої оцінки реального стану української філософської думки слугує те, що не існує таких філософських ідей, систем чи теорій, створених українськими філософами, які б набули визнання, прийняття та поширення як явища світової культури. І хоча тут існують деякі винятки (наприклад, філософія Г. Сковороди, деякі ідеї О. Потебні та В. Вернадського), в цілому із цим твердженням не можна не погодитись.

Але, з іншого боку, не можна не звернути увагу й на те, що в цивілізованій історії України (ознаки цивілізації див. у темі 19) не існує таких періодів, на яких би не була присутня філософія чи філософська думка. Тобто, в цілому філософія супроводжує всю цивілізовану історію України. Звідси можна зробити виправданий висновок про те, що

українська філософія – це явище переважно внутрішнє у відношенні до української культури, тобто, що вона виражала, концентрувала, виводила на рівень осмислення деякі важливі риси національного характеру та світосприйняття українців.

У наш час питання національної самоідентифікації, національного самоусвідомлення набули особливої значущості тому, що йдеться про свідомий вибір подальшої історичної долі народу.

Тому питання про український національний характер має своє виправдання як у плані усвідомлення особливостей української філософії, так і в плані їх сучасної актуальності. На основі численних досліджень та осмислень, можна стверджувати про існування таких основних особливостей українського національного характеру: **емоційність, *естетизм, *сентиментальність, *психічна рухливість, *шанування індивідуальної свободи, *релігійність та *своєрідний культ Землі, а також *відчуття близькості із природою*. Згадуваний вище *Д. Чижевський* вважає, що означені риси мають як позитивні, так і негативні прояви.

** Емоційність та чутливість в позитивному виявленні* ⇒ постають в якості співчуття, зацікавленого ставлення до людей та справ, проте в негативному прояві вони ⇒ приводять до певного нехтування докладних раціональних обґрунтувань, послідовних осмислень життєвих ситуацій, продукування розлогих та деталізованих програм дії.

** Сентиментальність та естетизм* позитивно проявляють себе як любов до краси в усіх її виявленнях, як бажання прикрасити життя, але, в той же час, вони приводять до певної поверховості, схильності до пишнот та декоративізму; останній момент *Д. Чижевський* характеризує як “схильність більше здаватися, ніж бути насправді”.

** Психічна рухливість* українців приводить до їх вміння швидко адаптуватись до різних ситуацій життя, але може також проявлятися у певній психічній нестабільності, схильності до психічного панікування.

** Шанування індивідуальної свободи*, як відомо, історично проявлялося у небажанні українців коритися насильству, іноземному пануванню, проте саме ця риса проявляє себе і негативно – у вигляді розбрату, неузгодженості дій, невміння об'єднувати сили для вирішення складних проблем.

** Українська релігійність* була відзначена навіть спостереженнями за історією сумнозвісних сталінських концтаборів; саме вона допомагала переживати трагічні колізії радянських часів. Але ця релігійність також залишається певною мірою пов'язаною із декоративізмом, вона в основному теоретично не заглиблена, теологічно не деталізована.

* Ставлення до Землі та природи із любов'ю також далеко не завжди набуває характеру свідомо запровадженого у життя принципу, тому поруч із ретельним догляданням Землі та природи можна зустрітися на Україні також із фактами знищення лісів (з метою наживи), забруднення річок та ін.

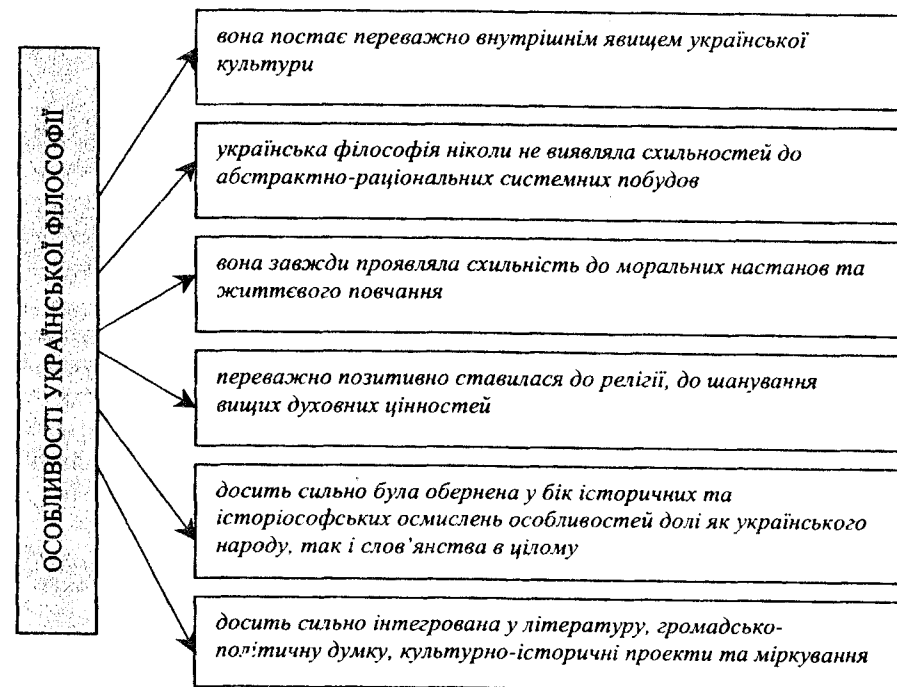
Слід сказати, що реальність явища національного характеру визнається далеко не всіма культурологами та соціологами: дехто вважає, що можна знайти факти наявності більших відмінностей між окремими людьми в межах того ж самого народу (чи етносу), ніж між представниками різних етносів. Проте навряд чи варто відкидати (не брати до уваги) провідні тенденції у типах поведінки, уподобаннях, звичаях та ціннісних орієнтирах представників різних націй, народів, етносів, культур. Просто слід враховувати, що це є саме провідні тенденції, а не реальні властивості, що обов'язково повинні бути притаманними кожному окремому представнику даного народу.

Як правило, умовно виділяють ядро нації (чи етносу) – так звану національну еліту, а також “шари”, що розташовані навколо даного ядра:

- ❖ перший шар – ті представники нації, що в основному “вписуються” у провідні тенденції національних проявів;
- ❖ другий шар – ті люди, що мають скоріше такі риси характеру, якими вони протистоять загальним чи провідним національним тенденціям.

* Проте варто зрозуміти, що це є цілком нормальне явище, яке спостерігається в реальному житті будь-яких людських спільнот: народне, національне життя – це різнобарвне, а не монотонне та одноманітне явище, а тому нормальним також слід вважати, що люди, які належать до тої самої нації, є різні. Треба не відлучати когось від народу чи то держави, а вміти вести діалог, розмову із урахуванням відмінних позицій між людьми. Як свідчить наша сучасність, на шляху до національного державотворення це дається багатьом людям досить тяжко; значно легше вимірювати всіх “під себе” або вимагати, щоби люди були такими, “як всі”.

Означені риси національного характеру та особливості світосприйняття українців позначились і на певних особливостях української філософії.

Таким чином, окреслена своєрідність української філософії приводить до того, що замість терміну “українська філософія” досить часто вживається термін “українська філософська думка” – саме тому, що вона часто поставала органічною складовою ширшого культурно-історичного процесу.

10.2. Провідні філософські джерела та філософські ідеї часів Київської Русі

Філософія як особливий напрям інтелектуальної діяльності з'явилася на території України в часи Київської Русі, і занесеною сюди вона була разом із християнством із Візантії – православної грецької держави, що утворилася на Балканському півострові після розпаду Римської імперії (Стародавня Греція входила у склад Римської імперії із 146 р. до Р.Х. під назвою “провінція Ахайя”). На час хрещення Русі християнська думка у Візантії

набула вже розвиненого, деталізованого та витонченого характеру. А оскільки Візантія була прямою спадкоємницею Стародавньої Греції, то у її філософському вжитку весь час перебували класичні твори давньогрецьких філософів. Разом із християнством та книжковою премудрістю вони стали елементом духовної культури Київської Русі.

Історик *В. О. Ключевський* писав: “Коли серед нас стало набувати розповідження мистецтво читання і писання, разом з ним з’явилися і книги, а разом із книгами прийшла до нас книжна мудрість... Тоді руський розум жадібно припав до книжок, до цих “річок, що населюють всесвіт, цих сходищ мудрості”. Від тої пори розумною і тямущою людиною почала у нас вважатися людина “книжна”, тобто така, яка має науково-літературну освіту, і самою глибокою рисою в характері цього книжника стала смиренномудрість особиста і національна”.

|| * *Отже, в Київській Русі освіта та освіченість, а разом із ними і премудрість, набули особливого соціального статусу.*

Звичайно, розглядаючи духовну культуру Київської Русі, ми повинні враховувати й традиції попередньої язичницької культури. Давні історичні джерела, особливо грецькі, повідомляють про те, що звичаї наших пращурів були досить гуманними, сповненими щирими почуттями до різних людей та шануванням природних сил і багатств. Елементи язичництва тривалий час уживались в українській культурі із християнством; можна стверджувати, що до певної міри такий стан речей зберігається і по сьогодні. Можна не мати сумнівів до того, що звичаї, традиції та риси характеру давніх слов’ян, сформовані на основі язичницького світогляду на протязі тисячоліть, позначились і на певних інтерпретаціях та формах засвоєння християнства та християнської філософії. Впливи Візантії були поєднані із давніми традиціями.

Коли виникли на Русі писані твори, – невідомо. Наприкінці 860 – на початку 861 р. (за один рік до винайдення слов’янської абетки – “глаголиці”) святий *Кирило* – апостол слов’ян – бачив у Херсонесі “*Євангеліє*” і “*Псалтир*”, писані “руськими письменами”. “*Літопис Аскольда*” прагнув визначити місце Київської держави у великому християнському світі. Запроваджено було “руську еру” – літочислення, за яким відлік років вели від 860-го – часу прилучення Русі до християнства.

Звертаючись до джерел філософської думки Київської Русі, ми повинні згадати найперший давньоруський літопис – “*Повість врем’яних літ*”: тут містилися не лише історичні відомості, а й опи-

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ФІЛОСОФСЬКИХ ІДЕЙ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

- ◆ від самого початку християнська мудрість постала в Київській Русі у поєднанні із давньогрецькою філософією; зокрема, тут були знайомими *Піфагор, Геракліт, Сократ, Платон, Арістотель, Сенека*;
- ◆ філософія і мудрість сприймалися переважно як *найперші настанови для індивідуального самозаглиблення, самовдосконалення та пошуків святості, вищої істини; таке сприйняття філософії сприяло появі її особливого стилю, характерного для давньоруської культури – “філософствування у Христі”*: вищі духовні цінності поставали невід’ємними від життя, так, що життя повинно було їх демонструвати та підтверджувати, а вони повинні були давати найперші смислові засади життя;
- ◆ на першому плані давньоруської філософії не знаходилися питання абстрактно-теоретичного системотворення; будь-які теоретичні розбудови повинні були слугувати творенню життя, а тому вся ця філософія була схильною до морального повчання та життєвої настанови.

сувались звичаї та світоглядні людські уявлення. Цікаво відзначити й те, що цей літопис починається із звернення до історії світу в цілому (його творення та ін.); це свідчило про те, що історія русичів розглядалася в контексті загальної всесвітньої (та, навіть, - світової!) історії. В цьому літописі переповідається основний сюжетний зміст Біблії, проводяться порівняння вірувань різних країн та народів. Тут же містяться надзвичайно цікаві та характерні повідомлення про те, як відбувався вибір державної віри князем *Володимиром*.

Посланці князя до різних народів розповіли наступне: “Найперше ходили до болгар і дивилися, як вони моляться у храмі, а точніше сказати в мечеті, стоячи там без пояса. А поклониться, сяде й дивиться сюди й туди, як божевільний. І нема в них радості, а тільки печаль та сморід великий. І недобра віра їх. І прийшли до німців і бачили, як відправляють службу богу, а краси не бачили ніякої. І прийшли ми в Греки, і водили нас туди, де служать Богові своєму, і не знали, чи ми на небесах були, чи на землі: нема-бо на землі такого видовища чи краси такої, щоб зуміли порівнятися з нею” (Повість врем’яних літ. – К., 1990. – С.173).

І хоча описане літописцем не зовсім точно передає реальні події, самий факт концентрації уваги на аргументі краси є досить красномовним: він, власне, засвідчує давні корені українського естетизму, що постав зрощеним із релігійністю.

У відомому зібранні текстів “Ізборник Святослава 1073 р.” вміщений виклад твору Арістотеля “Категорії” із коментарем неоплатоніка Порфирія, що, знову-таки, засвідчує про шанування книжкової (філософської) мудрості, оскільки із цієї збірки князь не лише проводив своє дозвілля, а й їздив у військові походи.

Твір “Слово про закон та благодать” Київського митрополита Іларіона (1030–1050) був надзвичайно популярним у Давній Русі, оскільки до нас дійшов він у 52 списках. У цьому творі митрополит також вписує історію Київської держави у загальний світовий процес. Він звертається до положення апостола Павла про те, що всесвітня історія проходить через два етапи: закону та благодаті. На першому етапі Бог наставляв та карав людей своїми зовнішніми настановами, через закон, а на другому, керуючись безмежною любов’ю до людини, справу життєвого вибору віддав самій людині, подарувавши їй подвиг Христового розп’яття, тобто благодать. Тепер людина наставляється вірою та любов’ю. Митрополит оспівує християнський вибір Володимира Великого як свідчення з’явлення благодаті на землях Київських; вітає він також культуротворчу діяльність Ярослава Мудрого.

Із першої третини X ст. дійшов до нас “Шестидень” Іоанна, екзарха Болгарського, в якому звучить своєрідний гімн Мудрості Бога, що проявилася у гармонії світобудови. Остання поділяється на *чуттєве* та *духовне*, а в духовному проходить поділ на *живе* та *розумне*. Людина знаходиться в центрі світу, тому що включає у свою природу всі складові світу. В цьому творі стверджується також, що світ являє собою єдність відомих чотирьох елементів, проте ефір та небо постають елементами нематеріальних сутностей.

“Повчання” Володимира Мономаха, вельми вшанований твір давньої Русі (кінець XI ст.), розпочинається із захопленого описування краси та гармонії світобудови, де все, по-перше, має своє місце та призначення, а, по-друге, постає індивідуальним та неповторним. Звідси випливає настанова дітям – будувати своє життя у злагоді зі світом, тобто шукати шляхів до гармонії та злагоди, не втрачаючи свого обличчя.

У “Посланні Никифора, митрополита Київського, князю Володимире Всеволодичу (Мономаху)” (XII ст.) ми зустрічаємося із намаганням осмислити природу людини: головне в людині – це *душа*, що складається із розуму, почуттів та волі. Найціннішим в душі є *розум*, оскільки саме ним людина відрізняється від тварин. Але розум керує людиною через почуття та волю (бажання); тобто тут стверджується розумна природа і почуттів, і волі. Цікаво відзначити, що найкращим почуттям Никифор вважає зір (а не слух, всупереч типовим середньовічним уявленням).

У “Посланні пресвітеру Формі” Климента Смолятича чи не єдиний раз в усій тогочасній літературі відстоюється думка про можливість використання філософії для кращого розуміння Святого Письма. При тому уточнюється, що філософія перш за все необхідна для пояснення божественних істин простим

людям, бо клірики розуміють їх на більш високому рівні. Проте найважливішим у справі застосування філософії постає необхідність приходити до повчальних моральних висновків, серед яких найпершим є такий: справжнє благо полягає не в багатстві і не у владі, а у “стяжанні мудрості”.

“Слово Данила Заточеника” – наступний популярний твір давньоруської книжкової мудрості. Автора цього послання досі не встановлено, як залишається невідомим і ім’я князя, до якого звертається творець “Слова” – твору, що засвідчує появу в Київській Русі думки про важливу роль в суспільному житті світської інтелігенції. Головна думка твору – утвердження мудрості й розважливості, основних чинників розвитку суспільства: “Серце розумного укріпляється в тілі його красою й мудрістю... Не зри на зовнішність мою... Я, пане, хоч одежею вбогий, та розумом багатий, юний вік маю, та розум старий в мене... Мужа мудрого посилай і мало йому кажи, а глупого посилай та сам не лінуйся за ним іти... Не висівай у ривчак життя, ані мудрість у серця глупих. Безглузді не сіють, не орють і в житишці не збирають... Що в міх утлий лити, що глупого вчити”.

У творі “Житіє Кирила філософа” привертає до себе увагу коротке, проте цікаве визначення філософії: на запитання візантійського імператора: “Філософе, хотів би я дізнатися, що є філософія?”, Кирило відповідає: “Божим і людським речам розуміння, наскільки людина може наблизитися до Бога...”. До цього Кирило додає, що філософія – це вміння сказати у небагатьох словах речі великого розуму.

Популярною була також збірка афоризмів та життєвих повчань під назвою “Бджола” (вона містила фрагменти з праць Плутарха, Діогена, Сократа, Піфагора, Епікура) та інші джерела. Але при цьому слід враховувати те, що за підрахунками фахівців серед всієї літератури Київської Русі оригінальні твори склали всього лише один відсоток; це пов’язане із загальною установкою християнської думки на коментування, екзегетику, а також тим, що основне завдання книжники Київської Русі вбачали у засвоєнні християнської мудрості, а не у створенні нового.

★ Отже, філософська думка часів Київської Русі була переважно світлою, оптимістичною, спрямованою на етичні, культурні та соціально-історичні питання. Проте тут мало місце й намагання осмислити природу людини, оцінити значення розуму та духовного начала в людині. При цьому людина розглядалася як органічна складова та певний аналог світобудови, в яку Бог заклав мудрість, красу, доцільність та гармонію.

10.3. Україна – Європа: духовні зв'язки Відродження. Поява професійної філософії в Україні

Наприкінці XIV та у XV ст. в історії України відбуваються суттєві зміни: після татарської навали занепадають міста, знижуються виробнича активність та внутрішня суспільна комунікація. Внаслідок того Україна втрачає свою незалежність: спочатку більша частина її території входить до складу Великого князівства Литовського, а дещо пізніше – Речі Посполитої – об'єднаної польської та литовської держави. І хоча спочатку ця окупація України не була занадто обтяжливою (*давньоруська мова використовувалася вільно, українська шляхта мала широкі права, втручання у процеси життя були незначні*), все ж, *по-перше*, ♦ населення та територія України тепер були поділені на різні частини, а, *по-друге*, ♦ була втрачена можливість цілеспрямованого аутентичного духовного розвитку. Проте, як це не дивно, в такому становищі України були і свої позитивні сторони:

- ❖ *внутрішнє життя на теренах України дещо стабілізувалося (нагадаємо, що Київська Русь дуже сильно потерпала від міжосібних князівських воєн та свар);*
- ❖ *відкрилися можливості для більш інтенсивних зв'язків із країнами Західної Європи.*

Ще за часів Київської Русі мали місце відрядження здібної молоді на навчання до Візантії, що сприяло ознайомленню з античною філософією, духовними пошуками християнства. У XIV-XV ст. в Україні набули поширення домашні школи, в яких діти заможних громадян отримували ґрунтовні на той час знання. Тоді охоче вивчали латинську мову: вона відкривала доступ до навчальних закладів Європи, мережа яких стрімко зростала, починаючи від XI ст. У європейських університетах велику увагу приділяли вивченню філософії. Початково у межах навчальної програми викладали діалектику, логіку, фізику та метафізику. Пізніше структура філософської освіти істотно змінилась. У якості філософських дисциплін стали вивчати *логіку, онтологію, психологію, теологію, космологію, етику, право, історію філософії, поетику, естетику.*

Існує чимало історичних свідчень того, що в Україні того часу проявлявся стійкий інтерес до духовних та інтелектуальних новацій. У 40–60-х рр. XV ст. у Києві утворився науковий гурток так званих “*ожидовілих*”, котрий значну

увагу приділив філософським студіям та популяризував такі твори, як “*Логіка Авісафа*”, “*Промова Мойсея Єгиптянина*”, “*Арістотелеві врата*”. Ці твори перекладалися з арабських або єврейських джерел. Напевне, є підстави стверджувати, що зацікавлення у цих творах було не випадкове: тут містилися міркування • онтологічного, • гносеологічного та • етичного планів, а загальне спрямування творів визначалось духовними заглибленнями. На думку *Д. Чижевського*, “ожидовілі” були тими, хто вперше ввів в українське оточення твори суто філософського змісту. Завдяки цьому вітчизняна інтелігенція ознайомлювалася з творами, що мали безперечну вартість для поглиблення філософської культури. (До речі: деякі з цих творів були перекладені й стали відомими у Західній Європі лише через 20 років).

Вихідці з України з'явилися в європейських університетах майже відразу після їх заснування. Стародавні записи містять прізвища багатьох студентів із Рутенії (саме так іменували Україну в середньовічній Європі). Відомий найдавніший запис про українських студентів датований 6 квітня 1353 р. і засвідчує навчання в Сорбонні *Петра Кордована* та його товариша. Велику популярність серед українців мали університети в Болоньї, Падуї, Римі, Кенігсберзі, Парижі. Навчання могло тривати п'ять, десять і більше років. Найдавнішим був науковий ступінь доктора філософії (згодом з'явилися ступені доктора богослов'я і доктора медицини). В усіх трьох розрядах українці здобували наукові ступені, починаючи з XIV століття. Повертаючись на Батьківщину, українці – вихованці європейських університетів, приносили на рідну землю не лише знання (що було важливо й само по собі), а й прагнення до творчості, до пошуку істини, сучасні філософські погляди і, зрештою, – ідеї європейського гуманізму, що стали ядром світогляду доби Відродження.

Найвідомішим українським вченим доби Відродження став *Юрій Котермак* із Дрогобича (*Юрій Дрогобич*) (1450–1494), який після навчання у Львові поїхав до Італії. У 1478 р. одержав ступінь доктора філософії, а у 1482 р. – доктора медицини Болонського університету. У 1478 р. став професором цього закладу, викладав астрономію, філософію, медицину, а у 1481 р. він був обраний ректором. *Юрій Дрогобич* – перший доктор медицини серед українців, автор праці “*Прогностична оцінка поточного 1483 року*” (видана того ж року у Римі) – першої друкованої праці українського автора. Вона є великою бібліографічною рідкістю (збереглося тільки два примірники – у Кракові й Тюбінгені). Збереглося сім рукописів Котермака; у цих працях розглядалися природничо-наукові проблеми й робилися спроби їх осмислення (у тому числі й філософського). Ім'я Ю. Котермака занесене в Італії до списку найславніших учених. 1488 року він переїхав до Кракова і став професором Ягелонського університету, в якому працював до кінця свого життя.

Ю. Дрогобич посідає унікальне місце в українській філософії та й у вітчизняній культурі загалом, що зумовлене декількома обставинами.

По-перше, він був своєрідною з'єднуючою ланкою між Україною та Європою: одночасно належав і до європейського Відродження, і до українського Передвідродження, ставши (фактично) його провісником. По-друге, його творче "крredo" відроджувало ту духовну засаду, яка культивувалася у культурі Київської Русі: у книзі "Прогностична оцінка поточного 1483 року", у присвяті Папі Римському сказано, що взятися до наукової праці автора спонукала не жадоба матеріальних статків, не прагнення до слави, не інші подібні марноти, а лишень-но бажання пізнати істину й прислужитися людям.

Майже сучасником Ю.Дрогобича був *Павло Русин* із Красна (?–1517), який навчався у Краківському та Грейфсвальдському університетах, а пізніше працював викладачем в обох цих навчальних закладах. Свої світоглядні позиції він викладав у поетичній формі, славлячи людський розум й висловлюючи віру у його великі можливості. У "*Похвалі поезії*" він писав: "Вчених книг не згортай ніколи, чистим серцем пий ті зразки високі, й те побачиш, вір, що було ще вчора скрите від тебе". Такі настанови знаходили прихильний відгук і торували шлях розвитку освіти в Україні.

Юрій Дрогобич та *Павло Русин* вже були носіями якщо й не прямих ідей гуманізму, то їхніх настроїв: зв'язки України із Західною Європою сприяли прилученню української громадської думки до ренесансових віянь. Як і в Європі, найпершою ознакою гуманізму тут поставала реабілітація вартості та значущості земного життя людини. Водночас це сприяло поглибленню інтересу до соціальної та природної реальності, а останнє, у свою чергу, відкривало перспективи для розвитку наук та людських самоусвідомлень. Однією із ознак останнього була поява вчених творів народною мовою: таке було в Європі, таке ж можна було спостерігати і в Україні.

У XIV – XVI ст. з'явилися перші твори, написані не книжною (тобто – церковнослов'янською, як раніше), а староукраїнською мовою: грамоти XIV ст., "*Кам'янка-Струмилівське євангеліє*" (1411), "*Четві-Міней*" (1489), "*Пересопницьке євангеліє*" (1561), "*Крехівський апостол*" (1560), пісня "*Дунаю, Дунаю*" (1571). Наприкінці XV ст. староукраїнською мовою були видруковані "*Осьмигласник*", "*Часословиць*", "*Триодь пісня*", "*Триодь цвітня*". У цих творах акцентувалась потреба вивчення природи, увага до людської особистості (вагома риса Відродження).

Відродження мало й відповідні соціальні підстави: розвиток міст та своєрідної міської культури, поява та зміцнення ремісничих цехів та відповідних братств, розширення мережі університетів, поживлення торгівлі, початки формування своєрідних етнічних утворень – націй та національної свідомості.

Яскравим постаттю українського Відродження був *С.Оріховський-Роксолан* (1513–1566). Одержавши ґрунтовну освіту (навчався в Перемишлі, Кракові, Відні, Віттенберзі, Падуї, Болоньї, Венеції, Римі, Ляйпцігу) і познайомившись

з видатними діячами європейського Відродження та Реформації (у тому числі й з *М.Лютером*), мислитель написав протягом свого загалом не дуже тривалого життя низку праць, котрі стали достатньо відомими в Україні та Центральній Європі, і справили певний вплив на процес зміцнення гуманістичних норм суспільного життя. Найвизначніші його твори написані латиною, а саме: "*Про турецьку загрозу слово перше*" (1543), "*Про турецьку загрозу слово друге*" (1544), "*Про celibat*" (1547), "*Напучення королеві польському Сигізмунду II Августу*" (1548), "*Хроніки*" (1548). Йому ж належить значна кількість листів, діалогів, памфлетів та промов. Властиві авторові блискуча манера викладу, чіткість аргументації, спостережливість, дотепність, жвавість думки – все це поставило Оріховського на один рівень із видатними мислителями того часу.

С.Оріховський-Роксолан порушував у своїх творах суспільно-політичну проблематику: обґрунтував доконечну потребу оборони рідного краю, давав поради щодо оптимізації державного устрою, методів керівництва. Як свідчать спеціальні дослідження, *С.Оріховський-Роксолан* був одним із перших фундаторів так званої "теорії суспільної угоди", вважаючи, що держава виникає внаслідок погодження громадян передати частину своєї свободи на користь суспільній злагоді. Був він також і пропагандистом "теорії природного права", наполягаючи на тому, що права громадян мають першість у відношенні до повноважень державних персон. Досить цікавими є думки *С.Оріховського* щодо необхідності об'єднання в суспільному житті та державній діяльності розуму (мудрості) та сили; як на взірць такого об'єднання він посилався на історичний приклад виховання *Арістотелем* Олександра Македонського. Монарх не зможе належним чином виконати свою місію, коли не матиме "перед собою зразків і філософських настанов, які наповнюють і вдосконалюють розум". Усе, "що дбайливо вибрано з надр, може і повинно стати основою для подолання суспільних негараздів".

Наприкінці XV – XVI ст. в Україні відбулися суттєві зміни у суспільно-політичному житті: через посилення впливів католицизму на православних відбувається дестабілізація життя православних громад, а внаслідок цього даються взнаки реформаторські віяння: церковні громади починають перебирати на себе управління церковним життям, поширюючи водночас і культурне життя та освітню діяльність. Врешті процеси протистояння православних громад та католицької Церкви привели до Берестейської церковної унії (об'єднання): церковний собор 1596 р. ухвалив рішення щодо заснування греко-католицької церкви. Вплив цієї події постійно позначався на стані справ в Україні. Прямо або ж дотичним чином він привів до істотних

зрушень в освіті, літературній творчості, філософських пошуках, громадянському житті, і попри всю свою суперечливість торував українському народові шлях в Європу.

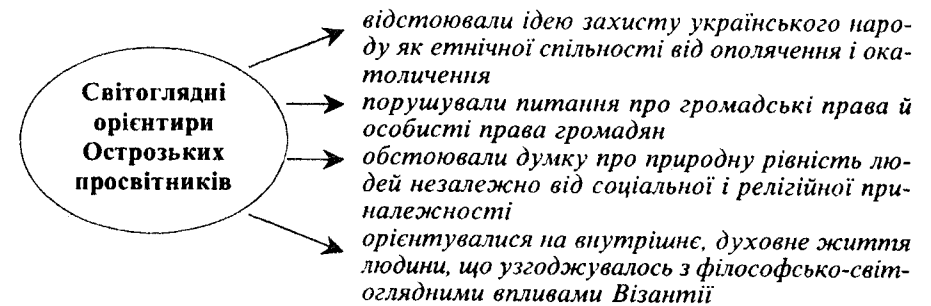
Вагому роль в суспільно-політичному, культурному, релігійно-духовному житті тієї доби відігравали *церковні православні братства*, які й поставали самостійними одиницями організації церковного громадського життя. За історичними джерелами у 1542 р. був затверджений статут братства Успенської церкви, а в 1544 р. – церкви Св.Миколая у Львові; це були перші відомі нам церковні братства. Братства поступово стали відкривати братські школи, перша з яких почала діяти у 1586 р. при православної Успенської церкви у Львові. Саме із діяльністю братських православних шкіл пов'язана поява професійної філософії в Україні, бо саме тут філософія постає в якості обов'язкової навчальної дисципліни. Авторитетним ідеологом Львівського братства був *Ст. Зизаній* (бл.1570–1600), який був схильний до раціоналістичних тлумачень церковних догм; зокрема, він відкидав догмат про Чистилище, вважав, що можуть існувати множинні світи, населені розумними істотами, та відстоював тезу про автономне співіснування світської та церковної влади. У Львівській братській школі викладав філософію відомий філософ та поет того часу *К. Транквіліон-Ставровецький* (? – 1646 р.). Він закликав до мудрості та освіченості, проте не відірваних від повсякденного життя, виправдовував земну красу та земні вчинки людей, доводив, що чесна праця постає основою людської гідності та засуджував паразитизм.

Освітня діяльність в Україні, помножена на ентузіазм її фундаторів, врешті підводили українську культуру до Просвітництва.

Першою когортою просвітників в Україні слід вважати членів науково-освітнього гуртка, що утворився в місті Острозі в останній третині XVI ст. (на базі Острозької братської школи, у подальшому – академії) і який очолив ректор Острозької академії *Г. Смотрицький*. До складу цього гуртка належали відомі письменники-полемісти *Х. Філалет*, *С. Зизаній*, *В. Суразький*, *Клірик Острозький*, *З. Копистенський*, *М. Смотрицький*, першодрукарь *І. Федоров* та інші особи. До цього ж гуртка духовно належав *І. Вишенський* – вихованець Острозької академії та центральна постать української культури кінця XVI – початку XVII ст. В Острозькій академії викладали достатньо ґрунтовні філософські курси, автором яких був *Ян Лятос*; залишилися також відомості про філософську діяльність *Клірика Острозького*, *В. Малюшицького*, *М. Броневського*.

В останній третині XVI ст. в Україні розгорнулася гостра полемічна боротьба щодо подальшої історичної долі країни. Її ініціатором став дуже відомий державний і релігійний діяч, член ордену єзуїтів *Петро Скарга* (1596–1612) – безперечно один із найталановитіших письменників свого часу; він енергійно обстоював думку про те, що українцям слід у всьому орієнтуватись на Європу, на Рим, на католицьку церкву. Саме це, на його думку, відкриє українцям великі можливості в усіх сферах духовного та матеріального життя.

У полеміку із зазначеними ідеями вступили члени Острозького гуртка.

На духовну ситуацію в Україні справили вплив праці візантійських філософів-богословів XIV ст. *Г. Синаїта*, *Г. Палами*, *М. Кавасили*, *Й. Лествичника*, *І. Сіріна* та інших мислителів, зусиллями яких було опрацьоване релігійно-філософське вчення *ісихазму* (від грецького слова ісихія – тобто спокій). Його сутність полягала у вченні про безпосереднє єднання людини з Богом, засобом для чого має стати самозаглиблення особи у власний внутрішній світ та в універсальний світ духовних явищ. На цьому шляху виділяється 2 етапи: практичні діяння (*праксис*) та розумове діяння (*теорія*).

Особливе місце в полемічній літературі належить *Івану Вишенському* (1550–1620), вихованцю Острозької академії, ченцеві, який тривалий час прожив на Афоні – святині світового православ'я. Мислителеві належить близько 20 полемічних творів, першим із яких стала книга "*Викриття диявола*" (1600). У центрі уваги автора перебувала людина, її світогляд, соціальне буття, внутрішній світ та система моральних орієнтирів.

СВІТОГЛЯДНІ ПОЗИЦІЇ ТА ПОГЛЯДИ І.ВИШЕНСЬКОГО

- “внутрішнє спасіння” людини неможливе без знищення несправедливості, нерівності, гноблення
- рішуче поставав проти західних впливів на українську культуру та світогляд
- вважав, що православна віра більше орієнтує людину на духовне самозаглиблення та щире почуття до Бога, ніж католицька віра
- закликав до людської солідарності, братерства, утвердження рівності людей і справедливості в їхніх стосунках

Поєміст закликав відвернутися від облудного земного життя, нестійкого у своїй основі, закликав не вчити латину, бо слово Божіє прийшло на Русь словенською мовою: “Скажучи вам таїну великую: как диявол великую зависть имеет на словенський язык, що ледве живою од гнєву; і што некоторіи наши на словенський язык хулят и не любят, то тому, што знают, от какогo мастера действуют і творят. Ато для того диявол на словенський язык борбу тую маєт, зане же есть плодоноснейшии ото всех языков и Богу любимейшии”.

* Отже, наприкінці XVI – на початку XVII ст., у ситуації складних соціально-політичних та духовних процесів в Україні проявляються гуманістичні, реформаційні та просвітницькі тенденції і процеси: за цих обставин підсилюється інтерес до людської життєвої реальності, етнічної та культурної самоідентифікації, а, відповідно, і інтерес до гуманітарних студій. На базі братських шкіл вишикає професійна філософія, а згодом – вищі навчальні заклади.

10.4. Особливості філософських курсів Києво-Могилянської академії. Життя та філософська діяльність Г.Сковороди

Перший вищий навчальний заклад Східної Європи – Київський колегіум, а згодом – Києво-Могилянська академія – утворився у 1632 р. шляхом об'єднання двох київських шкіл: Братської школи на Подолі та школи, що існувала у Києво-Печерській лаврі. Ініціатором утворення колегіуму був митрополит Петро Могила. Тому Київську Академію ще за життя П.Могили стали називати

Могилянською. У 1633 року документом польського короля Володислава колегіуму надавались права вищого навчального закладу. У 1634 р. завдяки зусиллям П.Могили був відкритий колегіум у Вінниці, а 1636 р. – у Кременці. Перу митрополита належать наступні твори: “Службеник” (1629 і 1639), “Теребник” (1646), “Літос альбо камінь” (1644). За загальним визнанням істориків та культурологів П.Могила являв собою яскравий приклад вдалого поєднання розуму та дійовості: він був не лише мислителем, а й громадським та церковним діячем.

ПОГЛЯДИ П.МОГИЛИ

- обстоював ідею розвитку науки і освіти під егідою церкви
- закликав поширювати освіту в народному середовищі
- наполягав на пріоритетності духовної влади над державною
- окреслив образ бажаного володаря – “філософа на троні”, гуманного стосовно власних підданих, твердого щодо ворогів, освіченого і мудрого, вірного Богові та підв'язаного йому

Києво-Могилянська академія стала загальнослов'янським осередком освіти, науки й духовності: сюди прибували на навчання молоді люди не лише з усіх куточків України, а й Білорусії, Молдови, Росії, Болгарії, Румунії, Сербії та інших країн. Тут деякий час навчався і перший російський вчений М.Ломоносов (1732–1734). У час найвищого розквіту в Академії навчалось понад 2000 студентів щорічно. Навчання в Академії велось латинською мовою; повний курс Академії становив 12 років навчання, що дозволяло ознайомити студентів практично з усіма богословськими та науковими дисциплінами, відомими в Європі XVII століття.

Принципове значення мала та обставина, що в Академії, хоча це і був церковний навчальний заклад, було запроваджене розділене вивчення філософії та богослов'я. Завдяки цьому в Києво-Могилянській академії у філософські курси вводились наукові та філософські новації, хоча в цілому філософські курси в основі своїй поставали більш-менш типовими для Західної Європи курсами пізньої схоластичної філософії. Курс філософії був зорієнтований на вивчення переважно системи Аристотеля. Навчання велось на основі праць англійського мислителя, перекладених латинською мовою, а також грецьких версій його творів. Клас філософії охоплював три складники: логіку, фізику та метафізику. У межах перших двох наук подавалось теоретичне осмислення природних

явищ. Метафізика (як і у *Арістотеля*) являла собою світоглядне осмислення дійсності й охоплювала класичну філософську проблематику. У класі філософії викладали також геометрію та астрономію. В найвищому класі (богослов'я) докладно вивчали систему Фоми Аквінського (томізм).

ПОГЛЯДИ ВЧЕНИХ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ

- *Філософія – це система дисциплін чи всіх наук, покликаних віднайти істину, причини речей, даних Богом, а також дослідниця життя і добродієвості*
- *Істину слід шукати на шляху дослідження наслідків Божої діяльності – створеної природи*
- *Здобуття істини є результатом складного процесу пізнання, здійснюваного на двох рівнях – чуттєвому і раціональному*
- *Простір є невід'ємним від речей і середовища, а час – послідовною тривалістю кожної речі, простір і час невіддільні від природних сил*
- *Пріоритетне значення має розум; останній здійснює значний вплив на волю, даючи їй різні варіанти вибору між добром і злом*
- *Вирішальне значення для успіху пізнання має метод, що застосовується дослідником. Науковий метод – це спосіб організації процесу пізнання, який дозволяє перейти від вже відомого до невідомого*
- *Сенс життя – у творчій праці, спрямованій на власне й громадське добро; при цьому можливість досягнення людиною щастя перебуває у стані компромісного поєднання прагнень і потреб різних частин душі, тобто тілесних і духовних*

У трактуванні професорів Києво-Могилянської академії філософія окреслювалась як цілісна система знань, що в сукупності дозволяють знайти шлях до істини, а отже – й зрозуміти причини виникнення та сутність тих чи інших явищ. Істина пов'язувалась із Богом, мала в ньому найголовнішу причину. Вважалося, що шляхом раціонального аналізу природи як Божого творіння (тобто, кажучи мовою сучасної науки, – реальної дійсності) можна збагнути ті закономірності, які лежать в основі речового світу. Засобом пізнання світу визнавалась логіка, котра вивчала форми та методи мислення, його вірної побудови, а також ознаки похибок, які можливі у справі раціонального освоєння світу.

За своєю вихідною структурою філософські курси Києво-Могилянської академії були подібні до типових пізньосхоластичних курсів західної уні-

верситетської філософії, проте не копіювали їх повністю, а включали у свій зміст критичні зауваження на адресу Арістотеля, посилались на новітню науку.

У своїх філософських викладах професори філософії послуговувались працями *Арістотеля, Августина, Дунса Скота, Фоми Аквінського, П. Гасенді, Р. Бекона, Р. Декарта, Лейбніца, Х. Вольфа* та інших античних і пізніших європейських авторів, прагнули адаптувати їх ідеї на українському ґрунті. Саме тому надбання європейської філософської думки викладалося крізь призму української духовної традиції. Передовсім це виявлялося у цінуванні чуттєвих форм пізнання порівняно з раціональними, а також у тому, що етичним проблемам філософії надавалося велике значення; тобто тут давалася взнаки давня традиція сприймати та подавати філософію як життєву настанову та моральне повчання.

★ Філософські курси в Академії викладали провідні мислителі того часу, просвітники, що справили потужний вплив на своїх сучасників. Попередньо вони навчалися у престижних університетах Європи, в яких одержали наукові ступені докторів філософії, а подекуди – ще й докторів богослов'я. Завдяки цьому викладання філософії велося на професійному рівні. До числа найвідоміших професорів філософії належали: *П. Могила, І. Галятовський, І. Гізель, С. Яворський, Ф. Прокопович, Г. Кониський, Г. Щербатський, Я. Козельський* та ін.

Інокентій Гізель (1600–1683) початкову освіту здобув у тій-таки Києво-Могилянській академії, пізніше навчався в Замойській академії (Польща) та аристократичному Кембріджському університеті (Англія), куди був скерований *П. Могилою*. Повернувшись на Україну, став професором філософії, а пізніше ректором Академії (1646–1656). *І. Гізель* був одним із перших філософів України, який знайомив студентів із геліоцентричною системою *М. Коперника*. Основою процесу пізнання *І. Гізель* вважав чуттєві пізнання. У зв'язку із цим філософ наводив докладну характеристику органів відчуття, котрі виступають інструментарієм пізнавального процесу. Вищим щаблем пізнавального процесу є пізнання інтелектуальне, засноване на діяльності розуму, який продумує абстрактні уявлення і здатен освоювати нематеріальні об'єкти.

У праці "*Мир з Богом людини*" філософ характеризує людину як Боже творіння, наділене прагненням до щастя, почуттям власної гідності та можливостями до самовдосконалення. Людина сама є творцем власного щастя (або нещастя), вона – автор добрих або ж лихих вчинків, тому слід розрізняти добро від зла. Людина наділена засобом для цього – совістю та розумом. У праці "*Синopsis, чи Коротке зібрання од різних літописів*", яка витримала три видання за

буваючи за кордоном, продовжив самоосвіту, студіюючи філософські та інші праці в Угорщині, Австрії, Словаччині, Польщі, Німеччині, а можливо – і в Італії. Після повернення в Україну в 1753 р. викладав поетику у Переяславському колегіумі; пізніше був домашнім учителем, викладачем Харківського колегіуму. Врешті, через незгоди із церковними наставниками, Г.Сковорода остаточно припиняє викладацьку діяльність і останніх майже 25 років веде життя мандрівного філософа-проповідника. Помер Г.Сковорода 9 листопада 1794 року в селі Іванівка на Харківщині.

Г.Сковорода являв собою рідкісний приклад повної узгодженості своєї філософської системи і власної життєвої поведінки, яка цілковито (без винятків) засновувалась на синтезі емоційної та раціональної сфери людської істоти. Філософ ніколи і ні в чому не поступився своїми переконаннями, не поласився на спокуси, жив саме так, як підказувала йому власна сутність, свою філософську систему творив з голосу цієї сутності, а не на чиєсь замовлення. “Світ ловив мене, та не впіймав” – ці слова на прохання мудреця були вирізьблені на його могилі. У цих словах життєве кредо, здійснити яке о тій порі було так само важко, як і нині.

Вчення Г.Сковорода викладене у численних працях, серед них: “Міркування про поезію та керівництво до неї” (1769), “Наркис” (1771), “Асхань” (1767), “Бесіда, названа – двоє” (1772), “Кільце” (1775), “Змії ізраїльський”, “Жінка Лотова”, “Потоп зміїн” (1791), “Розмова дружня про світ духовний”.

★ Сучасна оцінка філософії Г.Сковорода ускладнена тою обставиною, що його постать певною мірою оповита ідеологічними нашаруваннями. Проте щодо власне філософії, то тут, на жаль, поки що надзвичайно мало ґрунтовних та переконливих досліджень; переповідання ідей Сковорода вже давно перетворилось на кліше із сталим набором одиниць: три світи, дві натури, заклик до самопізнання, увага до голосу серця, споріднена праця. Слід сказати, що переведення філософських думок Г.Сковорода у переповідання через окреслений набір елементів суттєво спрощує як самі ці думки, так і реальне значення його філософії, оскільки розглянуті окремо, самі по собі, зазначені думки постають в контексті європейської філософії не дуже оригінальними. Вирішальне значення в оцінці філософії Г.Сковорода має декілька важливих моментів.

❖ По-перше, майже в усі свої провідні ідеї він вводить деякі нюанси, які, врешті, виявляються вирішальними в плані їх остаточного сенсу.

- ❖ По-друге, його філософія – це явище органічно цілісне, просякнуте єдиними темами, настроями та ідеями. В свій час Б.Паскаль, оцінюючи філософське новаторство Р.Декарта, погоджувався із тим, що переважна кількість складових філософії останнього є запозиченою, проте всі ці складові введені у такий контекст, із таким спрямуванням, що в цілому філософія постає зовсім новою. Те ж саме можна сказати і у відношенні філософії Г.Сковорода.
- ❖ Нарешті, по-третє, Г.Сковорода являв собою той особливий тип філософа, який філософію розглядає як прямі духовні концентрації власного життя, а саме життя не мислить собі інакшим, як побудованим у відповідності із принципами своєї філософії.

ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ Г.СКОВОРОДИ

- ➔ Світ, за Сковородою, складається із двох натур: видимої, чуттєвої, але не справжньої і не першої за суттю, та невидимої, духовної, вічної та чистої, а тому – справжньої основи будь-чого, тобто Бога.
- ➔ Дві натури співвічні, існують ніби паралельно, а тому жодну з них не можна просто знехтувати, але духовна натура ніколи не виявляється у видимій адекватно, тому між ними точиться вічна боротьба.
- ➔ Біблія – особливий реальний світ, що існує поміж великим світом (космосом) та малым (людиною), форма переходу від видимого, чуттєвого світу до духовного.
- ➔ Людина, як малий світ, мікрокосмос, “мирок”, поєднує в собі дві натури, своїм життям демонструє їх боротьбу та весь можливий діапазон її виявлення.
- ➔ Перед людиною стоить завдання пізнати себе, тобто зрозуміти, осмислити себе як особливий перехід між світовими натурами, і, відповідно, визначити своє місце у світовій драмі.
- ➔ Оскільки дух за своєю суттю є єдиним та неподільним, то найбільш цілісно, повно та адекватно він являє себе у порухах людського серця.
- ➔ Треба прислухатись до голосу серця, бо саме в ньому найбільш прямо (повно) являє себе людська суть (людська натура); серце є осередком духовного життя в людині. Саме воно єднає раціональні й почуттєві складники світу людини, а також гармонізує знання та віру, що дає опору людині у плінному й непевному світі.
- ➔ Наука про людину та її щастя – найважливіша з усіх наук.
- ➔ Любов та віра дають змогу людині вийти за межі свого тлінного звичайного “Я”, живлять душу людини, наповнюють її творчою енергією, підштовхують на шлях дійсного щастя.
- ➔ Антиподами любові та віри, протилежними за своєю дією на людину, є поняття суму, туги, нудьги, страху; запорука здоров’я душі – її радість, кураж.
- ➔ Людське щастя втілюється не тільки в духовних шуканнях, не тільки у сердечній радості, а й у праці, яка приносить внутрішнє задоволення і душевний спокій, є обов’язковою умовою самореалізації людини.

* Окреслені провідні думки *Г.Сковорода* свідчать про те, що він, *по-перше*, “дозволив” собі у ті часи мати такий світогляд, який у багатьох пунктах суттєво відрізнявся від санкціонованого церквою, а, *по-друге*, що він певною мірою відродив в Україні той тип філософствування, який культивувався ще в Київській Русі та мав назву “філософствування у Христі”. Це була філософія, яка найбільше цінувала злиття життя та духовного прозріння, вчинку та моральності. Звідси випливає, що *Г.Сковорода* був не просто філософом, а філософом особливого культурно-історичного типу.

10.5. Університетська філософія в Україні XIX ст. Філософські ідеї в українській літературі та громадсько-політичних рухах

У другій половині XVIII ст. Україна остаточно втратила рештки своєї державної автономії та колишню військову славу. Її територія була поділена на окремі частини: до 80% її входило до складу Російської імперії, а Галичина, Закарпаття, Північна Буковина були включені в імперію Габсбургів. Проте втрата можливостей проявляти зовнішню активність спричинила до певної міри інтерес до самоосмислень, внутрішніх заглиблень, у тому числі – інтерес до власної історії, культури, прояснення історичного становища України та її етнічних самоідентифікацій.

У цей час основними регіонами культурного життя постають Київ, Львів, Слободянщина (Харків та Полтава), Південь (Миколаїв та Одеса), Закарпаття. У світоглядному плані це був період розроблення та поглиблення ідей просвітництва та ознайомлення з новими віяннями західноєвропейської філософії.

На початку XIX ст. українська громадськість починає знайомитися з ідеями та концепціями німецької класичної філософії; існує припущення, що, можливо, *Г.Сковорода* слухав лекції *І.Канта*. У 1803 р. в м.Миколаєві виходить перший переклад праці *І.Канта* “*Пролегомени до всякої майбутньої метафізики*” (рос. мовою), у 1833 р. в м.Одесі видається переклад твору *Ф.Шеллінга* “*Вступ до уможливної фізики*”.

На початку століття мали ходіння твори *Х.Вольфа* та *Х.Баумгартена*, проявлявся стійкий інтерес до ідей західно-європей-

ського (зокрема – німецького) романтизму. Звичайно, за умов відсутності автономного культурного розвитку, українська філософська думка не могла розвиватись та поширюватись вільно і самовладно, тому значною мірою саме через це, а частково – внаслідок окреслених вище інтелектуальних традицій, філософська думка в Україні XIX ст. виражала себе не лише в прямій формі, а й через літературу, громадсько-політичні погляди та у програмах різних соціально-політичних рухів.

У XVIII-XIX ст. у царині класичної філософської проблематики працювали викладачі Київської духовної академії, а пізніше – і університетів, що функціонували на території України. Частина з них зробила вагомий внесок в обґрунтування та поширення ідей просвітництва.

Вихованець Київської академії та Петербурзького університету *Яків Козельський* (1728–1794) у праці “*Філософські пропозиції*”, зосередившись на аналізі визначень філософії та різних рівнів наукового пізнання, відносив до теоретичної філософії *логіку, онтологію та психологію*; до практичної філософії – *етику, право, політику*. Він вважав, що завдання філософії полягає в дослідженні причинно-наслідкових зв'язків між предметами та явищами дійсності.

Петро Лодій (1764–1829), виходець із Закарпаття, викладав філософію, логіку та метафізику у Львівському, Краківському та Петербурзькому університетах (1787–1821). У своїй головній праці (“*Логічні настанови*”) автор навів поширені у той час визначення філософії. У душі кантівської філософії він визначав коло головних світоглядних проблем, а саме: Що таке людина? Що людина може знати? Що повинна робити? На що може сподіватися? *П.Лодій* особливо підкреслював високе соціальне призначення філософії. На його думку, саме філософія звільнила людину від рабства, перемігши фанатизм і деспотію. Він акцентував відому ще з античності думку про те, що добре складаються справи саме в тих державах, в яких філософи є правителями, або ж правителі є філософами.

Українські просвітники *С.Десницький* (1740–1789) та *В.Канніст* (1758–1823) прагнули осмислювати соціальні процеси; зокрема, *В.Канніст* шукав засоби для розв'язання суспільних суперечностей. Оптимальний шлях до оздоровлення суспільства вбачав у розквіті національної самосвідомості.

У XIX ст. українська філософська думка вийшла на новий рівень своїх проявів: академічна філософія тепер викладається у світських навчальних закладах. Після відкриття у 1805 р. Харківського університету на викладання філософії до нього був запрошений німецький філософ *Йоган Шад* (1758–1834), учень *І.-Г.Фіхте*. Він перебував на посаді професора філософії Харківського

університету із 1806 р. по 1816 р. Й. Шад був прихильником філософії І. Канта, проте вносив у неї свої власні новації, використовуючи частково ідеї І.-Г. Фіхте та Ф. Шеллінга. Зокрема, Й. Шад намагався наблизити теоретичний розум до практичного, а також поставав проти відриву форм знання від досвіду. Особливу увагу він приділяв пізнанню протилежностей, котрі внутрішньо притаманні кожній речі. Світ у його розумінні становить собою велетенське поле взаємодії позитивних і негативних сил. Наполягав на потребі еволюційного розвитку суспільства, що уможливило б гармонізацію суспільних та особистих інтересів.

Йосип Михневич (1809–1885) викладав філософію в Одеському Рішельєвському ліцеї. В праці “Досвід простого викладу системи Шеллінга” розглянув основні стадії розвитку свідомості, що відповідали головним етапам у формуванні людських потреб, громадського виробництва, вдосконалення науки, мистецтва і загалом духовного життя.

У 1834 р. був відкритий Київський університет Св. Володимира. Перший ректор університету, особистий приятель Т. Г. Шевченка, М. Максимович (1804–1873) певний час захоплювався ідеями Ф. Шеллінга, що надихало його на уважне ставлення до народної культури, народних вірувань та переказів. Він немало зробив для збирання та збереження народної української мудрості. Згодом у Київському університеті набули поширення ідеї Г. Гегеля.

Орест Новицький (1806–1884) був професором філософії Київського університету. В історії української філософії він постав як один із найбільш полум'яних пропагандистів філософії. Спираючись на вчення Гегеля, він виклав у праці “Про дорікання, що робляться філософії в теоретичному і практичному відношенні, їх силу і важливість” своє бачення сутності філософії.

ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ

- завдання філософії – пізнання дійсності на рівні свідомості у формі ідей;
- у філософії людська свідомість вперше звертається до себе самої, а звідси випливає неможливість розглядати філософське знання в контексті практичної корисності; кожне філософське вчення виправдовує себе як органічна частинка цілісного процесу;
- філософська думка розвивається від заглиблень у природу – через власне самоусвідомлення – до винайдення абсолютів (Бога), відкриття істини у сфері самоусвідомленої думки та втілення її у практику;
- національна філософія повинна взяти все цінне із різних історичних філософій, але усталити все це на власних засадах – на засадах синтезу ідеального і реального, ідей та життя

! За оцінкою деяких філософів, чотиритомна праця О. Новицького “Поступовий розвиток стародавніх філософських вчень”, в якій викладено його філософські ідеї, була найвищим філософським досягненням того часу.

У чомусь подібні ж думки висловлював і Сильвестр Гогоцький (1813–1889), професор філософії Київського університету: він розглядав історію філософії як єдино можливу систему логічно узгодженого знання, отриманого завдяки інтенсивному діалогові двох альтернативних позицій, одна з яких вважає пріоритетом мислячий дух, а інша – буття в усій його реальній багатоманітності. Серед основних праць С. Гогоцького найбільш важливими постають його дослідження історії філософії Нового часу та створення “Філософського лексикону” (в 4-х т.), які досить відчутно вплинули на підвищення культури філософського мислення в Україні.

Представниками академічної філософської течії були І. Тимковський (1772–1853), І. Ризький (1775–1811), А. Дудрович (1728–1830), В. Каразін (1773–1842), котрі переважно популяризували в середовищі науковців здобутки німецької філософської школи.

Памфіл Юркевич (1826–1874) справив особливий вплив на духовне становлення своїх сучасників, викладав філософію в Київській духовній академії, а з 1863 р. – у Московському університеті, де очолив кафедру філософії. За життя філософа було надруковано 12 його праць, серед них: “Ідея”, “Серце та його значення в духовному житті людини, згідно з вченням Слова Божого”, “З наук про людський дух”, “Матеріалізм і завдання філософії”.

! За оцінкою багатьох дослідників, П. Юркевич являв собою одне із найбільш помітних явищ на філософському горизонті Росії того часу.

Філософські ідеї і погляди П. Юркевича

- вважав філософські ідеї Платона та Канта найбільш продуктивними в історії філософії;
- високо оцінював і філософію Гегеля, не приймаючи проте його діалектики;
- критикував як односторонні крайні філософські позиції матеріалізм, і ідеалізм: ідеалізм – за нехтування реальністю, матеріалізм – за приниження значення духовного;
- поза відношенням до духовного неможливою постає людська моральність
- розробив вчення про серце, яке філософ розглядав трояко: ⇒ як центр людської тілесної організації; ⇒ як центр духовної діяльності людини; ⇒ як осередок морального життя людини.

✱ У певному сенсі П. Юркевич продовжував лінію “кордоцентризму” (від латинського “corde” – серце), започатковану працями Г. Сковороди. Теоретичний спадок П. Юркевича часто визначають як “філософію серця”.

Окрім названих, серед представників університетської філософії варто згадати В. Карпова, який переклав російською мовою твори Платона, П. Авсенева, який, міркуючи над особливостями російської (а також, зрозуміло, і української) філософії, вважав такими її громадську, суспільну спрямованість та релігійність.

✱ У XIX ст., на хвилі підвищення інтересу до власної історії, культури, етнічної самоідентифікації філософсько-світоглядні ідеї в Україні знаходили вираз та виявлення не лише в межах академічної філософії, а в літературі, громадсько-політичній думці та програмах різного роду суспільних рухів. Особливого значення в цьому плані набувала саме література, бо вона несла думку, живе слово у людську масу, постаючи, своєю чергою, відповіддю на запити останньої. На українську літературу повною мірою поширюється відома теза про те, що поет в Росії – це значно більше, ніж поет. Відомо, що в Україні саме література відіграла роль активізації національної свідомості, поширення гуманістичної думки.

Коли йдеться про українську літературу філософського спрямування, першим постає перед нами ім'я Миколи Васильовича Гоголя (1809–1852). Незважаючи на те, що Гоголя зараз інколи подають в рубриці “зарубіжна література”, аж ніяк не можна забувати того, що про Україну, її життєві типи, її природний та побутовий колорит як уся Росія, так і Європа (а, може, і весь світ) довідалися саме завдяки знайомству із творами М. Гоголя. Мало хто знає, що окрім письменництва Гоголь ще й викладав історію всесвітньої літератури у Петербурзькому університеті, а також постав відомим через свої оригінальні світоглядні ідеї, які, до речі, викликали певну громадську полеміку. Світоглядні ідеї М. Гоголя виклав у працях “Вибрані місця із листування із друзями” та “Арабески”. Ці праці, як і літературні твори Гоголя, свідчать про його оригінальну світоглядну позицію і, навіть, можна сказати, про його своєрідну філософію, яку можна назвати “філософією непомітного зла”.

Незначні, нескінченно малі відхилення від добра постають у підсумку великим злом. У знаменитій поемі “Мертві душі” М. Гоголь і зображує таких – мертвих за життя – персонажей. Лише наївний читач думає, що мертві душі – це душі тих померлих селян, які купляє Чичиков; жажливіше інше: всі живі персонажі вже давно мертві, а Чичиков, що їх черговий раз спокушає, постає уособленням диявола. По сьогодні вражас моторошне пророцтво М. В. Гоголя щодо долі

Росії: в знаменитому епізоді із “російською трійкою” він зображує, як Чичиков-диявол спрямовує її біг у безвість. Як відомо, своє особисте призначення М. Гоголь вбачав у здатності “наводити мікроскоп” на непомітне зло та робити його помітним. Але врешті, внаслідок душевних перенапружень, він почав сумніватися у тому, кому він, власне, служить, якщо бачить зло там, де його ніхто не помічає. Цей внутрішній розлад привів Гоголя до захворювання та смерті.

СВІТОГЛЯДНІ ІДЕЇ М. ГОГОЛЯ

- ⊙ основою світу є Бог, який надає усякому буттю сенсу та певного призначення
- ⊙ людина є найпершим та найкращим творінням Божим
- ⊙ найпершим життєвим завданням людини постає усвідомлення свого призначення
- ⊙ це особливо важливо тому, що за душу кожної людини йде нещадна боротьба між Богом і Дияволом
- ⊙ кожна людська душа постає полем розгортання всесвітньої буттєвої драми: якщо вона врятована – добра в світі стає більше, коли загублена – менше
- ⊙ найнебезпечнішим для людини постає так зване “непомітне зло”, тобто зло незначне, маленьке (наприклад, незначна брехня), яке людина не вважає його за зло і не бореться із ним

Інша велична постать в українській літературі, що відчутно вплинула на культуру та світогляд, – це Т. Шевченко (1814 – 1861), який звернувся у своїх думках та творчості до пам'яток національної історії. Торкаючись цього явища, поет писав у обґрунтуванні структури альбому “Мальовнича Україна”: “У межах моєї Батьківщини... зберіглися до тепер численні сліди столітніх потрясінь, що Тарас ШЕВЧЕНКО спіткали колись цей край у безперервній боротьбі за віру й незалежність із чужерідними хижими сусідами..., в пам'яті народній живі численні поетичні перекази, що свідчать про шляхетні подвиги предків”.

✱ Т. Шевченко, як ніхто інший, влучно та переконливо репрезентував ідею соборності України, єдності всіх її земель всупереч історичній недолі, що роз'єднала різні частини колись єдиного краю, розкидавши їх по різних державах.

Серед інших світоглядних ідей Т.Шевченка варто виділити такі:

- ◆ *Ідея глибинної спорідненості людини із природою*: у творах поета людина і природа живуть єдиним диханням та єдиними почуттями; людина вкорінена в природу, а природа, своєю чергою, є не мертвою, а одухотвореною.
- ◆ *Ідея народу як єдиного суверенна своєї історії та своєї життєвої долі*: ніхто не може вирішувати його долі, він є єдина животворча сила історії.
- ◆ *Ідея віри у справедливого Бога*; інколи здається, що Шевченко чи то атеїст, чи то єретик, проте в його творах чітко проводиться розрізнення того Бога, що його малюють у церквах та ім'ям якого чиниться насильство, та справжнього Бога, як гаранта здійснення вищої справедливості.
- ◆ *Ідея насильницької народної революції*; вона інколи постає основою для звинувачення поета у осміюванні насильства; проте слід сказати, що ця ідея була дуже поширеною у ХІХ ст.; тут Шевченко не був ні новатором, ні оригінальним; якщо ж ми поставимо питання про те, чи прийнятна ця ідея зараз, то відповідь, звичайно, буде негативною.
- ◆ У творах Шевченка досить виразно проведена думка про важливу роль у суспільному житті та історії *прогресу знань, науки, освіти*.
- ◆ Нарешті, через усю творчість Шевченка проходить своєрідний *культ жінки-матері*: для поета вона постає уособленням і сили життя, і його чарівної краси.

Іван ФРАНКО

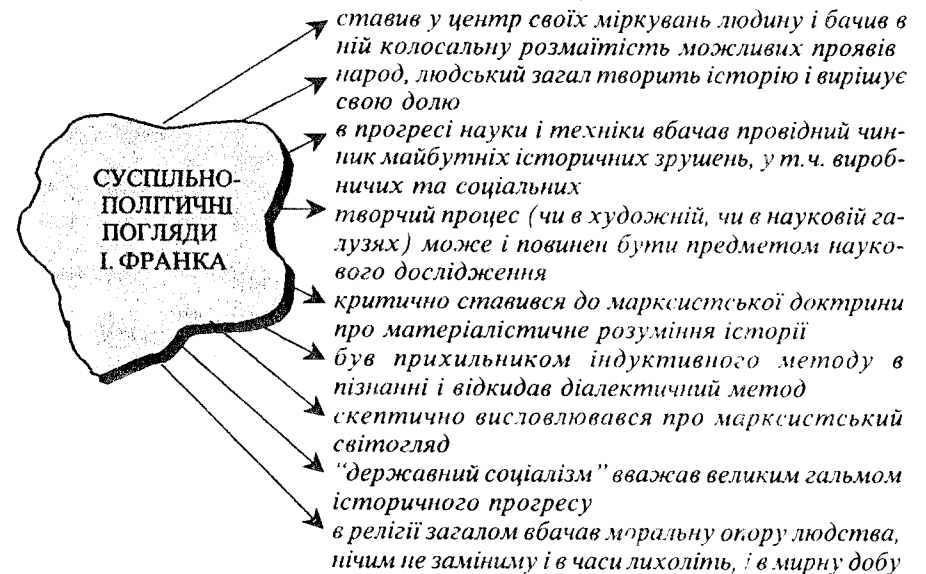
Іван Франко (1856–1916) – унікальна постать у вітчизняній культурі. Видатний поет, письменник, громадський діяч, публіцист, він був ще й талановитим вченим, доктором філософії.

Докторську дисертацію “Варлаам і Йоасаф, старохристиянський духовний роман і його літературна історія” (1896) було виконано у Віденському університеті під керівництвом вченого світової слави, хорвата *Ватрослава Ягіча* (1838–1923) – засновника славістики як науки, завідувача кафедри славістики Віденського університету. Науковий ступінь доктора філософії був присуджений І.Франкові сенатом Віденського університету на початку липня 1893р.

Знання, набуті ним під час роботи над дисертацією, співробітництво з провідними вченими Відня поглибили зацікавлення вченого філософською проблематикою і спонукали його до формування власних філософсько-світоглядних ідей.

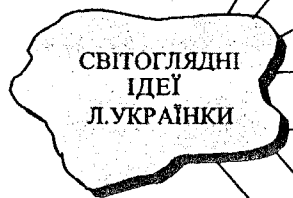
◆ *І.Франко ще на зорі комуністичного руху зумів розгледіти в ньому симптоми можливих соціальних потрясінь. Мислитель геніально прозрівав тоталітарну сутність комуністичного руху: на його думку, “програма державного*

соціалізму”, при всіх можливих її варіантах, “аж надто часто пахне державним деспотизмом та уніформізмом, що проведений справді в життя він міг би статися великим гальмом розвою або джерелом нових революцій”.

◆ *І.Франко – людина енциклопедичних знань, виняткової працездатності, наділена тонкою інтуїцією вченого. Він полишив по собі незорю епістолярну спадщину, справив потужний вплив на національне самоусвідомлення українців. Він належить до когорти тих діячів, через творчість яких духовно зріла нація робить спробу осмислити себе і виявити свою сутність.*

Леся Українка (1871–1913) належала до відомої в Україні інтелегентної родини. Племінниця *М.Драгоманова*, донька письменниці *О.Пчілки*, вона товаришувала з *І.Франком*, *М.Павликом*, *М.Лисенком* та іншими провідними діячами вітчизняної культури. Під їх впливом, а також завдяки наполегливій самоосвіті сформувався її світогляд, який загалом можна визначити як позитивістський. Майбутня поетеса цікавилась філософією, особливо найновішими її течіями, а серед них – і позитивізмом. Під його впливом вона зміцнилась у довірі до науки, людського розуму, у раціональному осмисленні дійсності: перш за все – соціальної.

- виступала проти спрощених тривіальних інтерпретацій у співвідношенні релігійної віри та життєвих реалій
- закликала до усвідомлення суперечливості та безмірної складності людського ставлення до світу
- засуджувала песимістично-безнадійливі настрої
- категорично не згоджувалась із життєвою позицією без міри покірливих і терплячих людей
- проблему людини окреслювала як проблему вибору одного з декількох можливих варіантів життєвих дій
- вважала, що людина лише тоді живе справжнім життям, коли прислухається до голосу свого серця, залишається вірною собі
- вірила, що наука і художня інтелігенція спроможні і зобов'язані "просвічувати шляхи в прийдешнє"

* В творах Л.Українки національна проблематика органічно пов'язана із загальнолюдською. У цьому полягає один із засадничих принципів її творчості, зауважений свого часу ще М.Грушевським: "Глибоко національна в своїй основі, всім змістом своїм зв'язана нерозривно з життям свого народу, з переживанням нашої людини в теперішню добу, ця творчість переводила їх на ґрунт вічних вселюдських змагань".

Своєрідні світоглядні ідеї були у ХІХ ст. сформульовані в програмних творах представників громадсько-політичного руху, де на першому плані перебуває діяльність Кирило-Мефодієвського товариства (1846–1847), створеного в Києві університетською інтелігенцією. До його складу входили професори, студенти та співробітники Київського університету, серед них: М.Костомаров, В.Білозерський, П.Куліш, Т.Шевченко та інші.

Ідейним натхненником товариства був Микола Костомаров (1817–1885). У його працях "Закон Божий (Книга буття українського народу)" (1846), "Риси народної південноруської історії" (1861), "Південна Русь наприкінці ХVІст." (1842), "Руїна" (1879):

* вперше зроблено спробу окреслити національний український характер, ретроспективно оглянути історичний шлях українського народу, визначити його місце в колі інших

(в першу чергу – слов'янських) народів, дати нарис такого суспільного устрою, який відповідав би національним прагненням українців. Бажаний суспільний лад уявлявся у вигляді правової, демократичної, парламентарної федерації слов'янських народів, у якій би реально гарантувались як права окремих осіб, так і права нації. Історичне призначення України, на думку мислителя, полягає у справі об'єднання слов'янського етносу (оскільки Київ історично виник у центрі слов'янського ареалу).

Потужний вплив на сучасників справив соратник М.Костомарова та Т.Шевченка Пантелеймон Куліш (1819–1897). Особливе місце у його творчості посідає нарис "Зазивний лист до української інтелігенції" (1883), у якому у полум'яній, закличній формі окреслено соціальне покликання освічених верств суспільства, зобов'язаних виконати функцію національної еліти. Твір П.Куліша сповнений оптимізму й віри у відродження українського етнічного організму.

За вихідними світоглядними спрямуваннями П.Куліш був: * людиною глибоко релігійною; * дещо абсолютизував фатальний хід процесів дійсності; * у поглядах на Україну він романтизував її минуле; * звинувачував урбанізацію у руйнуванні первинної моральності народу; * розвивав так звану "хуторянську філософію", закликаючи повернутися до близькості із природою та простих форм життя.

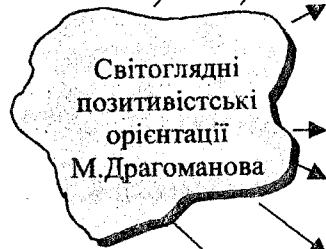
Діяльність кирило-мефодіївців була кваліфікована владою як небезпечна для існуючого державного ладу. Усі учасники товариства постали перед судом і отримали суворі вироки. Найважче покарання припало на долю Т.Шевченка – заслання в солдати у казахські степи із суворою дисципліною писати й малювати.

Важливий внесок у розвиток соціальної філософії, зокрема, філософії української національної ідеї зробив видатний діяч української культури, історик і етнограф Михайло Драгоманов (1841–1895). В основі його світогляду лежить суміш ліберально-демократичних, соціалістичних й українських патріотичних елементів з позитивістським філософським підґрунтям.

Окрім розглянутих представників української філософської думки ХІХ ст. варто назвати також О.Потеб-

Михайло ДРАГОМАНОВ

проголошував ідею безупинного людського поступу, мета якого – досягнення добровільної асоціації гармонійно розвинених осіб

ратував за обмеження до мінімуму елементів примусу, усунення авторитарних рис у суспільному житті

відстоював пріоритет громадянських прав і вільних політичних установ над соціально-класовими інтересами та універсальних людських цінностей осіб

національність розглядав як необхідний будівельний матеріал демократії і свободи шляхом національної освіти і культури закликав до піднесення національної самосвідомості

вбачав, що істина лежить в площині раціонального розуму; всяка істина повинна визначатись в межах логічного закону тотожності

був рішучим противником як ідеалістичного, так і матеріалістичного монізму

ню (1835–1891), професора Харківського університету, що зробив вагомий внесок у дослідження співвідношення мислення та мови, мови та народної історії, мови та формування людської психіки та людської особистості; *Б. Кістяковського* (1868–1920), активного члена “Молодої Громади”, який розглядав методологію соціального пізнання; *В. Лесевича* (1837–1905), який постав одним із кращих знавців, послідовників та пропагандистів в Україні та Росії ідей позитивізму.

10.6. Особливості розвитку української філософії ХХ ст.

На початку ХХ ст. українська культура, як і культура Російської імперії в цілому, перебувала у стані бурхливого розвитку та оновлення. В Україні поширювались ідеї найновітніших західних філософських концепцій (неокантианства, феноменології), виникали нові напрями розвитку гуманітарної думки. Проте, як відомо, цей процес був перерваний Жовтневим переворотом у Росії (за офіційною радянською версією – соціалістичною революцією).

Проголошення Української народної республіки (1918) створило небачені раніше можливості для розвитку української науки. Протягом 1918 р. одна по одній засновувались вітчизняні наукові інституції: Державний архів, Археологічний інститут, Археологічна комісія, Академія наук. У навчальних закла-

дах були утворені кафедри української мови, історії, права. Усе це дозволило започаткувати на систематичних засадах гуманітарні дослідження, у тому числі – й філософського спрямування. У цей час плідно працювали видатні діячі української науки *М. Грушевський*, *В. Винниченко*, *В. Вернадський*, *І. Огієнко*, *С. Єфремов*, *А. Кримський* та багато інших. Однак, цей період виявився дуже короткочасним. Встановлення радянської влади в Україні обірвало природний процес формування національної державності й відповідних їй наукових інституцій. Значна частина вітчизняної інтелігенції була змушена емігрувати. У різних країнах Європи, в яких вони знайшли притулок (передовсім у Чехії, Австрії, Польщі, Німеччині, Франції), їм вдалося продовжити розпочаті на Батьківщині наукові дослідження.

★ Отже, у ХХ ст. українська філософська думка, переживши короткий період зльоту, надалі розвивалась трьома потоками: в Україні (радянській та Західній) та в діаспорі – за межами України. В цілому за межами України українцями було створено 46 навчальних та наукових закладів, у тому числі – Український вільний університет у Відні (1920 р.), пізніше перенесений у Прагу, а потім – у Мюнхен.

Серед мислителів, ідеї яких істотно вплинули на стан філософської думки в Україні, перш за все слід назвати *В. Зеньковського* (1891–1962), який читав у Київському університеті курси психології та логіки та зробив суттєвий внесок у вивчення історії руської філософії, у розуміння співвідношення філософії та релігії (у 1919 р. виїхав до Югославії); *Г. Флоровського* (1893–1979), відомого історика Церкви та релігійного світогляду (також виїхав за кордон); відомого філософа київського походження *Л. Шестова* (1866–1938), надзвичайно цікавого творця власної релігійної версії філософії екзистенціалізму; *О. Гілярова* (1855–1938) – у певний час професора Київського університету, видатного історика античної філософії, історика західної філософії. О. Гіляров вважав дух виявленням внутрішніх можливостей та потенцій природного універсуму, тому саме через осмислення суті духовного ми можемо наблизитись до розуміння дійсності. Фундаментальне дослідження *О. Гілярова* “*Источники о софистах. Платон как исторический свидетель*” по сьогодні залишається одним із кращих досліджень на цю тему у світовій філософії.

Всесвітнього значення набули ідеї Володимира Вернадського (1863–1945) – видатного українського природознавця, академіка, першого президента Української академії наук в 1919–1921 рр. Працював у галузі мінералогії, геохімії, біогеохімії, біології, геології, гідрогеології. Результати наукових досліджень вчений виклав у численних працях (усього понад 400).

В.Вернадський створив принципово нове вчення про біосферу, яку він визначав як "організовану оболонку земної кори, нерозривно пов'язану із життям". На його думку, близько 4 млрд. років тому геологічні утворення на Землі піддали під дію певних (катастрофічних) змін, унаслідок яких утворилась жива речовина. Завдяки цьому геосфера перетворилась у біосферу, що спричинило якісно новий стан земної оболонки. Завдяки пазоутвореній живій речовині стало можливим ефективне засвоєння енергії Сонця, а це, у свою чергу, прискорило еволюційні процеси на Землі. Структурний елемент біосфери – жива речовина. Середовище її збереження становить собою так зване "поле існування життя". Завдання науки полягає в тому, щоб визначити необхідні для фізичного збереження "поля життя" параметри. У ХІХ–ХХ ст. людство перетворилось у загальнопланетну силу, дія якої співмірна із дією геологічних планетних сил. Діяльність суспільно організованих розумних істот привела до утворення надскладної системи – "ноосфери" (від грецького слова "ноос" – розум), центральною ланкою якої є наділена розумом людина. За цих умов виключно загострилась ситуація в біосфері – постала проблема збереження біосферних процесів, які були і є головною умовою збереження життя на Землі. Порушення цих процесів з неминучістю приведе до руйнування природних об'єктів. Саме цей процес лежить в основі сучасної екологічної ситуації й зобов'язує людство взяти всі можливі заходи для припинення нищення біосфери. В.Вернадський передбачив у зародку ще одну проблему – виснаження природних ресурсів. Як можливий варіант розв'язання цієї проблеми вчений бачив розробку механізмів штучного здійснення у стислі терміни тих геохімічних процесів, на які природа витрачає тисячі років (останні думки вченого набули реального значення лише сьогодні). Особливого значення за сучасних умов набуло питання про моральну відповідальність вченого за наслідки своєї наукової діяльності. "Питання про моральний бік науки" самим життям поставлене на порядок денний. Це, на думку В.Вернадського, зобов'язаний усвідомлювати кожен дослідник. Усвідомлення цієї обставини, розуміння того, що наука може служити "для блага людства", а може стати і засобом у руках соціально небезпечних сил, "повільно й неухильно змінює наукове середовище".

*** У радянській Україні філософія, як і інші гуманітарні науки, перебувала під особливим контролем партійних органів і була перетворена ними у засіб обґрунтування комуністичних догм. Опрацювання класичної філософської проблематики стало неможливим. Філософію оголосили "класовою наукою", теоретичною і методологічною основою марксизму. Все, що не вписувалось у марксист-**

тську систему ідеологічних координат, переслідувалось і радикально винищувалось. Те саме стосувалось і всіх інших сфер духовного життя. Красномовний приклад: в період між 1930 і 1938 рр. з 259 українських письменників публікувалися лише 36. Куди поділися інші – невідомо.

Проте і за таких умов філософи, що залишилися в Україні, продовжували розпочаті раніше дослідження. Перш за все вони вивчали погляди Г.Сковороди, суспільно-політичні позиції Кирило-Мефодіївського братства, методологічні засади природознавства. Достатньо активно опрацьовувались проблеми логіки та соціології. Далеко не всі вчені поділяли погляди фундаторів комуністичної доктрини. Значна частина університетської інтелігенції висловлювала незгоду з матеріалістичним розумінням історії, марксистськими законами суспільного розвитку, а саме це й було визначено офіційними колами як предмет філософських досліджень.

Провідними філософськими установами в Україні у 30-х роках стали: кафедра філософії Українського інституту марксизму-ленінізму, на якій працювали В.Юринець, В.Асмус, Р.Левик, Я.Розанов, та кафедра соціології того самого інституту, співробітниками якої були С.Семківський, Т.Степовий, Ю.Мазуренко, А.Хвиля, П.Демчук.

! Філософські пошуки позжвавилися після того, як 1937 року був створений Інститут філософії і природознавства, що проіснував до 1939 р. Проте доля більшості вчених склалася трагічно: вони були репресовані як фактично і майже вся українська інтелігенція.

Найпомітнішими явищами у духовному житті України 30-х років стала знаменита літературна дискусія, започаткована М.Хвильовим, та "українізація", натхненником якої був М.Скрипник.

Микола Хвильовий (1893–1933) – провідний український письменник тридцятих років. Окрім прозових творів йому належать "Думки проти течії", у яких викладена далекоглядна культурологічна концепція. Письменник вів мову про болючі проблеми національного буття, шляхи національно-духовного відродження України. 30 квітня 1925 р. він видрукував у газеті "Культура і побут" (Харків) статтю "Про сатану в бочці", яка й започаткувала літературну дискусію, вершиною якої став заборонений радянською владою памфлет "Україна чи Малоросія" (1926). М.Хвильовий у цих працях гранично чітко поставив питання про світоглядну орієнтацію України. Срісентир – це "психологічна Європа", край грандіозної цивілізації, батьківщина таких

геніїв, як *Гете, Дарвін, Байрон, Ньютон*. Перспективи для дійсного відродження України він вбачав в утвердженні так званого “романтичного віталізму”, тобто свосвідного відчуття життя, наділеного активною, творчою одухотвореністю. Україна має можливість реалізувати цю перспективу, вона не розтратила свій духовний потенціал. Послугуючись марксистською термінологією, автор спробував обґрунтувати право України на незалежність. Він писав, що

|| * “самостійна Україна” може існувати тому, що “цього вимагає залізна й непереборна воля історичних законів”.

На думку М.Хвильового, інтелігенція мусить “негайно стати на боці активного молодого українського суспільства...” Літературна дискусія набула гострого політичного забарвлення. До спростування М.Хвильового підключились партійні ідеологи (*В. Затонський, В. Чубар, А. Хвиля* та інші). Особисто Й.Сталін скерував в Україну листа (24.04.1926), сповненого різких оцінок як самої дискусії, так і особисто М.Хвильового. “Дискусію” перевели в площину цькування української інтелігенції, що скінчилось фізичною розправою з її учасниками. Гнаний владою, М.Хвильовий покінчив життя самогубством.

В'ячеслав
ЛИПІНСЬКИЙ

На західноукраїнських землях у міжвоєнний період розробляв історіософську концепцію *В'ячеслав Липинський* (1882–1931). У працях “*Листи до братів-хліборобів*”, “*Релігія і церква*”, “*Хам і Яфет*”, у дослідженнях доби Б.Хмельницького він виклав своє бачення історичного процесу. Головним державотворчим чинником, на його думку, можуть бути та й завжди були елітарні аристократичні кола, котрі зобов'язані, спираючись на свої знання й організаційні можливості, сприяти розв'язанню суспільних проблем. Оптимальною для України формою державного устрою мислитель вважав монархію, яка успадкувала б аристократичні традиції княжої Київської Русі та шляхетні засади часів козацтва. Одночасно він високо оцінював духовний потенціал селянства, розуміючи його як носія національної ідеї, безкомпромісну суспільну силу, основу майбутнього відродження України.

Видатним історіософом був *Юрій Луца* (1900–1944), уродженець Одеси, що зростав і навчався у Кам'янець-Подільському, Познані, Варшаві й був убитий енкаведистами на Львівщині наприкінці війни. Прижиттєву славу дарували авторові філософські праці: “*Українська доба*” (1936), “*Українська раса*” (1937), “*Призначення України*” (1938), “*Чорноморська доктрина*” (1940), “*Розподіл Росії*” (1941). Центральним поняттям у його теоретичних побудо-

вах було поняття “*раса*”, котру він розумів як певний психологічний тип людини, етнопсихологічні якості, зрештою – як духовне начало в людині. Фундаментом його творчості стала настанова *Г.Сковороди* “*Пізнай самого себе*”. З позиції власного “Я” можна і слід зрозуміти дійсність і утвердити себе в ній як представника певного роду і народу. Автор застерігав від пристосування до української дійсності чужих (сторонніх) ідеологічних доктрин, які не мають шансів прижитися на вітчизняному ґрунті і спричиняють неадекватне (спотворене) трактування української минувшини, дійсності та майбутнього. Коли береться чужий взірєць за норму, українці обов'язково видаються “якимись не такими”. Саме в цьому полягає причина одвічної української біди – комплексу меншовартості, синдрому “малоросійства”.

У міжвоєнний період на західноукраїнських землях активно пропагувалась і марксистська соціологічна доктрина. Її прихильниками були *С.Тудор, В.Бошницький, П.Козланюк, А.Крушельницький, В.Левинський* та інші ідеологи комуністичної партії Західної України.

Відчутний вплив на вітчизняну суспільно-гуманітарну думку справив глибокий аналітик і дуже своєрідний мислитель *Дмитро Донцов* (1883–1973). Уродженець півдня України (Мелітополь), він жив, навчався, працював у різних країнах. Невпинні життєві мандри безперечно надали йому можливість порівнювати різні системи правління, ідеологічні та світоглядні концепції, зрештою, суспільні звичаї та національні пріоритети. Д.Донцов був організатором і головним редактором журналу “*Літературно-науковий вісник*” (Львів, 1922–1932), у якому друкувався весь цвіт української нації і який фактично продовжив традицію інтенсивного духовного пошуку, започатковану у Львові *І.Франком* та *М.Грушевським*.

Дмитро
ДОНЦОВ

З-під пера мислителя вийшла низка праць; деякі з них стали засадами українського націоналізму. Всі ці праці позначені пристрасною аргументацією, динамізмом, ерудицією, інтелігентністю, переконливістю. Крізь усі праці послідовно проведена ідея самостійної, сепаратистської української держави. У філософському плані Д.Донцов сповідував позицію волюнтаризму, схилиючись до думки, що в самій нації вирішальна роль належить еліті, завдання якої полягає у тому, щоби своїми фанатизмом та силою волі змусити народ стати рішучим та незламним. Досить очевидним постає спорідненість думок Д.Донцова ідеям радикального ніцшеанства. Посилаючись на Ф.Ніцше, Д.Донцов засуджує “товаришність” як слов'янську рису, а натомість закликає: “*Бути невблаганним і твердим до себе, щоб бути невблаганним і твердим до ворожих спільнот і сил зовнішнього світу, і власної спільноти*” (Донцов Д. *Дух нашої давнини*. – Дрогобич, 1991. – с. 207, 211).

Суспільно-гуманітарні погляди Д. Донцова

- визнавав щораз більший вплив ідей на історичний розвиток
- схилився до визнання вирішальної ролі людської особистості в історичному процесі
- ірраціональну волю розглядав як основну силу індивідууму, суспільства, народу
- ратував за повернення до джерел національних традицій, до узвичаєних норм, закорінених у глибинах генетичної пам'яті етносу

Значний резонанс у західноукраїнському суспільстві міжвоєнного періоду мали погляди релігійних філософів. У Львові працювала духовна академія, видавався журнал "Богословія", в якому постійно друкувались філософські дослідження. Релігійна філософія розвивалась у контексті загальноєвропейської течії – неотомізму, поділяючи засадничі позиції цього духовного напрямку. Її відомими представниками були А. Шептицький (1865–1944), Г. Костельник (1880–1946), Й. Сліпий (1892–1992).

У міжвоєнний період за межами України працювала ціла низка талановитих вчених, що мають напрацювання у галузі філософської думки. Серед них слід назвати Д. Чижевського, І. Лисяка-Рудницького, О. Кульчицького.

У повосінний період у галузі філософських досліджень в Україні сталися позитивні зрушення. 1944 року в Київському університеті створили філософський факультет. У 1946 р. відновив діяльність Інститут філософії Академії наук України. Завдяки цьому в Україні виховано декілька поколінь фахівців, котрі давали (і дають зараз) ґрунтовну філософську освіту студентам усіх вищих навчальних закладів. Ситуація істотно поліпшилась у 60-х роках під час хрущовської "відлиги" й активної діяльності "шістдесятників". Філософи чи не вперше отримали можливість висловитись із тих питань, котрі раніше підлягали партійній забороні.

Філософський факультет (до речі – єдиний тоді в Україні), а пізніше – Інститут філософії очолив талановитий вчений П. Котин. Йому вдалось згуртувати довкола себе науковців, яким було притаманне новаторське ставлення до філософських пошуків, прагнення шукати істину, а не служити партійному клану. Саме в цей час були глибоко опрацьовані проблеми теорії пізнання, наукової методології, історії філософії. У 70–80-их рр. філософська думка в Україні починає розроблятися новою генерацією вчених. Вони почали активно досліджувати світоглядну проблематику, поширюючи її на процеси пізнання, мислення, різні сфери інтелектуальної діяльності, залучаючи до таких розвідок до-

сягнення зарубіжної філософії. Відчутних успіхів у розробленні власних філософських концепцій та підходів досягли доктори філософії В. Шикарук, В. Танчер, Л. Левчук, В. Босенко, І. Бичко, В. Кудін, С. Кримський, Б. Кубланов, М. Попович, В. Колодний, Н. Паринок та інші.

Наприкінці 80-х рр. багато філософів взяли активну участь у демократичному русі, виступили ініціаторами утворення обласних організацій національно-демократичних партій. Після здобуття Україною незалежності (1991) переважна частина професійних філософів долучалася до теоретичного опрацювання процесів українського державотворення. Увагу дослідників привернули наступні фундаментальні проблеми: шляхи етногенезу та націогенезу; шляхи, форми і методи духовного відродження; шляхи розбудови громадянського суспільства; демократичні засади суспільного життя; українська національна ідея; релігійна ситуація в Україні тощо.

Щоправда, за умов певного економічного занепаду, викликаного необхідністю глибинних перетворень у самих засадах економічного життя українського суспільства, даються взнаки і певні негативні для розвитку філософської думки тенденції; так, наука взагалі, а гуманітарні науки особливо, фінансуються за так званним "залишковим принципом".

* За умов, коли на перший план в суспільних процесах виходять проблеми міжіндивідуальних стосунків, коли людський чинник життя набуває небувалої ваги, роль філософії в житті суспільства недооцінюється, а це загрожує нам певною духовною деградацією. До того ж у питаннях про формування наукових кадрів запанував чиновницький підхід, коли в ситуації економічної скрути науковцям не полегшують, а, навпаки, ускладнюють шлях до наукових надбань, підвищення професійного рівня тощо. Проте, будемо сподіватися, що ці труднощі є тимчасовими; адже українська філософія тільки виходить на шлях власних надбань; перед нею – історична перспектива, і хочеться вірити в те, що вона зможе її використати і поповнити вітчизняну духовну культуру здобутками, гідними історії світової філософії.

СУТТЄВО

Висновки

↳ Українська філософія, хоча її теорії у своїй більшості і не здобули світового визнання та поширення, органічно вписана в історію українського народу та його духовної культури; вона була присутня на всіх основних етапах української історії і відігравала важливу роль у розвитку громадської думки. Постаючи переважно внутрішнім культурним явищем, українська філософія являється концентрованою формою виразу особ-

ливостей національного характеру та світосприйняття українців, їх суперечливих одвічних прагнень, їх самоусвідомлень та ціннісних орієнтацій. Внаслідок цього українська філософія має цілу низку особливостей, що, почавши формуватися за часів Київської Русі, зберігають свою значущість і по сьогодні. В умовах наявності самостійної української держави перед філософською думкою України відкриваються нові, небачені раніше перспективи, і лише майбутнє покаже, чи змогла українська інтелектуальна еліта використати їх належним чином.

СУТЄВО

Резюме

- ① Українська філософія постала переважно явищем, внутрішнім щодо розвитку української культури; вона від самого початку набула таких особливостей, як естетизм, емоційність, схильність до морального повчання та життєвої настанови, спрямованість у бік осмислення глибин душі людини та специфіки соціально-історичних процесів, а не до докладних абстрактних системовтворень.
- ② У Київську Русь філософія прийшла разом із християнством; під впливом візантійської духовної традиції в Київській Русі від самого початку стали відомими ідеї давньогрецьких та візантійських філософів. Але тут врешті була започаткована нова філософська традиція, яка базувалася на уявленнях русичів про святість та значення книжкової мудрості, – “філософствування у Христі”. Книжкові джерела Київської Русі свідчать про те, що тут інтенсивно засвоювалася попередня мудрість, а власні міркування були спрямовані на осмислення історичного місця нової держави у всезагальному людському розвитку.
- ③ У подальшій історії Україна втрачає свою державну самостійність, входячи до складу різних держав. Проте включення більшої частини її території у склад Речі Посполитої відкриває русинам (українцям) шлях до західноєвропейської освіти. На Україну приходять ідеї гуманізму, реформаційні віяння. Розповсюдження останніх було пов'язане із виникненням православних християнських братств; останні відкривають численні братські школи, де викладається філософія, вперше на Україні набуваючи професійного статусу.
- ④ Український гуманізм має ті самі вихідні ознаки, що й західноєвропейський: він реабілітує земне життя та земні вчинки людини, оспівує людську особистість, освіту, науку, звертається до народної мови та народних звичаїв, замишлюється над суспільними відношеннями та формами державного правління. На Україні ідеї гуманізму переплітаються із ідеями народності, боротьби за права православних, за поширення освіти.
- ⑤ На базі братських шкіл виникають перші в Україні вищі навчальні заклади – Острозька та Києво-Могилянська академії. Саме остання відігра-

ла видатну роль у поширенні науки та освіти як в Україні, так і на Сході Європи. Вона надала нового поштовху розвитку філософії: філософські курси академії були досить ґрунтовними, широкими за проблематикою; вони базувалися на типових пізньохлодастичних курсах західних університетів, проте включали у свій зміст і новітні дані науки.

- ⑥ Найбільш ушлявленим вихованцем Києво-Могилянської академії був Г.Сковорода, який, маючи високу філософську освіту, створив власну, цілісну і багато в чому оригінальну філософську концепцію, сповнену духовних прагнень, а, головне, – відроджуючу традиції давньоруського філософствування, спрямованого на органічне поєднання життя та філософської мудрості.
- ⑦ Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в Україні поширюються ідеї просвітництва, німецької класичної філософії, європейського романтизму. В університетах починає інтенсивно розвиватися професійна світська філософія, яка досягає досить високих інтелектуальних результатів: професори Харківського та Київського університетів збагачують духовну культуру України та Росії власними ідеями та інтелектуальними розвідками.
- ⑧ У XIX ст. філософські ідеї поширюються і через літературу та програмні твори представників громадсько-політичних рухів; на першому плані тут знаходяться геніальні діячі української духовності – М.Гоголь, Т.Шевченко, І.Франко, Л.Українка; серед громадсько-політичних рухів важливе значення мали ідеї засновників Кирило-Мефодієвського товариства.
- ⑨ На початку XX ст. українська філософська та наукова думка знаходиться на підйомі, проте цей процес обриває Жовтневий переворот в Росії. Українська філософська думка XX ст. розвивається кількома потоками: в соціалістичній Україні, де спроби зберегти національні духовні традиції закінчуються трагічно для діячів науки та культури, в Західній Україні та в діаспорі, де створюються наукові осередки та досить плідно працює ціла низка мислителів. Після Другої світової війни відбувається певне відродження філософії, оновлення її проблематики, зростання професійного рівня філософів. Сьогодні цей процес продовжується в українській незалежній державі. І хоча зараз він розвивається досить суперечливо, перед українською філософією вперше відкрились перспективи культивування оригінальної, самородної духовності.

? Питання для обговорення на семінарському занятті

1. Національні філософії та світова філософія. Українська філософія як вираз особливостей національного характеру та світосприйняття українців; її найважливіші особливості.
2. Особливості розвитку філософської думки Київської Русі; вихідні ідеї та філософські джерела.
3. Вихідні ідеї та представники українського гуманізму та українських полемістів XVI ст. Поява професійної філософії.
4. Особливості філософських курсів Києво-Могилянської академії.

5. *Життя, філософська творчість та вихідні ідеї філософії Г.Сковороди.*
6. *Філософська думка в Україні в ХІХ ст.: впливи німецької філософії, університетська філософія.*
7. *Філософські ідеї в літературі та громадсько-політичних рухах в Україні в ХІХ ст.*
8. *Загальні особливості, ідеї та представники української філософії ХХ ст.*

Теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. *Світова та українська філософія: аспекти та перспективи взаємозв'язків.*
2. *Провідні особливості української філософії в оцінці її недоліків та переваг.*
3. *Філософська думка Київської Русі в контексті давньоруської духовності.*
4. *Провідні філософські джерела Київської Русі про людину, суспільство та історію.*
5. *Україна та Західна Європа ХVІ – ХVІІ ст.: вплив їх зв'язків на розвиток філософії.*
6. *Філософські ідеї українських гуманістів та їх сучасне значення.*
7. *Українська полемічна література ХVІ ст. у філософському окресленні.*
8. *Духовні пошуки І.Вишенського.*
9. *Роль православних братств та братських шкіл у розвитку філософії та освіти в Україні.*
10. *Філософська думка Києво-Могилянської академії: вчення про світобудову та пізнання.*
11. *Філософська думка Києво-Могилянської академії: етичні та естетичні ідеї.*
12. *Життя та філософська творчість Г.Сковороди. Г.Сковорода як вираз особливостей українського менталітету.*
13. *Вчення Г.Сковороди про людину.*
14. *Вплив постаті та ідей Г.Сковороди на розвиток української духовної культури.*
15. *Філософська думка у Київському університеті.*
16. *Філософська думка у Харківському університеті.*
17. *Філософські ідеї М.Гоголя.*
18. *Філософсько-світоглядні ідеї Т.Шевченка.*
19. *І.Франко як філософ.*
20. *Філософські ідеї засновників Кирило-Мефодієвського товариства.*
21. *Вихідні філософсько-світоглядні ідеї В.Вернадського.*
22. *Розвиток філософії в українській діаспорі у ХХ ст.*
23. *Розвиток філософської думки у період між двома світовими війнами в Західній Україні.*
24. *Особливості розвитку філософії в Україні в радянський період.*

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

Завдання 1. Поясніть зміст основних особливостей української філософії: естетизму, кордоцентризму, антеїзму, барокальності, схильності до життєвої настанови та морального повчання.

Завдання 2. Поясніть, чим була зумовлена змістова спрямованість філософських міркувань, які ми знаходимо у джерелах Київської Русі.

Завдання 3. Аргументуйте, в чому саме проявлялася суперечливість процесів духовного розвитку України після її входження до складу Речі Посполитої.

Завдання 4. Окресліть, що було спільного та відмінного в ідеях західноєвропейського та українського гуманізму.

Завдання 5. Охарактеризуйте роль братських шкіл у розвитку освіти та філософії в Україні.

Завдання 6. Поясніть, чим саме філософські курси Києво-Могилянської академії відрізнялись від типових схоластичних курсів європейських університетів.

Завдання 7. Розкрийте зміст основних філософських ідей Г.Сковороди та поясніть, в чому саме проявилась їх оригінальність.

Завдання 8. Окресліть, як вплинули ідеї німецької класичної філософії на розвиток української філософської думки ХІХ ст.

Завдання 9. Розкрийте зміст та провідну спрямованість вихідних ідей університетської філософії в Україні ХІХ ст.

Завдання 10. Поясніть, чому у розвитку української духовної культури велику роль у поширенні філософських ідей виконували література та громадсько-політичні рухи.

Завдання 11. Окресліть зміст та оцініть оригінальність філософсько-світоглядних ідей основних представників української літератури ХІХ ст.

Завдання 12. Окресліть та поясніть провідні особливості розвитку української філософії у ХХ ст.

Завдання 13. Аргументуйте, у чому полягає сучасне значення ідей В.Вернадського.

Завдання 14. Поясніть своє розуміння значення ідей сучасної української філософії для історичної перспективи української культури.

Додаткова література з теми

1. *Багалій Д. Український мандрівний філософ Григорій Сковорода. - К., 1992.*
2. *Бондарь С. Философско-мировоззренческое содержание "Изборников." 1073–1076 годов. - К., 1990.*
3. *Вернадский В. Размышления натуралиста. - М., 1977.*
4. *Вільчинський Ю., Вільчинська С. та інші. Розвиток філософської думки в Україні. - Львів, 1994.*
5. *Грушевський М. Історія України-Руси. Т.1. - К., 1991.*
6. *Горський В. Історія української філософії / Курс лекцій. - К., 1996.*
7. *Горський В. Історія української філософії. - К., 1996.*
8. *Давня українська література. Хрестоматія. - К., 1993.*
9. *Донцов Д. Націоналізм. - Лондон, 1986.*

10. *Забужко О.* Філософія національної ідеї та європейський контекст. - К., 1993.
11. Історія філософії України: Хрестоматія. - К., 1993.
12. Історія філософії на Україні. У 3-х т. - К., 1987-1988.
13. *Кістяківський Б.* Проблема і завдання соціально-наукового пізнання // Філософська і соціологічна думка. 1992. №1.
14. *Кипле В.Ж.* Філософія Туровського як філософія начала // Філософія науки, 2001, №2.
15. *Кондзьолка В.В.* Історія середньовічної філософії. - Львів, 2001.
16. *Кониський Георгій.* Філософські твори: у 2-х т. - К., 1990.
17. *Кульчицький О.* Основи філософії і філософічних наук. - Мюнхен-Львів, 1995.
18. *Лєся Українка.* Зібрання творів у 12 томах. - К., 1978.
19. *Литвинов В.Д.* Ідеї реального просвітництва у філософській думці України. - К., 1984.
20. *Маланюк Є.* Книга спостережень. - К., 1995.
21. *Нудьга Г.* Не бійся смерті. - К., 1991.
22. *Нитик В.М.* Феофан Прокопович. - М., 1997.
23. *Огородник І.В., Русин М.Ю.* Українська філософія в іменах. - К., 1997.
24. Пам'ятки братських шкіл на Україні. - К., 1988.
25. *Паславський І.С.* З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVII в першій третині XVIII ст. - К., 1984.
26. *Пашук А.І.* Іван Вишенський – мислитель і борць. - Львів, 1990.
27. Полное собрание русских летописей. Т.1.- Спб., 1862.
28. Розвиток філософської думки в Україні. - К.: 1994.
29. *Сковорода Г.* Дослідження, розвідки, матеріали. - К., 1992.
30. *Сковорода Г.* Пізнай в собі людину. - Львів, 1985.
31. *Сковорода Г.* Повне зібрання творів у 2-х томах. - К., 1973.
32. *Токар В.* Текст лекцій з історії філософії України. - Львів, 1993.
33. *Франко І.* Зібрання творів у 50-ти томах. Т.45. - К., 1985.
34. *Хвильовий М.* Твори. У 2-х томах. - К., 1992.
35. *Чижевський Д.* Нариси історії філософії на Україні. - К., 1991.
36. *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні. - Нью-Йорк, 1991.
37. *Шевченко В.І.* Концепція пізнання в українській філософії. - К., 1993.
38. *Юркевич П.Д.* Філософские произведения. - М., 1990.

ТЕМА 11

ПРОБЛЕМА БУТТЯ У ФІЛОСОФІЇ

... Думка співвідноситься з буттям, як зір із світлом. Я мислю, отже, буття є, оскільки моя думка потребує буття. Вона не охоплює його аналітично, але перебуває у відношенні до нього.

Габріель Марсель

Поняття буття є вихідним для філософії. Воно має найширший, граничний ступінь узагальнення і тому постає як наріжний світоглядний орієнтир. Завдяки цій якості воно виконує функцію сенсоутворення у людському світорозумінні. У ХХ ст., коли людство відчуло можливість свого самознищення, буття постає як вища цінність та міра моральної відповідальності людини за свої дії. Нарешті, у реальному виявленні буття постає перед людиною у контексті питання про смерть, безсмертя та шляхи людського самоутвердження.

СУТЄВО! Після вивчення матеріалу теми Ви повинні

Знати

основні функції, що їх виконує поняття буття у філософії; як пов'язане поняття буття із людським способом самоутвердження в світі; послідовність категоріальних визначень буття в історії європейської філософії; відмінності між філософським та науковим розумінням буття.

Вміти

проводити порівняння класичного та некласичного розуміння буття; використовувати у конкретних випадках основні ознаки наукового та філософського визнання реального існування чогось; аналізувати переваги та недоліки конкретно-наукового та філософського тлумачення буття.

Розуміти

- ♦ особливості та основні аспекти філософського трактування буття;
- ♦ рівні осмислення буття у різних науках та у філософії;
- ♦ зв'язок основних категорій, якими історично визначалося буття у європейській філософії;
- ♦ особливості розуміння буття у сучасній некласичній філософії;
- ♦ основні аспекти розуміння буття у сучасній науці.

□ План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

11.1. Фундаментальне значення проблеми буття для філософії. Людські виміри проблеми буття.

11.2. Проблема буття в історико-філософському окресленні. Категоріальні визначення буття.

11.3. Сучасна наука про рівні та форми виявлення буття (філософське окреслення).

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

* **АНТРОПНИЙ ПРИНЦИП** — у деяких сучасних науках: початкове припущення того, що без урахування факту наявності людини в світі природні процеси не можна зрозуміти в їх єдності та провідних характеристиках, а наукова картина світу не зможе набутися логічного та змістового завершення; і навпаки, поза цим принципом із стихій природних процесів появу людини пояснити просто неможливо.

* **БУТТЯ – НЕБУТТЯ** — гранична межа філософського узагальнення; співвідношення, через яке визначається буття, проте не лише внаслідок позначення межі, за якою буття вже немає, а й тому, що такого роду межа вказує на ті якості суцього, втрата яких рівнозначна втраті самого такого суцього; означена межа позначає також границю щирість людської думки, її вміння утримуватись у власних актах при бутті, а не зриватися в небуття.

* **ІНТЕНЦІЯ** — властивість людської думки та свідомості, пов'язана із їх принциповою спрямованістю на певний предметний зміст; визнання того факту, що не може бути думки "ні про що", свідомості "із нульовим змістом".

* **МЕТАФІЗИКА ТА ОНТОЛОГІЯ** — за усталеною традицією філософії ХХ ст. — основні філософські науки про буття; метафізика розглядає найперш, позачуттєві та позафізичні засади буття, а онтологія — види, рівні, форми проявів буття. Метафізика у дослідженні буття тяжіє до вирішення питання "Що?" ("Що є буття?", "Що є перше буття?"), а онтологія — до вирішення питання "Як?" ("Як проявляє себе буття?").

11.1. Фундаментальне значення проблеми буття для філософії. Людські виміри проблеми буття

Проблема буття є однією з найдавніших тем філософських роздумів і досліджень. "Чому взагалі є суще, а не навпаки — ніщо?" — це запитання М. Хайдеггер, один із найавторитетніших філософів ХХ ст., вважав основним питанням метафізики як науки про фундаментальні основи всього суцього. З ХVІІІ ст. розділ філософського знання, пов'язаний із дослідженням буття, отримав назву «онтологія» (від давньогрецького «*онтос*» — буття, сутне). У сучасній філософії метафізику та онтологію найчастіше розділяють у такий спосіб: онтологія вивчає прояви буття, те, яким воно постає перед людиною та осмислюється нею, а метафізика шукає коренів буття; умовно кажучи, онтологія ставить питання "Яким та як є буття?", а метафізика — "Чому та що є бут-

тя?”. Внаслідок цього проблематика онтології ніби перебуває на перехресті дисциплін “антропологія – онтологія – епістемологія (або гносеологія)”.

! Проблема буття — це проблема сутності всього існуючого, а також проблема єдності світу як цілого.

Буття постає як абстракція високого, навіть гранично високого рівня. Усвідомити, що таке буття, “схопити” його змістовий центр у думці надзвичайно важко. Навіть послідовно продумати, який зміст несе проста часточка “є”, що ми її вживаємо майже в усіх наших судженнях, настільки непросто, що з цього приводу існують різні підходи та тлумачення. Отже, у самому понятті буття прихований певний парадокс: це давнє, а тому й дуже широко вживане поняття, а з іншого боку, воно настільки складне, що майже не піддається охопленню.

Фундаментальність проблеми буття для філософії пов’язана насамперед із тим, що філософія виконує функцію людського світоорієнтування, а буття – це найширше філософське поняття, і тому воно постає як *граничний, цільовий, стратегічний людський орієнтир*.

Коли ж ми маємо справу з людським світоорієнтуванням, то ми повинні мати на увазі кілька принципово важливих його аспектів.

Передусім орієнтири нашого життєвого самоутвердження повинні фіксувати певні виміри, прояви або характеристики світу, в якому ми перебуваємо.

Поняття буття має фіксувати певні *характеристики світу*, а також і певні ознаки, за якими ми могли б відрізнити буття від небуття. У цьому аспекті ми, з одного боку, спираємося на дані сучасної науки про світобудову, з іншого боку, — на її історичний досвід, що засвідчує певну відносність наших уявлень про сутність, стани та форми проявів буття. Крім того, у питанні про ознаки буття ми змушені виходити за межі науки, тому що саме це питання перебуває у залежності від розуміння і тлумачення сутнісних коренів буття. Цей вихід здійснюється у сфері філософії, метафізики та теології.

Умовою визначення буття як гранично широкої категорії є зіставлення його з небуттям. Але в реальному життєвому досвіді ми ніде й ніколи безпосередньо не стикаємося із небуттям як таким. Коли зникають певні матеріальні речі, змінюються природні явища, вмирають живі істоти, ми

розуміємо, що все це ще не є переходом у небуття, адже при цьому немає повного зникнення, а є лише перетворення певних форм та вимірів того, що існує, в інші форми та виміри.

* Отже, у такому розумінні й небуття, і всі матеріальні форми, що підлягають зміні, постають як відносні. Вони визначають не буття як таке, а лише його прояви. Для того, щоб визначити буття, слід було б знайти його не відносні, а абсолютні межі. З такими межами конкретні науки ніколи не стикаються хоча б тому, що для них і саме поняття буття не є предметом дослідження. Коли філософія ставить питання про абсолютні межі буття, вона намагається вивести на рівень людського розуміння те, що не є предметом або елементом практичного та пізнавального досвідів. Тому тут починається та галузь знання і пізнання, яка дістала назву метафізики, тобто галузь знання, що перевершує фізику, перебуває понад фізикою.

Термін «метафізика» ввів у науку Андронік Родосський, який в I ст. до Р.Х., при впорядкуванні кодексу праць Арістотеля, позначив рукопис, що доповнював фізику і змістовно завершував, її терміном “мета та фізика” — дослівно: “те, що йде за фізикою”. Термін, на перший погляд випадковий і майже механічний, виявився дуже влучним, бо його, крім того, перекладають ще і як ◀ “надфізичне”, ◀ “понадфізичне”. М. Хайдеггер, коментуючи деякі міркування Арістотеля, визначав метафізику як науку про “*суцце у самому суццому*”, а філософію — як тлумачення такого “*останнього суццо*”, як узгодження такого тлумачення з усім комплексом наших знань та уявлень. Філософія у такому підході постає як теорія, що поєднує знання про ♦ реальне та ♦ позамежне, про ♦ часткове та ♦ всезагальне. Певна річ, що в такому разі тлумачення, дослідження, розуміння буття є для філософії її змістовим та смисловим епіцентром. Філософія повинна виводити всі свої теми, проблеми та міркування на певну граничну межу – межу буття та небуття, тобто визначати, за яких обставин певна річ може бути саме такою, а за яких вона неминуче втрачає свою внутрішню якість, свою специфікацію. Зрозуміло знову-таки, що зробити це можна, лише розглядаючи кожну річ як фрагмент світової цілості, тобто крізь призму поняття буття.

* Отже, можна сказати, що філософом є той, хто виводить кожну річ на рівень її розгляду з позиції світового цілого або з позиції зіставлення буття та небуття.

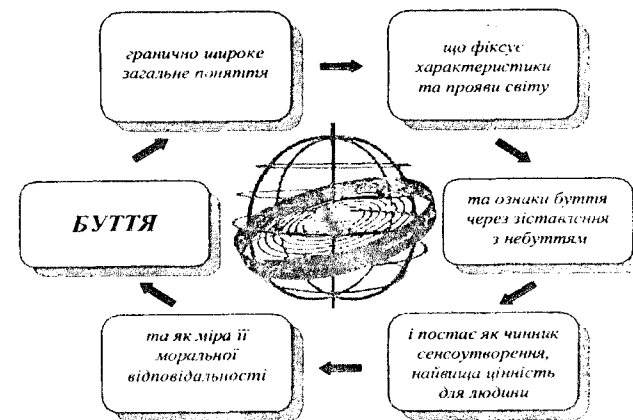
! Життєві орієнтири, якими користується людина, лише тоді можуть бути надійними, коли вони є не скороминущими, не частковими, а фундаментальними за значенням, обсягом та концентрацією наших знань і прагнень. Оскільки філософське розуміння буття відповідає усім названим вимогам, воно й постає водночас і фундаментальним, і універсальним, і цільовим орієнтиром для людини.

Усі названі характеристики поняття буття перетворюють його і на чинник *сенсоутворення* у людській свідомості. Справді, якщо це поняття охоплює всі аспекти людського знання та досвіду, воно все це водночас і концентрує, об'єднує, а тому надає всьому певного кінцевого спрямування, *щс для свідомості постає у статусі отримання певного сенсу. У зв'язку з цим розкриваються людські виміри проблеми буття: буття постає як універсальна цінність.*

Зазначений аспект проблеми буття досить очевидно постає у рамках релігійної свідомості та теології. У більшості розвинених релігій основною життєвою метою людини постає або досягнення вищого буття, або його збереження від небуття та руйнування. Наприклад, у релігійному напрямі індійського джайнізму заперукою спасіння людської душі та досягнення стану блаженства постає ненасильство, незаподіяння шкоди будь-якому життю. У християнстві вважається, що людина своєю вірою та непохитним бажанням позбутися гріха може врятувати не лише себе та свою душу, а й змінити стан усієї природи, сприяти переходу її до існування у стані гармонійного та нічим не ушкодженого буття. Це релігійно-теологічне прозріння у ХХ ст. набуло загальнопоширеного визнання: загрозлива екологічна ситуація, що стала наслідком науково-технічного поступу, наблизила людство до загибелі та до розуміння саме такої міри відповідальності — відповідальності людини за стан буття взагалі. Людина, отже, опинилася віч-на-віч із буттям; тепер вона змушена ставитись до буття не лише як до абстракції, а як до реального складника своєї життєдіяльності. Звичайно, що за таких обставин людина вже не може задовольнятися надто туманними уявленнями про буття; з'явилась необхідність визначити більш однозначно, що можна вважати підвалинами буття та яким чином людина з ними пов'язана.

Звернемося ще до одного важливого аспекту в людському вимірі буття. Річ у тім, що для людини питання про буття органічно поєднане з питанням про смерть. Врешті-решт, із небуттям людина реально стикається через факт смерті. Тілесно, фізично людина, коли вмирає, вступає у світовий кругообіг речовини та енергії. Але людина і людське буття, як вже зазначалося, не зводяться до життя організму. Куди зникає саме те, у чому концентрується людський початок буття? Що залишається від людини після закінчення її фізичного існування? З давніх часів люди сповідували тезу про те, що ніщо в цьому світі не виникає з нічого (таке, як відомо, можливе лише в акті божественного творення світу) і не зникає без наслідків. Отже, і те основне, що становить центр і зосередження буття людини людиною, також не може зникнути безслідно. Факт смерті, її усвідомлення, осмис-

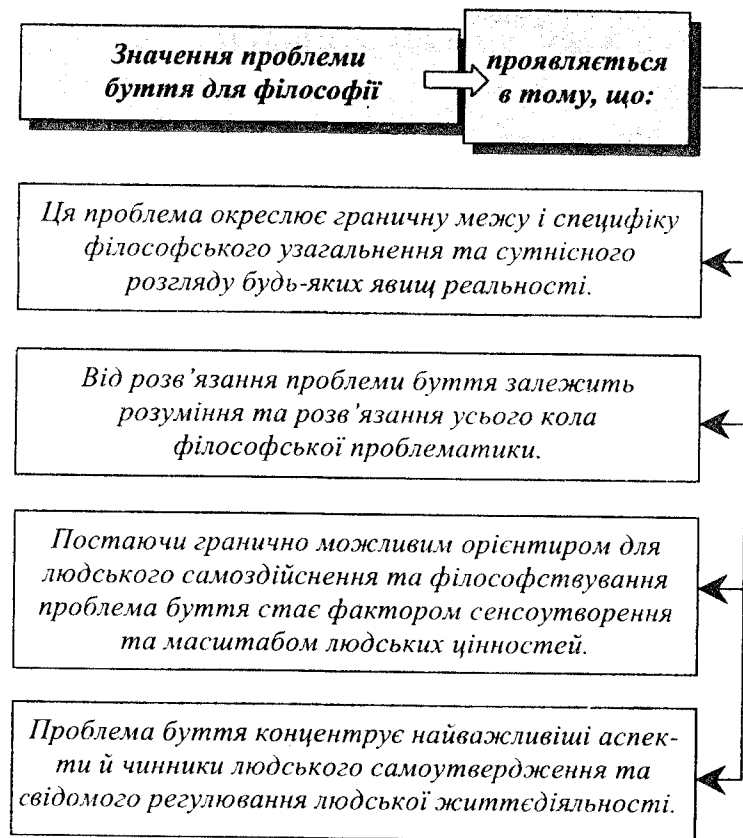
ОСНОВНІ ЗМІСТОВІ АСПЕКТИ У ФІЛОСОФСЬКОМУ ПОНЯТТІ БУТТЯ

лення змусив людину вже в давні часи замислитися над проблемами буття та небуття і зрозуміти ці проблеми як свої глибинні, вихідні, поза якими для людини навряд чи можливе свідоме регулювання своєї життєдіяльності.

Ці проблеми настільки важливі і фундаментальні, що деякі культурологи вважають: культуротворення починається лише після того, коли здійснюється свідоме поховання людини, тобто коли смерть усвідомлюється як явище надзвичайне, особливе, а людина при цьому не зводиться до тілесного існування. І справді, культуру неможливо створювати поза історичною зміною людських поколінь, окремих етносів і цивілізацій. У цьому плані культура постає як зосередження, концентрація людських способів утвердження у бутті, тому що, з одного боку, у культурі акумулюються людські досягнення, а з іншого — тому що культура існує як деяка неперервна тривалість у процесі розвитку історії, як певна сфера переборення часу та мінливості суцього. Культура тримається на людському зусиллі, і це є наочною демонстрацією того, що й людина перебуває в активному, дійовому ставленні до буття.

Проблема буття — це передусім проблема, що виникає і розкривається перед нами в гамлетівському окресленні: *бути чи не бути?* Що означає бути і як можна утриматися у бутті за мінливості та минулості будь-яких форм суцього? Чи може людина вважати себе чимсь особливим щодо цих процесів, чи може уникнути розпаду та зникнення у світових метаморфозах? Усі ці питання є із ряду вічних і фундаментальних.

11.2. Проблеми буття в історико-філософському окресленні. Категоріальні визначення буття

Коли ми звертаємося до вивчення історико-філософських розв'язань проблеми буття, то це не є простою даниною визнаним світовим авторитетам; історико-філософський процес визначає рух думки в напрямі поглиблення розуміння певних явищ, їх чіткішого і деталізованішого окреслення та повнішого охоплення.

Найпершою умовою розуміння буття є вироблення категорії "усе". Якщо дійсність постає перед нами через серію локальних фрагментів, які невідомо де та як починаються та невідомо куди зникають, невідомо, як між собою поєднуються, то схопити реальність у статусі буття неможливо. З іншого

боку, як уже зазначено, будь-яка визначеність потребує позначення меж. "Усе" межує з "нічим", тому перші визначення буття йдуть через зіставлення та використання саме цих категорій. Ще в гімнах індійських "Вед" та у *гномах* (загальнозначимих висловах) давньогрецьких мудреців ("софостів"), поетів, політичних діячів загальнозначущі сентенції формулювались так: "Усе моє — зі мною", "Нічого понад міру", "Все обдумуй заздалегідь". Але в усіх цих випадках можна вести розмову лише про початкові, зародкові форми названих термінів як категорій.

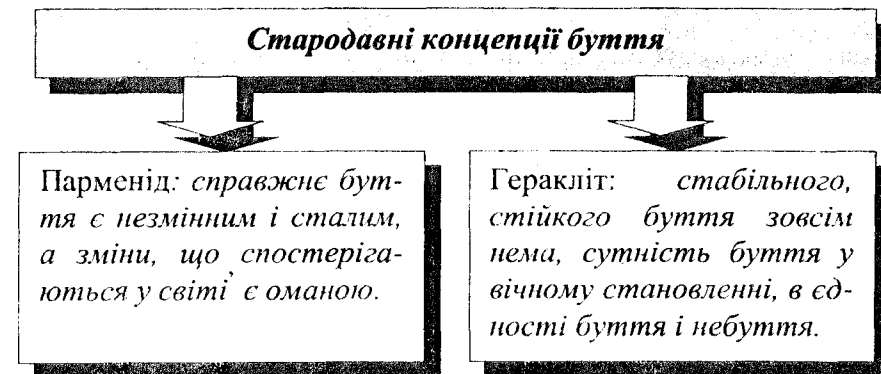
Виразнішу форму категоріальних визначень ці терміни набули в давньогрецькій натурфілософії. Зокрема, Фалес Мілетський стверджував, що "все утворюється з води" (або "все народжується з води"). Але натурфілософія пішла далі в розробленні зазначених термінів, висунувши поняття "першого початку всього" ("архе"). Цим самим засвідчувалось, що в самому бутті вже вирізняли щось *стійке, стале, незмінне*, на відміну від нестійкого, мінливого, такого, що зникає. Стале з тих часів ототожнювали з буттям як таким, а мінливе поставало в якості образів його з'явлень. Саме таке тлумачення буття знаходимо в судженнях Парменіда, якому належить заслуга введення у філософський та науковий обіг поняття "буття": "Те, що висловлюється та мислиться, повинно бути суцим, бо ж є буття, а ніщо не є..." За Парменідом, ніщо неможливо помислити, бо самим актом мислення ми переводимо все, що мислимо, у ранг буття (принаймні – буття у думці). Звідси випливають тези філософа про те, що саме буття є абсолютно самодостатнє для себе і незмінне. Те, що ми сприймаємо як змінне та нестале, є результатом не істинного бачення та розуміння, а лише людської гадки, людського вважання. Важливим моментом у судженнях Парменіда є те, що він розглядає буття в єдності з мисленням та розумінням. Але найпліднішою виявилась думка Парменіда про самототожність і незмінність істинного буття. Цю думку підхопили Демокрит, Платон, Анаксагор, Арістотель а далі вона стала загально визнаною у добу Середньовіччя.

Грецькі філософи міркували саме так тому, що, на їх думку, внутрішня нестійкість буття спричинила б можливість зникнення світу або виникнення чогось із нічого. В обох випадках, на думку греків, із такого розуміння буття (як такого, що зникає та є нестійким) випливали б негативні моральні наслідки, оскільки тоді добро і зло постали би відносними.

Але найбільше розвинені концепції буття розробили Платон та Арістотель; ці концепції можна вважати провідними *парадигмами (взірцями) розуміння буття* і донині. За Платоном, справжнім джерелом буття може бути лише ідея, котра у вищому способі буття постає як Єдине. Воно є тотальне, вічне та незмінне. Всі ж речі та явища чуттєвого світу існують лише в міру їх причетності до Єдиного. Отже, речі самі по собі не мають у собі буттєвого кореня. Щоб зрозуміти їх, як і Космос узагалі, треба не стільки досліджувати речі, скільки, відштовхуючись від них, сходити до споглядання вічних ідей. За Арістотелем,

річ та Єдине тотожні. Тому розуміння ідей, за Арістотелем, вимагає дослідження будови речей, з'ясування їх причин та функцій. Зазначений підхід, як це неважко зрозуміти, більш прийнятний для науки, ніж платонівська концепція.

По відношенню до цього протилежну позицію у трактуванні буття займав *Геракліт*, який, до речі, за глибину і загадковість думок, які дуже часто висловлював в складних поняттях і образах, одержав прізвисько Темний. Першооснову світу він бачив в постійному русі, течії речей, змінах, які втілилися у його формулі "panta rhei" – "все тече". На відмінність від перших натурфілософів, які відшуковували сталу першоречовину, *Геракліт* визнавав лише змінність саму на себе. Вогонь для нього був втіленням самих перетворень. Постійна рухливість вогню трактувалась *Гераклітом* як вираз зміни світу взагалі.

У Середні віки буття постає в окресленні абсолюту. Бог як абсолютне буття протистоїть світові, природі; за своїми якостями він вічний, незмінний, всеохоплюючий; він до того ж є запорукою того, що буття невмируще. Але парадоксальність середньовічного способу мислення полягає у тому, що самодостатній та абсолютний корінь буття може виявити себе лише на тлі та через відносне, змінне, плінне. А тому буття тут розпадається на самодостатнє та породжене, перше та похідне, а весь світ постає в окресленні ієрархічної системи, просякнutoї енергетичними струменями, що несуть із собою буттєвість. Для того, щоби розрізнити стан первинного буття від буття як причетності, було введено розмежування понять субстанція та субсистенція: субсистенція – це те буття, яке для свого існування не потребує нічого, тобто, це незмінне, вихідне буття, а субстанція окрім того включала у свій зміст і набуті ззовні якості, тобто це було буття як дещо конкретне, в єдності загальних та індивідуальних особливостей.

Важливим є також і те, що середньовічне уявлення про буття набуває антропоморфних та ціннісних забарвлень. Людина в цю добу стає центром світу

іже внаслідок того, що вона поєднує у собі дух і тіло, буття істинне та створене. Якщо енергетика творення спрямована від Бога до людини, то енергетика оновлення світу має протилежне спрямування: від людини до Бога. При тому запорукою можливості останнього спрямування активності постає саме те, що в людині присутня "іскра Божя".

* *Отже, буття у Середньовіччі має тотальний, системний та ієрархізований порядок, а в його виявленні вирішальна роль належить активності, у т.ч. – людській. Обидва напрями енергетичної єдності світу поступово були оформлені в ідею про єдність у світобудові процесів еманации (творення, «виливання» божественної енергії) та еволюції – сходження від простого (у т.ч. – простих форм суцього) до складного та вищого.*

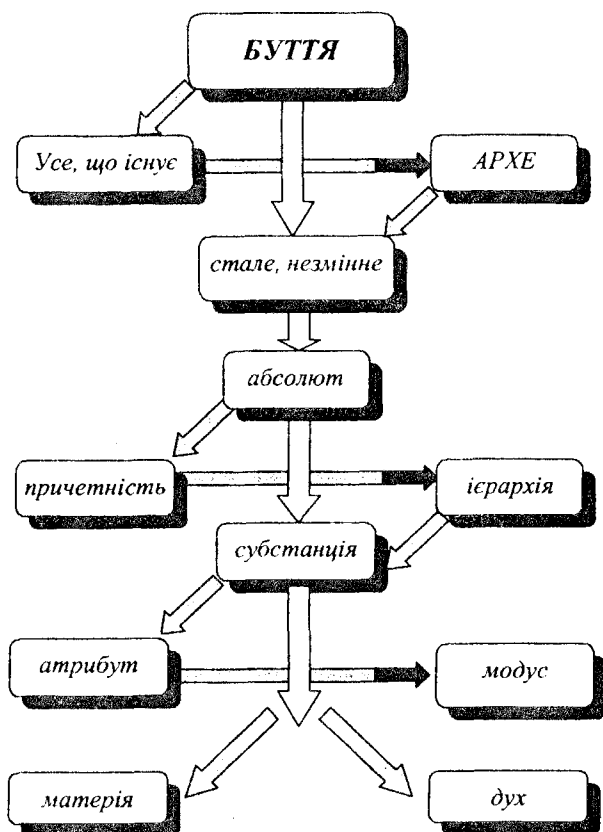
Розуміння буття як системно-процесуального, енергетично-дійового набуло свого завершення в епоху Нового часу. На перший план у розумінні буття гут виходить поняття субстанції, яке плідно й досить інтенсивно розробляли Р.Декарт, Б.Спіноза, Г.Лейбніц та представники німецької класичної філософії. Саме це поняття – поняття субстанції, на думку Дж. Локка, було всеохоплюючим і поставало синонімом буття у його більшій конкретизації.

Субстанцію розглядали не лише самодостатньою, не лише такою, що позначає вихідний початок суцього, а такою, що пояснює всю розмаїтість мінливих форм реальності. Це досягалось співвідношенням, а точніше, співвідпорядкуванням понять "субстанція-атрибут-акциденція-модус". Під ■ атрибутами субстанції розуміли її вихідні якісні характеристики, поза якими субстанція була неможлива. Б. Спіноза відносив до атрибутів світової субстанції ■ протяжність і ■ мислення. Під ■ акциденцією розуміли мінливі стани прояву субстанції, під ■ модусами – конкретні утворення: ♦ речі, ♦ явища, ♦ стани реальності.

У німецькій класичній філософії атрибутами світової субстанції постали також активність, рух, індивідуація, розвиток. Загалом розроблення поняття субстанції у XVIII—XIX ст. наблизилось до наукової картини світу. Тому в цей час виявилось досить багато точок зіткнення між філософією та наукою. Буття-субстанція постала як багаторівнева, ієрархічно та системно впорядкована реальність, що існує завдяки органічному зв'язку внутрішнього та зовнішнього, необхідного та випадкового, суттєвого та другорядного, зв'язку, що інтегрально звершує світовий еволюційний процес.

Водночас розуміння субстанції наптовхнулось на невирішуваний конфлікт: виникли дві лінії у тлумаченні вихідної природи субстанції. Прихильники однієї лінії наполягали на тому, що основою світу, тобто субстанцією, може бути лише духовне. Ця лінія дістала назву ■ ідеалізму, вона була певною формою продовження платонівської традиції. Прихильники другої лінії вважали субстанцією чуттєву сутність, або матерію. Ця лінія дістала назву ■ матеріалізму. Обидві

КАТЕГОРІАЛЬНІ ВИЗНАЧЕННЯ БУТТЯ У КЛАСИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ

лінії доводили своє сперечання до досить великої гостроти, але особливо воно загострилось тоді, коли філософська дискусія сплелася з політичними антагонізмами (середина XIX ст.). Тоді ж з'явилися філософи, які почали розуміти безперспективність протиставлення названих позицій у субстанціалізмі. З'являється • неklasична філософія, а з нею — і нове розуміння буття.

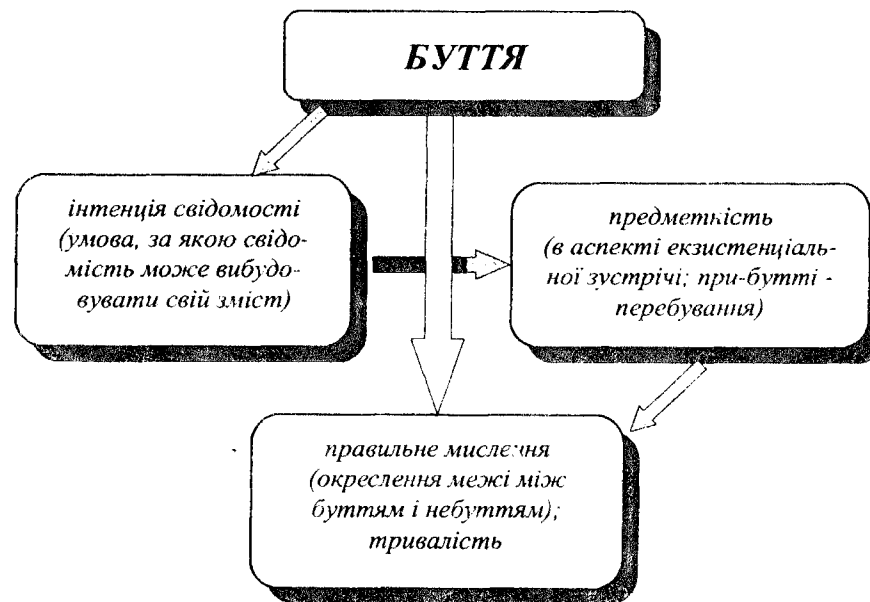
* Буття є ніщо інше, як інтенція свідомості, її націленість на те, щоби фіксувати будь-що у статусі того, що постало як предмет свідомості та усвідомлення. Тобто буття є першою і необхідною умовою будь-якого людського усвідомлення. Свідомість завжди є усвідомленням чогось, а тому і першою визначеністю будь-яких актів

свідомості є фіксація факту буття цього "чогось". Тому поза свідомістю ніякого буття не існує; принаймні, про нього ми нічого не знаємо і сказати нічого не можемо. Буття є внутрішньою умовою самоздійснення, самореалізації людського інтелекту в актах.

Неklasична філософія звернула увагу на те, що всі і всілякі розмови про буття мають сенс лише в межах усвідомлення дійсності. Якщо бути більш реалістичними, то слід визнати, що ми маємо підстави вести розмову не про буття як таке, а про те, що і як нам надано в контактах із дійсністю.

Розвиваючи далі таку лінію розуміння буття, Е. Гуссерль та А. Бергсон виявили, що, крім інтенції, буття постає ще й у часовому вимірі. З одного боку, ніяка свідомість неможлива без неперервної тривалості своїх здійснень, а з іншого — ця тривалість передбачає рух, зміни, але неперервні. М. Хайдеггер порівнює таке виявлення буття з горизонтом, який нібито окреслений конкретними предметами, але під час руху виявляється завжди тим, що перебуває поза предметами.

КАТЕГОРІАЛЬНІ ВИЗНАЧЕННЯ БУТТЯ У НЕКЛАСИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ

|| * Отже, буття — це тривалість, неперервність, націленість свідомості на змістове відношення. Але це ще й постійна предметна мінливість зазначених тривалості та спрямованості на зміст.

Окреслюючи останні характеристики буття, різні філософи надавали їм різного конкретного визначення. А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, А. Бергсон, В. Дільтей називали це життям з його самопродукуванням, змінами форм, внутрішньою енергетикою. М. Хайдеггер окреслював буття як горизонт людської предметності, М. Шелер, М. Аббаньяно — як екзистенціальну зустріч людини з Буттям. У будь-якому варіанті буття постає внутрішньою умовою свідомості бути у відношенні до чогось, вибудовувати свій зміст. І тут відкривається ще один ракурс неklasичного тлумачення буття, що його особливо переконливо розробив М. Хайдеггер. Свідомість вибудовує свій зміст, але не кожен зміст виправдовує себе в межах реального життя свідомості. Тому не кожне утворення, пройшовши кризу інтенцію свідомості, набуває характеристик тривалості; децю постає лише в окресленнях зникання, в окресленнях руху, трансформації певних форм в інші. На думку М. Хайдеггера, виправдовує себе лише така думка, яка, окреслюючи межу між буттям та небуттям, здатна утриматись у тривалості становлення, а не зникнення. Такий хід думки М. Хайдеггер називає "правильним мисленням" і отожднює його із "при-бутті-перебуванням".

Сьогодні онтологію М. Хайдеггера можна вважати найповнішою та найдокладніше розробленою. Інший варіант філософської онтології розробив у ХХ ст. німецький філософ М. Гартман. Він назвав своє вчення "критичною онтологією" і наполягав на тому, що поза визнанням буття найпершим предметом філософського мислення всі наші твердження будуть позбавлені значущості. М. Гартман доводив, що буття можна визначити тільки категоріально і розрізняв буття ідеальне та реальне. Ідеальне буття перебуває поза простором і часом з тієї простої причини, що у будь-яких наших міркуваннях ми ніколи не виходимо за його межі, а воно не зазначає ніяких змін.

Отже, історія категоріальних визначень буття спрямована:

- ➔ на конкретизацію та деталізацію цього поняття, на наповнення його все більш точним змістом
- ➔ на зближення філософських визначень буття із трактуваннями проявів буття наукою
- ➔ на поступове перетворення поняття буття із позначення чогось позасвідомого на внутрішню умову змістовного самоздійснення свідомості та мислення

Підсумовуючи здійснений історико-філософський екскурс, можна вибудувати таку сукупність категорій, що окреслюють різні рівні та ступені осмислення буття: ⇨ *усе* – *ніщо* – *першопочаток*; ⇨ *стале* – *мінливе*, *єдине* – *множинне*; ⇨ *корінь* *сущого* *будова* *речей*; ⇨ *абсолют* – *причетність* – *ісрархія*; ⇨ *субстанція* – *акциденція* – *модус*; ⇨ *інтенція* – *наданість* – *екзистенціальна зустріч*; ⇨ *тривалість* – *час* – *правильне мислення*.

Названа сукупність категоріальних визначень буття працює саме як сукупність, тобто вона позначає шлях поглиблення наших уявлень про буття від означення "усе, що існує", яке більшість людей вживає інтуїтивно як синонім буття як такого, до поняття "правильного мислення", мислення категоріального, історично виправданого.

|| * Розгорнута сукупність категорій має системний характер, оскільки останнє визначення – "правильне мислення" відправляє нас до початку, тобто до визнання, що за умов правильного осмислення буття ми повинні зіставити "все" та "ніщо", звернутися внаслідок такого зіставлення до поняття "першопочатку", через яке дійсність постає у виявленнях "сталого" та "мінливого" і т. ін. За такого підходу до буття воно окреслиться перед нами у вигляді процесу, який постає спочатку у вигляді процесу визначення свідомості дійсністю, а потім – навпаки, як процес визначення буття свідомістю.

11.3. Сучасна наука про рівні та форми виявлення буття (філософське окреслення)

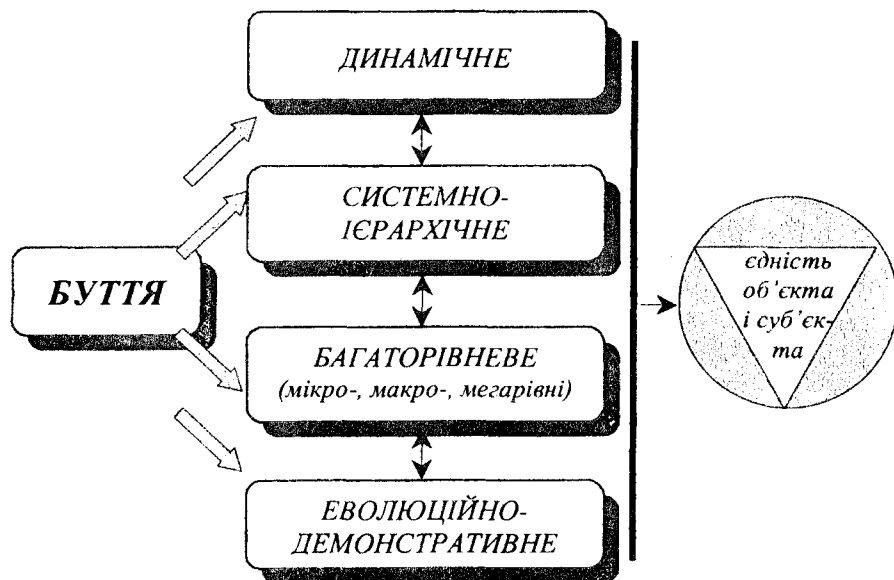
Людська свідомість є необхідною умовою виявлення буття, тому важливо розглянути, яким постає буття у людському пізнанні та усвідомленні. Це можна з'ясувати насамперед за допомогою науки.

Розуміючи певну необхідність позанаукових знань, урешті-решт до науки ми звертаємося тоді, коли хочемо з максимальним ступенем достовірності стверджувати про щось, що воно є або його немає. Інформація, якою володіє сучасна наука, майже безмежна; її досить важко звести до єдиної цілісної системи.

Тому між конкретними науками та філософією існує проміжна пізнавальна ланочка — наукова картина світу (НКС).

* НКС є інтегральним узагальненням досягнень багатьох наук на підставі деяких фундаментальних співвідношень, величин або перших (вихідних) предметних визначень суцього (у межах окремих наук або в межах науки загалом). Вирішальну роль в оформленні наукової картини світу відіграють фізика, астрономія, хімія, біологія, антропологія, наукознавство та філософія.

БУТТЯ У СУЧАСНІЙ НАУКОВІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Найважливішими характеристиками буття в сучасній науковій картині світу є такі:

- по-перше, буття постає переважно в динамічному, а не статичному вигляді;
- по-друге, буття постає у системних окресленнях, тобто в окресленнях зв'язку "всього з усім";
- по-третє, до сучасної наукової картини світу входить рівнево-ієрархізована будова проявів буття: мікро-, макро- та мегапроцеси. Мікропроцеси — це процеси субатомарного рівня, макропроцеси — це рівень тіл, мегапроцеси — це рівень зоряних та галактичних процесів. На всіх рівнях діють свої особливі закони, тенденції, якісні характеристики. Сучасна фізика намагається створити теорію так званого "великого об'єднання", яка б дала змогу пов'язати всі ці рівні єдиними закономірностями, але наразі такої теорії не існує;

• по-четверте, багаторівневість проявів буття демонструє себе ще й еволюційно, що межує з оцінними підходами. Той факт, що за інформаційними потужностями мозок людини майже безмежний, вказує на те, що еволюція детермінована не лише конкретними умовами, а й потенціями світового цілого. Еволюційний процес рухається у напрямі дедалі тотальнішого прояву глибинних характеристик буття. У цьому аспекті розвиненіші форми суцього є більш демонстративні, більш розгорнуті щодо виявлення форм буття, ніж нижчі;

• по-п'яте, сучасна наука докорінно змінила попередні уявлення про взаємозв'язок суб'єкта та об'єкта. Якщо раніше ці поняття досить радикально розводили, то тепер людина як суб'єкт постає органічною часткою світу як об'єкта.

У зв'язку з усім зазначеним буття у сучасній науковій картині світу набуває характеристик суперечливої єдності процесів зростання ентропії (хаосу, невпорядкованості) та самоорганізації. З одного боку, будь-яка система має тенденцію до руйнування, збільшення власної невпорядкованості, з іншого — через невпорядкованість і мінливість відбувається рух у напрямі гнучкіших і складніших форм самоорганізації.

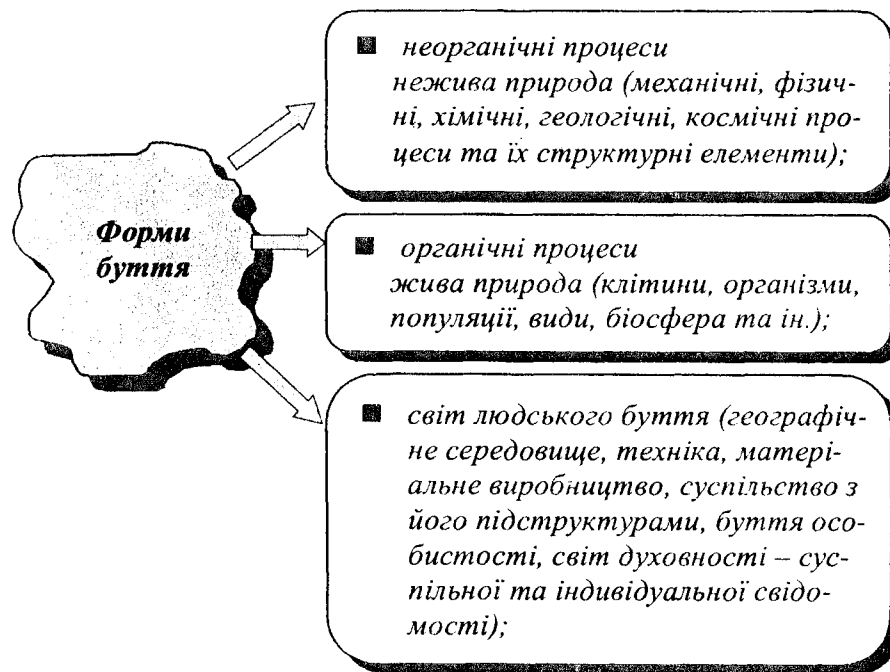
* Отже, буття є справді складноорганізованою, ієрархічно побудованою та енергійно самоконцентрованою системою. Суперечливість цієї системи виявляється у тому, що вона є єдиною і множинною, перервною і неперервною, скінченною та нескінченною, такою, що в з'явленнях набуває форми просторово-часових співвідношень.

Звичайно, завершують усю будову наукової картини світу філософські розвідки та узагальнення. Серед них дуже важливе значення має фіксація двох відомих нам і принципово відмінних статусів буттєвих процесів: матеріальне (або матеріально-чуттєве) та духовне буття. • Матеріальне буття характеризується множинністю, подільністю, просторовістю, наявністю маси, опору матеріалу та силових взаємодій. • Духовне буття позап просторове, самоконцентроване, рефлексивне, тобто прозоре для себе самого, ідеальне, цілісне, динамічне. Саме тому, що філософія розглядає буття не лише у його матеріальних проявах, неможна задовольнитися тими ознаками (або критеріями) справжнього буття, які виробила наука: з позиції науки до справді існуючого можна відносити лише те, що є спостережуваним (прямо чи опосередковано), а, значить те, що має просторово-часові характеристики.

Якщо ж ми будемо розглядати такі явища, як ідеалізовані еталонні утворення нашого інтелекту, то з позиції науки їх не можна визнати реально існуючими, оскільки вони не підлягають змінам у просторі й часі, а до того ж не мають і субстратних виявлень, тобто не передбачають матеріалу, із якого вони утворені. Тому у ХХ ст. побачила світ ціла низка творів та концепцій у яких цілком серйозно обґрунтовувалось, що ні свідомості у її власній якості, ні її специфічних утворень просто не існує.

Для сучасної філософії, як вже зазначалося, буття постає найпершою, фундаментальною характеристикою відношення мислення до будь-чого; іншими словами, не існує буття, якщо людська свідомість не продукує деяких моделей, образів, еталонів, у приведенні у контакт із якими те, що потрапляє у поле нашого сприйняття або мислення, може набутися статусу "Це є". Тобто для філософії критерієм справжнього існування якраз і буде наявність у нашому досвіді тих складових (або елементів), які би дозволили впевнено стверджувати "Це є". І тому нам повинно бути зрозумілим, чому для давнього грека богиня полювання Артеміда справді була, але не було і не могло бути, наприклад, генетичного коду або бактерій. Стає ясным також і те, чому окремі люди наполягають на тому, що не існує і не може існувати справжнього кохання, доброти, відвертості та ін.

Але за всіх відмінностей у статусах матеріального та духовного (ідеального) буття все ж постає як єдине та взаємопов'язане. У гегелівській концепції буття окреслене як єдність простору й часу, множинності та єдності, ідеальності та реальності. Природа тут окреслена як інобуття духу, як його постійна демонстрація через розмаїття та зміну форм. Реальну єдність матеріального й духовного ми спостерігаємо в людському бутті та людській життєдіяльності. Філософія здавна усвідомлює природу людини як єдність матеріального й духовного. Отже, принаймні в людській діяльності ми бачимо принципову спорідненість матерії і духу, ідей та справи, теорії і практики. Система людської життєдіяльності складається із взаємодії зазначених видів буття, із взаємодії, в якій кожному з цих видів належать своє місце, свої особливі риси, де виконуються певні особливі функції. Серед сфер людської життєдіяльності, в яких яскраво виявляє себе єдність матеріального та духовного, важливе значення мають пізнання, культуротворення, розвиток суспільного життя та цивілізації, що їх ми розглянемо в подальших розділах.

Структура буття за К. Попером

- * "перший світ" – світ фізики, хімії та біології, тобто світ живої і неживої природи;
- * "другий світ" – психологічний світ почуттів, суб'єктивного досвіду з його підсвідомими проявами, стани свідомості;
- * "третій світ" – світ витворів людського розуму (ідеї науки, моральні цінності тощо).

Роблячи висновки з розглянутого питання, звернемося до найпоширенішої класифікації філософських позицій на основі розуміння вихідних характеристик буття (що певною мірою переграються із основними світоглядно-філософськими позиціями, розглянутими нами у першому розділі):

- *монізм* – розуміння буття як єдиного у своїй основі;
- *матеріалізм* – субстанцією світу є вічна та нескінченна матерія;
- *ідеалізм* – субстанцією світу є дух, ідея;
- *дуалізм* – визнання двох коренів буття — матеріального та духовного – рівноправними і взаємодіючими;
- *пляралізм* – розуміння буття як абстракції від реально існуючої множини речей, якостей, процесів і явищ;
- *субстанціалізм* – визнання того, що за поверхнею явищ лежить глибинна внутрішня сутність;
- *реїзм* – позиція, згідно з якою немає ніяких сутностей поза речами;
- *організм* (або організмизм) – позиція, згідно з якою будова світу подібна до організму, тобто внутрішньо пов'язана так, що окремі елементи не мають у ній самостійного значення;
- *механіцизм* – позиція, згідно з якою елементи світобудови пов'язані суто зовнішньо, тобто механічно;
- *динамізм* – коли світ постає рухливим;
- *статичність* – світ у своїй основі незмінний.

СУТТЕВО**Висновки**

У наш час поняття буття доволі глибоко розроблене, гнучке, внутрішньо диференційоване. Воно дає нам вагомі орієнтири для пізнання та практичної діяльності. Водночас стає зрозумілою і причина складності цього поняття: воно охоплює самі підвалини суб'єктно-об'єктного відношення й одночасно вписує людину у структуру світобудови, роблячи її, а особливо її свідомість, фундаментальною умовою виявлення форм буття. Отже, ми, люди, є завжди при бутті у відношенні до буття, а з іншого боку, буття ніби стоїть завжди за нами, за нашими спинами, воно апріорно надане нам як тотальна якість, котру ми знаходимо в усьому (тому що вона — у нас) і в яку ми вкладаємо все те, з чим маємо справу. Буття є наш універсальний масштаб для пізнання та діяльності, а наші пізнання та діяльність постають реальними мірами використання цього масштабу.

СУТТЕВО**Резюме**

- ① Поняття буття постає вихідним для філософії, оскільки знаменує собою гранично можливий ступінь узагальнення дійсності, тобто виводить усі міркування на рівень буття та небуття; внаслідок цього поняття буття виконує у філософії сенсоутворюючу функцію, а також набуває виразних людських вимірів, постаючи для людини найпершою цінністю та мірою її життєвої відповідальності.
- ② Внаслідок граничної широти узагальнення буття можна визначати лише категоріально; при цьому історія категоріальних визначень буття утворює систему таких визначень, яка працює вся разом; у категоріальних визначеннях буття найважливішими постають відмінності між його класичним та некласичним тлумаченням.
- ③ Сучасна наука різними напрямками та галузями утворює наукову картину світу, яка окреслює досить складну картину проявів буття; в сучасній науковій картині світу буття постає системним, багаторівневим, ієрархічно впорядкованим та динамічним.
- ④ Концептуально різні тлумачення буття постають основою для класифікацій та оцінок різних філософсько-світоглядних позицій.

?**Питання для обговорення на семінарському занятті**

1. Зміст та функції поняття буття у філософії. Людські виміри проблеми буття.
2. Категоріальні визначення буття в історії філософії. Класичне та некласичне розуміння буття.
3. Сучасна наука про рівні та форми виявлення буття.
4. Філософсько-світоглядні позиції, що вишикають на ґрунті різних тлумачень буття.

Темі для рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Значення проблеми буття для філософії.
2. Основні функції поняття буття у філософії.
3. Людські виміри проблеми буття.
4. Класичне та некласичне розуміння буття.
5. Сучасна космологія та квантова механіка про світобудову.
6. Поняття буття та провідні філософсько-світоглядні позиції.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

Завдання 1. Розкрийте основні аспекти значення проблеми буття для філософії.

- Завдання 2.** Окресліть та поясніть виявлення людських вимірів проблеми буття у філософії.
- Завдання 3.** Окресліть категорії, якими визначалось буття в античній та середньовічній філософіях.
- Завдання 4.** Дайте категоріальні визначення буття у філософії Нового часу та в німецькій класичній філософії.
- Завдання 5.** Виділіть особливості розуміння та визначення буття у некласичній філософії.
- Завдання 6.** Поясніть, яке місце в пізнанні світу належить «науковій картині світу».
- Завдання 7.** Окресліть, якими постають визначення буття у сучасній науці.
- Завдання 8.** Наведіть перелік основних філософських позицій, пов'язаних із розумінням вихідних підвалин буття.

Додаткова література з теми

1. *Введение в философию*. Ч.2. - М., 1989. Гл. V.
2. *Виндельбанд В.* История древней философии. - К., 1995.
3. *Доброхотов А.Л.* Категория бытия в классической западно-европейской философии. - М., 1986.
4. *Дышлевый П.С., Яценко Л.В.* Что такое научная картина мира. - М., 1984.
5. *Кримський С.В.* Зміст та функції природничо-наукової картини світу// Філософська думка. 1972. № 2.
6. *Кульчицький О.* Основи філософії і філософічних наук. - Мюнхен-Львів, 1995. Розд. 7.
7. *Псевдо-Дионисий Ареопагит.* О небесной иерархии. - М., 1994. Гл. IV.
8. *Сенека Л. А.* Нравственные письма к Луцилию. Письмо LVIII, 16–22.
9. *Філософія: Курс лекцій.* - К., 1993. Розд. III.
10. *Філософія: Підручник для вузів.* - К., 1995. Розд. 5.
11. *Фрагменты ранних греческих философов*. Ч. I. - М., 1989.
12. *Хайдеггер М.* Что такое мегафизика? // Новая технократическая волна на Западе. - М., 1986.
13. *Целлер Е.* Очерк истории греческой философии. - М., 1995.

СВІДОМІСТЬ ЯК ФІЛОСОФСЬКА ПРОБЛЕМА

Свідомість так само первісна, як і матерія.

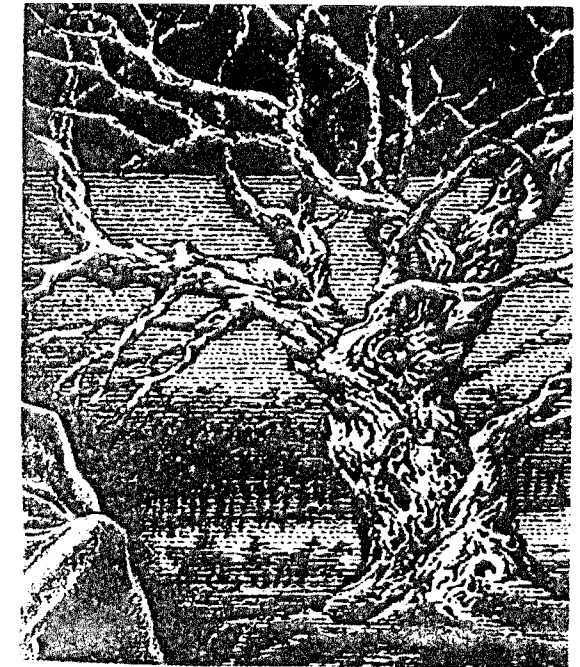
П'єр Тейяр де Шарден

Людське буття неможливе без звернення до свідомості, без "свідомого виміру".

Жан-Поль Сартр

Свідомість є, з одного боку, усвідомлення предмета, а з другого боку, усвідомлення самої себе: свідомість того, що для неї є істинне, і усвідомлення свого знання про це.

Георг Гегель

Проблема свідомості належить до найскладніших філософських проблем; певне її усвідомлення приводить до розуміння сутності внутрішнього світу людини, різноманітних знань, ідей, надій, що становлять його багатство. Філософія визначає свідомість як таку властивість людини, що забезпечує її доцільну діяльність та особливий, предметно зумовлений спосіб орієнтування в світі. Завдяки здатності до саморефлексії, свідомість набуває можливості оперування узагальненими, абстрактно-теоретичними характеристиками речей і процесів світу. Якраз тому свідомість, що завжди є особистою і неповторною, дає людині змогу діяти універсальним чином, жити не лише у згоді з наявним світом, а й реалізовувати його приховані можливості, творити новий світ — світ культури.

СУТТЕВО! Після вивчення матеріалу теми Ви повинні

Знати

- ☞ основні причини складності розуміння та наукового вивчення свідомості;
- ☞ провідні ознаки, за якими ми можемо переконуватись у реальному існуванні свідомості;
- ☞ зміст основних концепцій походження свідомості;
- ☞ основні чинники виникнення та функціонування свідомості;
- ☞ значення ідеальності свідомості для визначення її онтологічного статусу;
- ☞ основні складові структури свідомості та її функції.

Вміти

- ☞ використовувати основні ознаки свідомості для пояснення особливостей людської поведінки;
- ☞ аргументовано демонструвати переваги та недоліки основних концепцій походження свідомості;
- ☞ пояснювати конкретними прикладами значення ідеального для функціонування свідомості;
- ☞ застосовувати структурні одиниці свідомості для прояснення складностей людського свідомого сприйняття дійсності.

Розуміти

- ◆ зв'язок проблеми свідомості із найважливішими особливостями людини, людського способу буття та філософським їх осмисленням;
- ◆ незавершеність концептуальних вирішень проблеми походження свідомості;

Розуміти

- ◆ зв'язок між провідними чинниками виникнення та функціонування свідомості;
- ◆ єдність свідомості та самосвідомості;
- ◆ значення еталонних, ідеальних вимірів суцього для людського свідомого орієнтування в дійсності;
- ◆ неоднозначність взаємозв'язку свідомості і мови;
- ◆ системний характер будови людської свідомості та зв'язків між її складовими.

□ **План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:**

- 12.1. Проблема онтологічного статусу свідомості та її суттєві ознаки.
- 12.2. Проблема походження свідомості.
- 12.3. Ідеальний статус буття свідомості. Свідомість і мова.
- 12.4. Структура та функції свідомості.

☞

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

- * **АБСОЛЮЦІЯ (або ІДЕАЦІЯ)** – здатність людської свідомості створювати у полі свого інтелектуального споглядання ідеальні, тобто завершені, еталонні виміри суцього, завдяки яким свідомість набуває здатності орієнтуватися в предметній дійсності, оцінювати її.
- * **ІДЕАЛЬНЕ** – характеристика онтологічного статусу свідомості, згідно з яким свідомість не відтворює дійсність у вигляді копій, а фіксує її через виявлення суттєвих, необхідних зв'язків та через доведення параметрів будь-якого суцього до гранично можливого виміру (див. термін “Абсолютція”).
- * **МИСЛЕННЯ** – процес інтелектуального оперування предметним змістом свідомості, тобто упорядкований та усвідомлений рух думки через серію фіксованих пунктів до виправданого змістом цього руху результату; за змістом та суттю це є виведення у поле свідомого споглядання фундаментальних характеристик буття.
- * **МОВА (І МОВЛЕННЯ)** – провідна форма виразу предметного змісту людської свідомості, тобто форма передачі того, що не може бути вказане безпосередньо, натуралістично (наприклад, ті самі еталонні орієнтири мислення); існує цілий спектр мов: мова видів мистецтва, мова науки, мова жестів, – серед яких людське мовлення постає найбільш гнучкою та оперативною формою виразу змісту свідомості.
- * **ОНТОЛОГІЧНИЙ СТАТУС СВИДОМОСТІ** – здатність людської свідомості мати у своєму змісті те, чого без свідомості або поза свідомістю не існує і існувати не може; йдеться, насамперед, про ідеацію, предметність, цілеспрямованість, саморефлексію.
- * **ПРЕДМЕТНІСТЬ** – здатність людської свідомості вибудовувати свій зміст із опорою на ідеальні системи визначень (чи відліку), внаслідок цього цей зміст не збігається із наочно спостережуваним; завдяки такій здатності людина може бачити в речах світу не лише чуттєво надане, а й приховане, потенційне, належне; в цілому: предметність – це сприйняття людською свідомістю дійсності у вимірах людської інтелектуальної та матеріальної діяльності.
- * **ЦІЛЕСПРЯМОВАНІСТЬ** – характеристика людської свідомості, пов'язана із її здатністю подумки вибудовувати образи та процедури майбутніх дій, здатність в подальшому концентрувати людські зусилля на їх реалізації.

12.1. Проблема онтологічного статусу свідомості та її суттєві ознаки

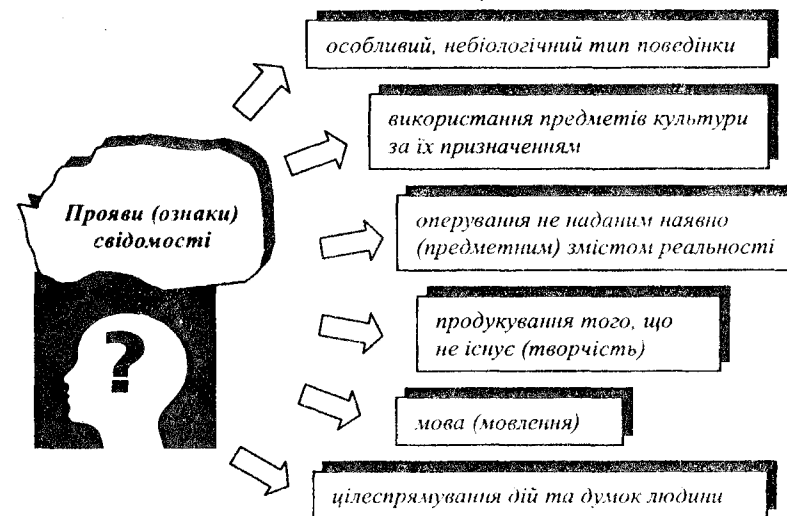
Однією з найбільших таємниць світу є людська здатність усвідомлювати, розуміти дійсність, тобто людський інтелект. Він вражає своєю красою та могутністю, невичерпністю та універсальністю. В цілому якісні особливості людського інтелекту окреслюють терміном свідомість, тому питання про сутність свідомості, її виникнення та можливості століттями хвилювало кращих представників людства, надихало на пошук та творчі злеті. Музика, поезія, усе мистецтво, наукові розвідки глибин суцього та інші напрями інтелектуальної діяльності прагнуть розкрити можливості людської свідомості та неповторно-чарівний внутрішній світ людини.

Перші уявлення про свідомість виникли у прадавні часи, коли люди дійшли висновку, що процеси, які відбуваються в їхніх головах, відмінні від процесів природи, що їхне бачення світу, а відповідно і місце в ньому, відрізняється від тваринного. Такі особливі властивості приписували душі як прояву чогось надприродного. Упродовж тисячоліть людство шукало відповідь на запитання, у чому полягає сутність свідомості, як вона виникає, від чого залежать її можливості і т.ін. У наш час свідому діяльність людини вивчають фізіологія, медицина, психологія, кібернетика та деякі інші науки.

Найперші складності розуміння та вивчення свідомості пов'язані значною мірою з тим, що ми не можемо спостерігати явищ свідомості безпосередньо, чуттєво, не можемо їх вимірювати, досліджувати за допомогою різноманітних приладів. Наприклад, відомий американський нейрофізіолог Я.Прибрам писав, що ні на якому рівні наукового дослідження мозку людини не фіксується те, що ми називаємо думкою, хоча мозок узагалі не можна досліджувати інакше, ніж виходячи із тези, що він є орган думки та свідомості. У зв'язку із зазначеним інколи висувують досить радикальне твердження про те, що свідомості як особливої сутності взагалі не існує, що її можна звести або до функцій та процесів організму людини, або до реакцій нервової системи людського організму на зовнішні чинники (біхевіоризм у психології, філософські течії натуралістичного спрямування).

Лише у ХХ ст. була видана низка праць, спрямованих на доведення того, що насправді не існує нічого такого, що можна було би назвати явищами ментальними або свідомістю. Досить поширеним було (і залишається ще й у наш час) тлумачення свідомості як особливої форми відображення дійсності. Якщо свідомість розглядають як відображення, то її позбавляють будь-якого онтологічного статусу, тобто при цьому вважається, що вона не вносить у дійсність

нічого принципово нового. Свідомість як форму відображення дійсності наліляють здатністю лише відтворювати та перекомбінувати наявні форми буття. Слід визнати, що для деяких наук (біологія, психологія) теорія відображення виявилась результативною.

Найпершою ознакою свідомості можемо вважати *особливий тип людської поведінки*. Ми можемо назвати його "небіологічним", тому що людина діє не лише під тиском життєвих потреб, не лише в напрямі пошуку шляхів їх задоволення; вона діє не за схемою "стимул -- реакція", а інколи (і досить часто) — усупереч біологічній доцільності та самозбереженню (наприклад, у випадках самопожертви, самогубства та ін.). Людська діяльність, як це вже окреслювалося в попередніх розділах, стає самоціллю, вона вводить людину у принципово інакший, у порівнянні із біологічною, тип поведінки.

Про небіологічний тип людської поведінки свідчать як спрямованість, так і змістова наповненість людських дій: їх здійснюють на основі соціокультурних процесів із використанням штучних знарядь та засобів життєдіяльності, що їх людина створила сама. Всі ці засоби стають ніби новим, проте для людини — найважливішим середовищем її життєдіяльності, вони ніби подовжують та підсилюють її природні органи.

За допомогою розуму людина здатна ніби бачити те, що насправді, у наявному вигляді не існує. Наприклад, каменярь бачить у камені майбутній виріб, коваль у металі — майбутню річ. Коли ми тримаємо перед собою текст, то бачимо світлу поверхню з позначками, але вбачаємо за цим щось принципово інше. Муха, що повзає по картині живописця, не схвилювана тим, що міститься за фарбами та полотном; це доступно лише для людини, обдарованої свідомістю. Функціонування свідомості пов'язане з особливим пред-

метним змістом реальності, який чуттєво нам не наданий, а вироблений на основі досвіду діяльності в історичному процесі соціально-культурного життя.

Звідси — *цілеспрямований характер свідомої діяльності*: здатність свідомості створювати образи майбутніх (потрібних) результатів дій і в подальшому спрямовувати свої дії на те, чого в готовому вигляді, тобто — фактично, не існує. Причому часто йдеться про те, що не існує не тільки тут і зараз, а й узагалі. Значить, законом людської діяльності постає її зумовленість не тим, що діє на людину ззовні, а тим, що вироблене її свідомістю. Тому і при оцінці людської діяльності важливо враховувати не лише її результат, а й її наміри, мету. У цьому, зокрема, проявляється творчий характер людської свідомості.

При розгляді ознак свідомості нам не уникнути запитання: а як же людина може засвідчити наявність у її свідомості того, що не існує? Насамперед реальними діями, реальним творенням нових речей: коли майстер вчить учня, він досить часто не стільки розповідає йому “теорію” власних дій, а просто залучає його до діяльності, діями демонструє свій досвід. Проте це можна робити лише в разі відносно простих процесів діяльності; в інших же випадках треба мати особливі засоби для передачі того предметного змісту свідомості, який не можна прямо продемонструвати. Такими засобами стають *знаки* (або, ширше — *знакова діяльність*), серед яких найважливіша роль належить *мові* (передусім — мовленню). *Мова* і є найпершою та найочевиднішою ознакою свідомості; саме за ознакою мови ще давні люди відрізняли людину від тварини, а “своїх” людей від “німців”.

★ *Отже, потреба в мові пов’язана з необхідністю зафіксувати той зміст, який не можна передати простою демонстрацією речей. Звідси стає зрозумілим, що мова стає і основним носієм історичного досвіду діяльності (певної особи, певного народу, певної культури).*

Великим дивом свідомості постає те, що, хоча вона не фіксується ніякими приладами та індикаторами, вона здатна фіксувати себе сама. Ця унікальна здатність називається *самосвідомістю* або *саморефлексією людської свідомості* (чи думки). Можна, навіть, сказати так: не потрібно ніяких приладів, — достатньо лише звернути свою свідому увагу на те, що відбувається всередині наших психічних процесів задля того, щоби переконатися у реальному існуванні свідомості. Щоправда, для цього треба бути людиною і перебувати у людському способі буття; тобто, можна сказати, що для людини (розвиненої, сформованої) питання про існування чи не існування свідомості постає як питання про її *самоідентифікацію*, і, звичайно, те, що не перебуває у людському способі буття, таку *самоідентифікацію* (тобто внутрішню фіксацію свідомості) здійснити не здатне.

У саморефлексії свідомості проявляє себе момент субстанційності свідомості, тобто той момент, коли свідомість задля свого існування не потребує ніяких зовнішніх підкріплень чи засвідчень, коли вона в самій собі знаходить свою ж “першу” (чи “останню”) очевидність, що, врешті, і дає можливість людині поставати суб’єктом пізнання та діяльності, тобто самій та

від себе продукувати свою дійову активність. З цим також пов’язана і здатність свідомості оцінювати дійсність, судити про неї, але до цієї здатності ми звернемося у наступних питаннях.

★ *Отже, свідомість має унікальні властивості, які зумовлюють неможливість її прямого вивчення та вимірювання; проте вихідні ознаки свідомості дозволяють стверджувати її реальне існування, але в особливих якостях та характеристиках.*

12.2. Проблема походження свідомості

Особливість філософського аналізу свідомості полягає у розкритті її буттєвих коренів, найважливіших ознак, властивостей та функцій. Всі ці проблеми досить часто ставляться в залежність від історичного аналізу свідомості, а останній передбачає визнання того, що свідомість колись виникає та зазнає певних змін в процесі розвитку суспільства. Тому до філософських проблем свідомості належить насамперед проблема її походження; це повинно бути зрозумілим у загальному плані хоча б тому, що ми досить часто, намагаючись дещо зрозуміти, шукаємо його коренів, тобто звертаємося до питання про його походження.

Сучасна філософія (і наука) не може дати остаточного і безсумнівного розв’язання цієї проблеми, але наявні на сьогодні авторитетні концепції походження свідомості допомагають цю проблему висвітлити і багато чого зрозуміти в її розв’язанні. До таких концепцій можна віднести: теологічну (релігійну), дуалістичну, еволюційну, трудову, теорію єдиного інформаційного поля та субстанційну. Розглянемо їх основні тези, зазначаючи водночас переваги та недоліки кожної концепції.

Сучасні концепції походження свідомості

▶ Релігійна: свідомість є проявом “іскри Божої”, вкладеної у людину Богом при творенні світу	Дуалістична: в основі всіх світових процесів лежать два начала: матеріальне та духовне. Свідомість є виявленням духовного начала буття.
▶ Концепція єдиного інформаційного поля: свідомість є одним із проявів дії єдиного світового інформаційного поля	Концепція еволюції: свідомість є результатом поступового розвитку живих організмів або форм відображення дійсності.
▶ Концепція походження людини та свідомості внаслідок розвитку праці: людина і свідомість формуються по мірі розвитку суспільної праці	Концепція активно діяльного самопородження свідомості людини на основі природно-космічних передумов (субстанційна)

Релігійна концепція стверджує, що свідомість людини є божим даром: створюючи людину, Бог "вдихнув у неї дух живий", наділивши, таким чином, людину часткою божественного світла. Власне людська свідомість із її найпершими властивостями постає вже наслідком відомого із Святого Письма гріхопадіння: саме внаслідок нього людина почала розрізняти добро та зло а, отже, почала сприймати дійсність не цілісно, а частково, фрагментарно. Проте наявність в глибинах свідомості частки божественного зумовлює людське прагнення до вищого, здатність пізнавати істину і т. ін.

** Безумовним позитивним моментом теологічної концепції постає те, що вона зводить людську свідомість до трансцендентного, абсолютного, вищого, не обмежує її аспектами існування людини та її виживання.*

Проте вона залишає поза розглядом зв'язок свідомості із людським організмом, соціальною історією, інформацією. Окрім того, вона, фактично, пояснює не походження свідомості, а лише те, чому вона притаманна людині.

Дуалістична концепція наголошує на моментах радикальної відмінності між свідомістю та матеріально-чуттєвою реальністю, що відкрита людині, і робить звідси висновок про існування в світі двох родів явищ (або двох субстанцій) – матеріальних та ідеальних. Вони існують у тісному переплетінні між собою, а всі явища дійсності постають лише різними мірами їх єдності.

** Дуалістична концепція може бути виправдана внаслідок того, що між свідомістю та буттям справді пролягають настільки різкі межі, що звести їх одне до одного або до якогось спільного кореня майже неможливо. І. Кант із цього приводу колись писав: "Існують два основні стовбури людського пізнання, що зростають, можливо, з єдиного, загального, але нам не відомого кореня..."*

Концепція єдиного інформаційного поля наголошує на тезі, яка не викликає серйозних заперечень: усі процеси світу супроводжуються обміном інформацією. Тому логічно припустити, міркують її прихильники, що існує єдине поле інформації в усіх світових процесів та явищ. Людська свідомість – один із проявів інформаційних процесів, можливо, найяскравіший. Як буде показано далі, людську свідомість не можна звести до інформації, але, безперечно, вона має до неї пряме відношення.

** Зазначена концепція фіксує факт існування такого відношення, до якого вона по-своєму переконливо, із посиланнями на новітні дані науки, пояснює зв'язок свідомості із мозком людини. Вона стверджує, що людський мозок можна уподібнити до складного приймача: його деталі необхідні для прийому радіохвиль, але вони не мають нічого спільного із їх змістом. Соціальне середовище та соціальна діяльність виконують функції "настроювання" мозку на необхідні параметри дії, тому поза ними свідомість не виникає (сучасні вчені Я. Прибрам та Дж. Еккліз).*

Ця концепція безумовно виправдана, але навряд чи здатна пояснити складності та нюанси реального функціонування людської свідомості, у тому числі, наприклад, єдності свідомості та людських почуттів, переживань, прагнень до вищого та кращого.

Концепцію еволюції можна представити в різних варіантах. Наприклад, так звана "теорія панспермії" стверджує, що насіння життя ("сперма") розвіяне по всьому Всесвіту. За наявності сприятливих умов воно дає результат: розквіт форм життя і його свідомих проявів.

У варіанті дарвінівської теорії стверджується, що внаслідок боротьби за існування та пристосування до умов довкілля відбувається удосконалення видів живих організмів, з'являються психіка та людська свідомість. Але сучасна генетика заперечує можливість змін організмів лише через пристосування; ці зміни повинні бути зумовлені на генетичному рівні й не інакше.

** Концепція пристосування не підходить до людини, адже людина не стільки пристосовується до зовнішніх природних умов, скільки змінює їх, засоби діяльності, свої знання та навички.*

Нарешті, дослідження еволюціонування живих організмів не пояснює інформаційних можливостей людського мозку і спрямованості самої еволюції до людини, мислення, знання. Хоча, з іншого боку, було б не виправданим заперечувати зв'язок людського організму із процесами життя у ширшому плані, а людської свідомості – із певними особливостями будови людського організму, наприклад, існування людини у двох статях, із особливостями вікового розвитку людини та ін.

Трудову концепцію або концепцію походження свідомості внаслідок розвитку праці враховують археологія та антропологія, і вона нібито має з їх боку численні підтвердження. Але багато чого при цьому все одно залишається незрозумілим. Наприклад, найдавніші кам'яні знаряддя праці відносять до часу на 2,5 млн років. Але справді помітні прояви людської свідомості, пов'язані із спеціальними похованнями людей, наскельними малюнками та ін., з'являються в інтервалі 100—35 тис. років тому.

** Отже, "трудова теорія" не пояснює, чому при наявності "праці із знаряддями" історичний процес формування свідомості був фактично або взагалі відсутній, або загальмований на дуже тривалі час.*

Справедливі також зауваження, згідно з якими саме виготовлення знаряддя праці потребувало досить розвинутого інтелекту. З іншого боку, зв'язок мислення та пізнання з технологіями людської праці досить очевидний. Отже, зв'язок є, але чи є він визначальний з боку праці щодо свідомості? Напевно, він складніший, багатофакторний та неоднозначний. По сьогоднішній день всі спроби прилучити розвинених тварин до стабільних дій із елементарними допоміжними засобами діяльності не дали позитивних результатів; а головне те, що у тварин не формується предметне сприйняття дійсності. Це свідчить про те, що задля того, щоби діяльність із знаряддями привела до формування розвинутої свідомості і культурно-історичного процесу, необхідно мати в наявності досить

високо розвинений інтелект, або, хоча б, зародки свідомості. Виходить, що свідомість повинна ніби передувати своїй власній появі. Тому трудова концепція навіть у логічному плані залишається не коректною.

Нарешті, концепція активно-діяльного самопородження свідомості людини або субстанційна намагається подати свідомість як конкретне, на рівні людини виявлення вихідної засади світу – духу, або ідеї, або світового розуму (інтелекту). Ця концепція пояснює, наприклад, спрямованість еволюційних процесів як рух до найповнішого виявлення якостей субстанції світу; певною мірою вона пояснює і динамізм процесів буття (оскільки дух – це є рух, енергія), і деякі характеристики свідомості (саморефлексія, трансцендентність). Проте і вона нагороджує нас серією складних питань; наприклад, субстанційні характеристики за самою своєю якістю повинні бути найпершими, а, значить, найпотужнішими, проте, як ми знаємо, свідомість тримається на постійному внутрішньому зусиллі; якщо свідомість початково є ідеальною, навіщо для її прояву потрібна недосконала матеріальна реальність? Яку роль у субстанційному процесі відведено людському стражданню та надіям на безсмертя?

** Отже, перегляд основних концепцій походження свідомості дозволяє зробити висновок про те, що жодна з них не може пояснити усіх складностей свідомості як явища людського буття, проте кожна з них виділяє та акцентує справді дуже важливі риси свідомості, а тому ми повинні брати до уваги їх всі, розуміючи та оцінюючи їх як своєрідні елементи (фрагменти) єдиної мозаїчної картини: хоча вся картина і не складається, проте наявні її фрагменти дають можливість уявити її собі досить повно та виразно.*

Провідні чинники виникнення та функціонування свідомості:

- ◎ загальнокосмічний чинник, що засвідчує принципову спорідненість процесів свідомості із усім багатством космічних явищ та процесів; це проявляється, зокрема, у поміченій ще давніми греками здатності нашої свідомості прийняти у свій зміст як своє та зрозуміти все, що відбувається у космосі, яким би віддаленим воно не було від реальних потреб людини; сьогодні цей чинник проявляє себе у вже неодноразово згаданій спроможності людського мозку ввібрати в себе всю інформацію космосу; а дехто із психологів та культурологів вважає факт зачарованості людини спогляданням зоряного неба свідченням потягу до найпершого родинного джерела людського духу;
- ◎ трансцендентальний чинник, який можна віднести як на рахунок зв'язку людської свідомості із абсолютним, так і на рахунок проявів у ній ознак субстанційності; цей чинник проявляє себе у здатності свідомості продукувати абсолютні, еталонні виміри су-

цього, а також у її певній самовладності, саморефлексивності, у її прагненні та здатності виходити за всі та всілякі межі, включати всеможливий зміст у своє наповнення;

- ◎ інформаційний чинник – людська свідомість здатна “знімати” з будь-якого суцього його внутрішні та зовнішні форми, переводячи це суще у процес формальних співвідношень та комбінаторик; а це значить, що людська свідомість органічно пов'язана із інформаційними процесами і постає, на думку деяких філософів, здатністю опановувати та оперувати “чистою інформацією”;
- ◎ природно-біологічний чинник вказує на те, що людську свідомість не можна відірвати від природних процесів хоча б у тій їх частині, яка постає як своєрідність земних планетарних процесів у єдності органічних хімічних процесів, рослинного та тваринного світу; свідомість пов'язана із психікою, а остання – із загальними умовами та особливостями розвитку нашої планети; нарешті, надзвичайна пластичність людського організму, його чутливість, багатоелементність і т. ін., також постають реальними моментами функціонування та проявів свідомості;
- ◎ психологічний чинник дозволяє осмислювати свідомість як в аспекті внутрішнього самоврегулювання людиною своїх життєвих дій та процесів, так і в аспекті її єдності із людською тілесністю, нейрофізіологією та життєвою енергетикою; сьогодні відома ціла низка феноменів, що засвідчують надзвичайні можливості людської психіки, проте остання невід'ємна від процесів свідомості, оскільки всі психічні процеси людини зумовлені предметним змістом психіки, що його здатна постачати тільки свідомість;
- ◎ соціально-діяльний (або окремо – соціальний та діяльний) чинник пов'язаний із тим, що людська свідомість вписана у історичний досвід людства та, значною мірою, – в історичний досвід розвитку людської діяльності; в елементарному своєму виявленні свідомість постає як здатність людини поводитись із речами культури людським чином, вміти їх використовувати та, принаймні, – відтворювати; цей чинник дозволяє також помітити такий дуже важливий момент: хоча свідомість реально існує як характеристика та здатність окремої людини, за суттю вона постає явищем соціальним, а, значить, – загальнолюдським; у певному сенсі свідомість неподільна, оскільки і її зміст, і умови її реально-го буття створюються спільними людськими зусиллями, а тому й між людьми можливі порозуміння;
- ◎ культурно-історичний чинник засвідчує принциповий зв'язок свідомості із сенсами, їх утворенням та функціонуванням; культуру часто виводять із поняття культу, а, отже, із прагнення до вищого, священного, вічного, – культура вбирає все це у свій зміст, а тому для свідомості вона постає, з одного боку, мірою її творчих са-

мовиявленя, а, з іншого боку, вічним джерелом прилучення до сфери найперших та найвищих життєвих сенсів;

- ○ антропологічний чинник дозволяє побачити свідомість у специфічно людських вимірах та окресленнях, наприклад, в окресленнях ставлених їй проявів, в окресленнях людського страждання та прагнення, людського здоров'я та хвороби, норми та патології у психіці, мистичних самозаглиблень, видів та марень і т. ін.;
- ○ індивідуально-особистісний чинник формування свідомості фіксує її єдність із життям та біографією конкретної людини, із подіями такого життя, індивідуальними особливостями та характеристиками даної людини, її здібностями, перевагами та вадами і т. ін.

Лише врахування всіх зазначених чинників може врятувати нас від односторонніх та спрощених підходів до розуміння, оцінки, трактувань свідомості, відкрити шлях до її належного цінування. Свідомість постає ніби своєрідним перехрестям, де поєднуються сили та тенденції, що діють через взаємодію конкретних часткових форм суцього та еволюцію окремих форм життя, та сили і тенденції світового цілого.

Звідси випливає вихідна суперечність людської свідомості: вона, звичайно, постає свідомістю кожної конкретної людини, але водночас виходить далеко за межі обслуговування суто індивідуального людського життя, сягаючи, наприклад, рівня таких питань, як початок світу взагалі, сенс життя та ін. У реальному людському житті це проявляється у тому, що людська свідомість вибирає у себе суспільно-історичні досягнення, знання, поняття, ідеї, а не лише індивідуальний життєвий досвід. Так само, як людина не є суто біологічною істотою, так і її свідомість не може бути зведена до її природних передумов — психіки тварин. У формуванні свідомості визначальну роль відіграла не стільки біологічна еволюція, скільки життєва діяльність людини як суспільної істоти. Тому свідомість не можна розглядати як дуже досконалий інстинкт. Можна сказати, що лише тоді, коли додається інстинктивна дія, починається свідомість. Бо з появою свідомості з'являється принципово нове мотивування та регулювання діяльності. А це означає, що свідомість пов'язана з принциповою зупинкою довільної течії психічних актів, із появою у психіці нових систем оцінок реальності, від яких вибудовується і нова система орієнтацій у дійсності. Бо, наприклад, поняття, як форму знання та мислення, можна застосовувати не лише до тих речей, що їх ми знаємо та бачили, а й до тих, яких і не бачили і не знаємо, і котрі ще, може, і не існують. Це пов'язано з тим, що поняття фіксує не лише суттєві характеристики речей, а й спосіб вибудовування ідейного змісту образів цих речей у людському інтелекті, адже речі існують самі по собі, а в людській свідомості треба способом, відомим свідомості (накше це не буде знання), вибудувати інтелектуальну конструкцію, яка дасть змогу певні речі ідентифікувати, розуміти, використовувати, створювати та прогнозувати. Все це стає можливим за умови, що ми перебуваємо не у стані чуттєвого сприйняття речей, а у стані руху мислення від якихось початкових пунктів до результату. Тобто свідомість як така повинна розпочинатись із певного (для себе) вихідного пункту. Згідно із твердженнями багатьох дослідників (Р. Декарт, Дж. Локк, І. Кант, Г. Гегель, Т. Бредлі, Г. Кассінер, М. Хайдеггер та ін.) таким вихідним, першим (і абсолютним) початковим пунктом для здійснення будь-яких інтелектуальних операцій свідомості постає *межа буття та небуття*. Історично це означає, що власне людське усвідомлене буття розпочинається з періоду здійснення спеціальних поховань людини. Тут уперше суцільність потоку реальності розтинається; з'являється точка відліку для будь-чого. У міфології названий абсолютний пункт відліку представлено різними уявленнями про виникнення світу. У логіці поняття ми завжди намагаємось у міркуваннях про будь-яку річ визначити, з чого ця річ починається, без чого вона неможлива.

* Отже, свідомість як предметна, змістовна свідомість — це оперування поняттями, а останні потребують інтелектуального конструювання від певного початкового пункту. Тому і в індивідуальному розвитку особи відлік її життєвої історії, як звичайно, розпочинається з того моменту, коли людина усвідомила себе, тобто зафіксувала щось як початкове (як звичайно, у формі "Я"), а потім стала приєднувати до того початку подію за подією, але не механічно, а вибірково, з певними оцінками та значеннями.

Свідомість — це самодіяльний, самостворювальний процес вписування окремих подій, явищ, вражень, відчуттів у тотальне (єдине, всеохоплююче) поле інтелектуального предметного конструювання. Так функціонує індивідуальна свідомість, так функціонує історична самосвідомість людства, так функціонує наукове пізнання.

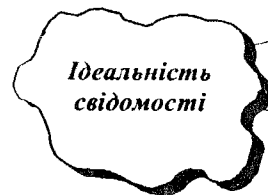
! В міркуваннях про свідомість ми повинні вести розмову про маніфестування в її функціонуванні водночас і глибинних потенцій буття, Космосу, і неповторних миттєвостей людської індивідуальної історії, а не лише про вітальні процеси пристосування або виживання.

У цьому сенсі окремі люди мислять загальнолюдським способом, хоча мислять при тому про обставини унікального життя. Звідси й виникає логіка — наука про єдині норми, правила та форми мислення. На цій основі здійснюється також і людське спілкування як перехрещення процесів ототожнень та розрізнянь.

Отже, хоча на сьогоднішній день не існує остаточної відповіді на питання про походження свідомості, це питання не є зайвим. Його продумування та вивчення допомагає осмислити як загальні передумови та чинники існування свідомості, так і її суттєві внутрішні характеристики. Окрім того, спроби його вирішення стимулюють як людське самопізнання, так і розвиток науки.

12.3. Ідеальний статус буття свідомості.

Свідомість і мова

Відтворення у свідомості не наочного образу речі, а сукупості її суттєвих ознак, функцій, внутрішніх зв'язків

Створення ідеальних предметних конструкцій через доведення параметрів речей або відношень між ними до еталонних гранично можливих вимірів

Той факт, що свідомість не підлягає прямому чуттєвому спостереженню, що вона не фіксується за допомогою приладів чи індикаторів, врешті визначається як її ідеальність. Ідеальність, як ми вже знаємо це із історико-філософських досягнень, протиставляється реальному, речовому: речове (а слово "реальне" походить від слова "рiч") має просторово-часові характеристики, а ідеальне виходить за межі простору й часу. Стає зрозумілим, що загальне розуміння свідомості значною мірою залежить від того, як ми потрактуємо ідеальне, оскільки саме в ідеальному проявляється та виражається буттєвий (онтологічний) статус свідомості.

! * Якщо ідеальність постає як відсутність реального, тоді свідомість опиняється за межами реального і в кращому випадку може визначатися як відображення одних реальних речей в інших. Якщо ж ідеальність трактується як особлива реальність, тоді вона вимагає певного свого пояснення. Нарешті, можливий варіант, коли ідеальне позначається як "єдність буття та небуття", як децю проміжне між речовою реальністю та її особливим відтворенням в психіці людини.

Отже, свідомість та основний носій її предметного змісту — знання — постають сферою (або процесом) ідеального освоєння світу. Тому усілякі конкретно-наукові дослідження свідомості в кращому випадку будуть просянувати нам умови, форми, механізми функціонування свідомості, а не її сутність.

Ідеальність свідомості, як правило, розуміють у двох основних значеннях:

* *відтворення у свідомості не наочного образу речі, а сукупності її суттєвих ознак, функцій, внутрішніх зв'язків; при тому вважається, що характеристики речей фіксуються в нервових процесах за допомогою систем сигналів;*

* *створення ідеальних предметних конструкцій через доведення параметрів речей або відношень між ними до еталонних, гранично можливих вимірів.*

Розглянемо ці визначення ідеального докладніше. Якщо розглядати ідеальне як перекодування характеристик реальних речей у нервові сигнали, тоді воно, тобто ідеальне, може постати лише різновидом універсального взаємозв'язку, що має місце в усіх природних процесах, адже, наприклад, у мінералах у змінених формах зафіксовані характеристики тих процесів, за наявності яких ці мінерали формувались. Психіка тварин також здатна відтворювати певні речі та явища за допомогою нервових сигналів. Тому розуміння ідеального як особливого перетворення реальності в психіці людини характеризує людську свідомість як різновид природних взаємодій і, врешті, - як розвинений інстинкт. При такому його розумінні, як вже зазначалось, незрозумілими та непроясненими лишаються важливі риси людського буття, здатність людини оцінювати дійсність, виходити за межі наявного, перебувати на певній дистанції від безпосередніх із нею стосунків. Під час розгляду ідеального у другому значенні важливо зрозуміти, що могутність, творчі можливості та переваги людської свідомості якраз і пов'язані з її

спроможністю створювати те, чого в реальному, фізичному бутті немає і не може бути. Коли ми кажемо "пряма лінія", то під поняттям прямої завжди розуміємо "пряму як таку", тобто ідеальну пряму (а не якусь лінію, що ніби є прямою, а ніби й ні), яку ми можемо вибудувати у своїй свідомості. І, лише маючи в розумі такі ідеальні утворення, ми можемо потім оцінювати дійсність у певних якостях, тобто, наприклад, у якостях прямици. Бо всі інші прямі, які існують реально, можуть бути лише певною мірою наближенням до єдино справжньої, тобто ідеальної, прямої.

! * *Можливість створювати в полі інтелектуального споглядання ідеальні об'єкти і є тим принципово новим, що може внести і вносить свідомість у реальне буття. Поза свідомістю ідеального не існує, бо будь-що реальне, тобто матеріальне, обов'язково складається із якихось частинок, елементів, які самі, а також і зв'язки між ними, будуть відмінними одне від іншого, а тому ніколи не будуть ідеальним. Ідеальне і є тим, чим свідомість принципово відрізняється від реального, чим вона виходить за межі реального, оскільки виходить за межі простору й часу, як остаточне, завершене. Тому саме в своїй ідеальності свідомість набуває дійсного буттєвого статусу, тобто вона постає чимсь своєрідним, таким, що не може бути зведеним до іншого. Оскільки "ідеальнішого від ідеального" не існує, то ідеальні виміри буття постають остаточними, незмінними. А отже, будь-що реальне може отримати свій точний вимір у віднесенні до ідеального, як до надійного та незмінного еталона. Ідеальне в цьому значенні і є вихідним пунктом для конструктивної творчої діяльності свідомості; воно й постає тим самим розривом, припиненням стихійних процесів буття, поза яким свідомість неможлива.*

Звідси стає зрозумілим і те, чому людська свідомість здатна фіксувати дійсність у суттєвих та необхідних характеристиках, адже під необхідним ми розуміємо те, що завжди відбувається без змін, однозначно та типово, а такими рисами володіють лише такі наші інтелектуальні конструкції, які ми вибудовуємо в розумі на основі надійних, однозначних еталонів та орієнтирів.

! Отже, ідеальне в такому значенні — це єдність необхідних і суттєвих ознак певного класу речей на противагу несуттєвим чи змінним характеристикам реальних його представників.

Наприклад, поняття "дерево" вказує на сукупність таких еталонних ознак, які дозволяють нам ідентифікувати дане явище у його найможливіших модифікаціях, наприклад, обов'язкову наявність у всіх дерев коріння, стовбура, гілок і т.д. на відміну від таких змінних властивостей, як вічнозелене, декоративне, високе тощо. Такий зміст ідеального дає можливість *подумки оперувати класом речей*, відокремлюючи його від інших існуючих подібних класів. Наприклад, поняття "дерево" не лише вказує на суттєві ознаки певного класу речей, а й відокремлює його від інших подібних класів чи видів, як, скажімо, трава, лишайник і т.ін.

Вибудовувати світ у формі необхідного здатна лише свідомість людини, яка діє на основі "конструктивного принципу", тобто

не задовольняється наявним, не ототожнюється із сприйняттям, а орієнтована на *інтелектуальне творення, діяльну оцінку дійсності*. Від часів *Арістотеля* існує традиція пояснення свідомості і мислення як *оперування загальним*. Насправді загальне існує як подібність, зв'язок, що відтворюється у безконечному ланцюгу перетворень (виникнення та зникнення) одиничних предметів: певні предмети переходять один в одного і таким чином засвідчують, що в них є де що спільне. Проте загальне здатний фіксувати вже інтелект тварин, а ось конструювати дійсність в її ідеальних предметних визначеннях здатний лише інтелект людини.

Звернемо увагу й на те, що оперування завершеними еталонними утвореннями відразу ж вводить усю діяльність людського інтелекту в стан спрямованості до сенсів, оскільки сенс, як вже зазначалося, передбачає поєднання часткового із фундаментальним, тотальним, в даному випадку – із ідеальним. Звідси можна зробити висновок, що свідомість подає дійсність як фрагмент цілісного тотального буття, а останнє ніколи не можна виразити фізично, у вигляді якогось окремого суцього. Тому й будь-яку інтелектуальну конструкцію людської свідомості не можна ототожнити із тим, що надане у сприйнятті, оскільки така конструкція вибудовується у статусі поєднання того, що є необхідним та наділеним сенсом.

** Отже, ідеальність свідомості (мислимих чи уявних предметів) виявляється в тому, що основне, вирічальне у внутрішньому світі людини не має просторово-часових визначень, не може бути безпосередньо зафіксованим органами чуття іншої людини. Навпаки, воно постає позачасовим і позапросторовим, як таке, що сягає абсолютних (максимальних) вимірів суцього. Якраз тому прийнято говорити, що думка людини найшвидша, найбагатша і т.ін.*

Зауважимо, що внутрішній духовний світ людини не відокремлений від світу речей. Він постійно прагне знайти своє відповідне втілення, матеріалізуватися. На відміну від тварин, людина не пристосовується фізично до зміни середовища, а прагне своєю активністю *змінити наявне*.

Світ ідеальних думок фіксує внутрішні можливості природних речей змінюватись у потрібному для людини напрямі. Формою існування думки, що поєднує можливості речей і бажані для людини зміни, є *мета*. Наявність уявного

образу кінцевого результату діяльності (мети), що формується ідеально до початку дії і визначає її, виступає однією із суттєвих характеристик людського способу життєдіяльності. Діяльність людини тому визначають як цілеспрямовану, цілестверджувальну або цілепокладальну. А процес цілеспрямованого продукування нових речей є процесом *опредметнення* ідеальної думки у природному матеріалі, коли людина змінює форму, структуру природної речі та надає їй нових меж буття та нового способу функціонування.

** Отже, завдячуючи праці, зміст свідомості людини з ідеальної форми існування переходить у матеріальну, у внутрішню здатність чуттєво-предметної речі нести в собі людське значення, бути предметом культури.*

Для предметів культури важливим є їх функціональне призначення, тобто відповідь на запитання *“зادля чого”*. Через це людина, вступаючи у соціальне життя, повинна засвоїти призначення речей культури, навчитися способам їх виготовлення, вивільнення із їх речової оболонки закладених в них цілей та сенсів.

** Розуміння ідеального значення предметів культури називається розпредметненням. Іншими словами, розпредметнення – це перенесення внутрішніх, ідеальних, суттєвих, смислових характеристик речей із предметно-об'єктивної форми існування в ідеальну чи суб'єктивну, тобто інтелектуально-конструктивну на засадах еталонних вимірів суцього. Розпредметнення як здатність діяти відповідно до опредметнених у речах ідеальних можливостей – це обов'язкова умова соціально-культурного існування людини. У цьому контексті життєдіяльність людини розуміють як безконечний ряд свідомого опредметнення та розпредметнення.*

Опредметнення свідомості в речах матеріальної культури має неадекватний їй (свідомості) чуттєво-предметний характер. Як зазначалося, реальні процеси ніколи не набувають ідеальних значень, а тому в процесі опредметнення виникає нездоланна суперечність між намірами людини та результатами їх реалізації; усвідомлення цієї суперечності постає одним із мотивів прагнення людини до досконалого. Найбільш адекватною формою опредметнення є мова. Тут доречно сказати, що мова є не лише однією з можливих форм опредметнення свідомості, а й способом організації та виразу думки. Іншими словами,

свідомість і мова нерозривно пов'язані між собою. Справді, думка людини завжди (навіть коли йдеться про невисловлені міркування) прагне вилитись у відповідний мовний еквівалент (хоча це ніколи не можна зробити остаточно).

Мова є прямим та найгнучкішим способом прояву свідомості. Вона виконує багато функцій, а саме:

- ☞ позначає, називає предмет, явище чи дію, виділені людиною із тотальності суцього;
- ☞ є засобом мислення, засобом виразу предметного змісту знання;
- ☞ об'єктивує ідеальну за своїм способом існування свідомість;
- ☞ є засобом спілкування людей, обміну досвідом, переживаннями, почуттями;
- ☞ зберігає та передає інформацію для прийдешніх поколінь, тим самим сприяючи соціально-історичному розвитку;
- ☞ є засобом управління як поведінкою людини, так і колективними діями.

У той же час ми не повинні впасти в ототожнення думки, свідомості та мови; ясно, що мова не лише передає предметний зміст свідомості, а й впливає на свідомість та її зміст, так само, як, наприклад, матеріал впливає на наміри скульптора, якість фарб – на наміри живописця та ін.

Мова, як реальне явище, будується та функціонує залежно від загальних законів матеріального буття. Її реальні можливості змушують людське мислення працювати у певному режимі, проте, напевне, кожна людина хоч колись відчувала неадекватність мови та думки, мови та того, що хочеться нею передати.

Людське мислення сягає абсолютного, трансцендентного; останні також постають в людській свідомості в конкретних виявленнях та окресленнях, проте вони не можуть бути зведеними до будь-чого часткового, фізично наявного. У сучасній науці існує гіпотеза *Е. Сепіра* та *Б. Уорфа* відносно мови; вона стверджує, що структура мови впливає на структуру нашого світосприйняття. Але вона тому є гіпотезою, що має стільки ж підтверджень, скільки і спростувань. А наш аналіз дозволяє зрозуміти, чому це саме так: тому, що предметний зміст свідомості та людської думки ніколи не може повністю вміститися у будь-які матеріально-фізичні форми.

Визнання ідеальної сутності свідомості вимагає відмежування від різних спроб її спрощення або зведення до

матеріальних процесів. До таких можна віднести ототожнення свідомості з фізіологічними процесами, що відбуваються у мозку.

З погляду деяких мислителів минулого століття (*Л. Бюхнер*, *Я. Молешотт*, *К. Фогт*), а також і сучасних представників "радикальної епістемології" (*У. Матурана*, *Е. Глазерсфельд*), думка людини постає або продуктом нервово-фізіологічної діяльності мозку (останній продукує свідомість, як печінка жовч), або реалізацією вихідного прагнення людського організму до життєвої стабільності. Певна річ, що при цьому думка втрачає такі свої властивості, як необхідність, всезагальність, абстрактність та ідеальність.

До цієї концепції можна віднести і спроби звести думки людини до особливостей електромагнітних коливань, що випромінює мозок (30-ті роки ХХ ст.). Але заміри електромагнітних коливань, що супроводжують активну роботу думки, зовсім не свідчать про те, що мислення є різновидом електромагнітного поля, адже зміст думки фізичні прилади не розшифровують.

Ще одне спрощене розуміння свідомості виникло внаслідок успіхів кібернетики та комп'ютерної технології. Воно пов'язане із приписуванням машинам властивостей людини відчувати та мислити. Справді, сьгоднішні комп'ютери – це машини, що якісно збільшують можливості людського мислення, володіють властивістю саморегулювання, а також збереження і трансформації інформації. Проте аналогія між операціями, що їх здійснюють машини, і тими, що відбуваються у мозку людини, не дає підстав для визнання здатності мислення на машинами. Людська свідомість, як свідчить попередній виклад, зумовлена глибинними потенціями буття; вона здатна продукувати предметні визначення на еталонні межі процесів та явищ реальності, які, як зазначалося, фізично неспостережувані. Їх створює людська свідомість та закладає в інформаційні програми. Самі ж ці програми в їх предметних значеннях відкриті лише людському інтелекту. До того ж у функціонуванні людської свідомості проявляються не лише раціонально-логічні складники та чинники, а й інтуїція, несвідоме, чуття, емоції, вольові поривання та ін.

* Свідомість не можна звести до інформації, тоді як комп'ютери та електронні машини працюють лише на основі опрацювання інформації. Крім того, у межах інформаційних процесів, як свідчить про це так звана «теорема Гьоделя», неможлива повна й остаточно формалізація будь-якої сукупності знання. Оскільки електронні машини працюють лише з формалізованою інформацією, остільки їх, за наявності незаперечних переваг у сфері операціональних можливостей, очевидно, не можна ототожнювати з діями свідомості.

12.4. Структура та функції свідомості

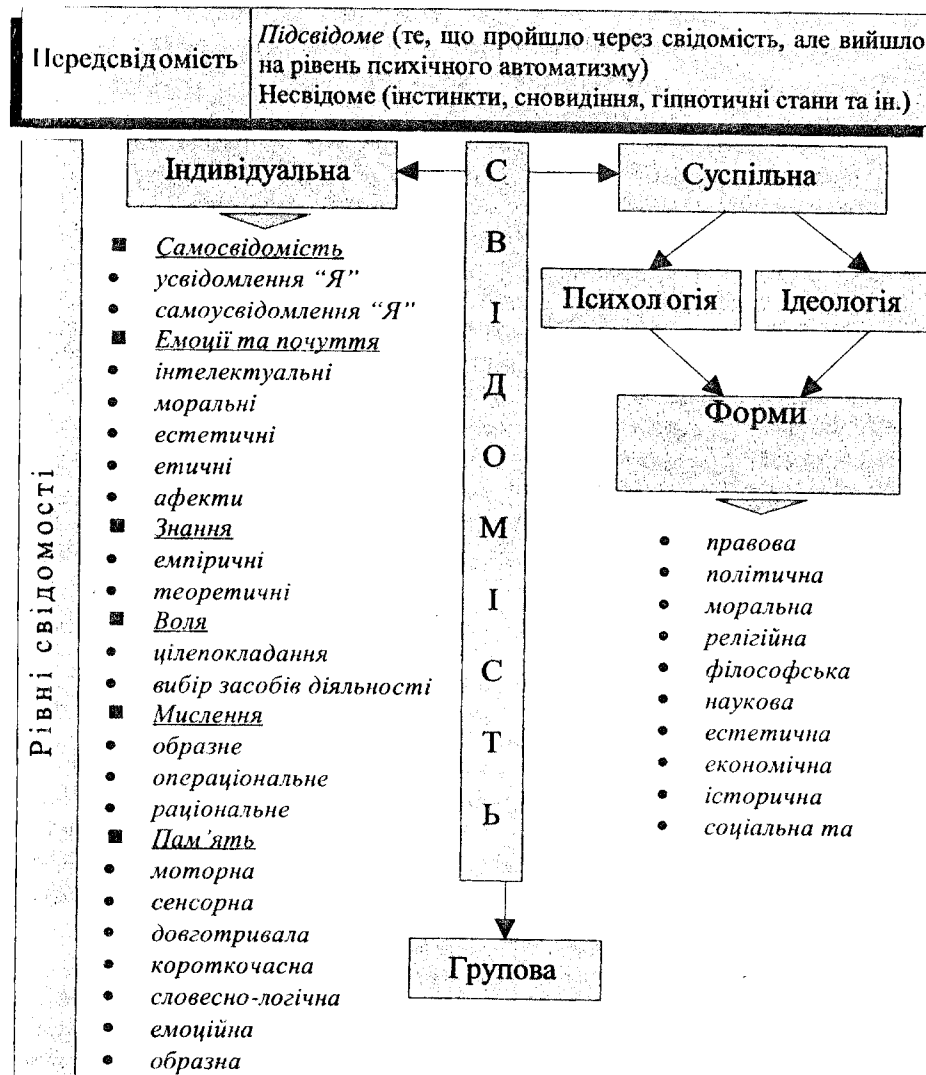
Свідомість як внутрішній світ людини має складну структуру, котру традиційно досліджували філософія та психологія. У ХХ ст. структуру свідомості вивчали такі філософські школи, як феноменологія, психоаналіз, екзистенціалізм, структуралізм, герменевтика, когнітивна психологія та ін. Враховуючи результати останніх досягнень, слід зауважити, що складність фіксації структурних одиниць свідомості полягає у необхідності розмежувати її функціональні та результативні властивості, які в дійсному процесі свідомого життя людини перебувають у нерозривній єдності. Наприклад, пам'ять — це і здатність актуалізувати минуле (функція свідомості), і, водночас, наявність у свідомості певних образів, понять та переживань (структурні одиниці чи форми свідомості).

* Отже, можна стверджувати, що структура свідомості є не чим іншим, як єдністю її властивостей та похідних від них (чи результативних) форм прояву.

Враховуючи це, структуру свідомості можна унаочнити в таких її складових: за рівнями свідомість функціонує в єдності самосвідомості, свідомого та підсвідомого, за складовими власне свідомість складається із мислення, емоцій і почуттів та волі.

Розглядаючи структуру свідомості, ми повинні розуміти певну умовність та відносність будь-яких її внутрішніх поділів: якщо свідомість передбачає ідеацію, то вона початково (і принципово) постає у характеристиках цілісного явища. Звідси випливає, що в людській свідомості не існує чіткої та однозначної межі між мисленням та волею. Тому ми здатні радіти інтелектуальним винаходам, прозрінням відкривати нові горизонти для мислення; волю, наприклад, можна вважати свідомістю в її дійовому спрямуванні, а сама воля неможлива без свідомого людського самоконтролю. Через це в сучасній філософії інколи вживаються дещо несподівані характеристики свідомості: свідомість це є можливість більшої свідомості.

Така структура свідомості засвідчує, що свідомість не тотожна психіці. Поняття "психіка людини" ширше порівняно з поняттям свідомості. Психіка людини вбирає у себе як свідоме, так і не-

свідоме та підсвідоме. Тобто значна частина людських реакцій, дій і т.п. відбувається на інстинктивному, або автоматичному рівні, не стає предметом усвідомлення, не освітлена променями розуму. Свідоме і несвідоме перебувають у постійній взаємодії. Психічні процеси стають предметом свідомого становлення людини, що їх вона контролює і спрямовує. У свою чергу, знач-

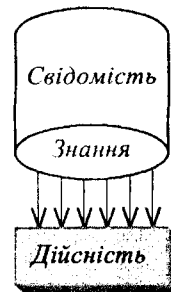
на кількість усвідомлених дій людини внаслідок багаторазового повторення набуває значення автоматизму, звички, що не потребує втручання свідомості. Такі дії забезпечує несвідоме чи підсвідоме функціонування психіки.

Вищим рівнем свідомості є *самосвідомість*. Самосвідомість — це здатність людини робити об'єктом розгляду свою власну свідомість. На рівні самосвідомості людина (на основі ідеальних еталонів) здійснює самооцінку та самоконтроль, проводить аналіз своїх знань, думок, ідеалів, мотивів, вчинків та ін. Самосвідомість є обов'язковим елементом свідомості; без неї людина не змогла б зрозуміти себе, визначити своє місце у світі та вдосконалюватись. Іншими словами, самосвідомість — це діяльність душі людини, її спрямованість на свою внутрішню сутність, діалог "Я" з самим собою. В основі самосвідомості лежить рефлексія — специфічний спосіб мислення, що його можна назвати "подвійним баченням", тобто це розуміння самого розуміння, мислення самого мислення, сприйняття своїх внутрішніх станів, знань, уявлень, цінностей і, відповідно, умова конструктивної діяльності свідомості.

Виходячи з цієї схеми та вдаючись до значного спрощення, весь цілісний світ людського духу можна уявити у вигляді трьох великих сфер: мислення, емоцій та почуттів, волі. Ядро свідомості становить мислення — оперування предметним змістом, який свідомість має у вигляді знання. Предметний зміст свідомості означає, що ми завжди бачимо в речах значно більше, ніж те, що дають нам відчуття. Наприклад, скульптор бачить у дереві майбутню скульптуру, різьбяр — майбутній виріб, хоча чуттєво їм надано лише дерево.

Усі складники людської свідомості предметно насичені. У зв'язку з цим, коли ми дивимось на картину, то відчуваємо емоції не з приводу барв або кольорових плям, а з приводу тих сюжетів із життя, що їх можемо углядіти в зображеному. Формою представлення предметного змісту дійності в свідомості людини є знання, бо саме в знанні дійсність постає перед людиною як сукупність буттєвих одиниць. Внаслідок сказаного стає зрозуміло, що взаємодію свідомості людини з дійсністю можна виразити так: свідомість — знання — дійсність.

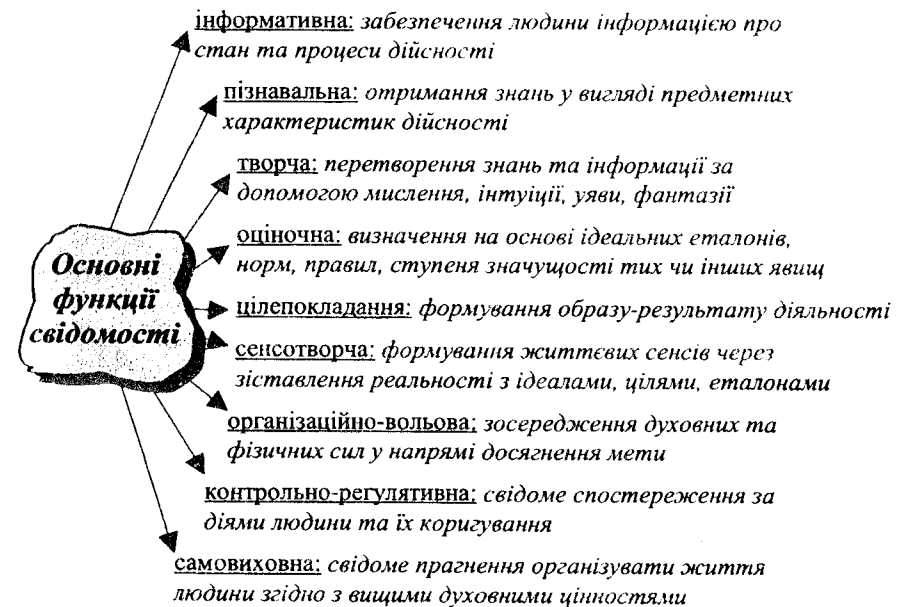
Без знання свідомості не існує, бо саме у знанні виявляється ідеальний статус її буття. У певному сенсі свідомість і знання є те ж саме, проте поняття свідомості децю ширше, бо воно включає в себе не лише рефлексію на дійсність (знання, "відання"), а й рефлексію на результати першої рефлексії, тобто певні дії із знанням, певне їх використання. Специфіка мислення полягає в оперуванні предметним змістом свідомості, тобто мис-

лення — це знання в дії; провідною формою мислення постають загальні поняття. Найпростіші поняття (наприклад "будинок") фіксують необхідні та суттєві властивості певного класу речей.

Сфера емоцій людини — це процес переживання життєвої значущості явищ і ситуацій, внутрішній стан, що виявляє ставлення особи до зовнішніх подій. Так, позитивні емоції (радість, задоволення), як результат корисних чи приємних впливів, спрямовані на їх досягнення чи збереження, а негативні (ненависть, жах) — стимулюють активність на втечу від відповідних впливів або послаблення їх дії. Вищим рівнем емоцій є духовні почуття (наприклад, почуття любові), які формуються внаслідок усвідомлення зв'язків особи з найсуттєвішими соціальними та екзистенціальними цінностями. Почуття характеризуються предметним змістом, постійністю, значною незалежністю від наявної ситуації. Емоційна сфера здійснює значний вплив на всі прояви свідомості людини, виконує функцію засади діяльності.

Ще однією важливою складовою частиною духовного світу людини є воля. Вона виявляється у здатності людини мобілізувати і сконцентрувати всі духовні та фізичні сили на виконанні мети, яка не має безпосереднього біологічного значення (бо в останньому випадку можуть спрацювати інстинкти). Ознакою вольовитості виступає вміння приглушити в собі безпосередні життєві імпульси, хоча вольові акти можуть стимулюватись не лише розумом, знанням, а й емоціями, ціннісними установками. У будь-якому разі людська воля пов'язана з людською предметністю, зміст якої доступний лише свідомості.

Дійові можливості свідомості виявляються в її функціях, єдність яких урешті-решт і забезпечує людині особливий спосіб буття. У скороченому, проте сфокусованому варіанті виділяють три основні функції свідомості: пізнавальну, самосвідомості та творчу. І дійсно, в них знаходять своє виявлення всі основні можливості свідомості. Докладніше вони розкриваються так: інформативна, пізнавальна, творча, оціночна, цілепокладання, прогнозування, організаційно-вольова, контрольно-регулятивна, соціально-адаптивна. Їх зміст фактично вже висвітлений у попередньому розгляді проблем свідомості і проблем людського буття. До вищих функцій свідомості відносять функції сенсотворча, вироблення ідеалів та переконань, самовиховна; їх зміст ми також вже розглядали.

СУТТЄВО

Висновки

Людська свідомість — це унікальне явище дійсності. Будучи внутрішнім фактором людської життєдіяльності, за своїм змістом та можливостями вона виходить далеко за межі життєвих потреб. Завдяки свідомості людина вибудовує у своєму знанні цілий універсум, що має внутрішню систему зв'язків та підпорядкувань. Свідомість пов'язана з продукуванням всеохоплюючих, еталонних, універсальних систем відліку та предметних орієнтацій, завдяки яким людина створює поняття, принципи, ідеї, тобто такі форми знання та мислення, що мають усезагальний та необхідний характер.

За статусом буття свідомість є ідеальною (на протизвагу фізичному, чуттєво-матеріальному). Це означає, що вона формує завершені, кінцеві та еталонні предметні характеристики реальності, набуваючи здатності вимірювати та оцінювати будь-що. З іншого боку, це означає, що свідомість не має просторово-часових вимірів.

Могутність та унікальність свідомості яскраво виявлена в її складній будові та в розмаїтості її життєвих функцій.

СУТТЄВО

Резюме

1. Проблема свідомості, її онтологічного статусу, її можливостей постає для філософії найважливішою, оскільки поза свідомістю ми вже не маємо справи ні з людиною, ні з пізнанням, проте свідомість не підлягає звичайному науковому дослідженню: вона чуттєво не спостерігається; звідси виникає питання про її суттєві ознаки, до яких можна зарахувати особливий тип людської поведінки, предметний характер сприйняття дійсності, вміння використовувати речі культури за їх призначенням, мову.

2. Унікальні характеристики людської свідомості породжують цілу низку концепцій, що по-різному тлумачать її походження і що мають як свої переваги, так і недоліки; тому лише разом, у взаємодоповненні вони дають нам можливість краще зрозуміти сутність та особливості свідомості, а також ті чинники, які визначають її існування.
3. Властивості свідомості яскраво розкриваються в її ідеальності, яка постає, з одного боку, як здатність свідомості конструювати дійсність у її необхідних якостях та зв'язках, а, з іншого боку, як здатність її ідеалізувати дійсність, вибудовувати систему її еталонних вимірів та абсолютних орієнтирів; ідеальність свідомості дає можливість зрозуміти її онтологічний статус, оскільки поза свідомістю нічого ідеального не існує.
4. Складна структура людської свідомості розкривається через систему її функцій, серед яких найперше значення мають пізнавальна, творча та самоусвідомлення.

Питання для обговорення на семінарському занятті

1. Проблема реальності свідомості та її суттєві ознаки.
2. Аналіз та оцінка основних концепцій походження свідомості.
3. Ідеальне в змісті свідомості. Онтологічний статус свідомості. Свідомість і мова.
4. Структура і функції свідомості.

Теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Проблеми і складності наукового вивчення свідомості.
2. Суттєві ознаки людської свідомості та її принципова відмінність від інтелекту тварин.
3. Свідомість і самосвідомість.
4. Порівняльний аналіз основних концепцій походження свідомості.
5. Людська свідомість, діяльність і творчість.
6. Проблема ідеального у філософії. Ідеальність свідомості.
7. Свідомість і мова.
8. Функції свідомості та проблеми людського самовиховання.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Поясніть, у чому полягає проблема визначення онтологічного статусу свідомості.
2. Перерахуйте та коротко охарактеризуйте суттєві ознаки свідомості.

- Завдання 3.** Поясніть, як пов'язані між собою предметність свідомості, ідеальне та процеси опредметнення і розпредметнення.
- Завдання 4.** Коротко охарактеризуйте основні концепції походження свідомості, поясніть переваги та недоліки кожної із них.
- Завдання 5.** Розкрийте основні аспекти виявлення ідеальності свідомості.
- Завдання 6.** Окресліть основні складові структури свідомості.
- Завдання 7.** Поясніть ті функції свідомості, які Ви вважаєте найважливішими.

Додаткова література з теми

1. *Верезамська С.Ж.* Історична пам'ять як основа формування національної самосвідомості українського народу//Актуальні проблеми природничих і гуманітарних наук (Збірник наукових праць молодих вчених). - Полтава, 1997. С. 297-300.
2. *Герасимчук А.А.* Проблеми управління в історичній свідомості українського суспільства // Політична культура демократичного суспільства. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м.Київ 26-27 лютого 1998 року). - К., 1998. С.176-178.
3. *Дудар В.П., Дудар В.В.* Феномени історичної пам'яті у формуванні національної свідомості//Національна ідея в духовній культурі України ХІХ-ХХ ст. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. - Полтава, 1993. С. 26-28.
4. *Кульчицький О.* Основи філософії і філософічних наук. - Мюнхен-Львів, 1995. Розд. 4.
5. *Лой А.М.* Проблема свідомості: історичність досвіду//Філософ. і соціал. думка. 1992. №7.
6. *Нестеренко В. Г.* Вступ до філософії: онтологія людини. - К., 1995. Розд. 5.
7. *Паскаль.* Думки про релігію. Львів, 1993.
8. *Проблема сознания в современной западной философии.* - М., 1989.
9. *Тайны сознания и бессознательного.* - Мн., 1998.
10. *Суркова Л.В.* От теории познания к философии познания? Весник Московского университета. Серия 7. Философия. 2001, №2.
11. *Філософський словник.* - К., 1986.

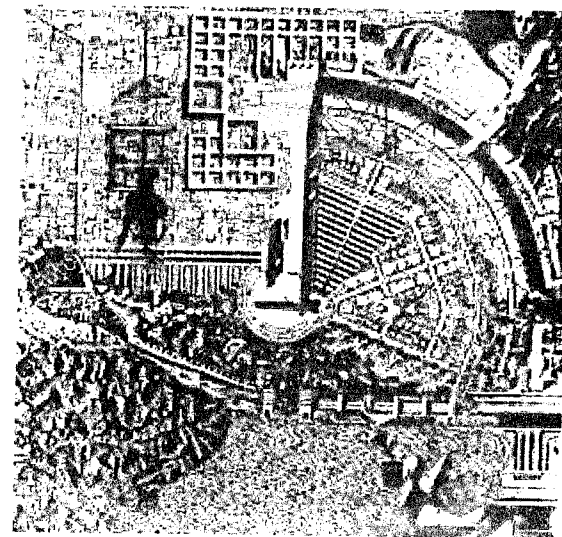
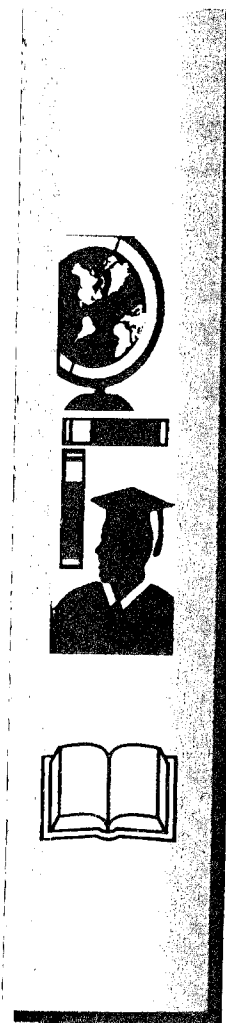
ЛЮДИНА ТА ЇЇ БУТТЯ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ

Людина сама обирає свій спосіб буття на тлі абсолютної випадковості, але вона тримає в своїх руках усі зв'язки зі світом.

Жан-Поль Сартр

Якщо тварина одвічно і всебічно залежить від природних потягів та прив'язана до конкретного середовища, умов свого життя, то людина є вільною, незалежною істотою, поведінка якої строго і однозначно не зумовлюється природною доцільністю, що дає їй можливість ставитись до предмета своєї творчості з певною поміркованістю.

Макс Шелер

Людина для самої себе постає як найперший предмет зацікавленості та осмислення. Все, що людина знає, з чим пов'язана практично, життєво або уявно, — усе це, врешті-решт, замикається на ній саму як на реальний суб'єкт та центр свого універсуму. Водночас саме буття людини, з одного боку, незбагненню різноманітне у своїх проявах, з іншого — проблематичне в тому сенсі, що воно непередбачуване і не гарантоване як у своїй якості, так і в кінцевій виправданості. Тому філософія розглядає людину в окресленнях свободи, самоздійснення, пошуку та утвердження життєвих сенсів.

СУТТЄВОЇ Після вивчення матеріалу теми Ви повинні

Знати

- у якому сенсі буття людини проблематичне;
- ієрархічну будову сутнісних проявів людини;
- зміст понять “буття людини”, “життя людини” та “існування людини”;
- зміст основних концепцій походження людини;
- сенс виявлення співвідношення в людини природного, соціального, персонального та трансцендентального;
- що постає в якості найперших якостей людського буття;
- основні виявлення свободи людини;
- основні аспекти, в яких розкриваються співвідношення смерті та людського безсмертя.

Вміти

- використовувати ієрархічну будову основних складових людського способу буття для самооцінки та оцінки реальних процесів життя;
- пояснювати позитивні та негативні сторони незавершеності людського буття;
- проводити зв'язок між концепціями походження людини та її сучасними оцінками;
- застосовувати характеристики персонального та трансцендентального для пояснень реальних проявів людини;
- самостійно використовувати окреслення основних проявів свободи для пояснення складних ситуацій людської діяльності.

Розуміти

- які перспективи відкриває людині усвідомлення нею проблематичності людського буття;
- чому саме еволюціонізм та креаціонізм постають найпершими версіями походження людини;
- як поєднуються між собою сутнісні сили людини та основні складові людського способу буття;
- яке значення для людини мають її персональні характеристики;
- основні смислові навантаження понять смерті та безсмертя для людини в її свідомому самоутвердженні.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

13.1. Проблематичність людського буття. Життя, буття та існування як характеристики людини.

13.2. Проблема походження людини: сперечання еволюціонізму та креаціонізму.

13.3 Діяльність та екзистенціали людського буття. Сутнісні сили людини та багатство її проявів.

13.4. Співвідношення природного, соціального, персонального та трансцендентального в людині. Вихідні цінності людського буття

13.5. Проблема смерті та безсмертя людини у філософсько-світглядному окресленні.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

◆ **ВІДКРИТІСТЬ** – фундаментальна характеристика людини, її здатність внаслідок біологічної неспеціалізованості змінюватись, поставати незавершеною, відкритою різним напрямкам культурно-історичного процесу та напрямкам людської діяльності; відкритість також слід розуміти і в плані сенсу людського життя: поки людина живе і діє, сенс її життя постає невизначеним до кінця, бо вона може його суттєво трансформувати.

◆ **ВІСНЮК** – особлива дія людини, яка стягує на себе основні події її життя та постає формою вирішення суперечностей, що зумовлені напруженим співвідношенням найперших життєвих альтернатив людини: життя і смерті, свободи та обов'язку, бажання та розрахунку, почуття та розуму, тощо.

◆ **ДІЯЛЬНІСТЬ** – термін, що у філософії позначає особливу, притаманну лише людині форму прояву її життєвої активності; діяльність передбачає творчість, смислову та ціннісно спрямовану організацію дій, а також, врешті доведення її до самодіяльності, тобто до такої діяльності, метою якої постає її власне вдосконалення.

◆ **ІВОЛЮЦІЯ, ЕВОЛЮЦІОНІЗМ** – під еволюцією розуміють поступове вишикнення певних якостей або явищ під дією часткових чинників та умов; еволюціонізм передбачає творчісну позицію, що аргументує можливість вишикнення складних явищ дійсності (життя, свідомості, людини) із попередніх, простіших шляхом поступового їх укладання або ж виявлення їх прихованих властивостей.

* **ЕКЗИСТЕНЦІАЛ** – характеристика людини (атрибут людського існування), поза якою немає людини, як людини, та поза якою у світі не було б того, що в нього привносить людина.

* **ІНДИВІДУАЦІЯ** – унікальна людська властивість належати до людського роду, але втілювати його в собі в неповторному вигляді, тобто здатність людини бути персоною, особистістю, мати своєрідний універсум свого життєвого самоздійснення.

* **КРЕАЦІОНІЗМ** – позиція, згідно якої причиною появи вищих якостей діяльності, світових порядку, гармонії, краси може бути тільки дія творіння, що її продукує вищий розум, дух або Бог; з позиції креационізму складні, вищі якості не можуть виникати із простих шляхом стихійних процесів.

* **СВОБОДА** – в абстрактному плані – відсутність будь-яких меж або перешкод для дій та проявів людини, проте відсутність меж перетворює свободу у повну невизначеність, тому поняття свободи конкретизується через наступні поняття: “негативна свобода”, “вірогідна свобода”, “позитивно-творча свобода” (див. текст).

13.1. Проблематичність людського буття. Життя, буття та існування як характеристики людини

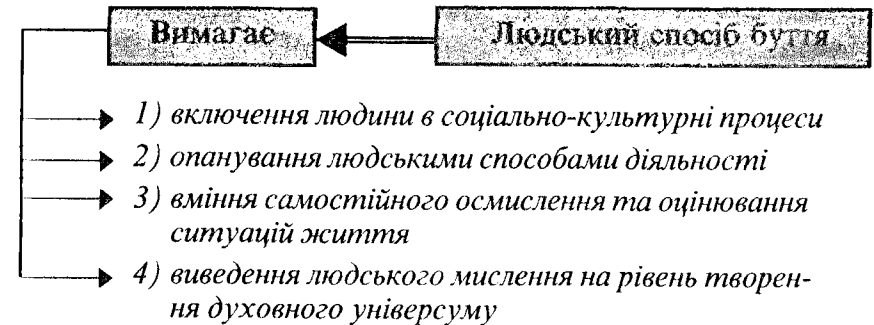
У першому розділі ми вже розглядали деякі важливі аспекти людського буття, зокрема, такі, як людську неспеціалізованість, унаслідок якої буття людини не можна звести до життя її організму, зв'язок людини із процесами культуротворення та суспільної історії. Усі ці аспекти певним чином концентруються в такому феномені, як *проблематичність людського буття*.

Ця проблематичність проявляє себе у тому, що можна народитися людиною, мати людський організм, проте не бути людиною повною мірою її необхідних проявів; наприклад, при цьому можна не мати свідомості, навичок людської поведінки. Це значить, що людські якості не з'являються в людині природним шляхом, наприклад, так, як у неї росте волосся. Проблематичність людського буття зумовлена ще й тим, що людина може мінятися, причому інколи – досить суттєво: у певному сенсі людина завжди не дорівнює собі самій, а це значить, що її буття постає *відкритим та незавершеним*.

Через це досить складно віднайти та визначити якісь однозначні норми, які можна було би прикладати до людини з метою встановлення “міри людяності” певної конкретної людини. В історії людства можна знайти колосальну кількість прикладів, які свідчать, що певні якості, які деякий час вважались необхідними та невід’ємною людською характеристикою, раптом переходять, зникають, а те, що вважалося раніше неможливим для людини, раптом перетворюється на норму та, навіть, престижну якість. Але, попри все, ми чудово розуміємо, що сьогодні не існує іншого

способу бути людиною, окрім того, щоби спочатку народитися людиною, мати людський організм, позбавлений якихось фатальних патологій чи то вад. А тому мати людський організм – це є для буття людини умова необхідна, проте недостатня. Це значить, що ми повинні до неї додати ще щось таке, що буде на ній ґрунтуватися, але її перевищувати.

Ось чому буття людини постає перед нами складною системою ієрархічно вибудованих сходинок, кожна із яких передбачає існування попередніх, проте такою, що надає їм вищого значення.

1). В ході включення людини в соціально-культурні процеси, відбувається своєрідне врегулювання людських дій, внаслідок якого деякі стихійні прояви людини обмежуються, а деяким надається принципово інакше його спрямування.

2). Через включення у соціально-культурні процеси відбувається опанування людськими способами діяльності, починаючи з найпростіших, на зразок того, щоби пересуватися на ногах, їсти і пити з посуду, і закінчуючи найскладнішими, такими, як творче відношення до дійсності, використання мови та свідоме дотримання норм суспільного життя.

3). Задля того, щоби людський спосіб буття не був засвоєний механічно, до включення людини в соціально-культурні процеси потрібно додати свідомість та усвідомлення, тобто вміння самостійного осмислення та оцінювання ситуацій життя, вміння поєднувати такі оцінки із досвідом, співвідносити їх із певними соціально-культурними нормами та принципами.

Отже, свідомість, як вміння самостійного оцінювання та принципового регулювання власних дій, є також невід’ємною складовою того, що ми називаємо “бути людиною”.

4). Здавалось б, на цьому окресленні цього феномену можна вважати завершеним, проте це не зовсім так. Бо перед нами постає, наприклад, таке питання: а хто виробляє ті норми, принципи, цінності, які людина потім по-

винна сама вміти використовувати? І тут ми повинні зрозуміти, що недостатньо мати здатність усвідомлювати, треба, щоби всі наші усвідомлення впливалися в певну цілісність, яку ми звичайно називаємо людським духовним універсумом, а це значить, що ми повинні вміти його створювати, тобто *вміти створювати принципи, ідеали, сенси*. За великим рахунком це значить, що ми повинні опанувати тим, що називається “гідним мисленням” і що інтенсивно вивчалось та обгрунтовувалось у світовій філософії на протязі всієї її історії, а прямо – *Сократом, Б.Паскалем, М.Хайдеггером, М.Мамардашвілі*. Коли ми, окреслюючи феномен людського буття, доходимо до останнього пункту – виведення людського мислення на рівень творення духовного універсуму, – то починаємо розуміти, що саме цей останній пункт і постає вирішальним для того, щоби ввести людину у людський спосіб буття, бо поза ним неможливі свідомі оцінки, а, значить, неможлива справжня соціалізація і виведення людини за межі суто біологічного існування.

★Бути людиною або *перебувати у людському способі буття*, – це значить *боротися за це*, відвойовувати у природних стихій територію такого способу буття. Щоправда, таке відвойовування не повинно перейти міру і постати ворожим природному, а це й робить названу боротьбу складною, сповненою внутрішнього драматизму, але й справжньою, такою, що здатна виправдати наші життєві страждання.

Розглянувши складну, ієрархічно вибудовану систему елементів людського способу буття, ми можемо тепер прояснити, в якому сенсі використовуються у відношенні до людини поняття *життя та існування*, чому ми зустрічаємося із судженням про те, що треба (або краще) жити, ніж існувати.

Буття людини, як ми з’ясували, не можна звести до життя, особливо якщо останнє розуміти суто в біологічному сенсі, тобто як певний спосіб існування білкових тіл, які здатні себе відтворювати, перебувати у стані обміну речовин із середовищем та зберігати свою ідентичність при зміні зовнішніх чинників. Звичайно, це не значить, що ми тепер повинні всіляко принижувати біологічну природу людського організму, зовсім ні, тому що, врешті, від народження людина отримує унікальний організм із такими можливостями, яких ми не знаходимо більше ніде за межами людини.

Наші суто органічні можливості нам відомі ще далеко не повною мірою, проте ми знаємо, що людський організм – це своєрідне диво, певне зосередження космічних сил та властивостей.

Як писав Г.Сковорода, людина у відношенні до космосу являє собою щось подібне насінню, у якому в потенції знаходиться велика рослина.

Проте у прикладанні до людини слово життя можна розуміти і дещо інакше, не в суто біологічному плані. Досить часто під людським життям мається на увазі *уся сукупність подій, що відбулися і могли відбутися у тому проміжку часу, який починається на цвинтарі двома датами із рисочкою між ними*: ось скільки випало на долю людини, а тоді виникає питання, чим був наповнений даний часовий інтервал. При цьому вважається, що чим більше подій відбулося за термін життя із людиною, чим ці події були більш різноманітними, важливими, тим багатшим можна вважати таке життя.

Як в народній мудрості, так і в аналітичному погляді на людину досить часто виділяються ті події, які повинні були б відбутися обов’язково задля того, щоби життя не постало порожнім. Наприклад, на Сході вважається, що людина прожила не даремно, якщо вона посадила дерево, виховала дитину та збудувала дім. Зрозумілим також постає і прагнення цих молодих людей, які, входячи у життя, хочуть випробувати себе у певних справах, відчутти та пережити те, поза чим життя себе не виправдовує.

★Отже, у прикладанні до людини поняття життя можна вживати *принаймні у двох сенсах*: ⇒ у вузькому – як здатність бути реальним організмом із усіма його необхідними функціями, так і ⇒ в широкому – як змістовне наповнення певними вчинками та діями того часу, який нам дарований за біологічними властивостями нашого організму. Щодо поняття існування, то воно позначає здатність чогось проявляти себе у характеристиках реального суцього, тобто через зв’язки із іншими суцями явищами та процесами. В плані існування ми можемо вести розмови, наприклад, про те, чим зумовлені форми нашого тіла, чому нам для життя потрібне повітря і т. ін. Тому для людини існувати – це значить просто бути у наявності та у певних зв’язках із оточенням, явищами та процесами світу. Звичайно, що людину такий спосіб буття не влаштовує, і вона хоче жити, тобто пройти через низку важливих для себе вчинків та подій, або бути, тобто здобути й вищі людські якості.

Наголосимо ще раз: людське буття є проблематичним, ми не отримуємо своїх якостей та необхідних змістових наповнень свого життя стихійно, автоматично. Тому або ми рано чи пізно починаємо це усвідомлювати і боритися за людський статус буття, або так і не знаходимо способу реалізації того кредиту, який отримуємо, приєднавши в цей світ. Тобто питання про людину, про те, ким вона буде і може бути, завжди залишається відкритим.

13.2. Проблема походження людини: сперечання еволюціонізму та креаціонізму.

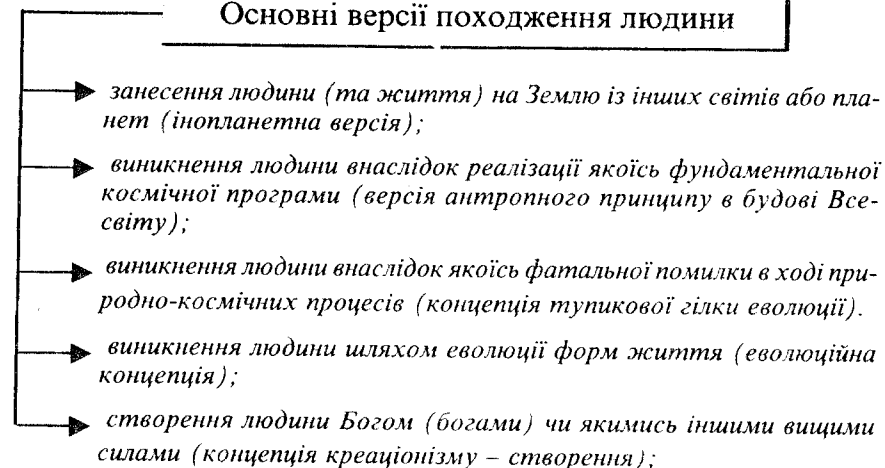
Із усіх наших попередніх окреслень проявів та характеристик людини впливає, що людина, яка для нас є звичною та повсякденною реальністю, насправді постає незбагненою, невичерпною за якостями та проявами, глибоко утаємниченою за суттю. Вона настільки відрізняється від усього іншого в оточуючому нас світі, що хоч якийсь усвідомлення цього факту мимоволі породжує питання про походження людини. Людина давно зрозуміла свою унікальність і через це сприймала себе саму не інакше, як через чимсь спричинене виникнення, прищестя в цей світ. Сьогодні ми знаємо і про світ і про людину набагато більше, ніж в попередні часи та епохи, але питання про походження людини залишається спірним та незбагненим.

* Справа в тому, що наука засвідчує як унікальність людини, так і її спорідненість із іншими формами життя та буття. Людина відрізняється цілою низкою унікальних рис, проте її організм складається із тих же хімічних елементів, із яких складаються інші органічні явища та процеси; анатомічно людина має ті ж самі частинки та складові, які мають інші тварини, а з деякими видами мавп ми, можна сказати, анатомічно ідентичні.

Вражаючим по-сьогодні залишається той факт, що людський ембріон (зародок) в процесі свого розвитку проходить поетапно основні стадії розвитку живих організмів, що вказує на не випадковість присутності людини як живої істоти в ланцюжку розвитку космічних форм життя. Але те, що позначається як екзистенціали та сутнісні сили людини, також залишається впертим фактом нашої присутності в цьому світі.

Тому законним залишається питання: звідки, як та завдяки чому людина має такі унікальні та контрастуючі між собою риси? Звідки людина прийшла та куди крокує? – Досить очевидно, що ті чи інші відповіді на ці питання значною мірою можуть впливати на організацію нашого життя, на соціальні, політичні та правові рішення. Звісно, що філософське осмислення людини не може обминути питання про походження людини.

Основні версії походження людини

При всіх своїх відмінностях наявні версії походження людини тяжіють або до еволюціонізму, або до креаціонізму з тими чи іншими нюансами. Крім зазначених в схемі існує ще один варіант походження людини, і він на перший погляд досить дивний – це намагання довести, що людина взагалі ніколи не виникла, що вона існує в космосі стільки, скільки існує і цей останній. Отже, окреслимо сутність основних концепцій походження людини.

Інопланетна версія – мало чого пояснює як в людині, так і в її походженні, оскільки відсуває питання про корені людини у невизначену далечінь: мовляв, деś та колись сформувалися розумні істоти, а потім вони колонізували Всесвіт. В кращому випадку, прийнявши означену версію, ми можемо сподіватись на те, що наші "інопланетні батьки" в якихось фатальних для людства ситуаціях прийдуть нам на допомогу. Але, схоже на те, що історія не дає нам підстав для таких сподівань.

Отже, версія інопланетного походження людини майже нічого не додає нам до розуміння та вирішення ситуації нашого буття.

Версія дії у Всесвіті *антропного принципу* – може бути передана наступним чином: “Життя – це не випадковий спалах у природі, а космічний феномен; розум та матерія виникли на загальній основі, вони є лише різними аспектами єдиної реальності. В світі усе замислено так, щоби змогла з’явитися людина. Вона постає необхідним та суттєвим доповненням природи... Оскільки є людина, То Всесвіт володіє тими властивостями, якими він володіє” (В.Д.Губин, Е.Н.Некрасова. *Философская антропология*. – М.; СПб., 2000. – С.17). Вперше антропний принцип був сформульований у 1974 р. *Б.Картером*. У так званому “сильному варіанті” його формулювання висувається теза про те, що саме людина є кінцевою метою усіх констант (сталих величин) та елементів Всесвіту (Вальверде К. *Философская антропология*. М., 2000. – С.132). Отже, сутність даного принципу полягає у принциповій відмові визнати людину випадковим явищем загального світового процесу: все в космосі, в його складових, структурі, співвідношеннях орієнтоване на людину; людина і Всесвіт являють собою дещо початково та органічно єдине. Слід сказати, що антропний принцип має непогане природничо-наукове підкріплення, проте, як і в будь-яких інших питаннях, результати наукових досліджень постають неповними та незавершеними. А це значить, що прийняття цього принципу передбачає певне внутрішнє переконання в його виправданості, внутрішнє відчуття його істинності.

Окрім того, прийняття антропного принципу самого по собі ще не прояснює ситуацію людського перебування у світі: нехай людина існує в цьому світі не випадково, але чому вона в ньому існує? Який сенс такого існування? Яким може бути в такому разі людське призначення? – На ці питання в змісті антропного принципу не існує виправданої відповіді, проте не викликає сумніву, що до нього слід ставитись серйозно.

Концепція *походження людини внаслідок якоїсь фатальної помилки* в ході природних процесів базується, скоріше за все, на психологічному почутті незадоволення людиною, її діями

та результатами таких дій: людина – це істота, яка весь час робить помилки, а результати цих помилок кричуще суперечать вимогам розуму.

Отже, людина заснована на відхиленні від належного. Конкретні аргументи на користь такої концепції є досить різноманітними: так, Ф. Ніцше вважав, що людина від природи не володіє надійними засобами для життя, а тому вона створює такі засоби штучно, через що віддаляється від природи і навіть протистоїть їй.

Досить часто висуваються аргументи поганої біологічної пристосованості людини до життя, її непридатності до життєвих дій тривалий час після народження. *Б.Ф.Поринев*, колишній радянський історик та культуролог, намагався аргументувати положення, згідно яким людський тип поведінки був зумовлений збоями в дії тваринних інстинктів в несподіваних ситуаціях. Що можна сказати відносно цих міркувань?

По-перше, те, що насправді людина досить непогано пристосована до суто біологічного виживання, і про це свідчать приклади із життя деяких відсталих людських спільностей (в районі островів Океанії та ін.).

По-друге, відсутність у людини від народження готових навичок людської діяльності в світлі вже розглянутих аспектів людської неспеціалізованості, універсальності та свободи слід розглядати як важливий позитивний чинник людського буття, а не навпаки.

По-третє, найважливіша вада розглянутих поглядів полягає в тому, що вони акцентують увагу на тому, чому людина не є звичайною твариною, проте не можуть майже нічого сказати на той рахунок, що саме та як робить людину людиною. Адже відхилення від генеральної лінії еволюції зовсім не обов’язково повинні приводити до шедеврів Відродження, до музики *Л.Бетховена*, вражаючих прикладів людської любові та самопожертви. Безумовно, не варто відкидати і цей момент – момент принципового виходу людини за межі суто тваринного типу поведінки та життя.

Еволюційна теорія має досить багато фактичних проявів відля того, щоби її зневажати; як вже зазначалося, людський ембріон в процесі розвитку проходить послідовно через стадії

розвитку живих організмів і, отже, засвідчує цим прямий зв'язок людини із попередніми формами життя.

Досить велику кількість свідчень на користь еволюційної теорії зби́рала археологія; при цьому еволюціонували і рослинний світ, і світ тварин. Далі, для засвідчення реальності еволюційних процесів зовсім не обов'язково звертатись до археології, адже певні факти еволюційних змін спостерігаються і зараз; зокрема, яскравим свідченням еволюції постають результати мутацій, зникнення деяких видів тварин та рослин, нарешті, результати селекційної діяльності людини. На користь еволюції свідчать і зміни, що відбуваються в людському суспільстві на протязі відомих історичних епох. В той же час еволюційна теорія не здатна дати задовільних відповідей на цілу низку важливих питань.

➔ Якщо еволюцією форм життя рухають боротьба за виживання та пристосування до умов середовища, то чому цей процес відбувався саме в напрямі до людини, адже існують форми життя, значно краще пристосовані до виживання, ніж людина та ніж відомі нам складні види живих істот?

➔ В світі живих організмів діє закон відповідності органів та функцій, який чомусь вже не діє в людині, так само, як не діє з однозначною імперативністю її генетична програма.

➔ Досить вагомим моментом у неможливості повного прийняття теорії еволюції є її невідповідність даним генетики: з позиції останньої в живому організмі не відбудеться жодних змін без певних змін у генетичному коді, проте саме останній не змінюється через пристосування.

** Отже, якщо може відбуватися якась еволюція, то вона може бути зумовленою лише генетичними змінами, а останні не відбуваються ні довільно, ні стихійно.*

З позиції сучасної генетики хід еволюції повинен кимось та якомось спрямовуватись. Сучасна генетика, дешифрувавши генетичний код людини (це відбулося влітку 2000 р.), однозначно стверджує, що така складна інформаційна структура ні в якому разі не могла виникнути випадково або в результаті якогось стихійного процесу.

** Теорія еволюції, особливо в її дарвінівському (спрощеному) варіанті не відповідає сучасним знанням про життя та людину. Слід сказати, що це не означає автоматичного відкидання даної теорії; в наш час існують досить складні теорії еволюції (симбіотична, інтегральна), які подають еволюційний процес значно складнішим, з урахуванням сучасних даних різних наук. І все ж, на основне для філософської антропології питання: якими є найперші корені людини, в чому полягає необхідність і виправданість її перебування в цьому світі, - ці теорії також не дають надійної відповіді*

Особливим варіантом теорії еволюції можна вважати марксистську концепцію природного походження людини, згідно якої природний процес підводить людину до такої межі, від якої вона починає жити і діяти не за рахунок інстинктів та генетичних програм, а за рахунок переходу до виготовлення та використання знарядь праці. Саме таке виготовлення змінює людський організм, перетворюючи, наприклад, звірячу лапу на людську руку. В подальшому прогрес людини і суспільства зумовлюється, з одного боку, розвитком штучних засобів людської життєдіяльності, а, з іншого боку, людськими інтелектуальними здобутками та винаходами. Трудова теорія досить активно використовується сучасною археологією, оскільки наявність саме штучних знарядь праці розглядається тут як одна із вирішальних ознак наближення певних істот до людини. Проте, як вже було зазначено, сучасна генетика не припускає можливість зміни в організмі через тренування; з іншого боку, трудова теорія не знаходить ніякої необхідності в людській присутності в світі (Ф.Енгельс в свій час писав, що з тою ж неминучістю, з якою свідоме життя буде знищено на Землі, воно виникне на якихось інших планетах; тобто розумне життя схоже на мохи або віруси). Більше того, вона вносить цю необхідність за межі людини, оскільки за цією теорією виходить, що людина лише віднаходить готовим в природі все те, що зумовлює її історію, її розвиток.

Креаціонізм – навпаки, зосереджує увагу на вирішенні саме означених питань. В основі креаціонізму лежить впевненість у тому, що людські характеристики не можна логічно та причинно вивести із процесів життя або їх умов та обставин: в людині є щось принципове вище та кардинально відмінне від означеного. З позиції креаціонізму людський розум, людську особистість, здатність любити, страждати, співчувати, радіти красі аж ніяк не можна звести до властивостей матеріальних або біологічних процесів. Людина створена – в поширеному варіанті Богом, в інших – найпершими та вищими силами буття, світовим розумом або світовим духом. Саме творенням можна пояснити людські почуття, розумність, особистість; оскільки Бог – це всетотальна індивідуальність, особистість, остільки саме він вкладає ці якості в людину.

В людині є елемент духовної тотальності, проте він даний через обмеження простором і часом; саме тому людина еволюціонує, здобуваючи досвід самовипробовування та свідомого руху до єднання із своєю сакральною причиною. Оскільки людина створена останньою, вона суто матеріально вбирає в себе потенції попередніх форм життя, але якісно їх перевершує, в оптимальному варіанті підпорядковуючи матеріальне духовному. Оскільки людина створена від надлишку любові та добра, то її призначення – перебувати в спілкуванні, діалозі із Богом, черпаючи від Нього найвищі почуття єдності із повнотою буття, із вищою красою та гармонією буття, почуття любові та свободи.

Увага!

Згідно креаціонізму, ситуація людини – це ситуація екзистенціального вибору, випробовування та виборювання права на прилучення до найвищого та священного.

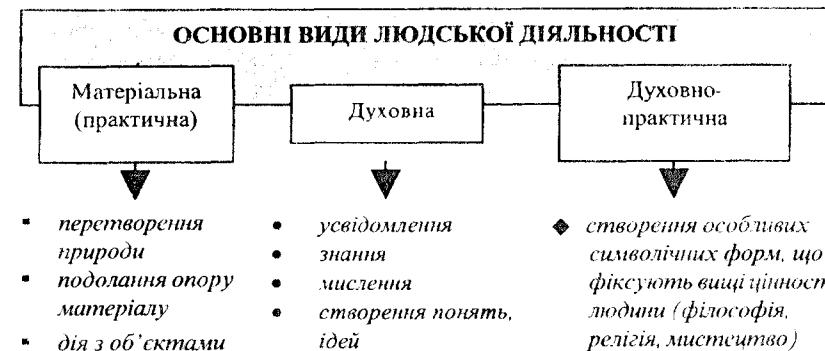
* Як бачимо, концепція креаціонізму багато в чому є добре продуманою та привабливою. Вона в цілому непогано узгоджується із історичним досвідом людства. Проте вона не має фактичних підтверджень: її прихильники вважають, що основне свідчення на користь даної позиції слід шукати в глибинах свого серця та почуття. Концепція креаціонізму не узгоджується також із даними сучасних геології та археології, вона ніяк не інтерпретує відомості про неодноразові катастрофи на Землі, що приводили до радикальних змін у фауні та флорі; її прихильникам також важко пояснити, як узгоджується святеєнна любов Бога до людини із численними людськими жертвами під час природних катастроф, воєн, епідемій та ін.

Наявність конкуруючих підходів до пояснення походження людини стимулює ситуацію інтелектуального пошуку, ретельного добору та перевірки аргументації. З позиції ж змісту скоріше за все виникає потреба у певному синтезі еволюціонізму та креаціонізму, тобто у прийнятті позиції, згідно якої людина постає органічною складовою загально-космічного процесу, проте самий цей процес варто розуміти та розглядати, як реалізацію тотальних, фундаментальних потенцій буття, космосу.

В людині та історії знаходять своє виявлення найперш, духовні за суттю та матеріальні за формами прояву потенції і властивості буття. Людина постає не просто виявленням, а, так би мовити, авангардом світового процесу, тому її найперше життєве завдання полягає у саморозвитку та самореалізації усіх можливостей, які відкриваються перед нею як можливості подальшого збагачення змісту своєї діяльності.

13.3. Діяльність та екзистенціали людського буття. Структура людської діяльності та сутнісні сили людини.

Усі наші міркування про людину підводять до висновку, що основою буття людини постає діяльність як особливий, специфічний прояв людської активності. Особливість людської діяльності виявляється насамперед у тому, що вона *переводить* виміри, параметри, якості природно-космічних процесів у складники людської життєдіяльності і навпаки — людські потреби, наміри та виміри — у реальні, фізичні речі та процеси. Діяльність постає як універсальне середовище, що поєднує людину зі світом, у тому числі – із її особливим духовним універсумом. Унаслідок того сама людська діяльність постає як своєрідно перетворений, трансформований космічний процес, а природні процеси вперше набувають свого яскравого виявлення лише в межах людської діяльності. Так, наприклад, велику різноманітність хімічних елементів і сполук людина змогла виявити не через просте спостереження природи, а лише втягуючи природні процеси у сферу власної діяльності.

Доти, доки людина діє у відповідь на дію зовнішніх чинників, діяльність залишається значною мірою випадковою, несистематичною і тому – не власне людською. Лише тоді, коли людина усвідомлює свою діяльність як свою силу, перевагу, як основу змістової повноти свого життя і починає спеціально її розвивати та вдосконалювати, діяльність стає власне людською. Тому, коли дехто, намагаючись максимально зблизити людей та тварин, стверджує, що тварини також можуть робити дещо штучне, наприклад, будувати гнізда, греблі та ін., то забувається одне, принципово важливе: тварини роблять це одноманітно, із віку у вік, із покоління в покоління; тут діє задана програма, і тому в них немає історії, а людина, завдяки свідомості, здатна саму діяльність зробити спеціальним предметом самої ж діяльності, змінювати її, розвивати, вдосконалювати. Це і є діяльність як самодіяльність, тобто діяльність, спрямована на свій власний розвиток та вдосконалення. У цьому сенсі метою людини може бути вдосконалення у певних видах діяльності заради них самих, а не задля якогось прагматичного результату. Звідси випливає людська потреба в самовираженні через певні види діяльності прагматичного результату

Основні характеристики діяльності

- людська діяльність має перетворювальний, а не пристосувальний характер; людина, створюючи культуру, змінює природу
- людська діяльність спрямована до певної мети (цілеспрямована), а тому вона падає своїм результатом певних функцій та певного призначення
- людська діяльність предметна, тобто вона вилучає з природно-космічної цілості властивості, якості, сили, характеристики речей та процесів, залучаючи їх до змісту діяльності та людського пізнання
- людська діяльність антропомірна, тобто на її процесах, змісті, характеристиках лежить масштаб людини, її інтересів, потреб, знань; у цьому сенсі діяльність постає наче "візитною карткою" людства певного рівня розвитку
- людська діяльність соціально організована, тобто передбачає людські об'єднання, спілкування, розподіл праці, обмін знаннями та навичками
- людська діяльність свідома, тобто духовно зумовлена;
- людська діяльність лише тоді набуває розвинутого вигляду, коли вона переростає у самодіяльність

Розуміння діяльності як основи власне людського способу буття дає змогу окреслити екзистенціалі людського буття. Термін "екзистенціал" походить від слова "екзистенція", що його у філософії XX ст. вживають для позначення цілісної специфіки людського існування. З цього погляду термін "екзистенціал" означає:

- ➔ те, поза чим немає людини як людини;
- ➔ те, чого немає у світі без людини, тобто саме те, що людина вносить у світ своїм способом буття.

Основні екзистенціали людського буття

- ➔ • не пряме, безпосереднє, тобто природне, а опосередковане культурою, знанням, усвідомленням ставлення до дійсності; це позначають інколи як відпадіня, відлучення людини від цілісного буття, як закнутість у світ, саме тому, що людина опиняється на певній дистанції від прямих реакцій на дійсність та від прямого на неї впливу;
- ➔ • трансцендування (дослівно — вихід за межі, процесування через щось) — неприлучення людини ні до чого остаточно і назавжди, свосвідне "перелітання" від одних форм прилучення до буття до інших, некоріненість людини, яка переходить у подальший екзистенціал;
- ➔ • свобода, або незапрограмованість, наявність вибору типу дій та поведінки;
- ➔ • індивідуалізація: у природних процесах будь-які окремі явища завжди вплетені в певні системи взаємодій і не мають власного автономного статусу буття; у людському ж бутті навпаки — на перший план виходять людська індивідуальність, унікальність та неповторність; тут багатство розвитку індивідуальності стає умовою розмаїтості людства взагалі;
- ➔ • принципова всеєдність людського початку буття: завдяки свідомості, розумінню, спілкуванню людина усвідомлює себе часткою людства: "обираючи себе, я завжди створюю всезагальне. Я створюю його, розуміючи проект будь-якої іншої людини, до якої б епохи вона не належала" (Ж.-П. Сартр). Яскраво ту ж саму думку висловив Джон Дюні (англ. поет XVI - XVII ст.): "Немає людини, яка була б, наче острів, сам по собі; кожна людина є часткою материка, частиною суходолу; і якщо хвиля знесе в море берегову скелю, зменшиться Європа; смерть кожної людини зменшує і мене, бо я є у єдності з усім людством, і тому ніколи не питаю, по кому подзвін: він — по тобі";
- ➔ • перебування (буття) "на межі", цей важливий екзистенціал людського буття ніби інтегрує усі інші, бо фіксує проблематичність, неузасадненість, але водночас і рухливість, динамізм та діалогізм людського існування

В цілому становище людини у світі можна передати умовно як перебування на перехресті двох нескінченностей: з одного її боку лежить нескінченність Космосу, Всесвіту, а з іншого - нескінченність її культуротворення та власних проявів, і людина переводить одну нескінченність у іншу. На людині світ ніби фокусується, але водночас і трансформується, виходячи в людську історію, де приховані сили та властивості природи набувають своєї яскравості, розмаїтості та виявлення. Людина водночас прилучена до кінцевого та нескінченного, часткового та тотального, тобто людина існує ніби на перехресті одвічних світових або *буттєвих альтернатив*: ■ духу і тіла, ■ неба і землі, ■ одиничності та всезагальності, ■ нічності та величі, ■ свободи та необхідності.

Кричуща суперечливість, несумісність даних альтернатив утворює своєрідне “силове поле” людського буття, надаючи йому внутрішньої напруженості. Але водночас вони вводять людину у стан одвічного сперечання із самою собою: людині хотілося би перебувати у незаперечній повноті та цілісності, тобто мати водночас і земне, і небесне, і скороминуще і вічне, але це неможливо – неможливо це поєднати у якійсь простий спосіб. І все ж кожне людське життя фактично подає нам варіант вирішення даних суперечливостей та певне поєднання названих альтернатив. Точніше – може дати, якщо ми це життя зрозуміємо, адже воно може постати досить невиразним і свідомо побудованим навіть без їх врахування. Проте, коли людина організує своє життя осмислено, вона не може їх обминути, а намагається зробити реальні кроки для їх певного поєднання.

■ * Такі дії людини, які постають спрямованими саме на *поєднання найперших альтернатив людського життя*, як правило називають *життєвими вчинками*. Тому вчинки – це не які завгодно дії, а лише ті, які вводять людину у ситуацію кардинального життєвого вибору, у саме осереддя людського життя, постаючи його своєрідними “вузловими пунктами”.

При дослідженні людської діяльності в її структурі виділяють:

- а) *операції*, спрямовані на вирішення певних завдань;
- б) *дії*, спрямовані до конкретної мети;
- в) власне діяльність, що пов'язана із мотивами або сенсами.

Вчинки людини постають своєрідними “атомами” людської діяльності, оскільки “замикають” її дії на найперші життєві сенси. *Життєвим завданням людини постає її самотворення, самоздійснення, самовираження через розвиток форм діяльності, культури, соціальних відносин та ін.* При тому, звичайно, людина використовує свої якості, здібності, задатки. Л.Фейєрбах, представник німецької класичної філософії, наполягаючи на тому, що людину слід розглядати всебічно, виділив такі її так звані “сутнісні сили”: “Якими постають відмінні ознаки істинно людського в людині? Розум, воля та серце. Досконала людина володіє силою мислення, силою волі та силою почуття”.

■ * Під сутнісними силами людини, як звичайно, розуміються ті *сили та здібності, спираючись на які людина здатна стверджуватись у світі специфічно людським способом*. У сучасному окресленні сутнісні сили людини виглядають дещо ширше, оскільки до названих Л.Фейєрбахом додають ще й людську тілесність.

Людська *тілесність* постає досить унікальною, надзвичайно складною, такою, що концентрує в собі майже всі відомі нам природно-космічні якості: саме через людську тілесність якості, властивості речовини постають у своїх яскравих проявах, так що ми маємо підстави стверджувати, що тільки в людському сприйнятті кольори починають набувати повноти спектральних проявів, запахи – належної варіативності, смаки – реакцій, та ін. Людська тілесність має надзвичайну пластичність, високий ступінь саморегуляції та ін.

Людські *почуття*, як про це свідчать сьогодні спеціальні дослідження, завжди предметно навантажені та до певної міри інтелектуалізовані. Через це вони, по-перше, сягають найвищих почуттів, таких, як любов, самовідданість, страх, ненависть, надія та ін. Такого роду почуття, по-друге, здатні бути провідними чинниками людської поведінки, значно перевершуючими усякі інші, в тому числі - інстинкт самозбереження.

Людське *розуміння* підносить людина над усім сущим, дозволяючи судити про нього, оцінювати, подумки переробляти, проникати у глибинні закономірності світу, перебувати, нарешті, на дистанції у відношенні до всякої реальності.

Нарешті, *воля*, воління наділяє людину унікальними у світі живого здатностями зосереджувати свої сили, енергію, задуми на певній меті, на певних діях, що можуть не мати безпосереднього вітального (життєвого) значення, а також можуть знаходитись на величезній просторовій та часовій відстані від людини. Існує дещо перебільшений, але і певною мірою виправданий афоризм: “Не можна, але якщо сильно воліти, то можна”.

**Всі ці сили ніби виводять людину у перший ряд того всесвітнього процесу, де відбувається саморозкриття та самопродукування світових сил та нових сутностей. Через це сучасне розуміння людини дозволяє нам належною мірою оцінити давні філософські твердження про те, що глибини світу розкриваються в людині та через людину. А звідси випливає, що ми не повинні ставитись до людини, як до “біомаси”, що цінність людини не може бути обмежена ні її соціальними функціями, ні, навіть, її думками та ідеалами: це є передній край світового метаморфозу (процесу зміни та породження нових форм).*

13.4. Співвідношення в людині природного, соціального, персонального та трансцендентального. Вихідні цінності людського буття.

Чим виправдане виділення для аналізу людини відношення природного та соціального? Перш за все тим, що у певному плані природне та соціальне постають протилежностями: соціальне обмежує природне, вводить його в певне впорядкування, регулювання, регламентацію, при чому все останнє здійснюється з участю свідомості.

Увага!

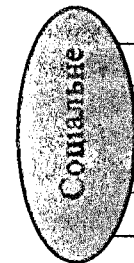
Розгляньте вище сперечання еволюціонізму та креаціонізму базується на співвідношенні природного та надприродного в людині

Звідси випливають тези, що їх висловлювали вже давньогрецькі софісти, серйозно загострював *Ф. Ніцше*, по-своєму подавав *З. Фрейд* та *А. Камю*:

- ➔ природне і соціальне несумісні, вони перебувають у вічному антагонізмі;
- ➔ соціальне обмежує, навіть – знищує природне, проте природне своїми безмежністю та спонтанністю постає єдиним

та невичерпним джерелом будь-якого змісту та новацій в сфері соціального.

** Отже, природне – єдиний живий та рухливий корінь суцього, а соціальне накладає на фонтанування природного заборони, обмеження, норми, регламентації. Через це, за *З. Фрейдом*, психіка людини завжди перебуває в стані внутрішнього розладу. З іншого боку, неважко уявити собі, що було би з людиною, якби вона залишилася в лоні недоторканого природного: її потреби були би суто вітальними, і, отже, в неї не було би прагнення пізнавати, творити, вдосконалюватись.*

виводить людину на новий рівень інтересів та самовиявленя,

регламентує та обмежує природне,

спрямовує останнє на максимальне саморозкриття та самовиявленя, на включення в цілеспрямовані дії,

надає людині здатностей виходити за свої індивідуальні межі,

вводить людину в процес набування, тобто можливості досягти різні явища та предмети і, головне, все це накопичувати, зберігати, передавати іншим людям та іншим поколінням.

Тварини, як правило, дуже обмежені в своїх можливостях набувати індивідуальний досвід, але навіть тоді, коли його все ж здобувають, вони неспроможні передавати цей досвід, накопичувати, зберігати, тобто – збагачувати ним усіх інших представників свого роду. Саме ці здатності людина здобуває завдяки соціальному – штучно виробленим засобам діяльності, які матеріально закріплюють та виражають предметний зміст людської життєдіяльності.

Через це можна впевнено стверджувати, що співвідношення природного і соціального постає внутрішньою проблемою людського способу буття, тобто лише на соціальному рівні життєдіяльності людина стикається із колізією між ними. І лише на соціальному рівні виявляються та розкриваються ті властивості природного, які входять в конфлікт із деякими характеристиками соціального.

** Відповідно, можна стверджувати, що протистояння природного та соціального є суто соціальним, а конфлікт між стихійним та регламентованим виявляється як конфлікт між різними складовими процесу соціальної людської життєдіяльності. Для людини не існує просто природного, а існує соціалізоване природне, так само, як не існує чистого соціального, а існує соціальне на ґрунті природного.*

В межах соціального проявляються і інші надзвичайно важливі сторони людського єства, зокрема – *людська особистість* (персональність) та *прилучення людини до трансцендентного*.

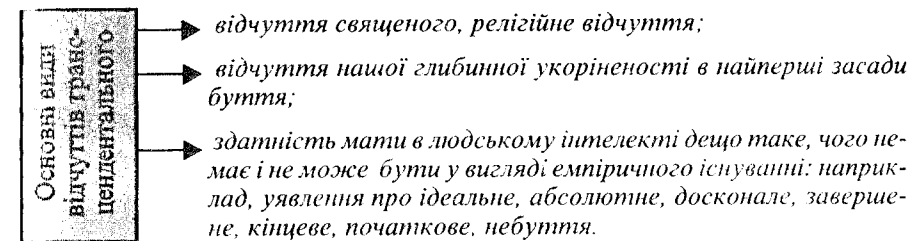
Людська персональність – це індивідуалізована людська цілісність, що проявляє себе через здатність людини бути самодіяльною, продукувати свою життєву активність виключно із свого внутрішнього духовного центру. Біологічно (тобто – матеріально) людина в процесі свого життя (якщо воно є досить тривалим) не залишається тою ж самою: за даними медицини абсолютна більшість клітин нашого організму через сім років замінюється новими; найбільш стабільними лишаються в нас генетична програма та нервові клітини. Проте від певного моменту внутрішнього прозрівання крізь все життя ми проносимо усвідомлення власної персональної самоідентичності, тобто незмінної ідентичності нашого Я (в деяких мовах цей момент позначається спеціальним словом, яке можна передати нашим словом “Язнь” або “Яйність”).

! *Персональність – це наше духовне обличчя.*

На чому воно тримається? Чому існує ця неперервна внутрішня наша самоідентичність? – Ці питання залишаються дискусійними, проте існує давня традиція пов’язувати персональність людини із її *прилученням до трансцендентального*, тобто до чогось такого, що перебуває поза межами матеріально-природного. В більшості випадків воно асоціюється із *ідеальним, *абсолютним, *цілісним, *собітотожним, *сутнісно незмінним, *вічним. Неважко побачити в людській персональності прояви саме цих названих характеристик трансцендентального. За великим рахунком не визнавати людський зв’язок із трансцендентальним було би безглуздо, оскільки досить очевидним є те, що деякими звичними своїми характеристиками людина явно виходить за межі фізичного та часткового.

*Наприклад, той факт, що ми здатні передавати свої знання та досвід іншим людям, вказує на наш вихід за межі часткового, одиничного; наша здатність узагальнювати, потенційна можливість пізнавати будь-що, опановувати будь-якими видами діяльності, - все це є свідченнями прилучення до трансцендентального. Ясно, що і персональність, і прилучення до трансцендентального постають перш за все властивостями нашої духовності, нашої свідомості.

Персональне постає як індивідуалізація трансцендентального, а останнє – як його корені. Вважається, що поза відчуттям нашого прилучення до трансцендентального ми не здатні відчувати в собі зміст та сутність персонального. (М. Бердяєв)

Скоріше за все всі перераховані види відчуттів трансцендентного є лише різними сторонами або варіантами того ж самого, і у нас є всі підстави вважати, що у випадку відсутності у якоїсь людини подібних відчуттів в її житті не відбулося чогось найпершого, найважливішого, такого, що виводить нас за межі суто ситуативного фізично-матеріального перебування серед інших речей, у полоні об’єктивних обставин.

Для будь-якої людини велике значення мають *ціннісні орієнтири*, які виникають саме на ґрунті людської персональності та прилучення до трансцендентального. Поняття цінностей позначає не стани чи властивості речей самих по собі (або в контексті реальних предметних співвідношень), а їх якісні прояви щодо людини.

! *Цінність — це значущість чогось для людини.*

Поняття цінностей у певному сенсі протистоїть поняттю знання; людина може знати, що певна річ нічого не варта в аспекті її предметних співвідношень, але для неї може бути надзвичайно цінною як спогад, родинна реліквія та ін. (згадаймо, як Тарас Бульба загинув, не побажавши залишати ворогам своєї люльки). Цінність постає як цілісний, інтегральний мотив діяльності та характеристика людських вчинків у тому сенсі, що вчинок вказує на те, що для певної людини постає її справжніми цінностями. З одного боку, це тому, що людина досить часто не може раціональними аргументами

довести, чому певні речі (або стосунки) є для неї цінностями. З іншого боку, реальні ситуації життя (особливо так звані “критичні ситуації”) досить часто можуть виявити, навіть несподівано для самої людини, її справжні, глибинні ціннісні орієнтації, які можуть не збігатися із свідомими уявленнями про них. Хоча цінності мають індивідуалізований характер, до найголовніших людських цінностей можна впевнено віднести:

- ❖ насамперед *найвищу цінність* — саме *людське життя*; визнання життя людини найвищою цінністю постає вихідним принципом сучасного гуманізму (людина – завжди мета, але не засіб);
- ❖ із такого визнання органічно випливає у значенні другої за важливістю цінності право людини на *вибір життєвого призначення*. Це означає, що перше право розпорядитися життям належить самій людині;
- ❖ якщо це так, то наступною цінністю для людини є *свобода*.

Проблема свободи давно хвилює філософів. Чи має людина свободу? Чи може вона бути самовладною у своїх вчинках? Навряд чи слід переконувати когось у надзвичайній важливості цих питань.

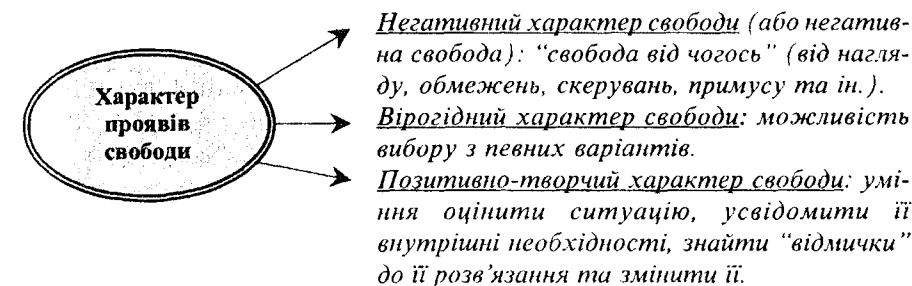
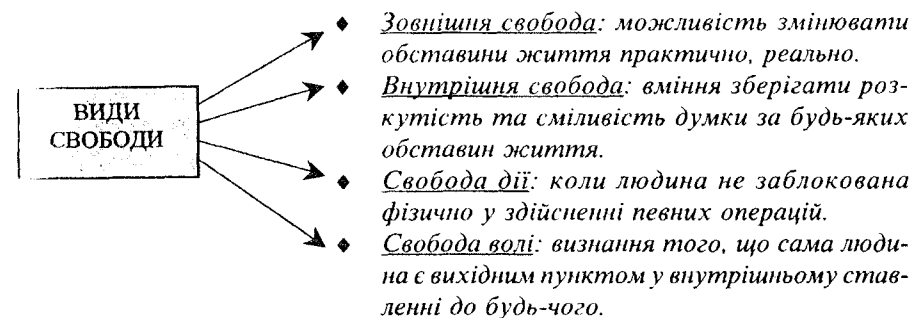
|| Під свободою загалом розуміють наявність у людини можливостей для максимального самовиявлення.

У цьому розумінні свобода протистоїть межі, обмеженню. На перший погляд, свобода і є відсутністю опору, спротиву діям людини, відсутністю обмежень. Але насправді це не так, по-перше, тому що відсутність меж, обмежень була б повною невизначеністю, тобто нереальною для людини ситуацією, а по-друге, безмежність зробила б невизначеними і неможливими будь-які оцінки, у тому числі - оцінки й самої свободи як свободи; тут свобода постає у своїх негативних проявах. Свобода є радше *подолання меж*, розширенням меж, а не їх відсутністю. Тобто свобода не виключає необхідності

До філософських ідей Б. Спінози відносять визначення свободи як пізнаної необхідності. Як бачимо, тут враховується зв'язок свободи з межами. Але пізнати і навіть визнати певну необхідність ще не означає здобути свободу, хоча пізнання необхідності є дійсною умовою свободи. Отже, свободи немає поза необхідністю, але перебування в межах необхідності також не дає нам свободи. Свобода, крім того, передбачає можливість змінити необхідність, по-іншому її упорядкувати або спрямувати. Буквально вся культурна та виробнича діяльність людини пов'язана з використанням певних природних необхідностей через їх зміну. Дії людини,

як не звертає уваги на необхідність, стають не свободою, а *сваволею*, яка, врешті, може мати згубні наслідки для людини, суспільства, культури. У цьому сенсі свобода протистоїть сліпому невпорядкованому рухові. Розглянуті аспекти свободи дають можливість виділити основні позиції у підходах до неї: *волюнтаризм* – наполягання на необмежених можливостях людських дій, на їх залежності виключно від бажання та волі; *фаталізм* – заперечення будь-якої свободи, віра в те, що все в людському житті наперед та однозначно визначено; *детермінізм* – визнання внутрішнього зв'язку свободи із необхідністю; *оказіоналізм* – заперечення можливості існування реальних зв'язків нашої свободи волі із обставинами життя, визнання таких зв'язків виключно випадковими.

У сьогоднішніх розмовах про свободу важливо вміти проводити її диференціацію за певними видами та проявами. Як звичайно, розрізняють такі види і характери проявів свободи.

|| * Отже, можемо зробити висновок: свобода — це передусім не те, що надано людині (хоч зовсім виключити цей момент із життя не можна, бо людина початково перебуває в становищі "можливості свободи" внаслідок своєї біологічної незапрограмованості), а те, що людина здобуває своєю думкою, волею та дією.

До людських цінностей відносять також моральні (добро, сумління мужність), естетичні (краса, гармонія), соціокультурні та ін.

13.5. Проблема смерті, безсмертя та сенсу життя людини у філософсько-світоглядному окресленні

Одним із могутніх, можна сказати, майже абсолютних обмежень для людини постає смерть. Вона лякає людину (і це природно), здається всемогутньою, але, як і в питанні про свободу, важливо зрозуміти: межі життя надають йому певного змістовного наповнення. Лише при намаганні зрозуміти смерть не тільки у негативному плані, окреслюється і таємниця безсмертя. Людина тому і є людиною, що смертна, і прагне безсмертя, бо знає, що смертна.

◆ Конечність надає людському існуванню сенсу, оскільки робить людське життя визначеним, завершеним. Не можна сказати, щоби невизначена за часом тривалість була зовсім позбавлена сенсу, але в своїй реальності людина у багатьох відношеннях постає кінцевою, обмеженою. Для неї питання про безмежність постає не в плані відсутності будь-яких меж, а в плані існування можливостей для їх подолання та розширення

Якби ми були безсмертні, то могли б спокійно відкладати кожен свій вчинок на безмежний час. Але перед обличчям смерті як абсолютного й неминучого кінця, як межі наших можливостей, ми зобов'язані максимально використати відведений нам час, не втратити жодної можливості наповнити життя сенсом і змістом. У підвалинах сенсу людського існування лежить принцип незворотності, він накладає на людину відповідальність за свою долю, робить цю відповідальність невідворотною.

Людина знає про існування смерті, але водночас у ній живе прагнення безсмертя, яке свідчить про те, що не лише смерть, а й безсмертя постає реальним моментом і чинником людського життя. Це значить, що *людське життя набуває завершеності та сенсу через смерть*, але ця завершеність передбачає існування зв'язків, що виводять це ж обмежене життя за його власні межі, у певну неперервність та тривалість вищого та ширшого плану.

◆ Окреме життя набуває значущості лише тому, що існують інші життя, що із смертю окремої людини не зникає людство, а в разі останньої події – не зникає та лінія всесвітніх зв'язків, у межах яких життя стало можливим та здійснилося, і т. ін.

Наведене міркування змушує нас розглядати *смерть та безсмертя в органічній єдності*, і, окрім того, розглядати їх на різних рівнях та в різних проявах.

► *По-перше*, слід мати на увазі те, що смерть не постає зовнішнім у відношення до життя явищем, яке, як інколи здається, раптово та ззовні вривається у життя; вмирати може лише те, що живе, а тому *все людське життя супроводжується моментами незворотності та вмирання*. Наприклад, ми не можемо повернути тих подій, які вже відбулися та відійшли від нас у часі; не можемо також повернути і свої вікові стани та враження, неповторні миті певних відкриттів та осяянь. І біологічно наше життя супроводжується народженням нових клітин в організмі та відмиранням старих. У цьому плані смерть постає як припинення усіх припинень, як остаточне припинення нашого життя у певних його якостях.

► *По-друге*, навіть біологічно ми стикаємося не лише зі смертю, а й з моментами безсмертя, оскільки ми майже безсмертні генетично (гени не зникають доти, доки існує даний вид живих істот), частково безсмертні у своїх дітях, а частково – взагалі у всякому живому, органічному процесі. Сьогодні існує цілком виправдана науково версія про те, що органічні сполуки в тому чи іншому вигляді пронизують собою весь Всесвіт, і, якщо припустити, що в їх початкових формах потенційно існують можливості розвитку у складні форми, то можна прийти до висновку, що життя у Всесвіті не зникає, а, отже, і ми, як живі істоти, не можемо ніколи зникнути остаточно.

Проте, ми чудово розуміємо, що такого роду безсмертя нас може тішити мало, оскільки нас не стільки хвилює питання про живе як таке, скільки про своє особисте, індивідуальне життя, тобто для нас питання про безсмертя звучить у варіанті запитання Л. Толстого: "А чи залишиться щось у світі після припинення мого фізичного існування?".

► *Тому, по-третє*, питання про смерть та безсмертя обертається для нас питанням про природу та долю в нашому естві того, що перевершує фізичне. Тобто, йдеться про *безсмертя душі*. У традиціях християнства (як і більшості інших релігій) розрізняють душу та дух: духом називають частку вищої, божественної сутності, що нам дарована ще при створенні людини, і що, звичайно, є принципово безсмертною. Душа ж постає тою сутністю, що з'єднує дух та тіло: за формою вона споріднена тілесному, а за суттю – духу. Тому, коли ведуть розмову про душу, то, звичайно, йдеться про людину, а спасіння душі в такому випадку постає саме як спасіння індивідуальної сутності. Дух же, як це впливає із його трактування, принципово не може бути ні знищеним, ні zdeформованим. В історії людства відомі різні варіанти тлумачення питання про долю людської душі: атеїзм, матеріалізм та натуралізм, як правило, не визнавали і не визнають ні душі, ні можливості її існування поза конкретним тілом. Різного роду релігії, навпаки, наполягають на безсмерті душі та неминучості її певної відплати за наміри та вчинки після припинення фізичного існування певної людини. Нарешті, існують концепції перевтілення душі, згідно яким вона є безсмертною, але реально може діяти лише у з'єднанні із тілом, тому після смерті останнього відроджується в іншому тілі, несучи із собою всю інформацію про попереднє життя і спокутуючи його провини. Як свідчать численні опитування гро-

мадської думки, більшість людей у розвинених, цивілізованих країнах вірять у те, що душа не вмирає разом із тілом, а тому вірять і у те, що вчинене у земному житті буде позначатися на її подальшій долі. Слід сказати, що у концепції безсмертя душі та посмертному відродженні людини не так вже й багато фантастичного; принаймні, сьогодні, коли генна інженерія впритул підійшла до здійснення клонування живих організмів, ця концепція взагалі набуває досить конкретних окреслень. Ще на початку ХХ ст. був поширеним погляд, згідно якому ті атоми, з яких складається тіло якоїсь людини, не зникають, але й не втрачають "пам'яті" про колишню до нього належність, а тому відродження можливе. Сучасна інформатика вже сьогодні має можливість зберігати невизначено тривалий час інформаційний еквівалент певної особистості; хто знає, можливо це є одна із перспектив реально-го досягнення особистісного безсмертя? Можливо, згодом цей інформаційний еквівалент особистості можна буде "прищеплювати" конкретним людям (особливо – нащадкам).

➤ По-четверте, незрівнянно повніше індивідуальне існування увічнюється у творіннях культури, де творець проявляється з усіма особливостями свого мислення, почуттів, світосприйняття, темпераменту, переплетіння свідомого та несвідомого та ін. На сьогодні саме культурно-історичний процес розвитку людства здатний виводити людину вже за її земного життя за межі свого індивідуального та конкретно-історичного існування і включати у діалог із особистостями минулого, передавати естафету людям майбутнього. Але слід пам'ятати, що й тут безсмертя має місце лише у союзі із смертним, тобто культура вимагає належного до себе ставлення, ретельного її зберігання, а, окрім того, вона насправді зберігає лише гідне історії. Не рідкісними в історії культури є випадки, коли вшановані в певних суспільствах "метри" в подальшому розвитку або взагалі зникали з горизонту культурно-історичного процесу, або лишалися на ньому у якості повчальних зразків псевдокультури.

Окрім цього можна назвати ще й такі виявлення безсмертя:

➤ історичне, яке внаслідок незворотності минулого робить унікальним те місце, що його займає кожна людина в історичному процесі життя;

➤ соціальне, що постає як реальність впливу життя людини на думки і вчинки своїх сучасників і прийдешніх поколінь.

✳ Отже, людина є єдністю вічного і тлінного, скінченого і нескінченного. Як жива істота людина не може не жахатися смерті, не відчувати страху перед нею, проте реальне осмислення феномену людини дозволяє стверджувати, що смерть не постає для людини явищем виключно негативним.

Ще давньогрецький філософ Епікур у свій час стверджував, що людина повинна дякувати богам за те, що нікому не надано насильно утримати її в цьому житті. Відомо й те,

якої величі набуває в людській духовності феномен людської самопожертви, особливо тоді, коли він здійснюється заради інших людей. Смерть надає людським вчинкам та прагненням певного завершення, а значить, реальної міри; вона, далі, постає каталізатором (прискорювачем) людського самоздійснення; вона зводить людську відповідальність на рівень вирішального життєвого чинника; вона, осмислена в єдності із безсмертям, стає основою людської моральності. Тому ми повинні належним чином оцінити римський девіз: "Пам'ятай (завжди) про смерть!", а також твердження багатьох філософів про те, що життя слід розглядати як підготовку до гідної смерті. Як же тоді, при визнанні позитивного впливу смерті на життя людини, ми повинні розглядати безсмертя? Напевне, знову-таки – у його зв'язках зі смертю. Людина причетна і до смерті, і до вічності; останнє засвідчує саме той момент, який ми вже відзначали неодноразово: життя (і буття) людини не можна повести до життя її організму. Прагнення безсмертя, боротьба за нього постає показником того, наскільки людина спромоглася фактор своєї причетності до вищого і вічного реалізувати в практичному плані, наскільки вона засвоїла природне, в тому числі – і в собі.

У кінці ХХ ст. проблема смерті людини виявила себе у кількох нових аспектах: це є проблеми клонування людини (відтворення генетичного "двійника" людини), проблема "евтаназії" ("щасливої смерті"). Про клонування вже згадувалось, а "евтаназія" пов'язана із питанням про те, чи можна людині, що страшенно страждає від болю, проте точно доживає останні дні, допомогти піти із життя безболісно? Як з'ясувалось, на це питання не існує єдиної можливої правильної відповіді; з одного боку, якщо "евтаназію" узаконити, навряд чи хто дасть гарантію того, що її не будуть використовувати зі злочинними намірами, з іншого боку, в разі її узаконення зникнуть стимули пошуку інших шляхів боротьби із передсмертним стражданням. У той же час не можна робити і тих, хто страждає, бранцями прогресизму. Деякі країни сьогодні схильні узаконити "евтаназію", проте інші рішуче наполягають на її забороні. З філософської точки зору важливо те, що через етаназію проглядається суттєвий момент, пов'язаний із усвідомленням смерті: дехто із філософів вважає, що людину лякає не стільки сама смерть, якільки уявлення про страждання, що її супроводжують. Кожна людина по досягненню приблизно п'яти років знає, що вона смертна; розвинена, сформована людина знає й те, що смерть не відокремлена від життя, а складає її необхідний момент, але, попри все, ситуація виглядає децю інакше, коли людина не просто про це знає, а знає останню, відміряну їй дистанцію життя. Вреши, чицо ми визнаємо право людини розпорядитися власним життям, то, напевне, повинні визнати і лише її право вирішувати питання про "евтаназію". Все інше – питання про соціальні, моральні, релігійні, етичні наслідки такого вирішення – вирішується суспільством в

залежності від його стану та рівня розвитку. Але суспільство, як відомо, інколи може значно перевершити право окремої людини.

Як бачимо, залежно від того, на якому рівні розглядають природу людини, формуються ті чи інші уявлення про смертність, безсмертя і комплекс пов'язаних з ними моральних проблем. З питанням про смерть та безсмертя органічно пов'язане і питання про сенс людського існування. З усвідомленням себе в якості особистості, а тим більше – індивідуальності, людину починає хвилювати питання: чи є у процесі людських народжень і смертей якийсь вищий сенс, ніж просто продовження тваринного життя у зміні популяцій. Людина на деякий час може забути про це питання, зануритись у щоденні турботи, віддатися справам — громадським, особистим, професійним. Але повністю звільнитися від питання про сенс життя вона не може, бо, власне, не вона ставить це питання, а саме життя ставить його перед людиною (особливо – в ситуаціях вибору) і змушує її відповідати на нього — і то не лише словами, а й вчинками. Отже, знаходження сенсу буття — це питання не лише самопізнання людини, а її самоздійснення.

✱ Питання про сенс – це питання про існування у людини таких життєвих цінностей, орієнтирів, ідеалів, принципів, під які вона може підводити більшість ситуацій або вирішень, з якими стикається у житті. Якщо певне конкретне явище узгоджується із названими провідними життєвими орієнтирами, людина бачить у ньому сенс; якщо входить у зв'язок із ними, проте за змістом їм суперечить, людина його не приймає, відкидає, засуджує; якщо ж таке явище взагалі не стикається із життєвими орієнтирами, воно постає для людини як безглузде, позбавлене сенсу.

Таким чином, питання про сенс передбачає наше вміння оцінювати реальні події та явища власного життя, тобто вміння оперувати як стратегічними життєвими цінностями, принципами та орієнтирами, так і знаннями про життя, дійсність, людину.

Звідси стає зрозумілим, що сенс – це виключно людське явище. Коли людина вміє його вбачати у дійсності, ним оперувати, вона йде попереду стихійних процесів життя, принаймні, претендує на те, щоби взяти на себе свідоме вирішення та врегулювання життя. Ясно також і те, що поза людиною з її життєвими прагненнями, інтересами, жаданнями сенсу не існує, а тому стає зро-

зумілою філософська теза про те, що саме людина наділяє дійсність сенсами, хоча сама ця дійсність постає умовою і підставою для смислового відношення.

В сенсі, тим більше – сенсі життя, концентруються найперші людські цінності і прагнення, в ньому людське життя постає сконцентрованим, цілісним. Ось чому найпростішою відповіддю на питання про те, в чому полягає сенс життя, може стати уява така: у тому, за що ви згодні віддати своє життя. Стає також зрозуміло і теза одного кіногероя: знати відповідь на питання про сенс життя, це все одно, що знати дату своєї смерті. Тут ціна життя та сенс ототожнюються, а смерть постає лише як остаточне засвідчення такої ціни. Але, окрім цього, в даному випадку проблискує ще й такий момент: поки життя триває, воно постає відкритим майбутньому, і, отже, лишається можливість здійснення вчинків, що можуть подати все життя дещо в іншому ракурсі. Звідси випливає досить поширена теза про те, що вищий сенс людського життя полягає в пошуку та продукуванні сенсів; вчунуть і реальні взірці саме такої реалізації життя: наприклад, французький скульптор ХХ ст. Пабло Пікассо на протязі свого життя кілька разів докорінно змінював манеру своєї творчості, бажаючи випробувати себе в інших стилях та напрямках мистецтва. Проте в останньому випадку виникає питання про людську самість: чи вона змінюється? А якщо так, то чи існує в такому випадку внутрішній “фокус” особистості? Дехто із філософів, психологів, мислителів вважає, що самість змінити не можна, що в усіх поворотах долі в людині завжди буде лишатися щось її, щось перше та початкове, а дехто вважає, що в даному випадку саму зміну сенсів, потяг до неї і постає виявленням самості. Напевно, найвивірженіший категоризм у вирішенні даного питання не виправданий; скоріше за все, в реальних людських самовиявленнях можливе і те, і інше. Бо насправді сенсом людського буття може постати майже все, з чим людина стикається у житті: це можуть бути гроші та заможність, самопошук та самопізнання, подвиг або чесне служіння, наукові відкриття та мистецька творчість, благополуччя дітей та здоров'я інших людей, і т.д., і т.п. І в цьому, зокрема, проявляється справжня невичерпність людини і справжнє диво людського життя – його можливість підпорядкувати певній меті і справді її досягнути.

✱ Звичайно, далеко не кожна людина ставить та вирішує питання про сенс свого життя, але реально воно все одно вписується у певний образ людського самовиявлення. Тому можна виправдано стверджувати: якщо ми самі не дбаємо про сенс свого життя та не реалізуємо його, то його за нас буде реалізовано – чи-то стихією життя, чи-то іншими людьми. Філософія ж однозначно наставляє нас на те, щоби ми були гідними дарованого нам випадку нашого життя і розпорядилися ним належним чином, тобто – із думкою про сенс, життєві вчинки, відповідальність, реалізацію себе і своєї свободи.

Творчість і свобода надають сенсу видам людської діяльності і є передумовами самореалізації особистості. Прагнення здійснити сенс життя є основним мотивом людської поведінки, який не виводиться з інших потреб, а навпаки—визначає їх. Він притаманний усім людям і є рушійною силою розвитку особистості.

СУТТЕВО

Висновки

Людське буття настільки складне, розмаїте, варіативне, що це дає можливість розуміти людину як мікрокосм, як своєрідне зосередження, фокусування потенцій світу, виведення їх у виявлення та окреслення з найбільшою повнотою і виразністю.

Зазначені характеристики людини пов'язані з її біологічною неспеціалізованістю, а отже — універсальністю, унаслідок яких людина постає суб'єктом історичного процесу. Основою специфічно людського способу самоутвердження у світі постає людська діяльність, спрямована на створення сфери соціокультурних процесів. У цій діяльності людина набуває власне людських якостей, проявляючи водночас свої сутнісні сили та багаторівневу складність своєї природи.

Людська персональність є внутрішньою духовною концентрацією людини, де своєрідно схрещуються та проявляються її апріорні, соціальні та трансцендентальні характеристики. Функціонування особистості передбачає певну орієнтацію у цінностях людського буття, серйозне ставлення до питання про смерть, безсмертя та сенс життя.

СУТТЕВО

Резюме

1. Людське буття не постає явищем автоматично та стихійно набутих людиною; воно виявляється через цілу низку пов'язаних між собою ієрархічних рівнів людських необхідних якостей, набуття яких вимагає певних людських зусиль; внаслідок того людське буття є незавершеним та проблематичним, не співпадаючим із поняттями життя та існування.
2. Людський спосіб утвердження у бутті базується на особливих характеристиках людської діяльності, через які проявляють себе екзистенціали та сутнісні сили людини.

3. Співвідношення природного та соціального в людині постає одним із проявів внутрішнього протистояння між стихійним та регламентованим в межах соціального; існування такого протистояння значною мірою спричинене здатністю людини виходити за межі наявного — через прилучення до трансцендентального. Таке прилучення найбільш яскраво проявляється через людську персональність.
4. В людському прагненні до самовдосконалення, самоутвердження велику роль грають ціннісні орієнтації людини, серед яких на першому плані стоїть цінність самого життя та виключне право конкретної людини їм розпорядитися; через це серед провідних цінностей знаходиться і свобода, яка має різні тлумачення та виявлення.
5. Смертність людини безперечно її лякає, проте філософія намагається прояснити її різні прояви і показати, що з нею пов'язані питання про сенс життя, що у взаємозв'язку життя та смерті розкривається реальні перспективи людського безсмертя.

Питання для обговорення на семінарському занятті

1. Зміст поняття «буття людини». Буття, життя та існування людини.
2. Вихідні характеристики людської діяльності. Екзистенціали та сутнісні сили людини.
3. Цінності людського буття. Свобода як людська цінність.
4. Смерть, безсмертя та проблема смислу життя.

Теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Буття, життя та існування як характеристики людини.
2. Ієрархічна будова характеристик та проявів людського буття.
3. Проблема виникнення людини в її сучасному окресленні.
4. Екзистенція людини та її екзистенціали.
5. Найважливіші особливості людської діяльності. Діяльність та самодіяльність.
6. Поняття особи та особистості. Роль особи в історії.
7. Ціннісні аспекти людського буття.
8. Поняття та різновиди свободи. Свобода як цінність.
9. Проблема людського безсмертя: різні виявлення та аспекти.
10. Людина в пошуках сенсу буття та власного життя.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

- Завдання 1.** Поясніть внутрішній зв'язок таких особливостей людини, як неспеціалізованість, універсальність та свобода.
- Завдання 2.** В чому полягає проблематичність людського буття?
- Завдання 3.** Охарактеризуйте співвідношення понять буття людини, існування та життя.
- Завдання 4.** Покажіть зв'язок розумності людини з тим, що вона здійснює свою життєдіяльність у сфері соціокультурних процесів.
- Завдання 5.** Наведіть основні характеристики форм людської діяльності.
- Завдання 6.** Окресліть сучасне розуміння сутнісних сил людини.
- Завдання 7.** Охарактеризуйте основні аспекти філософського розуміння людської персональності.
- Завдання 8.** Окресліть філософські аспекти проблеми безсмертя людини.

Додаткова література з теми

1. Антологія мировой філософії. Т.3. - М., 1971.
2. Аббаньяно Н. Екзистенція як свобода // Вопросы філософії. 1992. №8.
3. Бубер М. Проблема человека // Два образа веры. - М., 1995.
4. Гордієнко А. Методологічні проблеми осмислення буття людини в західноєвропейських концепціях другої половини ХХ століття // Філософ. і соціал. думка. 1995. №5-6.
5. Максимов С.І. Особистість і суспільство. - Харків, 1993.
6. Моштьє М. Опыт. Кн.І і ІІ. - М., 1979.
7. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: онтологія людини. - К., 1995.
8. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас //Хроніка 2000. 1995. №1-2.
9. О человеческом в человеке. - М., 1991.
10. Проблема человека в западной философии. - М., 1988.
11. Пролесв С.В. Духовність і буття людини. - К., 1992.
12. Сартр Ж.-П. Екзистенціалізм — это гуманізм // Сумерки богов. - М., 1989.
13. Тейяр де Шарден. Феномен людини // Читанка з історії філософії у 6 книгах. Книга 6. Зарубіжна філософія ХХ століття. - К., 1993.
14. Трубишников Н.Н. Время человеческого бытия. - М., 1987.
15. Хабермас Ю. Пізнання й інтереси // Читанка з історії філософії у 6 книгах. Книга 6. Зарубіжна філософія ХХ століття. - К., 1993.
16. Шелер М. Положення людини в космосі // Читанка з історії філософії у 6 книгах. Книга 6. Зарубіжна філософія ХХ століття. - К., 1993.
17. Щедрова Т. Мета суспільства – людина // Віче. 1995. №3.
18. Это человек: Антологія. - М., 1995.

ТЕМА 14

ФІЛОСОФІЯ ОСОБИСТОСТІ

Центр духу, особистість, не є ні предметним, ні оречевленим буттям, але є лише постійно здійснювана всередині себе самого певна побудова актів... Щоби бути особистістю, ми можемо лише збирати самих себе у буття нашої особистості, сконцентруватися до нього, проте не об'єктивувати його.

Макс Шелер

Чим більше людина заглиблюється в своє «Я», тим більше відчуває нескінчену значистість усякої, навіть незначної дрібниці, відчуває, що обрати саму себе не значить лише вдуматись у своє «Я» та його значення, але насправді та свідомо взяти на себе відповідальність за кожну свою справу або дію

Сьорен Кіркегор

Людська особистість (персональність) постає внутрішньою концентрацією людського початку в людині, тому звернення до її аналізу є необхідним і виправданим. У філософському дослідженні особистості виявляється її подвійний вимір: з одного боку, особистість постає як "самість" – неподільний атом людського початку буття, що дозволяє характеризувати особистість як ідею даної людини; у цьому вимірі особистість розкривається через низку понять, що починаються словом "само": самоусвідомлення, самовладність, самодетермінація. Проте особистість є властивістю реальної конкретної людини, тому інший вимір особистості – її духовний світ, через який людська "самість" виходить у зв'язок із іншими характеристиками людини – із її психологічними особливостями, статтю, відношенням до інших людей, поведінкою.

СУТТЄВО! Після вивчення матеріалу теми Ви повинні

Знати

- ☞ найперші характеристики людської особистості;
- ☞ вихідні поняття, за допомогою яких розкриваються найперші виміри людини;
- ☞ співвідношення особистості та цінності;
- ☞ провідні характеристики людської свободи.

Вміти

- ☞ співвідносити поняття особистості із іншими поняттями, що характеризують людину (людина – індивід – особа);
- ☞ застосовувати основні виміри людської особистості для пояснень певних ситуацій життя;
- ☞ використовувати зміст понять цінності та свободи для характеристики проявів людської особистості.

Розуміти

- ◆ в чому полягає сенс спеціального дослідження поняття особистості;
- ◆ як співвідносяться між собою внутрішні та зовнішні виміри особистості;
- ◆ яке значення для характеристики особистості мають цінності (в тому числі – свобода у її різних проявах);
- ◆ чому спілкування постає однією із провідних форм виявлення людської особистості.

□ **План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:**

14.1. Співвідношення понять "людина – індивід – особа – особистість – індивідуальність".

14.2. Феномен людської особистості та проблема її онтологічного статусу.

14.3. Вихідні характеристики людської особистості. Відношення "Я і Ти", "Я та Інший" у особистісному окресленні.

14.4. Основні аспекти буттєвих виявлень людської особистості.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

- ◆ **ГЕНДЕРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ** – дослідження процесів впливу статевої характеристики людини на її інтелектуальні та соціальні характеристики і навпаки.
- ◆ **"САМІСТЬ"** – термін німецької класичної філософії, який набув поширення у філософських та психологічних концепціях ХХ ст., де він позначає внутрішній центр людської особистості, концентрацію особистих якостей людини.
- ◆ **САМО ...** – перша частина серії термінів, що позначають суттєві прояви людської особистості (самоусвідомлення, самовдосконалення, самодетермінація та ін.); означена частина засвідчує ту провідну особливість особистості, згідно якої остання володіє характеристиками субстанціальності, здатності бути духовним центром людини та вихідним джерелом її активності.
- ◆ **СПІЛКУВАННЯ** – найперша сфера виявлення людської особистості, оскільки саме у спілкуванні людина проявляє те, якою мірою вона є особистість;
- ◆ **"Я та Я", "Я і ТИ"** – провідні відношення людської особистості, в яких вона постає через самоусвідомлення (внутрішнє відношення) та через спілкування (зовнішнє виявлення).

14.1. Співвідношення понять «людина – індивід – особа – особистість – індивідуальність».

Поняття "людина – індивід – особа – особистість – індивідуальність", перш за все характеризують якісні прояви людини.

- ☞ Поняття "людина" означає вид у біологічній класифікації, розумну істоту, що має принципові відмінності від усіх інших істот.
- ☞ Поняттям "індивід" позначають окремо взятого представника людського роду, якому властиві неповторні й унікальні природні і соціальні якості, представлені далеко не у всій родовій повноті та яскравості. Тобто в кожному конкретному індивіді представлені далеко не всі можливі прояви родових якостей людини. Тому ми не можемо прямо і безпосередньо переносити всі характеристики роду на індивіда, як і

навпаки. Таку діалектику одиничного та загального в індивіді часто позначають висловами: “типовий індивід”, “дуже своєрідний індивід” і т.ін.

➤ Поняття “особи” характеризує певні реальні якості людського індивіда. Тому поза індивідом особи немає. Але це не означає, що риси індивіда і є рисами особи; такі характеристики індивіда, як зріст, колір волосся, вага, особливості, наприклад, форми носа, на особу переносити безглуздо. Як звичайно, до поняття особи включають три найважливіших моменти.

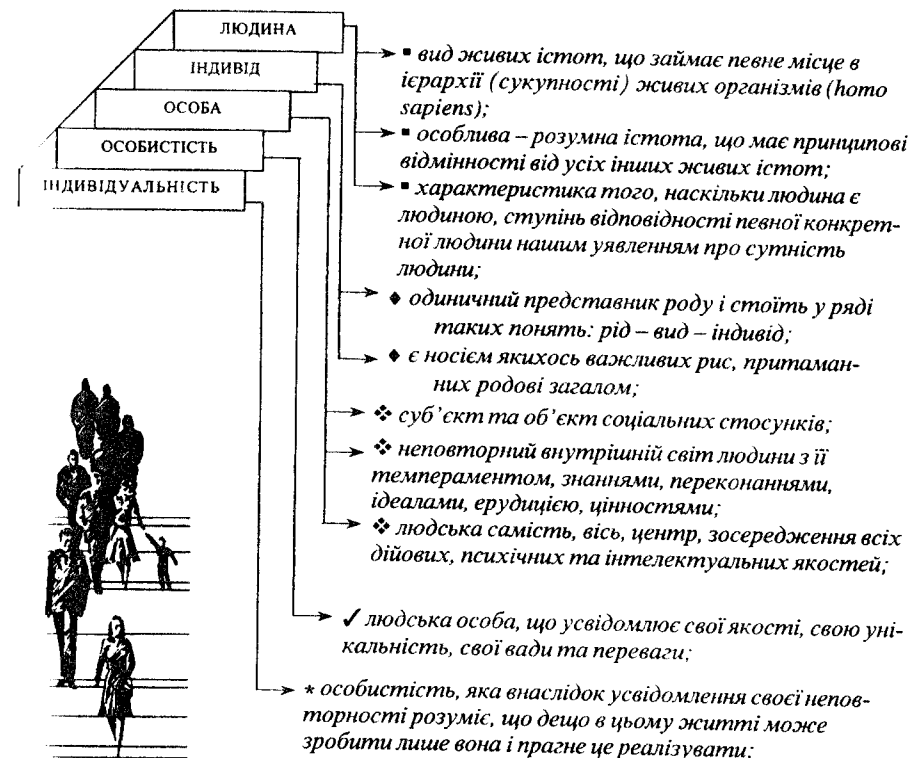
По-перше, особа – це суб’єкт та об’єкт соціальних стосунків, тобто той, від кого продукуються соціальні дії та до кого вони спрямовані; за цією характеристикою особа постає у певних соціальних ролях (наприклад, керівник, сумлінний працівник, енергійний підприємець та ін.), постає представником певних соціальних верств (особа лицаря, селянина та ін.). За цією характеристикою у більшості розвинених країн досить чітко визначають на юридичному рівні, кого і коли можна вважати повноцінною особою, наприклад, за ознакою повноліття, можливістю виконання всіх основних соціальних повноважень та ін.

По-друге, особа характеризується через особливий, неповторний внутрішній світ людини з її темпераментом, знаннями, переконаннями, ідеалами, ерудицією, цінностями. У даному випадку можна вести розмову про “сіреньку” особу, видатну особу, непересічну особу, моральну, принципову особу, особу інтелектуально заглиблену, примітивну та ін.

Нарешті, по-третє, особа постає перед нами як людська “самість”, вісь, центр, зосередження усіх дійових, психічних та інтелектуальних якостей; наявність в особі такої “самості” (дечого такого, що робить особу самою собою) дозволяє характеризувати її як сформовану, або розвинену, або досконалу, або духовну особу.

Оскільки особа постає як певна якість людського індивіда, то кожна особа є унікальною та неповторною у своїх характеристиках і виявленнях, але водночас вона є також представником людської особи взагалі, особи як такої, особи як родової характеристики людини.

Якщо людська особа усвідомлює свої якості, свою унікальність, свої вади та переваги, вона стає людською *особистістю* — самодіяльною соціальною та інтелектуальною одиницею. Коли ж це усвідомлення сягає розуміння того, що внаслідок унікальності та неповторності особистості існує дещо таке, що може виконати лише вона (бо більше такої особистості немає, не було й не буде) і прагне це виконати будь-що, людська особистість набуває рис *індивідуальності*.

* Поняття індивідуальності може викликати (і викликає) асоціації з індивідуалізмом, і для таких асоціацій є певні підстави. Справді, індивідуальність не може сформуватися без самоусвідомлення, без виділення себе з-поміж інших людей, без певної внутрішньої зосередженості. Але це не означає і не передбачає людської самоізоляції. Навпаки, усвідомлюючи свою незамінність, індивідуальність, людина усвідомлює і свою повну ідентичність з іншими людьми: адже зрозуміти свою унікальність можна лише у порівнянні із іншими людьми та лише за умови переконаності у тому, що всі інші люди є люди, але в чомусь – не такі. Мірою відповідальності людської індивідуальності стає вселюдськість, усвідомлення своїх життєвих здійснень як загальнолюдських або як здійснень, які щось змінюють у стані людства в певному змістовому значенні: коли чогось досягає якась окрема індивідуальність, то це демонструє *можливості людства або людини*, як родової істоти.

14.2. Феномен людської особистості та проблема її онтологічного статусу

Звернення до людської особистості, як до окремої теми філософських роздумів, зумовлене тим, що людське буття постає складним, багаторівневим, а це змушує поставити питання про те, що є ядром, найпершим носієм людських якостей. Від відповіді на це питання залежить як наше розуміння людини, так і осмислення того, на що в першу чергу та переважно треба спрямовувати зусилля в процесі формування людини, і тим більше – в процесі її виховання.

Зазначене питання є досить складним та спірним для філософів, психологів, учених: як розуміти сутність людини? – як унікальну сукупність матеріальних елементів, процесів та взаємодій (а); як дещо, що принципово перевершує все фізичне та природне (б); як результат тривалого процесу пристосування форм життя до найоптимальніших варіантів самопродукування, самозбереження та самореалізації (в); як агента соціальних процесів (г); як симбіотичну істоту, що має природне походження, проте запрограмована на виконання якоїсь вищої, але – не відомої їй мети (д)? – Можливі варіанти відповідей на зазначене питання можна збільшувати, але й так помітно, що всі вони справді мають відношення до сутності людини і, більше того, приймаються певними людьми і можуть використовуватись як засади певних соціальних чи політичних програм.

! Найбільш прийнятним та виправданим вважається погляд, згідно якого в основі людини як людини лежить така її своєрідна та унікальна властивість, як здатність бути особистістю.

Суспільна думка та філософія ХХ ст. майже весь час перебувала в стані підвищеного інтересу до людської особистості, тому що саме в цьому столітті дуже болючими постали питання про людську індивідуальну життєву та соціальну позицію, про можливі межі проявів людської сваволі та жорстокості, про засади справжньої людяності в людині та суспільстві. У найпершому окресленні людська особистість постала як те, що є внутрішнім носієм людських якостей, їх

концентрацією та дійовим джерелом. Це значить, що характеристики особистості – це не зовнішні риси чи ознаки людини, а внутрішні. Як правило, в особистості виділяють *духовний центр людини*, її самість, як те, що може бути притаманним лише людині та, понад цим – лише цій людині(1); а також центр або *вихідне джерело її життєвої (не в біологічному сенсі) дієвості, енергії* (2).

! * Особистість – це певна духовна якість та прояви цієї якості в дії. Тому, наприклад, людину конформістських схильностей, тобто схильну підкорятися, приймати різні нав'язані їй позиції, навряд чи можна охарактеризувати як цілісну або сформовану особистість.

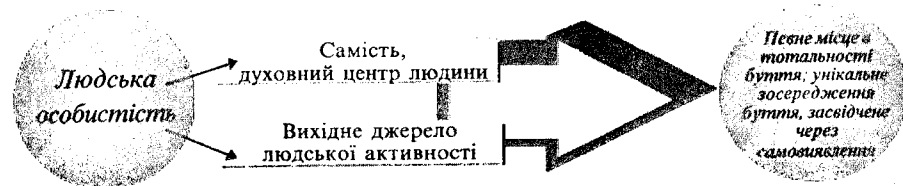
Якщо замислитись над означеними характеристиками особистості, то вони не можуть нас не вразити, адже, як особистість, людина постає для себе, та й для всього світу як *істота цілком самостійна, самодіяльна*, така, що сама собою та від себе продукує і здійснює певні дії та вчинки. За великим рахунком виходить, що над людською особистістю ніхто не владний. Вона постає як цілий світ, як своєрідний універсум, що має власний зміст та власну енергетику. Відси стає зрозумілим, чому такі пропагандисти персоналізму (див. розділ 9), як *М. Бердяєв та Е. Муньє* вважали сприяння формуванню людської особистості найпершим завданням і суспільства, і філософії: адже лише при наявності в суспільстві хоча б необхідної “критичної маси” особистостей людство могло би сподіватися на те, що такі речі як справедливість, добро, істина, любов побудуться статусу утопічних мрій і постануть життєвими реальіями. Одна лише надка про такі події історії ХХ ст., як Жовтнева революція в Росії, фашизм у Німеччині, маоїзм у Китаї та Камбоджі, численні приклади геноциду, політичного терору, змушує відчувати жах перед наслідками людської покірливості, перед відсутністю у людей визначеної життєвої позиції, внутрішнього особистісного центру. І навпаки, історія надає нам багато свідчень того, як може виявляти себе людська особистість і як це може впливати на людське оточення. Наприклад, один із перших єпископів Ієрусалима *Ігнатій Богоносець* не піддався на вимогу римлян відмовитись від християнства; він не лише не злякався перспективи бути кинутим в амфітеатр на поталу диким хижакам, а й вважав таку свою долю виявленням свідомо обраного життєвого шляху. Джерела свідчать, що його незворушність лякала римських вояків. Швейцарський письменник *М. Фріш* в романі “*Штіллер*” описує людину, усе життя якої пройшло під знаком одного вчинку: юнак пішов добровольцем у іспанські червоні бригади, але коли прийшов до переконання в тому, що громадянська війна з обох сторін була вкрай жорстокою і несправедливою, він наслідком не виконати відповідального завдання “червоних” і скласти зброю перед фашистами, хоча знав, що останні мали наказ не брати полонених. Саме ці приклади вказують на найперші характеристики людської особистості: вона керується виключно внутрішніми мотивами і засвідчує це певними діями.

Якою ж є природа людської особистості? Чи не виглядає вона якимсь генетичним парадоксом, коли замість самозбереження наражається на смерть? З позиції підходу до людини, як до мікрокосмосу, що містить у собі основні властивості макрокосмосу (тобто великого космосу), особистість якраз і засвідчує цей момент, тобто вона постає нічим іншим, як виявленням *самодостатності людини в своїх найперших якостях та властивостях.*

Марксизм вважав, що людський мозок є ніщо інше, як “вища форма організації матерії” і, отже, у концентрованому вигляді містить в собі всі ті властивості, які у розгорнутому та розпорошеному вигляді спостерігаються в природному світі поза людиною. Але чому, власне, певна частинка матерії повинна бути носієм її всезагальних якостей? Чому до того ж ці якості повинні виходити за межі матеріальності та переходити у духовне? – Ці питання в марксистській філософії навіть не обговорювались саме тому, що все замикалося на матерії.

Чи можна вважати людську особистість результатом людської впертості, сваволі, бажанням протиставити себе усьому іншому? Треба сказати, що такі моменти, акцентовані, наприклад, Ф. Ніцше, дійсно притаманні проявам особистості, проте навряд чи вони, навіть об'єднані разом, дадуть або пояснять нам феномен людської особистості. На сьогоднішній день можна впевнено стверджувати, що в цьому феномені, тобто в людській особистості ми стикаємося із проявами людської *субстанціальності.* У філософській традиції (див. розділ 11) термін “субстанція” позначає здатність бути причиною себе самого, тобто не мати зовнішніх чинників, а лише внутрішні. Саме це ми і спостерігасмо в людській особистості.

Оскільки сучасна філософія більше зосереджена на понятті буття, ніж субстанції, оскільки ми можемо стверджувати: *явище особистості – це явище онтологічне, тобто це є певний прояв буття або його характеристик.*

Бути особистістю – це значить не лише займати певне місце в суспільстві, а, скоріше, **займати певне місце в тотальності буття, утворювати певний завершений та своєрідний універсум.** Із певним ступенем умовності можна характеризувати особистість як буттєвий атом: *кожна особистість – це унікальне самозосередження тотальності буття.* Тобто, в особистості є тотальність буття, але вона подана в унікальному та своєрідному виявленні. Тому для людської особистості питання про її автентичність, непорушність, цілісність інколи важить більше, ніж питання про самозбереження людини. Це значить, що **бути саме у такий спосіб або не бути взагалі – це є основне внутрішнє питання людської особистості.**

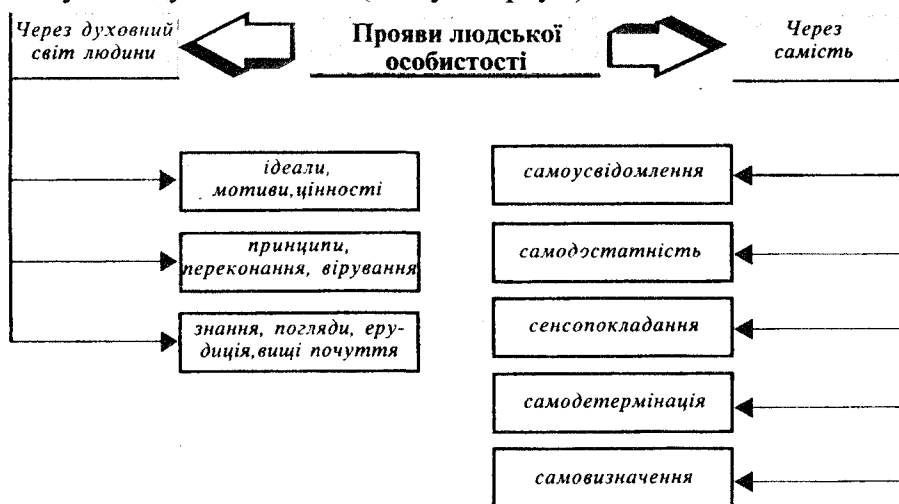
На думку засновників персоналізму (М.Бердяєв, Е.Муньє) онтологічні характеристики особистості зумовлені її прямим відношенням до Бога: оскільки Бог вклав у душу кожної людини частку свого духу, а останній має такі риси, як вічність, самодостатність, єдність, цілісність, енергетична невичерпність, то й людина як особа постає саме в таких окресленнях. В таке означення сутності особистості добре вписується і теза *Кіркєгора* про те, що “людська індивідуальність знаходиться в абсолютному відношенні до абсолютного”. Засновники персоналізму вважали, що таке розуміння особистості зумовлене не зверненнями до Біблії, а уважним проникненням у вихідні масади людини: якщо ми щиро та наполегливо будемо робити спроби осмислення своїх найперших засад, підвалин, основ, то прийдемо до висновку, що в нас засіяне, в нас присутнє дещо саме таке: самодостатнє, непереборне, самовладне та всемогутнє. Як особистість, людина абсолютна, всевладна і всемогутня. Інша справа, *якою мірою ми за реальних умов нашого людського життя можемо виявити та реалізувати властивості бути особистістю.* Оце останнє питання *І.Кант* вважав найпершим питанням філософської антропології.

14.3. Вихідні характеристики людської особистості. Відношення “Я і Ти”, “Я та Інший” в особистісному окресленні

Людська особистість окреслюється перед нами, як концентрація тих якостей, які ми традиційно пов’язуємо із людським початком буття, тобто саме особистістю визначаються прояви людини як людини. В цьому сенсі ми

можемо характеризувати людську особистість платонівським поняттям "ідея": особистість і постає як ідея саме цієї людини, бо саме як особистість вона займає певну "нішу" в цілісному універсумі людства. Тому, виходячи із розуміння людини як особистості, можна впевнено стверджувати, що кожна людина є унікальною та незамінною, і навіть мати підстави для тверджень про незнищенуваність людини як особистості: адже, якщо вона займає певне місце в цілому універсумі можливих людських проявів, то означене місце нічим і ніколи не можна замінити.

За своєю структурою особистість постає, з одного боку, як самість, внутрішня концентрація людських якостей, з іншого боку – як духовний світ (або універсум) людини.

Відповідно, і характеристики особистості можуть бути розкритими в двох аспектах. Як *самість*, особистість виявляється через:

- ➔ **самоусвідомлення**: із всього розглянутого раніше впливає, що не можна бути особистістю, не замислюючись над тим, що таке людина, що вона привносить в цей світ, що вона може і що повинна робити; відповідно, все це особистість переносить і на себе. Це не значить, що всі свої дії вона обов'язково планує та розраховує, але це значить, що вона весь час перебуває у процесі самоусвідомлення та самовизначення;
- ➔ **самовизначення**: тут важливо збагнути, що лише самовизначення врешті дозволяє людині перебувати у творчому відношенні до дійсності та до себе самої; якщо би людина визначалася чинниками ззовні, вона була би простою часткою загального природно-космічного процесу;

* Загострюючи означену характеристику людської особистості, *М. Бердяєв* наполягав на тому, що, як особистість, людина володіє абсолютною свободою; без припущення останньої у нас не буде ніяких підстав приписувати людині свободу хоч в якійсь мірі, бо чого ж тоді це буде міра?

➔ **самодостатність**: варто усвідомити, що характеристики людської особистості надають людині величезні переваги перед всіма іншими видами суцього, проте вони вводять її в ситуацію певного життєвого драматизму: особистість, за великим рахунком, може покладатися лише на саму себе. Людина як особистість завжди самотня і тою чи іншою мірою це відчуває. Згадаємо, що *С. Кіркегор* виводив момент екзистенціального відчаю як необхідний у сходженні людини щаблями свого становлення. Самодостатність – це самовладність, але це і ситуація перебування віч-навч із вічною таємницею буття, із вічною німотністю світу. В античній філософії цей момент людської особистості позначався терміном "автаркія" – вміння людини володіти собою, оскільки, за великим рахунком, цього їй не надасть ніхто: або вона самодостатня та самовладна, усвідомлює це і здійснює хоч якоюсь мірою, або вона відмовляється від своєї людськості. До речі цим моментом в певному аспекті можна пояснити і виправданість заборони смертної кари (в тому числі – і в Україні): лише сама людина, оскільки вона особистість (потенційно чи реально), може сприйняти покарання; її знищення завжди буде актом зовнішнім, суто фізичним, тобто таким, що не відповідає своєму цільовому призначенню. Самодостатність людини проявляється, зокрема, і в тому, що вона, усвідомлюючи свою смертність, не живе так, як приречена до страти, а може радіти життю, переживати щасливі моменти особливого відчуття повноти буття, повністю зливатися своїми почуттями із плінними миттєвостями життя. Ще *Арістотель* писав про те, що здатність сміятися прирівнює людину до Бога. До інших яскравих проявів людської самодостатності можна віднести гру (у будь-яких її варіантах), творчість, бажання людини йти на ризик, на самовипробування, внутрішнє переконання у своїй незнищенуваності, у здатності здолати всі та всілякі біди, негаразди життя;

➔ **сенсопокладання**: люди давно помітили, що для внутрішнього стану людини надзвичайно небезпечною постає втрата смислової перспективи; безглуздість дій та життєвих ситуацій руйнує людину. В Стародавній Греції був міф про *Сізіфа*, якого боги покарали у дуже своєрідний спосіб: вони змусили його вкагувати кам'яну брилу на гору, то, проте, як тільки мета досягалася, брила неминуче зривалася і скачувалася вниз. Таке покарання було подане як найтяжче з усіх можливих. Але французький філософ-екзистенціаліст та видатний письменник *А. Камю* переосмислив цей міф: він змалював цю ситуацію так, що дане покарання дійсно може виявитися страшним та руйнівним лише за умови його внутрішнього прийняття; якщо ж *Сізіф* внесе свій власний сенс у цю, ніби-то зовсім безнадійну справу, він не лише не втратить своєї мужності, а й яскраво виявить себе як особистість.

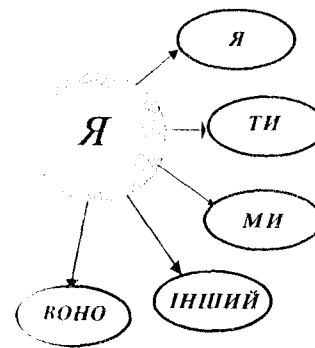
Розглядаючи цю характеристику особистості, ми повинні звернути увагу на принципову відмінність *сенсопокладання* від *цілепокладання*. Ціль, мета – це також важливі характеристики людини та людської діяльності, проте, як свідчать дані науки, цільова діяльність притаманна всім живим організмам. Більше того, в своїх цілях кожна істота демонструє свою визначеність, видову обмеженість: хижак полює тільки на певних тварин, птах шукає лише певних умов для побудови гнізда та ін. І людина, коли вона ставить перед собою якусь мету і прагне її реалізувати, постає безумовно обмеженою, обмеженою саме лише тими діями, які ведуть до такої реалізації. Зовсім інша ситуація виникає тоді, коли йдеться про сенс: якщо мета передбачає цілеузгодження (тобто узгодження із цілями) то сенс передбачає ціло-узгодження (тобто узгодження із цілим). Яке ціле мається на увазі, де і як людина може мати таке ціле? Ми вже казали про те, що людська особистість постає як індивідуалізована тотальність, тобто особистість – це прилучення людини до цілого. І самодостатність особистості можлива лише тому, що вона постає для себе як цілісність, повнота. Отже, тоді, коли людина діє із прагненням реалізувати себе як особистість, завжди залишатися вірною своїй самості, вона діє на основі сенсу, тобто цілісно, орієнтуючи всі свої дії та вчинки на єдиний центр. З позиції суто емпіричної людське життя навряд чи може мати сенс: за фізичними характеристиками людина (особливо на тлі космосу) мізерна, за повсякденними потребами та прагненнями – далека від величі, за тими ситуаціями життя, в які вона найчастіше потрапляє – невиразна. Проте, варто нам лише перенести свій погляд на характеристики особистості, як картина кардинально змінюється: людина своєю самовладністю, автаркією, вмінням покладати сенс підноситься над всім матеріально-фізичним. І тепер вже космос постає невиразним у порівнянні із людиною;

→ **самодетермінація** (самовизначення): ця характеристика особистості логічно випливає із попередніх і постає ніби їх завершенням: як особистість, людина сама визначає себе, своє життя, свою долю, свій буттєвий статус і свою настроєність щодо буття і життя. Самодетермінація виявляється перш за все в тім, що особистість розкриває себе як джерело енергії творення, як деяка вихідна занепокоєність, що засіяна в саму сутність людини. Спроби перенести на людину механізми тваринного пристосування до ситуацій та обставин життя повинні були би свідчити, що людина прагне спокою, рівноваги (таке трактування діяльності людського інтелекту проводив швейцарський психолог Ж. Піаже), а досягнувши їх, повинна була би відчувати задоволення. Проте насправді людину обтяжують як надмірні стреси, конфлікти, нестійкість її становища, так і одноманітність, спокій, відсутність змін. Дослідження ранньої дитячої психіки засвідчує, що вже маленька дитина більше тяжіє до продукування схем діяльності та їх зміни. Розвинена ж особистість характеризується принциповою занепокоєністю, активністю, динамізмом.

У вимірах духовного світу людська особистість характеризується тими рисами та ознаками, які вже певною мірою розглядалися та окреслювалися у попередніх темах та питаннях: це перш за все, *ідеали, мотиви та цінності* (1); *принципи, переконання, вірування* (2); *вищі почуття, погляди, інтелектуальна ерудиція* (3).

Тобто, перш за все духовний світ людини постає в окресленнях найперших людських життєвих орієнтирів, але його зміст та життєва значущість проявляється у людських діях, тому *духовний світ людини сполучає її самість із реальними процесами людського життя*. Людську особистість не варто розглядати як дещо утаємничене, недосяжне та незбагненне: ми не зможемо зрозуміти і оцінити людину тільки за її матеріально-фізичними виявленнями; сюди слід додати її духовний світ, але і цей останній не буде являти собою дещо ціле, завершене, своєрідне та неповторне поза його внутрішньою концентрацією, зосередженням на людській самості.

|| * Отже, людська особистість розкривається через співвідношення "самість - духовний світ - діяльність".

Проте самий факт концентрації якостей особистості навколо її самості породжує дещо несподівані для повсякденної свідомості проблеми. Найперша серед них – це *усвідомлення людиною власного Я*, або, як це інколи подають в дослідницькій літературі, це є проблема "*відношення Я до Я*". Здавалося б, це якась нереальна, може навіть вигадана проблема, але насправді кожна людина стикається із нею в своєму житті, оскільки кожна людина, по-перше, має *подвійне сприйняття* свого Я: *внутрішнє*, із середини своєї свідомості, та *зовнішнє*, через ставлення до себе інших людей. Отже, відбувається постійне примірювання внутрішнього Я (Я свого самосприйняття та самооцінки) із зовнішнім Я (із тим Я, яке

приходить до нас через оцінки інших людей). Такого роду примірювання є особливо значущим для людської особистості в процесі її становлення.

Відношення "Я до Я" є дуже важливим з позиції людського самопізнання та самоідентифікації: в різних життєвих ситуаціях людина не лише проявляє себе, а й відкриває сама себе. Як правило, людина, спостерігаючи із середини за самою собою, бачить та розуміє в собі більше, ніж інші люди, тому вона схильна прощати собі набагато більше, ніж іншим людям. З іншого боку, вона може поставати для себе самої незавершеною, неповною, в той час, як інші, як здається, діють впевнено та однозначно; адже їх внутрішні вагання та боріння для нас є закритими, невідомими. По-друге, відношення "Я до Я" постає як входження людини у своєрідний екзистенціальний тунель: адже кожна людина не є ні автором, ні власником свого Я; вона віднаходить це Я в собі, як децю їй наперед задане. Звідки прийшло це Я до нас? Що воно несе із собою? Що це взагалі за здатність самоідентифікації та самоконцентрації людини через Я? – Усі ці питання надзвичайно важливі як для окремої людини, так і для людства в цілому. Наприклад, в питанні про можливість чи не можливість застосування смертної кари завжди так чи інакше постає питання про найперші підвалини людськості і про те, хто та якою мірою може ними розпорядитися. Окрім того, майже кожна людина відчуває, що через певну спрямованість свого Я вона привносить в світ, у життя децю неповторне, деяке нове виявлення і себе, і світу, і буття.

Два моменти – зосередження людської особистості на самості та недоступність нам внутрішнього світу іншої людини – породжують проблему відношення "Я та Інший". Людська особистість самодостатня, самовладна, а тому вона діє лише із себе самої. Виникає питання: як при цьому розглядати інших людей? Як елементи моїх життєвих ситуацій? Як перешкоди на шляху моїх самоздійснень? Ці питання постають особливо гострими в так званих ліберальних суспільствах, що базуються на ринкових економічних відносинах. Тут окрема людина не лише в своїх особистісних виявленнях, а і в реальних

міжіндивідуальних стосунках постає в якості єдиного суб'єкта своєї життєдіяльності, отже питання про ставлення до інших людей постає не зайвим і не лише теоретичним.

Інша людина, що входить в моє сприйняття дійсності, принципово відрізняється від всіх інших елементів сприйняття: за нею стоїть намір, інтелектуальний вимір. Фізичні речі і навіть тварин ми оцінюємо за принципом тотожності їх сутності із їх проявами (існуванням), тобто від проявів ми робимо висновок щодо сутності. Але такий підхід не спрацьовує тоді, коли ми маємо справу із іншою людиною: мало того, що людина може свідомо маскувати свої наміри за неадекватною їм поведінкою, вона сама може оцінювати себе неповно або неадекватно.

Відношення до Іншого Е.Гуссерль називає *апрезентацією* – "аналогічною презентацією" (представленням за аналогією), коли ми можемо надавати реальності духовним вимірам Іншого лише на основі аналогії із власними самоспостереженнями. Проте повна аналогія тут неможлива з тої простої причини, що ніяка інша людина не може бути повністю тотожною нам. Значить ми повинні розповсюджувати аналогію не на всі характеристики духовного в іншій людині, а на його якість, структуру, функції. Наприклад, І.Кант вважав, що визнаючи за собою право керуватися розумом, ми повинні надавати таке право і всім іншим людям. Якщо ми надаємо собі право на помилку, те ж саме ми повинні надати і іншим. Тобто йдеться не про повну тотожність нас із іншими, а про прийняття інших людей в тих якостях та функціональних окресленнях, які ми віднаходимо в собі.

! *Цей момент принципового прийняття Іншого в його власних якостях за аналогією із Я позначається як входження у відношення до Іншого через відношення "Я і Ти". Дане відношення принципово протиставляється відношенню "Я і Воно": останнє припускає відсторонене, байдуже, нівелююче ставлення, а відношення "Я і Ти" передбачає момент злиття себе із Іншим, момент повного ототожнення.

Багато філософів і психологів вважає, що лише таке відношення є справді людським, бо лише воно може породити справжнє співчуття, співпереживання. Наприклад, відомий німецький філософ В.Дільтей вважав, що відношення "Я і Ти" передбачає вміння людини стати на місце іншої людини, відчувати те, що може відчувати інша людина.

* Можна однозначно стверджувати, що кожна людина на шляху свого самопізнання та самоутвердження повинна пройти школу такого відношення, бо врешті лише так можна увійти у реальне відчуття неподільності людського початку буття. Це не передбачає відмови від своєї індивідуальності; навпаки, лише там, де є така індивідуальність, де є усвідомлення ролі та значення людської самості, виникає потреба та реальна можливість будувати людські взаємини на основі відношення "Я і Ти". При цьому відношення "Я та Інший" переходить у відношення "Я і Ми", тобто у відношення, в якому закони людської всеєдності виявляються єдино значущими в справі становлення людської особистості та її самореалізації.

14.4. Основні аспекти буттєвих виявлень людської особистості

Людська особистість реалізує себе через основні форми діяльності (див. розділ 12), фактично створюючи усе строкате багатство людської життєдіяльності. Але форми прояву особистості, напевне, так само невичерпні, як і її корені. Тому варто придивитися до цього спеціально.

|| Найперше виявлення особистості – це її *активність*, що, в кінцевому підсумку, виливається у *творчість*.

Оскільки особистість неповторна, остільки відбиток цієї неповторності лежить на всіх продуктах її діяльності. Досить яскраво це проглядається на прикладі мистецтва, оскільки справжніми творами тут визнаються лише ті, що постають оригінальними. Проте, як засвідчують спеціальні дослідження, неможливо виділити елементи особистісних проявів із науки, із практичної діяльності, із людських стосунків. Здавалося б, науковець спостерігає за реальними процесами та явищами дійсності і виконує лише роль їх ретельного реєстратора, але насправді має значення, що саме він обирає в якості об'єкта дослідження, які використовує для його вивчення засоби, поняття, теоретичні принципи, нарешті, які назви він дає своїм відкриттям. Усе це задає певну інтелектуальну традицію в даній

галузі науки, яка може виявитись вирішальною та доленосною для її подальшого розвитку.

|| * У цьому сенсі саме *людська особистість постає не лише джерелом творчої активності, а й носієм її результатів*, при тому у подвійному значенні: з одного боку, особистість засвоює історичні здобутки інших поколінь та культурних традицій, а, з іншого боку, вона сама виявляється як їх опрідметнення та актуалізація. Тому врешті поза реальними якостями реальних особистостей не існує культурно-історичної традиції, наукової школи, історичного досвіду.

Як вже неодноразово зазначалося, для людини, тим більше для особистості найпершим предметом творчості постає вона сама, тому творчість, як вияв особистості, слід доводити до себе-творення (або *самостворення*): людська особистість, врешті, творить себе сама, а тому її необхідною ознакою постає *потреба у самовдосконаленні*.

В психології існують численні типології людської особистості; ми не будемо розглядати їх докладно, але нагадаємо, що ще *Аристотель* поклав початок таким типологіям, виділивши чотири різновиди характерів (*холерик, сангвінік, флегматик, меланхолік*). *К.Г. Юнг* за проявами ділив особистості на *інтровертів* (більше спрямованих вглиб себе) та *екстравертів* (більше спрямованих на зовнішню активність). Представники уже розповсюдженої сьогодні течії соціоніки поділяють людські особистості на численні різновиди в залежності від їх спрямованості та особливостей інтелектуальної діяльності (*творці та виконавці, поети та мислителі* та ін.). Всі ці типології активно використовуються у психологічній практиці.

У філософії на перший план виходять соціальні та історичні прояви особистості, де типологізуючі функції виконують такі ознаки, як "*соціальна роль*", "*соціальний статус*", "*соціальна верства*". Історія засвідчує, що всі ці ознаки відіграють ключову роль у реальному житті як окремої людини, так і суспільства в цілому. При тому, як казали в Стародавньому Римі, не лише посада творить людину, а й людина творить

посаду: особистість так чи інакше індивідуалізує певну соціальну посаду або роль, оскільки в ній ніколи не розчиняється.

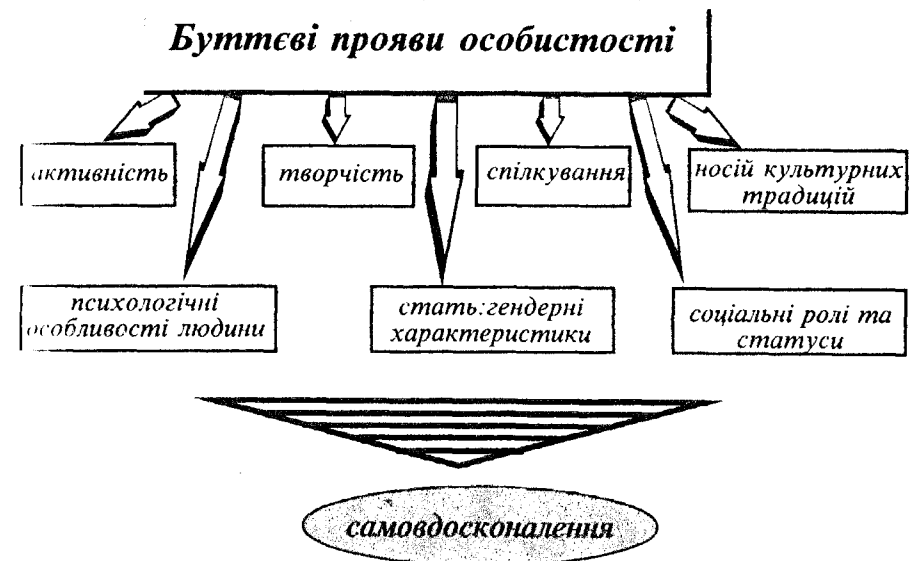
Щоправда, з давніх часів існує стійка тенденція вважати, що справжня, творча, розвинена особистість стоїть поза всіма цими соціальними обмеженнями, сприймаючи їх як умовні. Наприклад, поза соціальним статусом знаходився *Сократ*; Христос закликав людей бути дітьми, які також знаходяться поза соціальними рангами.

Проте в реальному житті суспільства кожна людина набуває соціальних якостей (проходить соціалізацію) лише включаючись у виконання тих чи інших соціальних функцій. *Соціальні верстви* визначаються характером соціальної діяльності, заможністю, юридичним статусом (наприклад, дворяни, чиновники, підприємці); *соціальні ролі* – характером соціальної функції у відношенні до інших людей (наприклад, соціальна роль дбайливого батька, нареченої, службовця, представника влади та ін.). В усіх зазначених виявленнях людська особистість так чи інакше засвідчує свій рівень, свою зрілість, свої активність та обдарованість. Проте, якщо вона виходить на рівень глибокого усвідомлення тих типів людських відношень, які ми характеризували через відношення “Я та Інший”, “Я і Ти”, “Я та Я”, то елемент вселюдськості так чи інакше починає проявлятися в ній як провідний та вирішальний. Можна стверджувати, що якщо розуміти філософію як своєрідну “топографію” людськості, то особистість при цьому постає як основний компонент такої топографії.

Досить відчутного поширення набувають в наш час так звані *гендерні дослідження*, які стосуються з’ясування відмінностей в інтелектуальних та соціально-дійових проявах між чоловіками та жінками. Засновник цього напрямку досліджень англієць *Ентоні Гіденс* почав доводити, що відмінності в поведінці, в самоідентифікації, в самопроектах та претензіях чоловіків та жінок зумовлені не статтю, а соціальними чинниками – традиціями, вихованням та ін. Відповідно, було висунуте гасло сприяти переходу від неправильної, орієнтованої на чоловіче, цивілізації до цивілізації, де між чоловіками та жінками будуть усунуті штучні та невиправдані розмежування. Гендерні дослідження були поширені на сферу культури, соціальної та політичної діяльності, навіть – на дослідження в галузі епістемології. В останньому випадку почали вивчатися особливості побудови інтелектуальних процесів та структур представниками різних статей. В цілому не можна не визнати виправданості,

цікавості та корисності гендерних досліджень; можливо, їх результатом стане виправдане порівняння жіночого та чоловічого, так багато разів обіграного в анекдотах та байках різного типу. Проте прихильники усунення відмінностей в соціальних та культурних статусах жінок та чоловіків не враховують однієї простої речі: такі відмінності не були привнесені в суспільно-історичний процес умовні або штучно; навпаки, вони виникли стихійно, спонтанно, ніби самі собою. Це значить, що під ними існувала серйозна основа.

Можна погодитись із тим, що сучасний стан суспільства дозволяє максимально здолати такі відмінності, але не можна погодитись із характеристикою останніх як невиправданих, умовних, спричинених злостою волею однієї частини людства. Така ситуація із гендерними дослідженнями змушує звернути увагу ще на одну сторону реальних виявлень особистості: *якості особистості не підвищені в невагомому просторі, вони є властивостями реальної живої людини*. Навряд чи можна вважати, що характеристики особистості ніяк не пов’язані із біологічними та психологічними властивостями людини, скоріше навпаки: оскільки інтелектуальні, духовні процеси виникають на ґрунті біопсихічних, остільки між тими та іншими існують взаємні переходи та впливи. Духовне вище від психічного, а тому від нього максимально вільне, принципово самодетерміноване. Але духовне перш за все обернене до біопсихічного, ним трансформується, його враховує. Дослідження процесів становлення людської самоідентифікації засвідчує, що діти ідентифікують себе спочатку на основі власних тілесних характеристик та проявів, а потім – на основі психічних. Багато чого в засадах нашої особистості накопичується на

основі живих вражень, якихось первинних імпульсів, яскравих та неповторних образів, що досить органічно поєднані із відчуттями, тілесними рухами, емоціями та ін. Тому своїми оригінальністю та неповторністю людська особистість багато в чому завдячує миттєвостям та неповторностям наших живих відчуттів, інтуїції та вражень. Все це входить в нашу *духовну біографію*, а остання постає основою нашої *самоідентичності*.

До особливої сфери реальних проявів людської особистості слід віднести також *спілкування*, яке філософія розглядає досить широко: це не лише сумісне проживання, сумісна діяльність, мовне спілкування, а й входження в інтимні стосунки, діалог із іншими історичними епохами, культурами, зміна форм діяльності, взаємини із природою, акти самопізнання та самоідентифікації. Оскільки людина не наслідує генетично людські якості, саме спілкування відіграє вирішальну роль у тому, що і як буде входити в духовний світ людини, та як в останньому буде проявляти себе людська самість.

Спілкування – це один із важливих початків людини як людини; недаремно інколи говорять, наставляючи людину: дивися, як це роблять інші, і роби так само. Естафету людськості ми переймаємо від інших людей, які є справжньою актуальністю людського початку буття, і вже внаслідок того ми не можемо бути настільки егоїстичними, щоби не визнавати: найперше та необхідне задля того, щоби бути людиною, нам дароване іншими людьми, врешті всіма попередніми поколіннями. Якою може бути і реально буває людина – це ми також здобуваємо в спілкуванні та через спілкування, бо лише тут ми перебуваємо в стихії людського початку буття.

Те ж саме стосується і народів: навряд чи існує такий народ або такий етнос, який створив себе сам, поза спілкуваннями та діалогами із іншими. Звичайно, врешті найціннішим для людини (і народу) виявляється те, наскільки вона (і він) змогли прийняте перетворити на органічний елемент свого духовного ядра, але поза людським спілкуванням та людським середовищем не було би чого приймати та перетворювати.

***** Отже, спілкування – одна із фундаментальних форм виявлення принципової єдності людства та людського способу буття. Водночас це і фундаментальна форма становлення та виявлення людської особистості. Врешті, лише у спілкуванні – прямому чи опосередкованому – може відбутися найважливіше та найзаповітніше для людської

особистості: досягнута *єдність сутності та існування*, за якої людина зможе в своїх діях відчувати власну повноту та автентичність, а в своїх самоусвідомленнях приймати свої дії та вчинки як внутрішньо виправдані, важливі, необхідні.

СУТТЄВО

Висновки

❖ *Людська особистість, як осереддя людського початку в людині, – це явище в багатьох відношеннях унікальне і незвичне: саме завдяки здатності бути особистістю людина набуває субстанціальних виявлень, тобто постає самовладною, самодетермінованою, такою, що продукує сенси. Характеристики людської особистості розкриваються у двох провідних вимірах: спрямованому всередину людського єства (де особистість постає як “самість”) та спрямованому назовні, на діяльну та творчу активність. Поняття людської особистості окреслюється через співвідношення із іншими поняттями, що характеризують людину, а також через сукупність найперших цінностей та реальних буттєвих виявлень.*

СУТТЄВО

Резюме

- 1) *Поняття особистості досить виразно окреслюється через співвідношення понять “людина – індивід – особа – особистість – індивідуальність”. В такому співвідношенні особистість характеризується як рівень людської духовної зрілості та здатності до автентичної самореалізації. Обидва названі моменти яскраво проявляються через окреслення найперших цінностей, які сповідує особистість.*
- 2) *Поняття людської особистості постає вкрай необхідним з позиції осмислення людини тоді, коли ми ставимо питання про корені людської самовладності, про здатність людини до самовизначень, творчості. З позиції такого підходу людська особистість постає, по-перше, як єдність, концентрація духовних якостей людини, а, по-друге, як джерело людської активності та дієвості. В цих окресленнях людська особистість постає субстанціальною, тобто як своєрідна індивідуація буття, як духовний атом людини.*

- ③ Унікальні властивості людської особистості проявляються в серії понять, що її характеризують; більшість із них починається часткою “само”: самоусвідомлення, самоідентифікація, самодостатність, самовладність, а також - здатність сенсопокладання. Ця своєрідне обернення людської особистості перш за все на себе саму породжує проблему співвідношення “Я та Інший”, яке вимагає розгляду і деяких інших співвідношень із того ж самого ряду: “Я та Я”, “Я і Ти”, “Я і Ми”.
- ④ До буттєвих виявлень людської особистості можна віднести її активність, що переростає у творчість та самовдосконалення; прояви особистості через соціальні ролі, соціальні статуси, через гендерні характеристики. Але найбільш важливою для особистості формою її виявлень, формування і проявів власної автентичності є спілкування.

? Питання для обговорення на семінарському занятті

1. Співвідношення понять “людина – індивід – особа – особистість – індивідуальність”; його пізнавальне та виховне значення.
2. Вихідні складові людської особистості та особливості її проявів.
3. Система стосунків людської особистості: зміст відношень “Я та Я”, “Я та Інший”, “Я і Ти”, “Я і Ми” та їх роль у розвитку людської особистості.

📁 Теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Поняття особистості у філософії персоналізму.
2. Психологічні теорії ХХ ст. про людську особистість.
3. Проблема онтологічних засад людської особистості у сучасній філософії.
4. Людське спілкування як екзистенціальне явище.
5. Аспекти і складності людського спілкування.
6. Проблеми відношення “Я і Ти”, “Я та Інший” у сучасній філософії.
7. Відношення “чоловік – жінка” в особистісному окресленні.

👉 Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

- Завдання 1.** Розкрийте внутрішній зв'язок понять “людина – індивід – особа – особистість”; чи є випадковим порядок їх переліку?
- Завдання 2.** Окресліть роль поняття людської особистості в пізнанні та осмисленні людини.

Завдання 3. Поясніть, що таке “самість” та як пов'язані самість і духовний світ особистості.

Завдання 4. Як можна пояснити здатність особистості до самовладності, самодетермінації?

Завдання 5. Поясніть, як пов'язані між собою активність особистості із виконанням нею соціальних функцій?

Завдання 6. Чому виникає проблема відношення “Я та Інший”? Які типи відношень характеризують людську особистість?

Завдання 7. Поясніть особистісні аспекти людського спілкування.

📖 Додаткова література з теми

1. Арсеньев А.С. Философские основания понимания личности. - М., 2001.
2. Бахтин М.М. К философии поступка // Философия и социология науки и техники. Ежегодник 1984-1985. - М., 1986.
3. Бердяев Н.А. Философия свободы. Смысл творчества. - М., 1989.
4. Батай Ж. Внутренний опыт. - СПб., 1997.
5. Бубер М. Я и Ты. - М., 1991.
6. Бытие человека в культуре. - К., 1991.
7. Левинас Е. Між нами: Дослідження. Думки про іншого. - К., 1999.
8. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. - М., 1999.
9. Мунье Э. Персонализм. - М., 1992.
10. О человеческом в человеке. - М., 1991.
11. Шаронов В.В. Основы социальной антропологии. - СПб., 1997.
12. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. - СПб., 2000.

ПРОБЛЕМА ПІЗНАННЯ У ФІЛОСОФІЇ

Пізнання є процесом ідеального освоєння світу... Будь-яке наше пізнання починається з досвіду.

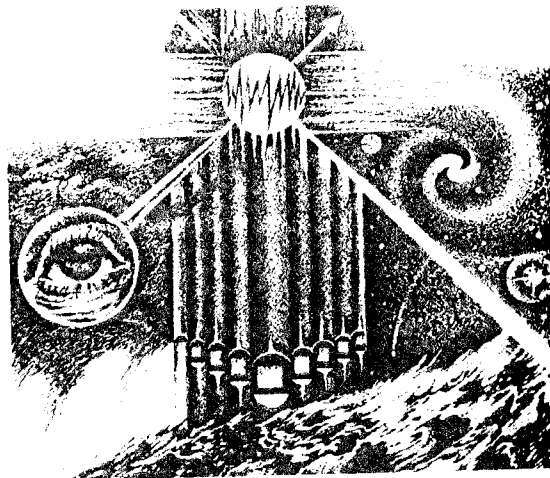
Іммануїл Кант

Усі люди за своєю природою прагнуть здобувати знання.

Арістотель

Знання і могутність людини співпадають, адже незнання причини утруднює дію.

Френсіс Бекон

Питання про природу та сутність людського пізнання, його можливості, рівні, форми, ознаки достовірності знання упродовж майже всієї історії філософії були її органічною складовою частиною. Без певних вирішень пізнавальної проблематики навряд чи можливі виправдані, обґрунтовані філософські вчення та дослідження. Крім того, філософські проблеми пізнання служать орієнтирами для наукових пошуків, а також для життєвого людського самоутвердження.

СУТТЕВО! Після вивчення матеріалу теми Ви повинні

Знати

- ↗ основні смислові наголоси поняття пізнання;
- ↗ основні види, рівні та форми пізнання;
- ↗ філософські позиції, що виникають на ґрунті тлумачення можливостей людського пізнання та значення для нього його окремих складових;
- ↗ існуючі у філософії тлумачення істини, її співвідношення із життєвою правдою людини.

Вміти

- ↗ наводити конкретні приклади реальних виявлень різних смислових наголосів поняття пізнання;
- ↗ співставляти між собою життєво-досвідне, наукове та художньо-мистецьке пізнання, виділяти їх переваги та недоліки;
- ↗ пояснювати процесуальний характер пізнання в його основних формах та рівнях;
- ↗ використовувати поняття істини для оцінки реальних знань;
- ↗ пояснювати відмінність між поняттями істини і правди.

Розуміти

- ◆ складність і неоднозначність зв'язку людини і пізнання;
- ◆ цілісний, системний та процесуальний характер пізнавальної діяльності;
- ◆ багатоаспектність філософського поняття істини;
- ◆ значення методів для якісних характеристик наукового пізнання.

□ План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 15.1. Поняття пізнання та його види.
- 15.2. Рівні та форми пізнання.
- 15.3. Проблема істини в пізнанні. Істина та якісні характеристики знання.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

- * **АГНОСТИЦИЗМ** – позиція у підході до пізнання, яка заперечує принципову можливість або мати істинні знання, або мати можливість надійно оцінювати знання щодо їх відношення до істини.
- * **ЕПІСТЕМОЛОГІЯ** – розділ філософського знання, філософсько-методологічна наука про знання; у деяких країнах – перш за все та переважно – про наукове знання.
- * **ГНОСЕОЛОГІЯ** – одна із фундаментальних наукових дисциплін, що вивчає пізнання, його роль у людській життєдіяльності, рушійні сили, суперечності пізнання, критерії та ознаки істинних знань.
- * **ДОГМАТИЗМ** – надмірне наголошування на цінності та незмінності виправданих знань, ідей та принципів.
- * **ІСТИНА** – якісна характеристика знання та мета пізнання – така характеристика знань, згідно із якою знання повністю співпадають із реальним станом справ; проте пряме дублювання реальності позбавляє людське пізнання сенсу, а тому істина постає як етап та ідеал пізнання, який спрямовує пізнання, якісно його зумовлює; в своїй же повноті пізнання постає багатостороннім процесом продукування засобів наближення до істини.
- * **СКЕПТИЦИЗМ** – висловлення сумніву як у позитивних можливостях пізнання, так і в його повній неспроможності

15.1. Поняття пізнання та його види

Проблеми пізнання досліджує розділ філософії (або філософська наука) під назвою «гносеологія» (давньогрец. “гносис” — пізнання; “логос” — учення, наука). Інколи цей розділ філософії іменують “епістемологія” (давньогрец. “епістема” — знання, наука; “логос” — учення), але здебільшого епістемологію розглядають або як теорію знання, або як дослідження лише наукового знання.

Гносеологія була більше характерною для часів класичної філософії, оскільки розглядала пізнання з позиції відстороненого спостереження, а епістемологія – це більше явище некласичної філософії.

Для нашої філософської традиції епістемологічні студії не були характерними, проте сьогодні саме епістемологія виходить на перший план в дослідженні проблем знання та пізнання. Тому в даному розділі враховуються як традиційні гносеологічні підходи, так і нові віяння, пов’язані із епістемологією.

Першим питанням гносеології є визначення природи пізнання: що є пізнання, що штовхає людину до пізнання, чи приречена людина пізнавати? У найзагальнішому розумінні пізнання постає як процес взаємодії свідомості та дійсності. Але результатом такої взаємодії можуть бути враження, почуття, певні емоції. І хоча вони також можуть бути елементами пізнання, усе ж до останнього ми відносимо таку взаємодію свідомості й дійсності, унаслідок якої у свідомості вибудовуються образи, інтелектуальні моделі та конструкції, які дають змогу людині поліпшувати свої стосунки з дійсністю, робити свої дії оптимальнішими або ефективнішими, збільшувати свої можливості та міру свободи.

При осмисленні наведеного розуміння пізнання важливо звернути увагу на те, що реально здійснює пізнання не свідомість сама по собі, не мозок, а людина з усіма її життєвими проблемами, можливостями, бажаннями та пристрастями. Цей момент входить у поняття об’єкта та суб’єкта як вихідні поняття гносеології.

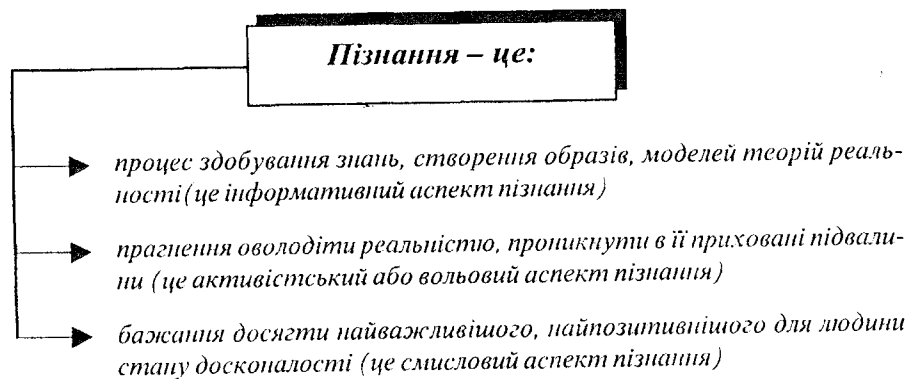
Суб’єкт пізнання — це людина, що постає вихідним пунктом життєвої та пізнавальної активності, що здобуває знання, вибудовує теорії та концепції, зберігає та історично передає їх новим поколінням. Об’єкт пізнання — фрагмент (частина) будь-якої реальності (природної, соціальної, суб’єктивної, розумової, душевної та ін.), який не збігається у цей момент з інтелектом, що пізнає, та на який спрямована пізнавальна активність.

Таке розуміння суб’єкта та об’єкта засвідчує:

- ↳ по-перше, що об’єктом пізнання може бути будь-що, що пізнання може набувати характеру самопізнання;
- ↳ по-друге, що суб’єкт та об’єкт співвідносні: об’єкт набуває характеристик саме об’єкта лише у відношенні до певного суб’єкта, тоді як останній виявляє себе лише через дію на певний об’єкт.

Мало того, сучасна гносеологія (та особливо – епістемологія) розглядає їх як узагалі невіддільні. Отже, об’єктом може ставати лише те, що виявляється як окрема особлива реальність у полі активної діяльності суб’єкта; при тому об’єкт постає як похідне від суб’єкта і навіть як його елемент. З іншого боку, можна розглядати самого суб’єкта як елемент об’єкта: природа — єдиний об’єкт, а людина як частина природи є елементом об’єкта. На-

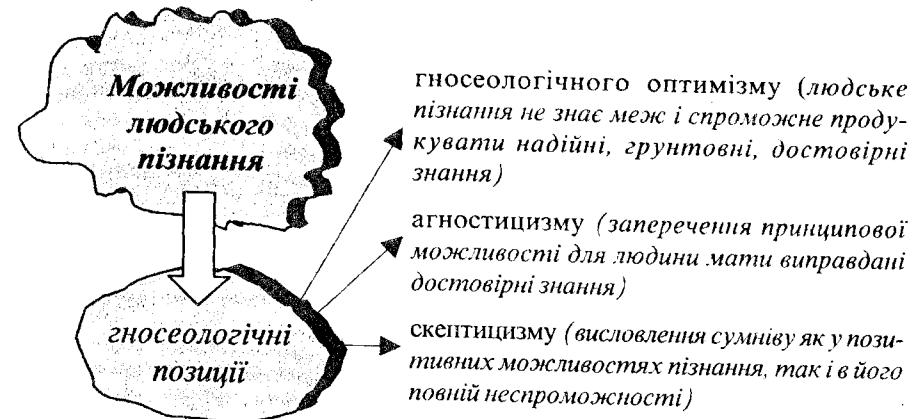
звані нібито протилежні виявлення суб'єкта та об'єкта ми повинні спробувати зрозуміти як єдиний процес, де разом із зростанням меж та горизонтів людської активності зростає, стає складнішим і предметно насиченішим об'єктний обсяг її життєдіяльності. В цьому сенсі пізнання постає як процес вичерпування за допомогою предметних визначень змісту об'єктів пізнання та діяльності. Сучасні гносеологія та епістемологія вважають, що поняття пізнання має принаймні три основні змістові акценти:

Найчастіше пізнання ототожнюється саме із процесом продукування знання, але неважко побачити в людській допитливості, у пізнавальному натхненні, у прагненні щось пізнати та зрозуміти бажання проникнути в потаємні глибини речей, опанувати їх, впливати на них. Цей момент у пізнанні робить його живим, енергійно напруженим, емоційним, злитим із волею та бажанням. Але якщо ми поставимо “остаточне” запитання: якою може бути кінцева мета пізнання, — то, урешті-решт, через пізнання ми сподіваємося знайти для себе (і для людства) щось найважливіше, заповітне. За допомогою пізнання ми хочемо здобути розв'язання основних проблем нашого життя, оскільки пов'язуємо пізнання із духовною сутністю людини та із можливістю для неї саме у духовному пошуку досягнути для себе найважливішого.

Таке багатогранне розуміння пізнання допомагає нам висвітлити й питання про можливості людського пізнання. Як звичайно, у цьому питанні окреслюється ряд гносеологічних позицій:

Якщо розуміти пізнання винятково в дусі продукування знань та інформації, то не уникнути скепсису, адже дійсність постає перед нами нескінченною як за обсягом, так і за глибиною. Але при тому ми не можемо не визнати, що знання та

пізнання справді збільшують можливості людини в її взаємодії зі світом, значно збагачують сфери та напрями людської життєдіяльності, збільшують ступені людської свободи. Так само людина наших днів знає про себе саму, про прояви та можливості людини набагато більше, ніж у минулі епохи.

*** Отже, можна констатувати: пізнання не можна розглядати однобічно; у реальному виявленні пізнання — це органічний елемент людської життєдіяльності, що розвивається від незнання до знання, від непевного та невідомого до повнішого та надійнішого, від видіння туманного, затьмареного — до проясненого.**

В цілому пізнання постає в якості складової людського способу утвердження в світі, в якості найважливішого засобу розширення сфери людської свободи та її реалізації. Із такого розуміння пізнання випливає, що пізнання є фундаментальною людською потребою і що саме потреби та інтереси людини стають основним чинником пізнавального процесу. При розгляді пізнання треба виділяти належне його вольовому чиннику, адже пізнання не входить до сфери вітальних (безпосередньо життєвих) потреб людини, тобто воно не постає кінцево необхідним з точки зору збереження життя.

Виникає питання: якою мірою пізнання необхідне людині? Як реагувати на вислів біблійного пророка *Еклезіаста* про те, що велике знання збільшує клопіт? Коли людина включається в соціально-культурні зв'язки та відношення, прилучається до суто людських способів життєдіяльності, її пізнавальні здібності реалізуються майже автоматично, і ніколи виникає враження, що знання виростають в людині так само природно, як, наприклад, нігті або волосся. І таке враження не можна вважати позбавленим сенсу: дійсно, народ-

жена та включена в соціальне життя дитина здобуває елементи та навички пізнання навіть тоді, коли її тому ніхто спеціально не вчить. Але такого роду навички, тобто навички стихійного продукування знань та уявлень, мають тенденцію зростатися із безпосередніми умовами життя і не виходити за певні, досить вузькі межі.

Знання суттєвого, знання, необхідні для розширення горизонтів здійснення людської свободи, стихійно не виникають. Тому на певному рівні соціальної життєдіяльності, на певному рівні особистого розвитку людина повинна усвідомити роль і функції пізнання і почати робити свідомі зусилля задля їх придбання. Якщо ж цього не відбудеться, то, скоріше за все, здійсниться консервація елементарного досвідного знання, яке буде функціонувати в певному суспільному середовищі майже так, як функціонують умовні рефлекси.

Звідси випливає необхідність виділення у суспільному та індивідуальному розвитку пізнання двох основних стадій:

- * а) *стихійної, яка є досить консервативною, належним чином не усвідомленою;*
- * б) *активно – дійової, яка є усвідомленою, свідомо організованою та спрямованою на спеціальне продукування знань.*

Окреслена багатоаспектність пізнання знаходить своє виявлення у різних видах пізнання:

ВИДИ ПІЗНАННЯ

- ⇒ *життєво-досвідне*
- ⇒ *мистецьке*
- ⇒ *наукове*
- ⇒ *релігійно-містичне*
- ⇒ *екстрасенсивне*

* *життєво-досвідне пізнання по-стас безпосереднім, прямо вписаним у процеси повсякденної людської життєдіяльності; воно є дуже різноманітним за проявами, але нерозчленованим ні за змістом, ні за формами існування: тут емоції переплетені зі знанням, бажанням тощо;*

* *мистецьке пізнання окреслює реальність не відсторонено, а через переживання. Воно більше передає не предметні окреслення дійсності, а людське ставлення до неї. За змістом*

воно умовне, тобто надає простір проявам уяви, фантазії, суб'єктивним схильностям людини. Завдяки цьому художнє пізнання інколи випереджає хід подій, окреслює їх більш багатогранно, багатобарвно та життєво, ніж наука;

* *наукове пізнання культивується спеціально через усвідомлення ролі знання; воно є спеціалізованим та спеціально організованим, контролює свій хід, намагаючись досягти максимального ступеня достовірності знання;*

* *релігійно-містичне пізнання часто окреслює джерела своїх відомостей як божественне об'явлення, особливе просвітлення, і хоча ці джерела залишаються для нас багато в чому таємничими та недосяжними ні для контролю, ні для свідомого використання, немає сенсу заперечувати особливу значущість для людини того, що викладено у священних текстах і релігійних настановах; сама історія людства переконливо це доводить;*

* *екстрасенсивне пізнання, інтерес до якого особливо зріс наприкінці ХХ ст., також залишається для нас багато в чому незрозумілим; ми можемо констатувати, що так звані екстрасенси, контактери мають можливість отримувати інформацію з якихось незвичайних джерел. Цей вид пізнання використовують у суспільстві, але природа його для науки поки що незрозуміла.*

* *Отже, можна зробити висновок, що пізнання у своїй дійсності постає як багатограний та складний процес, в якому знаходять своє виявлення як духовні здібності людини, так і її найважливіші життєві зацікавлення.*

15.2. Рівні і форми пізнання

За давньою усталеною традицією філософія виділяє два основні джерела знання та пізнавального процесу (див. попередні розділи): ⇒ *відчуття* (або *чуття*) та ⇒ *мислення*. Але їх взаємодія у процесі пізнання виявляється досить складною. Зокрема, визнаючи, що людські чуття ніколи не бувають “чистим чуттям”, бо їх неодмінно певним чином “завантажують” розум, мислення, міркування, тобто у людини не існує простого біопсихічного чуття, воно визначено предметно, ціннісно, інтелектуально.

За влучним висловом часів німецької класичної філософії, людські почуття є “чуттями-теоретиками”, бо, дивлячись на речі, ми відразу вбачаємо в них значно більше від того, що може дати нам фізіологія відчуття. Урешті-решт, поняття ми або записуємо, або вимовляємо; у тому і в іншому випадку

йдеться про почуття та відчуття, що їх розглядають у гносеології через учення про рівні та форми пізнання.

Рівні та форми пізнання

Рівень пізнання	Об'єкт пізнання (завдання)	Форми пізнання	Результат пізнання
Чуттєвий	Окремі властивості та ознаки речей	Відчуття Сприйняття Уявлення	Створення образу реальності
Раціонально-логічний	Зв'язки, функції, відношення речей	Поняття Судження Умовиводи	Створення понять, учень, теорій, концепцій
Синтезувальний	Синтез абстрактного мислення та наочного даного	Експеримент Досвід Практика	Підвищення рівня достовірності знання. Вихід на нові обрії пізнання та діяльності

Першим, вихідним рівнем пізнання, поза яким неможливе формування знання, є *чуттєве пізнання* (сьогодні частіше вживається термін “перцептивний досвід”): це є фіксація *окремих властивостей та ознак речей* органами чуття людини відповідно до їх внутрішніх можливостей.

Чуттєвий рівень пізнання ще не творить знання (тому, наприклад, побачити річ – це не значить її пізнати або зрозуміти), але дає пізнанню такий його компонент, поза яким пізнання неможливе. Навіть у занадто раціоналізованих концепціях гносеології чуттєвий рівень розглядають принаймні як імпульс до пізнання. Чуттєве пізнання здійснюється у таких формах: *відчуття* фіксують окремі властивості речей (холодне, світле, гладке та ін.); *сприйняття* постають поєднанням відчуттів та створенням певного образу або певної проєкції речей; *уявлення* є відтворенням образу без безпосереднього контакту з річчю.

Слід наголосити, що вже на рівні відчуття у діяльність чуття втручаються розумові операції, бо з'єднувати елементи відчуття у сприйнятті можна по-різному. Основне ж полягає у тому, що чуттєве пізнання не може задовольнити людину, бо воно має цілу низку очевидних недоліків:

- ✦ *відчуття мають свої межі, тобто далеко не все ми можемо бачити, відчувати й т. ін.;*
- ✦ *відчуття мінливі, нестійкі, відносні;*
- ✦ *самі відчуття не дають нам надійного критерію для розмежування суттєвого та несуттєвого.*

Названі недоліки надолужуються подальшим рівнем пізнання: *раціонально-логічним (або абстрактним) мисленням*. Форми абстрактного мислення досить чітко виражають його особливості:

* *поняття* — це слова (терміни), що фіксують суттєві характеристики, як звичайно, класу предметів (але інколи – і окремих унікальних предметів);

* *судження* — це речення, які зв'язують між собою поняття так, що хід мислення у суттєвих моментах збігається з процесами реальності;

* *умовиводи* — сукупність речень (суджень), пов'язаних між собою законами логічного виведення. Згадаємо, що є два основні типи умовиводів: *індуктивний* (рух думки від часткового до загального) та *дедуктивний* (рух думки від загального до часткового).

Зауважимо, перш за все, що при переході до абстрактного мислення (раціонального пізнання) відбувається зміна об'єкту пізнання: якщо чуттєве пізнання фіксує окремі ознаки та властивості предметів, то абстрактне мислення постає спрямованим на виявлення та дослідження зв'язків, функцій та відношень між речами (або всередині окремих речей). Завдяки тому, що абстрактне мислення відділяє певні прояви речей від самих речей і розглядає їх окремо, завдяки тому, що на перший план виходить дослідження зв'язків, функцій та відношень, абстрактне мислення фіксує суттєві (стійкі, сталі) характеристики та ознаки цілих класів предметів.

Тому абстрактне мислення виходить за межі як окремих предметів, так і певних органів чуття. Воно, рухаючись з усвідомленням власних актів, є стабільним, упорядкованим, а отже, таким, що здатне відділяти суттєве від несуттєвого. Але водночас воно також має певні недоліки. В основі їх лежить те, що надає абстрактному мисленню переваги: дистанціювання від наявної реальності. Через це положення абстрактного мислення не можуть бути безпосередньо застосовані до реальних речей, подій, явищ. Коли ми, наприклад, кажемо “стіл”, “дерево”, то вказуємо не на якісь конкретні столи або дерева, а на “столи” та “дерева” як такі, тобто ці поняття фіксують дещо суттєве, притаманне будь-яким столам та деревам (зокрема й таким, яких ми ще ніколи не бачили). Тут і виникає проблема застосування понять, теорій; наприклад, одна річ вивчити теорію медицини, а інша — лікувати реальних хворих.

* Отже, розгляд перших двох рівнів пізнання засвідчує: кожен із них є необхідним, але недостатнім для пізнання в цілому, кожен має переваги, але й недоліки.

Постає досить очевидне завдання: поєднати їх, тобто поєднати поняття і теорії з наочно даним, із тим, що надано нам у відчуттях. Звідси — подальший — *синтезувальний рівень пізнання*, на якому умовиводи, поняття та концепції абстрактного мислення втілюються у реальність і набувають не лише інтелектуального, а й реального вигляду. Особливості третього рівня пізнання виразно проявляються у його формах:

⇨ *досвід* — особисте свідоме нагромадження умов та обставин як збігання, так і незбігання розумового конструювання з реальним ходом речей і процесів;

⇨ *експеримент* — дослідження певних, спеціально виділених властивостей, параметрів та характеристик речей у спеціально організованих умовах з обґрунтованим дозуванням дій чинників, факторів і т.ін.;

⇨ *практика* — свідомо фіксований досвід застосування теорій, учень, концепцій у реальному історичному житті певних соціальних груп, суспільств, цивілізацій і т.ін.

У філософських дослідженнях не завжди виділяють названий третій рівень пізнання, хоча ніхто не заперечує і не зможе заперечити значення експерименту, досвіду та практики у здійсненні синтезу знань, у підвищенні рівня їх надійності та у виведенні пізнання і діяльності людини на нові обрії. Більше того, саме звернення до синтезувального рівня пізнання дозволяє зрозуміти його процесуальність: в процесі дослідів, експериментів, практики ми не лише приводимо у відповідність між собою чуттєві враження та розумові конструкції, а й отримуємо нові чуттєві враження, здобуваємо нові відчуття; від них ми за вже розглянутою схемою переходимо до нових понять та узагальнень, а, відтак, — знову до синтезів і т.ін.

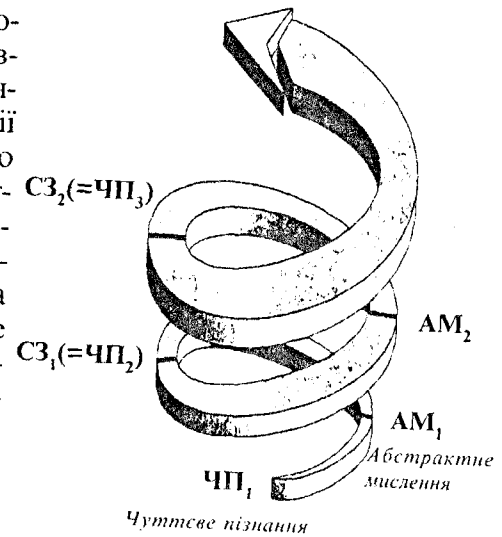
* Отже, пізнання розвивається від чуття до абстрактного мислення та до їх синтезу, у процесі якого людина знову отримує чуттєві враження, переходить до нових міркувань і т.ін., тобто процес пізнання розвивається спіралеподібно, воно еволюціонує, нарощується, маючи певну внутрішню ритміку.

Розглянуте співвідношення рівнів пізнання засвідчує провідну роль розумової активності людини у створенні знання і у свідомій організації пізнавальних дій. Поза такою активністю неможливе конструктивне вибудовування інтелектуальних утворень, що впорядковують матеріал чуття та надають можливість не лише сприймати реальність, а й розуміти її, випробовувати та пояснювати, збільшуючи можливості людини в її взаємодії зі світом. Неможливим був би також і контроль за ходом пізнання, його коригування, свідоме збирання знань та ін.

Багаторівневий характер пізнання дуже часто набуває спрощеного, одностороннього тлумачення. Так, за надмірного акцентування ролі чуття та відчуття формується позиція *сенсуалізму*, що її окреслюють відомим висловом Дж. Локка: "Немає нічого в інтелекті, чого б не було у відчутті". Надмірне акцентування ролі абстрактного мислення приводить до позиції *раціоналізму*, суть якої Р. Декарт виразив тезою: *усе наше пізнання належить лише від діяльності розуму*.

Нарешті, перебільшення ролі досвіду може привести до позиції *емпіризму* (виправдане лише те знання, яке ґрунтується на наявному в нашому досвіді), а ролі практики — до *прагматизму* (слід вважати виправданим лише таке знання, яке є корисне). Але кожен із зазначених аспектів пізнання виправдовує себе тільки тоді, коли він входить у цілісний пізнавальний процес, виконуючи свої особливі функції.

* Отже, багаторівневність пізнання дозволяє побачити, як у його процесі задіяні суттєві сили людини та її різні інтелектуальні здібності, побачити знання як складне утворення, що передбачає і пряме відношення до дійсності, і інтелектуальне конструювання, і підведення своїх змістових складових під смислово цілісність.

15.3. Проблема істини в пізнанні. Істина та якісні характеристики знання

Із самого початку усвідомлення пізнавальної проблематики перед людьми постало питання: якщо ми сприймаємо дійсність через певні наші образи, уявлення, поняття, то якою мірою можемо бути впевнені в їх надійності? Зазначене питання постає у гносеології як питання про *істину* в пізнанні.

в геометрії, “ідеальний газ” у фізиці та ін.), але реально нічого ідеального не існує. Далі: в процес пізнання ми залуцаємо свої прагнення, уподобання, інтереси, ідеали, переконання, проте всі дані інтелектуальні утворення не можна привести у порівняння із якимись речами чи явищами дійсності.

Пізнаючи об’єкт, ми розчленуємо його на предмети різних наук та напрямів пізнання. Але реально об’єкт єдиний. Чому відповідають наші предметні “зрізи” певного об’єкта? На це запитання навряд чи існує якась переконлива відповідь. Далі: теоретичне (абстрактне) пізнання неможливе без використання слів і термінів. Їх правильне вживання часто стає запорукою правильного розуміння процесів і результатів мислення. Але давно відомо, що остаточно визначити якийсь термін неможливо хоча б тому, що всі слова мови становлять систему без однозначно окреслених меж. Отже, концепція істини як відповідності знань реальності суттєво спрощує реалії пізнання.

Спробою обминути згадані складнощі була *конвенціональна* концепція істини: істиною слід вважати те, що більшість людей погоджується визнати таким (у науці або й повсякденному житті).

У науці з давніх часів існує переконання, що істиною можна вважати логічну *несуперечливість* наукової теорії. Доповнює ці погляди *прагматичне* тлумачення істини як ступеня корисності, ефективності, практичної виправданості знання. Але всі ці концепції істини мають свої досить помітні недоліки.

Так, очевидно, що питання про істину не можна вирішувати більшістю поданих за неї голосів (навіть, поданих фахівцями), так само, як і корисністю. Тому врешті-решт у сучасній гносеології авторитетнішою постає *регулятивна* концепція істини, згідно з якою знання розглядаються в якості таких інтелектуальних засобів, інструментів, моделей, що забезпечують

Найпоширенішим є тлумачення істини як *відповідності знань та уявлень дійсності*. Але таке тлумачення не витримує серйозної критики. Так, людський інтелект у процесі пізнання створює так звані “ідеальні об’єкти” (“ідеальне коло”

оптимальність наших взаємодій зі світом. При тому враховують, що для встановлення наших оптимальних стосунків із природною, суспільною та інтелектуальною реальністю нам потрібні як відчуття, абстрактні конструкції, так і досвід, експерименти, практика.

У такому разі істина постає як інтелектуальна багаторівнева діяльність, наслідок якої ми отримуємо надійні засоби та інструменти нашого життєвого самоздійснення.

• *Отже, істина постає не як щось застигле, вічне, незмінне, а як процес функціонування інтелектуального складника суспільно-історичного життя. У цьому процесі наявні чуттєва, раціонально-логічна та досвідно-практична складові частини. Тому й ознаки істини на різних рівнях її функціонування можуть бути різні: чуття засвідчує нам фактичність існування або неіснування будь-чого; мислення фіксує суттєві та необхідні зв’язки, характеристики, риси реальності; практика та досвід окреслюють умови та межі застосування розумових конструкцій.*

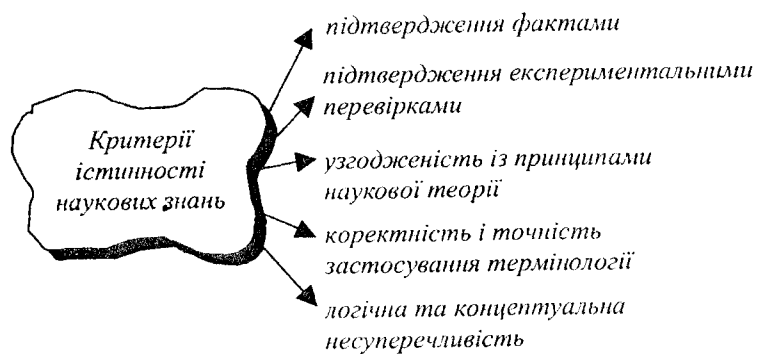
Відзначимо найважливіше в понятті істини. Насамперед істина — це якісна характеристика людських інтелектуальних побудов, а не реальності. Але, крім того, істина — це не картина реальності в людському розумінні, а складне процесуальне розумове утворення, яке дає змогу констатувати наявне, виявляти суттєве та пересвідчуватись у можливостях знання.

Істина постає суттєвим поглибленням нашого сприйняття дійсності і водночас усвідомленням самого нашого пізнавального досвіду, тобто в кінцевому підсумку істина — це належне в пізнанні, гносеологічний ідеал пізнання, те, чого ми прагнемо, бо врешті-решт, коли ми ставимо питання про *поняття істини*, то воно передбачає завершену повноту наших знань. Але це поняття, як і будь-яке еталонне, ідеальне утворення свідомості, виконує функцію оцінки, виявлення ступеню наближення реального до еталонного, належності. В дійсності ж ні ідеального, ні еталонно завершеного не існує, а існують часткові, фрагментарні елементи можливої чи бажаної повноти. Тому істина наявна в реальному пізнанні, інакше ми були б неспроможні оцінювати знання, проте вона наявна тут у вигляді лише окремих елементів, частинок нашого максимального наближення до оптимальних взаємодій з світом через інтелектуальне відтворення дійсності, багатоаспектне в усій її повноті та складності. Але дійсності не самої по собі, не відстороненої від людини, а дійсності як царини людської життєдіяльності.

Істину як багатогранний інтелектуальний процес нелегко охопити у всій повноті, тому нерідкісними, а скоріше, типовими, постають односторонні підходи до неї, які можуть вливатись:

- ☞ у позицію догматизму — перебільшення значення стало, незмінного елемента в пізнанні, прагнення вважати здобуті знання абсолютною істиною;
- ☞ у позицію релятивізму — перебільшення значення мінливості знань, проголошення усіх знань відносними;
- ☞ у позицію утилітаризму — зведення до рангу істини тих знань, які на даний момент виявились виправданими і корисними;
- ☞ у позицію нормативного ставлення до істини — істина недосяжна, проте важливим є не її отримання, а лише рух до неї.

Усі ці реальні ознаки істини (сталій елемент пізнання, його мінливість, практична виправданість, нормативна спрямованість до ідеальної повноти) входять у зміст наших знань.

Залежно від їх конкретних складників, особливостей побудови та обґрунтування знання якісно характеризуються як *очевидні, вірогідні, достовірні, правдиві, правильні та істинні*. В останньому випадку йдеться, насамперед, про наукові знання.

У науці істинність знань визначають максимальним ступенем їх відповідності критеріям та нормам науковості.

Очевидність характеризує максимально повне співпадіння ментальних засобів та утворень із тим, що входить в людське сприйняття або розуміння. Як правило, очевидність супроводжується відсутністю найменших сумнівів щодо точності знання. *Достовірність* засвідчує наявність у певних знаннях тих чи інших (чуттєвих, логічних, смислових, об'єктивних чи

об'єктивних) ознак істинності. *Вірогідність* стосується оцінки знань на міру їх виправданості, коли немає точних свідчень про їх помилковість або правилам їх вибудовування та використання. *Правдивість*, як характеристику знання, окреслимо спеціально в останньому підрозділі даної теми.

Важливо зазначити те, що означені характеристики можна застосовувати для оцінки не лише абстрактно-теоретичних знань, але також повсякденних, образних, містичних та ін.

В негативному плані якість знання оцінюється через поняття а) *заблудження* - коли знання сприймаються як достовірні, фактично повні, хоча мають такий ступінь неповноти, який реально виводить їх за межі достовірності; заблудження - це не навмисне, а мимовільно невиправдане відношення до якості знання; б) *помилки* - коли порушується правильність у змісті, формі або функціонуванні знання; в) *хиби (хибності)* - коли знання свідомо перекручуються, але подаються як істинні чи достовірні (щоправда, в логіці існує свій, спеціальний та більш чіткий критерій хибності)

15.4. Людина і пізнання. Істина і правда

Розгляд суттєвих аспектів пізнання дав нам змогу переосвідчитись: *пізнання є органічною складовою частиною людської життєдіяльності*. Завдяки пізнанню людина дістає можливість ставитися до дійсності свідомо, зі знанням, оцінювати її, розуміти та збільшувати свої життєві можливості. Але акцентування лише позитивної сторони пізнання було б проявом одностороннього підходу до нього. Із глибин історії до нас дійшло свідчення зовсім іншого його тлумачення: *“Я віддався моїм серцем, щоб спізнати мудрість, спізнати глупоту і безумство, і чого не довідався, що й це гонитва за вітром, бо у великій мудрості — велика журба. Хто додає знання, додає страждання”* (Біблія, Проп., I, 17—18).

Бачення знання і пізнання у негативному аспекті засвідчено також давньогрецькими міфами (зокрема про царя *Едіпа*) та шлюхою ренесансною легендою про доктора *Фауста*. Французький філософ *А. Бергсон* пояснював негативні аспекти пізнання

його обмеженістю, фрагментарністю, тим, що знання розтинає суцільність буття і тому неминує його механізує, убиваючи життєвість. Спираючись на виділені основні змістові акценти в понятті пізнання (підрозділ 15.1), ми можемо додати, що негативні аспекти пізнання пов'язані також із бажанням з його допомогою володіти реальністю, використовувати пізнане виключно з утилітарними, проте – частковими та обмеженими цілями і намірами. Саме останні моменти дають змогу зрозуміти, чому успіхи пізнання призвели до жахливої сучасної економічної кризи, чому потужним прискорювачем пізнавальної діяльності впродовж останніх століть були військові потреби і розробки в галузі створення зброї масового знищення людей.

** Урахування як позитивних, так і негативних проявів пізнання підводить до думки, що його не можна відривати від цілісності людини, яка пізнає. Знання може мати суто інформативний характер, характер зовнішньої обізнаності і не зачіпати глибших інтересів людини. Таке знання легко перетворюється на засіб діяльності і навіть на товар. Але, крім того, знання може бути органічним глибинам людської особистості, внутрішньо, іманентно зрозумілим людині через те, що воно здобуто шляхом "поту і крові". У такому варіанті знання постає пов'язаним із намаганням досягти через пізнання найважливішого для людини: самопізнання, вищих життєвих сенсів, життєвого щастя та душевної рівноваги. Таке знання ми вже не можемо протиставляти ні людині, ні суцільності буття.*

Сучасні дослідження наукового пізнання доводять, що і в науці позиція дослідника, його уподобання, світоглядні принципи і навіть темперамент можуть суттєво впливати на результати його пізнавальних дій. У зв'язку з цим поряд із поняттям істини в оцінці пізнання використовується ще й поняття правди. За загальним визначенням, *правда* — це істина, поєднана з життєвою позицією людини, пошуком, досвідом, здобутками та втратами. Якщо істина як ідеал науки передбачає відсторонене, об'єктивне окреслення того, що є, і таким, яким воно є, то правда синтетична, завжди чиясь, а не абстрактна. Правду не можна вилучити з реалій життя, з усієї гами людських почуттів, прагнень, страждань та сподівань. Тому мистецьке пізнання, як і творчість узагалі, ми оцінюємо не за допомогою поняття істини, а через правду, бо дійсність тут постає в окресленнях людського ставлення до неї.

Отже, правда характеризує знання і пізнання як людську, цілісну, особистісну позицію щодо світу і буття. Через це правдивість характеризує щирість відношення до знань, відомостей, інформації.

СУТТЄВО!

Висновки

Пізнавальна проблематика є органічним складником будь-яких філософських досліджень. Оскільки філософські твердження мають важливе життєве значення, то виникає питання про їх обґрунтованість, виправданість, надійність, тобто про джерела та підвалини наших знань.

Пізнання постає різноманітним, виявляючим себе в різних видах, але разом усі вони дають можливість побачити, що до пізнавальної діяльності залучені всі сили та здібності людини (почуття, емоції, розум, інтуїція, прозріння та ін.).

Пізнання — багаторівневий процес побудови знання, але вирішальну роль у ньому відіграє розумова активність людини, що виявляється у конструюванні образів, моделей, понять, теорій, за допомогою яких людина оптимізує свої взаємини зі світом та збільшує ступені своєї свободи.

У сучасній гносеології істина постає у вигляді процесу, в якому людина, використовуючи складники знання та пізнання, створює виправдані, сталі інтелектуальні інструменти та засоби своєї життєдіяльності. Знання має різні форми свого якісного наближення до істини.

СУТТЄВО!

Резюме

- 1) Людина включається у процес пізнання, як реальну взаємодію свідомості та дійсності, з усіма власними здібностями та прагненнями, а тому пізнання постає не лише процесом отримання інформації, а й включає у себе прагнення оволодіти дійсністю та досягнути найзаповітнішого для себе стану; ці аспекти пізнання яскраво виявляють себе у співвідношенні основних видів пізнання.
- 2) Пізнання як процес формування знання складається із взаємодії різних рівнів та форм, які разом утворюють чуттєвий, раціональний та синтетично-цілісний його компоненти; при тому пізнання має свій внутрішній ритм, оскільки закінчення його рівневого циклу відкриває шлях до наступних.

- ③ *Якісні характеристики знання визначаються його відношенням до істини; остання також постає складним процесуальним утворенням, в якому кожний компонент знання відіграє свою функціональну роль; за формою виразу істини знання, як правило, позначаються як очевидні, вірогідні, достовірні, правильні та істинні.*

? Питання для обговорення на семінарському занятті

1. *Основні змістові наголоси у понятті пізнання. Види пізнання та їх взаємозв'язок.*
2. *Рівні та форми пізнання. Пізнання як процес.*
3. *Проблема істини в пізнанні. Істина і правда.*
4. *Особливості наукового пізнання. Поняття методу наукового пізнання. Основні методи в науці.*

📖 Темі для рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. *Людина і пізнання. Чи приречена людина на пізнання?*
2. *Поняття пізнання та його види.*
3. *Взаємні впливи наукового, мистецького та життєво-досвідного пізнання.*
4. *Рівні пізнання та їх взаємозв'язок.*
5. *Проблема істини в пізнанні. Основні концепції істини та їх оцінка.*
6. *Істина та життєва правда.*
7. *Поняття методу пізнання та його значення в науковому пізнанні.*

📖 Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. *Розкрийте зміст поняття пізнання.*
2. *Охарактеризуйте особливості, об'єкт, форми, переваги та недоліки чуттєвого пізнання.*
3. *Охарактеризуйте особливості, об'єкт, форми, переваги та недоліки раціонально-логічного пізнання.*
4. *Поясніть необхідність існування та форми синтезувального рівня пізнання.*
5. *Охарактеризуйте пізнання як неперервний еволюційний процес.*
6. *Окресліть сучасне розуміння істини, порівняйте істину та правду.*
7. *Поясніть необхідність використання таких якісних характеристик знання як очевидність, достовірність, правильність..*
8. *Окресліть позитивні і негативні аспекти прагнення людини пізнавати.*
9. *Випишіть основні терміни, що характеризують провідні позиції у ставленні до пізнання, поясніть їх зміст.*

📖 Додаткова література з теми

1. *Алексеев П.В., Панина А.В. Теория познания и диалектики - М., 1991.*
2. *Голдштейн М.И. Голдштейн И.Ф. Как мы познаем. - М., 1984.*
3. *Дарио Антисери Эпистемология и герменевтика. Вестник московского университета. Серия 7. Философия, 2001, №3*
4. *Демидов В. Как мы видим то, что видим. - М., 1987.*
5. *Загадки человеческого понимания. - М., 1991.*
6. *Кістяківський Б.О. Проблеми і завдання соціально-наукового пізнання // Філософ. і соціал. думка. 1992. №2.*
7. *Крымский С.Б., Парахонский Б.А., Мейзерский В.М. Эпистемология культуры (Введение в обобщенную теорию познания). К., 1993.*
8. *Кульчицкий О. Основы философии і філософських наук. Розд. 8. - Львів, 1995.*
9. *Нарский И. С. Современные проблемы теории познания. - М., 1988.*
10. *Петрушенко В. Епистемология як філософська теорія знання. - Львів, 2000.*
11. *Полани М. Личностное знание. - М., 1985.*
12. *Попович М.В. Логіка і наукове пізнання. - К., 1971.*
13. *Рассел Б. Человеческое познание. - К., 1997.*
14. *Франк С.Л. Предмет знания. Душа человека. - СПб., 1995.*
15. *Чудинов З.М. Природа научной истины. - М., 1977.*
16. *Шевченко В.І. Концепція пізнання в українській філософії. - К., 1993.*
17. *Ярошевец В.І. Людина в системі пізнання. - К., 1996.*

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ В СУЧАСНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Значно краще взагалі ніколи не думати про відшукування істини будь-якої речі, ніж робити це без методу: адже цілком безсумнівно, що внаслідок невпорядкованих занять такого роду та неясних міркувань розвіюється природне світло та засліплюються розуми...

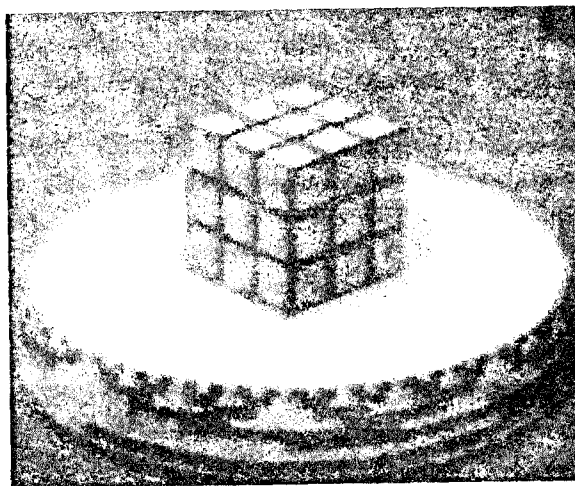
Рене Декарт

Якщо ми прагнемо називати щось методом, то це повинно бути способом дії згідно основоположенням.

Іммануїл Кант

Науковий метод – це єдине, що дозволяє зрозуміти завдання науки.

Аркадій Мігдал.

Всебічне осмислення того, що людські умови життя (діяльності, так само як і людські якості, процеси культури та соціальні процеси не виникають стихійно, як просте продовження природних, достатньо гостро ставить перед людиною проблему винайдення виправданих, надійних або ж, принаймні, оптимальних способів продукування, збереження та організації функціонування умов людського буття. В загальному плані означена проблема окреслюється як пошук методів людської діяльності; вона охоплює всі напрями та види людської діяльності, проте найбільш повно та гостро окреслюються в сфері інтелектуальної діяльності саме тому, що тут виробляються, закріплюються та оцінюються методи. Вчення про методи людської діяльності в загальному плані називається методологією.

СУТТЕВО! Після вивчення матеріалу теми Ви повинні:

Знати	☞ чим зумовлена потреба у методах в пізнанні та практичній людській діяльності; ☞ з чого складаються методи пізнання, чим відрізняються методологія та методика; ☞ якими є провідні методи сучасної філософії та науки.
Вміти	☞ порівнювати методологічну ситуацію в класичній та сучасній філософії; ☞ використовувати знання структури методу для пояснення особливостей окремих методів; ☞ порівнювати між собою провідні методи філософії та науки, виділяти їх взаємні недоліки та переваги.
Розуміти	◆ чим виправдане сучасне ставлення до методології у філософії та чому в сучасній філософії панує методологічний плюралізм; ◆ в чому полягає евристичне значення основних парадигм та їх методологічних засобів в сучасній філософії; ◆ чому саме особливостями методів можна пояснити переваги наукового пізнання над досвідним, буденним.

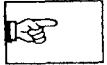
□ План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

16.1. Особливості методологічної ситуації в сучасній філософії.

16.2. Сутність та структура методу як способу організації людської діяльності. Поняття методу, методології та методики.

16.3. Проблема методу та методології в сучасній філософії.

16.4. Методи і форми наукового пізнання.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

* **МЕТОД** – (від давньогрецького – через простежений шлях) свідомо застосовані порядок та послідовність дій, що приводять до бажаного результату. Потреба у методі є універсальною для людської діяльності, оскільки остання не є прямим продовженням стихійних природних процесів, а виходить за їх межі.

* **МЕТОДОЛОГІЯ** – спеціальна частина теорії (я науці або філософії), що присвячена обґрунтуванню змісту, доцільності та виправданості певних методів у тій чи іншій сфері пізнання.

* **МЕТОДИКА** – зібрання, впорядкування та прояснення способів ефективного використання певних методів у конкретних ситуаціях пізнання та діяльності (наприклад, шкільні методики).

* **МЕТОДОЛОГІЧНИЙ МОНІЗМ** – установка, що була характерною для класичної філософії (і науки) і що полягала у прагненні відшукати єдиний, універсальний та позбавлений суб'єктивних наголосів метод досягнень безсумнівних істин у пізнанні.

* **МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ** – установка сучасної некласичної філософії (і науки), що позначена визнанням за істинності методів пізнання від властивостей, особливостей та завдань суб'єкта, його концептуальних орієнтацій та ракурсів підходу до дійсності; методологічний плюралізм припускає можливість виправданого використання різноманітних методів, які можуть поєднуватись між собою на засадах доповнюваності.

* **СКЛАДОВІ МЕТОДУ ПІЗНАННЯ** – описова (частина методу, що дозволяє ідентифікувати предмет, умови та засоби використання методу), операціональна (послідовність та порядок дій, необхідних для реалізації методу) та концептуальна (загальнофілософські принципи, вимоги та обґрунтування засад, доцільності та можливості методу).

* **ФАКТ НАУКОВИЙ** – подія або явище дійсності, зафіксовані засобами, що викликають довіру науки та описані за допомогою наукових понять або категорій.

16.1. Особливості методологічної ситуації в сучасній філософії

Поняття про метод як шлях оптимізації філософських пошуків виникло ще у філософії стародавнього світу, оскільки вже там відбулося усвідомлення необхідності підкріплення філософських міркувань та висновків виправданими способами вибудовування та перевірки знання.

Геракліт Ефеський вважав, що результати пізнання залежать не лише від того, що ми пізнаємо, а ще більшою мірою від того, як ми мислимо.

Надалі в історії філософії інтерес до методології, як філософського обґрунтування найбільш виправданих методів пізнання, то спалахував, то час від часу вщухав.

Найближча до нас за способами міркування філософія Нового часу (в деяких західних країнах – модерна філософія) була методологічно акцентована, тобто вона саме цю проблему – проблему філософського опрацювання ефективних методів пізнання – вважала своєю найпершою та найважливішою. На початку епохи Нового часу найбільш гостро питання про метод пізнання було поставлене Р. Декартом.

За Р. Декартом, ніж діяти у пізнанні сліпо та безпорадно, краще зовсім не робити нічого, і лише виправданий метод може перевернути пізнання на якісно новий рівень.

Р. Декарт ставив перед собою завдання розробити такий метод, яким могла би скористатися будь-яка людина (за його словами, навіть вкрай нерозсудлива), тобто це повинен був бути метод чіткий, однозначний, максимально позбавлений суб'єктивних уподобань.

Нафос декартівського оспівування методу, як універсальної шпички для проникнення у глибини та таємниці пізнання був сприйнятий його послідовниками.

На думку Б. Спінози, метод філософського пізнання, тобто рішення найперших та найважливіших проблем буття, можна виводити з такою ж точністю та ступенем достовірності, як і методи математики.

Саме завдяки філософським пошукам методу новоєвропейською філософією методологію досить часто ототожнюють із філософією або максимально наближають до неї. Проте в сучасній філософії спостерігається певна байдужість до питань методології, а інколи навіть свідомо відмова від її сповідування або визнання правомірним напрямом філософських досліджень. Тому існує кілька пояснень.

Перш за все, надзвичайно активне наполягання на всемогутності винайдених у філософії методологічних рішень розуміється як одна із передумов формування так званої

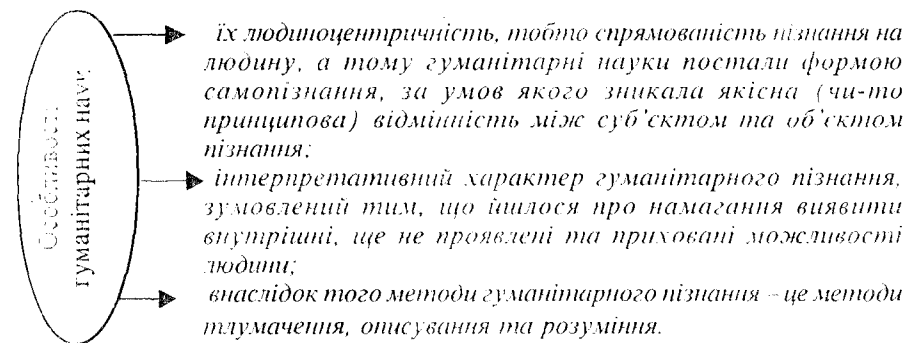
тоталітарної ідеології – ідеології типу більшовицької. В радянські часи дуже сильно пропагувалися тези *“Марксизм – не догма, а керівництво до дії”* та *“Марксистське вчення всецильне тому, що воно вірне”*. І в першій, і в другій тезі йшлося про те, що саме винайдений марксизмом метод дозволяє йому бути непереможним. Цей метод іменувався матеріалістичною діалектикою, і він оцінювався в якості *“революційної душі марксизму”*, оскільки розглядався як ідейне обґрунтування правомірності і необхідності в історії суспільства соціальних революцій. Проте навіть за умови переносу наголосу з питань соціального життя на питання пізнання врешті було визнано, що *претензія на володіння якимсь привілейованим, єдино правильним методом так чи інакше приводить до невиправданого категоризму у судженнях та до нетерпимості.*

Відчутним мотивом у протестах проти єдиного та тим більше автоматично діючого методу була думка про *неприпустимість зведення як пізнання, так і людини (як носія пізнавальної діяльності) до агентів якогось всезагального механізму.* Такий мотив проглядається у працях *С.Кіркегора, Ф.Ніцше, М.Бердяєва* та інших відомих філософів. Здавалося б, доля методологічних пошуків та акцентів у філософії була вирішена одного разу і назавжди. Проте реальна ситуація виявилась значно складнішою. Справа у тім, що відхід від класичної філософії відбувався за кількома напрямками, в результаті діяльності яких врешті була проведена досить різка межа між науками природничими та науками гуманітарними або науками про культуру.

* Майже всі течії, які так чи інакше пов'язували філософію із обслуговуванням науки, залишились на позиціях *методологізму*, розтлумачивши останній дещо інакше, ніж це робила класична філософія.

Сцієнтистські напрями філософії так чи інакше, тою чи іншою прою почали, по-перше, розглядати методологію виключно як *методологію наукового пізнання*, по-друге, почали поступово переходити на позиції *методологічного плюралізму* (відмови від якогось окремого або окремих методів у якості вирішальних та визнання можливості застосування багатьох, пізнавально ривіоцінних методів) і, по-третє, відмовились від того, щоби трактувати метод як універсальний ключ до всіх проблем пізнання. Тому постало досить складне та серйозне питання про методи гуманітарного пізнання.

Зусиллями багатьох дослідників, починаючи від неокантіанців баденської школи, врешті були окреслені найважливіші особливості гуманітарних наук.

В аспекті означеного поділу наук та пізнання постало і питання про методи філософії. Чи тільки ще на початку епохи Нового часу вважалося, що методи філософії – це методи *универсальні*, тобто придатні до використання в усіх видах пізнавальної діяльності. Яким чином вони повинні бути методи філософії? – Це питання для філософії ХХ ст. в цілому та для певних її напрямів зокрема постало як одне із важливіших та симптоматичних. Можна без перебільшень стверджувати, що проблематичність як постановки, так і вирішення питання про метод постало в якості однієї із особливостей філософії ХХ ст., ця особливість супроводжує її перші кроки філософії ХХІ ст.

16.2. Сутність та структура методу як способу організації людської діяльності. Поняття методу, методології та методики

Сучасне переконання в тому, що не існує одного-єдиного методу задля вирішення проблем у різних сферах пізнання, не принижує і не відкидає значущості методів.

! **Метод як спосіб організації свідомої людської діяльності має своє застосування всюди.**

Пояснюється це вже відомою нам фундаментальною особливістю людського становища в світі: навички людської діяльності та культуротворення не передаються генетично; засновані на неприродних (або надприродних) орієнтирах та чинниках, вони не виникають стихійно, самі собою природним шляхом.

Соціально-культурне – це змінене, перетворене природне, перетворене у відповідності із внутрішніми можливостями людської свідомості, духовного початку людини (див. розділ 13). Навіть просте відтворення предметів людської життєдіяльності, а тим більше створення того, чого ще не існує у наявній формі, вимагає певних *усвідомлених та свідомо фіксованих процедур, алгоритмів, рецептів діяльності або ж методів*. Всі означені поняття досить часто використовуються для характеристики того, як організована людська діяльність, проте вони мають і свої особливості.

* Термін “*процедура*” як правило застосовують для окреслення структури певних практичних дій, спрямованих на отримання передбачуваного бажаного результату.

* Термін “*алгоритм*” запозичений із математики та програмування; він позначає схему, певну послідовність дій, які повинні здійснюватись одноманітно і навіть механічно (тому тут можна застосовувати техніку) задля вирішення завдань переважно інформативного плану.

* Термін “*рецепт*” (інколи – “рецептура”) характеризує чітко фіксовані дії із певними предметами, що повинні привести до необхідного результату у тих чи інших видах діяльності. Особливістю рецептурної діяльності постає те, що в ній як правило не пояснюється, чому ми повинні здійснювати саме такі кроки, залучати у діяльність саме такі предмети, як, до речі, досить часто не пояснюється і те, чому ми отримуємо саме такі результати.

* У медицині рецептурна діяльність виглядає дещо інакше, але, наприклад, у харчовій промисловості, у приготуванні їжі, виноробстві, деяких видах ремісничої діяльності, у різного роду магічних практиках рецепт виглядає саме так, як він був окреслений. Тому вивчення людської діяльності приводить до висновку, що вона історично розвивалася від рецептів до методів та складних технологій.

Проте і поняття методу має своє більш-менш усталене використання. Як правило, його застосовують для пояснення пізнання, наукового пошуку, або ж для окреслення таких інтелектуальних та практичних дій, які передбачають високий рівень усвідомлення того, що ми робимо, чому це робимо саме так і чому результат повинен мати саме такі очікувані характеристики. Самий термін “*метод*” сходиться до давньогрецького виразу “*мета-одоїс*”, що можна перекласти як “через відстежений (або підготовлений) шлях”.

За Гегелем, метод – це сам себе конструюючий шлях пізнання; таке розуміння наголошує на тому, що метод виробляється всередині певного роду діяльності, де він, власне, перевіряється, випробовується, удосконалюється.

А на думку Р.Декарта, метод є порядок та послідовність дій, що приводять до бажаного результату. Метод має предметне, тобто просторове та часове (послідовність) впорядкування певних дій.

Обидва окреслення сутності методу постають важливими і скорисними. Метод неможливий поза усвідомленням, поза застосуванням та випробовуванням всередині певного роду діяльності, але так само він неможливий без належного внутрішнього впорядкування. В цілому метод постає своєрідним *концентруванням досвіду діяльності*. Поза усвідомленням певних методів неможливо набути навичок соціальної діяльності, а важливість та ефективність методу умовлені тим, що він інтенсифікує діяльність, дозволяє накопичувати певний досвід в зручній та стислій формі.

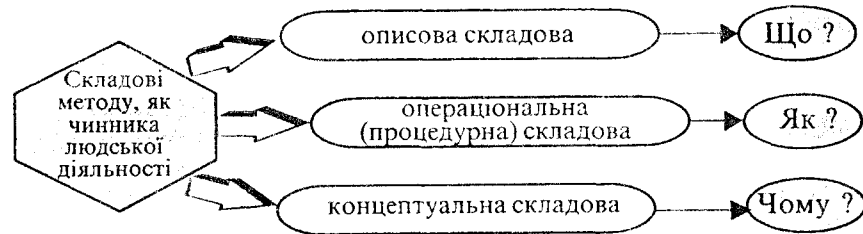
Усвідомлення значущості та важливості методу приводить до появи різних форм його фіксацій, розроблень, удосконалень. Серед таких форм найважливішими постають методологія та методика.

! **Методологія – це спеціальна частина певної галузі науки, яка опікується збиранням, осмисленням та обґрунтуванням методів, що в ній застосовуються.**

Методологія, таким чином, є теоретичною формою оброблення методу, а тому вона дуже важлива для будь-якої науки або ж для певних видів діяльності. Методологія також вказує на те, що метод може бути вироблений та обґрунтований лише на теоретичному рівні пізнання, а тому інколи кажуть, що метод – це теорія,

запроваджена в дію, а теорія – це розгорнутий метод. Ясно, що методологія передбачає високий рівень функціонування знань та наукового самоосмислення.

На відміну від методології *методика* постає зібранням та розробленням ефективних способів використання та застосування певних методів у конкретних ситуаціях пізнання та діяльності, тому методика далеко не завжди передбачає наукові обґрунтування: вона може базуватися на певних, у т. ч. індивідуальних досвідах (тому методика можуть бути іменованими, наприклад, методика шкільного виховання за системою В. Сухомлинського).

Сучасна методологія виділяє основні *складові методу* та проводить класифікації методів пізнання. Кожний метод включає в себе три основні складові: 1) *описову* складову, що окреслює, яких інструментів, якого обладнання, допоміжних засобів чи-то умов вимагає певний метод, які речі чи матеріали повинні бути задіяні у процес його застосування; це є, так би мовити, “Що?” методу; 2) *операціональну* або *процедурну* сторону, що наставляє на те, як саме та в якій послідовності слід здійснювати певні дії; це є “Як?” певного методу; 3) *концептуальну* складову, що є інтелектуальним ядром методу і що передбачає обґрунтування самої можливості певним чином будувати метод; це є “Чому?” метода.

Концептуальна сторона методу, як правило, формулюється у вигляді певних принципів (наприклад, у фізиці “*принцип простоти*”, “*принцип відносності*”, “*принцип доповнюваності*” та ін.), вимог (як-от, наприклад, вимоги Р. Декарта до методу істинного пізнання), настанов (наприклад, принцип “*Не нашкодь!*” у медицині).

Досить часто метод зводять лише до двох перших складових, проте сучасний розвиток науки і виробничої діяльності вимагає належного продумування вихідних засад застосування певних дій людини задля досягнення якогось результату. В сучасному суспільстві не такими вже рідкісними постають ситуації, коли певні дії або навіть напрями діяльності краще було б взагалі не реалізовувати, оскільки їх недостатня продуманість приносить разом із бажаним

результатом небажані, а то й загрозові для людини наслідки. Більше того, потреба у концептуальній складовій методу зумовлена самим станом сучасного пізнання. Як правило, на питання про те, чим зумовлений зміст методу, слідує відповідь: об’єктом, на який цей метод спрямований; звідси випливає найбільш розповсюджена теза: “*Який об’єкт, такий і метод*”.

Увага!

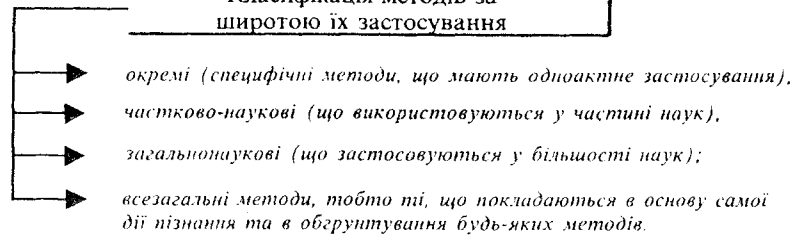
Ті властивості явищ та процесів дійсності, що їх сьогодні досліджує наука, є настільки складними, що все більше і більше дається визнає інша тенденція – тенденція проявів залежності об’єктів від методу.

Сьогодні на питання про те, що, наприклад, вивчає фізика, вже не дається проста та ніби зрозуміла відповідь: фізика вивчає природу. Сьогодні відповідь звучить інакше: *фізика* вивчає фізичну реальність. *Хімія*, відповідно, – хімічну реальність, *соціологія* – соціальну реальність, та ін. Все це свідчить про те, що зовсім виправдано можемо стверджувати: “Яким є метод, таким є об’єкт”, тобто що саме буде потрапляти в поле нашого зору та які характеристики такого “що” ми зможемо освоювати, залежить саме від застосованого методу. Звідси така прозора та очевидною виправданість та пріоритетність уваги саме до концептуальної складовій методу, яка покликана обґрунтувати основні аспекти співвідношення методу та об’єкта, метода та потреб людської діяльності. В сучасній науці метод постає тим складним інструментом, проєкція якого на реальність дозволяє виділяти в останній її шари, структури, об’єкти, властивості. Саме цим виправдане і підвищення значущості методологічної свідомості в сучасній науці. Сьогодні методологічну складову науки досить часто розглядають як її органічну частину, проте піднесено на наднауковий рівень; тому досить часто методологію науки називають “*метатеорією*” (надтеорією) сучасної науки.

Цікаво відзначити, що й в сучасному мистецтві більше уваги приділяється не наявним формам та жанрам, а спробам виробити принципово нові підходи до виявлення естетичних характеристик реальності, тобто і в мистецтві його концептуальні засади виходять на перший план.

* Класифікації методів проводяться за різними ознаками. Ми вже згадали про відмінності між природничими та гуманітарними науками; сьогодні до таких *видів наук* додають також науки соціальні та інструментальні (ті, що опрацьовують інструменти пізнання, наприклад, математика, математична логіка та ін.). Відповідно, і методи поділяють на методи природничих, соціальних, інструментальних та гуманітарних наук.

Класифікація методів за широтою їх застосування

16.3. Проблема методу та методології в сучасній філософії

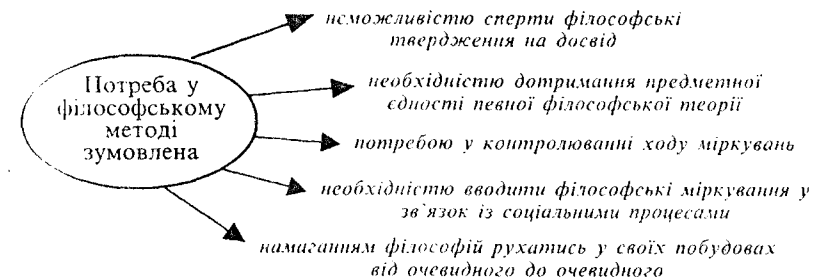
Методологічна ситуація в сучасній філософії постає досить специфічною: філософія давно втратила статус “науки всіх наук”. Вона давно відмовилась від претензії на вироблення єдиного та універсального “методу здобування найперших істин всіма бажаними”. Але це вилалося в те, що вона опинилася відносно власного методу у певній, якщо не сказати – у повній невизначеності. До того ж, разом із відмовою від ролі єдиного проводиря у вирішенні людиною смисло-життєвих проблем у філософії (особливо – у філософії ХХ ст.) виник цілий, майже неосяжний спектр філософських напрямів, шкіл, традицій; їх кількість навіть важко охопити повною мірою.

Методологічна ситуація поступово окреслилась як *дифузна* (розпилена) та *поліфонічна*: за умов існування численних напрямів філософії висловлювати претензію на володіння якимсь єдиним привілейованим методом філософського пізнання навряд чи виправдано.

Разом із тим все одно у ХХ ст. існували напрями, що таку претензію не приховували; йдеться перш за все про *марксизм* (у його інтерпретації *В.І.Леніна*, згідно із якою лише йдучи шляхом марксистської філософії можна прийти до істини, в той час як будь-яким іншим шляхом можна прийти лише до заблуджень та хиби), *неотолізм* (оновлену філософську доктрину *Тома Аквінського*). Деякі перевищені оцінки власних методологічних засобів можна зустріти і в межах інших філософських напрямів, наприклад, у міркуваннях представників *аналітичної філософії*, у *феноменології*, у прихильників *герменевтичного дискурсу* та ін. Проте в більшості цих та їм подібних напрямів в той же час проявляється виправдана терпимість до методологічних пошуків інших напрямів. Врешті досить велика кількість сучасних філософів згідна із тим, що будь-які філософські пошуки виправдані, якщо вони приводять до розширення горизонтів філософського світоосмислення.

* Отже, констатуємо: у сучасній філософії спостерігається методологічний плюралізм; проблема методу тут вирішується не на основі методологічного монізму і не шляхом пошуку якогось єдиного всемогутнього методу, а, з одного боку, шляхом вписування певних методів у найбільш поширені та впливові парадигми філософського світоосмислення; з іншого боку, шляхом взаємної доповнюваності різних методів в межах вирішування тих чи інших конкретних проблем.

Необхідність методу зумовлена, перш за все, тим, що: філософське пізнання не може бути надійно підкріплене досвідом, емпіричними даними: сягаючи гранично широких життєвих та інтелектуальних орієнтирів, воно утримується силою “несучої себе думки”. Тому людське мислення прагне виробити внутрішні нормативи, правила, принципи вбудовування процесу мислення, що спрямоване на вирішення певних проблем.

* Отже, філософський метод перш за все покликаний впорядковувати процеси мислення.

Проте не кожний впорядкований філософський дискурс (проходження певною дистанцією розгортання думки) може бути виправданим та визнаним достовірним. Тому, філософський метод повинен бути адекватним предмету осмислення або бути з ним співмірним; тобто *метод повинен бути предметним*, змістовним; це значить, що в процесі філософського осмислення певних явищ ми повинні прагнути дотримуватись єдності предмету та методу. Філософський метод повинен засвідчувати достовірність здійснених інтелектуальних розвідок, тобто виконувати *контрольні функції* та функції обґрунтування ознак (критеріїв)

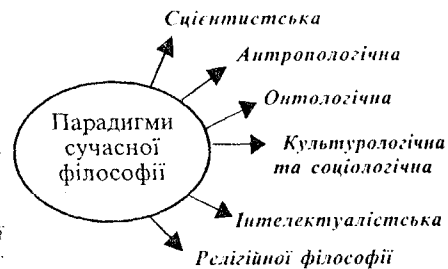
достовірності, виправданості, надійності знань або застосованих прийомів мислення.

* В міркуваннях про філософський метод не уникнути також питання про те, де та як, в кінцевому підсумку, може виправдати себе певна філософська концепція. В загальному плані ясно, що вона виправдовує чи не виправдовує себе лише у практиці життя, але і сама ця практика може бути по-різному осмисленою та інтерпретованою тою ж філософією. Тут можуть спрацювати два чинники: з одного боку, у філософії прийнято посилається на численні дані різних наук, соціально-культурних традицій, міркування визнаних в суспільстві авторитетів; з іншого боку, безпосереднє внутрішнє переконання особистості.

Вбачання людиною остаточної очевидності в тих чи інших розгорнутих системах філософських міркувань залишається внутрішньою засадою для довіри тій чи іншій філософії. Відповідно філософський метод повинен дозволити нам вводити міркування у зв'язок із науковими та соціально-культурними реаліями, сприяти нашому міркуванню рухатись від очевидного та до очевидного.

Розглянемо послідовно ті методи, які використовуються в межах поширених сьогодні філософських парадигм, а також ті методи, які вважаються в сьогodнішній філософії найбільш виправданими та поширеними.

Серед найбільш впливових парадигм сучасної філософії виділяються такі:

➔ **Науковистська парадигма**, згідно якої найпершим завданням філософії постає обслуговування науки і при тому та перш за все – саме методологічне обслуговування. На першому плані тут знаходяться аналітична філософія, неокантианство, напрями різнобічних досліджень науки (наприклад, параметричний аналіз науки). В межах даної парадигми розроблені та використовуються: а) методи дослідження логіки та мови науки, тобто методи логічного аналізу, лінгвістичного аналізу, розроблення процедур філософської конвенціональності; б) методи операціонального дослідження науки, інструменталізму, конструктивізму; в) методи системно-структурного аналізу.

➔ **Антропологічна парадигма** (спрямування філософського пізнання на людину як на перший предмет дослідження в усіх її властивостях та проявах), в межах якої широко представлені методи, спрямовані на самопізнання: а) метод феноменологічного аналізу (іноді доповнений так званим "ейдетичним" аналізом); б) методи герменевтики

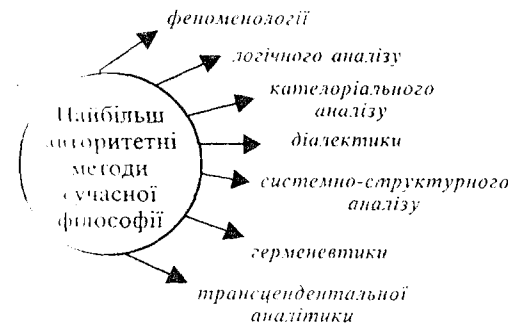
та герменевтичного дискурсу; в) методи структуралізму та деконструкції; г) методи інтроспекції та опису; д) іноді – методи семіотики, семантики та аналітики

➔ **Онтологічна парадигма** (намагання окреслювати явища дійсності та людського буття в світлі їх найперших засад та як елементів цілісного універсуму); а) методи категоріального аналізу; б) методи феноменології; в) методи трансцендентальної аналітики

➔ **Культурологічна та соціологічна парадигми** (осмислення дійсності крізь позицію, згідно якої всі феномени людського буття пов'язані виключно із соціальними та культурними процесами); а) метод системно-структурного аналізу; б) методи статистичного аналізу; в) методи структуралізму; г) методи феноменології; д) методи семіотики, лінгвістики, опису, герменевтики та ін.

➔ **Інтелектуалістська парадигма** (філософському дослідженню підлягають перш за все та переважно процеси людської інтелектуальної діяльності, як-от – мислення, пізнання, конструювання, прояснення та ін.); а) методи логічного аналізу; б) методи трансцендентальної аналітики; в) методи феноменології та ейдетики; г) методи герменевтики, структуралізму, лінгвістичного аналізу, семантики та семіотики; е) методи та принципи діалектико-логічного аналізу.

➔ **Парадигма релігійної філософії** більш-менш послідовно слідує методологічним приписам середньовічної філософії і використовує: а) методи екзегетики; б) апофатикої та катафатикої; в) методи логічного аналізу. В наш час релігійна філософія використовує також і інші філософські методи – структуралізму, трансцендентальної аналітики, герменевтики та ін.

Одне лише перерахування провідних парадигм сучасного філософствування та застосованих у їх межах методів свідчить, що деякі методи використовуються в межах різними парадигмами, а тому їх можна вважати найбільш виправданими або авторитетними. Придивимося

до цих методів уважніше.

Метод феноменології або ейдетичного аналізу. Засновником цього методу німецький філософ *Е. Гуссерль* не вважав феноменологію методом, лише певним філософським ототобаченням, проте найчастіше феноменологія розумілась і використовувалась саме як метод.

За *Е. Гуссерлем*, феноменологія – це феноменологічна описування того, що і як ми маємо у свідомості.

Сутність феноменологічного методу

- визнання того, що людина завжди та всюди має справу лише із феноменами; хоча традиційно феномен розуміється як з'явлення, проте насправді він не являє нічого, окрім себе самого, тобто весь зміст феномену поданий у ньому самому;
- феномен не можна поділити на матеріальне та духовне, він є надане, те, що є в нашому сприйнятті;
- у феномені важливо розрізняти інтенціональне переживання та інтенціональний предмет: інтенціональне переживання – це чуттєве, тобто червоне, овальне, прismsе та ін., а інтенціональний предмет – це центр, фокус переживань та їх носій;
- переживання мінливі, тонасовані, а інтенціональний предмет являє собою граничну межу, до якої може бути віднесене все, що переживається; поза предметом переживання втрачають зміст та навіть не ідентифікуються;
- предметність свідомості постає в ідеалізованих вимірах, тобто стабільною, незмінною;

Інтенціональне переживання Е.Гуссерль називав "ноєзою", а предметне ядро інтенціонального сприйняття "смыслом" або "ноємою"; взяте цілісно це ядро утворює образ сутності певного феномену, тобто "ейдос" (у платонівському розумінні). "Ейдетичний аналіз" феномена, таким чином, передбачає окреслення смислового ядра у будь-якому нашому сприйнятті. Відповідно, феноменологічний метод передбачає проведення аналізу того, що і як постає в людській свідомості при, наприклад, сприйнятті певних суспільних, мистецьких, культурних або політичних явищ. Звідси і впливає широке застосування феноменології у різних напрямках філософії та у різних філософських науках (соціології, естетиці, політології, культурології).

Сам Е.Гуссерль наполягав на тому, що застосування його філософії допоможе кожній галузі пізнання знайти остаточні, а тому й вічні предметні окреслення своїх об'єктів, і, отже, перейти від проблематичного пізнання до надійного, незмінного та продуктивного. Застосування феноменології у філософії повинно було би перевести філософію із стану дискутування та непевності у стан справжньої (за Е.Гуссерлем, "строгой") науки. Проте реальне застосування феноменології сприяло лише більш точному та усвідомленому аналізу духовних процесів, у тому числі допомогло науці перейти від наївно натуралістичного розуміння свого предмета до його категоріальних окреслень, що й сприяло виникненню понять "фізична реальність", "хімічна реальність", "соціальна реальність" та ін. Колишній учень Е.Гуссерля, німецький філософ М.Хайдеггер побачив в інтенціональному предметі свідчення неодмінної та немінучої присутності буття у будь-яких наших відношеннях до дійсності і поклав феноменологічну ейдетику в основу свого онтологічного вчення.

Методи логічного аналізу. Ці методи застосовуються для дослідження текстів, висловлювань, суджень. Вони досить численні і можуть стосуватися як окремих понять, так і наукових теорій.

Увага!

Основне в цих методах полягає в тому, що поняття, судження, тексти перевіряються за ступенем їх відповідності нормам логіки, тобто таким нормам, які були виведені із самостережень людської думки та постали обов'язковими задля того, щоби остання була правильною вибудованою, не спотворювала свій зміст та ін.

Елементарні вимоги логіки були сформульовані ще Аристотелем – творцем першої теорії логіки, і вони зводились до трьох законів так званої формальної логіки, тобто логіки, спрямованої на дослідження форм думки. Ці вимоги передбачали, що в процесі розгортання думки: а) не можна губити або позбутися предмет думки ($A=A$); б) не можна про той же самий предмет висувати твердження, що взаємно виключають одне одного (або A , або не- A); в) коли ж про предмет висувуються протилежні твердження, то правильним може бути лише одне із них (A або не- A , а третього не може бути). В подальшому розвитку логіки виникли і інші, загалом численні логічні принципи та вимоги; врешті була створена математична логіка, логіка ідеалізованих форм та логічних відношень, які сьогодні широко застосовуються в аналізі наукових положень та теорій.

! Сучасна аналітична філософія, а також наукознавство значною мірою базуються на використанні математичної логіки, поєднуючи її із проведенням аналізу мови науки.

Методи категоріального аналізу. Ці методи застосовують для дослідження засобів та результатів наукової та дослідницької діяльності. Йдеться про виділення із певного комплексу знань так званого категоріального каркасу, тобто категорій. Історії у спрощеному варіанті – це основні, найбільш загальні поняття певної науки. Більш точно це ті поняття, що окреслюють певну специфіку предмета пізнання певної галузі знання, тому лише за переліком категорій ми досить часто можемо сказати, про яку галузь пізнання йдеться (наприклад, якщо ми назвемо певні категорії: крапка, лінія, відрізок, кут, площина та ін., стане ясно, що йдеться про геометрію).

* Оскільки категорії характеризують якість предмета пізнання (також відповідного знання), то, можна сказати, що вони фіксують ті пункти в нашому мисленні, через які ми обов'язково повинні пройти, якщо хочемо рухатись у межах певної предметної сфери, або обминаючи які ми не зможемо правильно окреслити предмет нашої уваги.

* Отже, категоріальний аналіз передбачає: ⇒ виділення категорій даної галузі знання чи пізнання; ⇒ встановлення типів зв'язків між ними; ⇒ системний розгляд співвідношення категорій, оскільки останні виправдовують себе лише в системі. Відсутність системних зв'язків між категоріями свідчить або про те, що наше пізнання непевне, фрагментарне, або ж просто помилкове. Методи категоріального аналізу можна використовувати у будь-яких науках. В межах системно-структурного аналізу і до сьогодні досліджуються зв'язки так званих загальнонаукових категорій.

Діалектико-логічний метод (або метод діалектики). Діалектику як особливий спосіб осмислення дійсності запровадив у традиціях європейської філософії *Геракліт Ефеський*, хоча її прояви та елементи були присутні в міркуваннях багатьох грецьких філософів, рівно як і у філософів стародавнього Сходу. На рівень теоретичної розробленості діалектику вивів Г. Гегель, хоча в його виконанні вона постала настільки складною та абстрактною, що її прийняття та належне осмислення виявилось серйозною проблемою; деякі філософи радше були схильні взагалі відмовитись від діалектики, ніж визнати її важливість та свою недостатню в ній обізнаність.

Гегель вважав, що його діалектика постає перш за все способом самовиявлення та життєвої енергетики найпершої основи усіх процесів світу – *Абсолютної ідеї*. Тому теорія діалектики, за Гегелем, є універсальною та виправданою в усіх сферах пізнання та інтелектуальної діяльності методом побудови процесів мислення. Більше того, Гегель вважав, що діалектична логіка і є перша філософія.

Після Гегеля палкими прихильниками діалектики вважали себе **марксисти**: *К. Маркс* закликав переробити діалектику Гегеля на засадах матеріалізму, а *В.І. Ленін* оголосив діалектику революційною душею марксисту, всезагальним методом пізнання та революційного перетворення дійсності.

У радянській філософії проводились численні дослідження діалектики та робилися неодноразові спроби створити "матеріалістичний аналог" діалектики Г. Гегеля. Але всі вони закінчувались невдачами, і то з однієї дуже важливої причини: самий задум подати діалектику в якості "закопів розвитку матеріальної дійсності" суперечив сутності діалектики принаймні в її гегелівському варіанті. Справа у тім, що діалектика розглядалась Гегелем виключно як схематика духовних процесів, яка, до того ж, в такому – діалектичному вигляді – проявляє себе лише на рівні "другої рефлексії".

* За Гегелем, (і це є безумовно виправданим, як ми побачимо далі) діалектика можлива лише там і тоді, де й коли існує щось принципово єдине (1) (така позиція, нагадаю, називається монізмом), але до того ж це єдине здатне свою єдність сприймати, утримувати і ідентифікувати завжди та у будь-чому. Бо саме за такої умови можна стверджувати про те, що не існує і не може існувати зовнішніх причин руху та змін дійсності, яка пояснюється через таке єдине (2). Відсутність же зовнішніх чинників змін та руху змушує визнати такими лише внутрішні суперечності (3).

Отже, діалектичний процес є єдиним, внутрішньо суперечливим і таким, що через такі суперечності не втрачає єдності, але включає всі рухи і суперечностей в зміст своїх подальших рухів (тобто утворює розвиток).

Ясно, що для Гегеля такий процес можливий лише за умови єдності в ньому внутрішньої саморефлексії, тобто єдиного віддзеркалювання "всього в усьому", бо ж інакше не вийти вихідну єдність в усіх можливих рухах та змінах буде просто неможливо. Значить, діалектика можлива лише як процесування духу, свідомості, оскільки в природі (Гегель був у цьому переконаний) всюди панує відмінність, і усі спроби повторити якесь явище абсолютно ідентичним тут просто неможливо.

* За Гегелем існують такі сходинки в русі рефлексії в процесі подського пізнання: 1) чуттєвість, яка приносить в подський інтелект наданість; 2) рефлексія чуттєвого (коли подина фіксує в розумі те, що потрапляє в її сприйняття); 3) рефлексія рефлексії, коли свідомість фіксує свої власні рухи, пов'язані із пізнанням та реакціями на чуттєвість.

Якщо поставити питання, на якому із цих рівнів очевидно проявляється внутрішня однорідність, ніколи не порушувана єдність, то відповідь буде досить очевидною: значайно, на рівні рефлексії рефлексії, оскільки тут думка має справу із самою собою, тобто тут завжди є думка і тільки думка або думка спрямована на думку. Відповідно, і внутрішні суперечності у власному смислі можливі лише тут, оскільки справжні суперечності передбачають повне симетричне протистояння своїх сторін, а таке можливе лише в єдиному,

проте такому, де ця єдність весь час спостерігається і, так би мовити, для себе є прозорою.

Увага!

Гегелівська діалектика – це діалектика вибудовування внутрішнього змісту самої себе спостерігаючої думки, а її змістові визначення постають виключно ідеальними визначеннями.

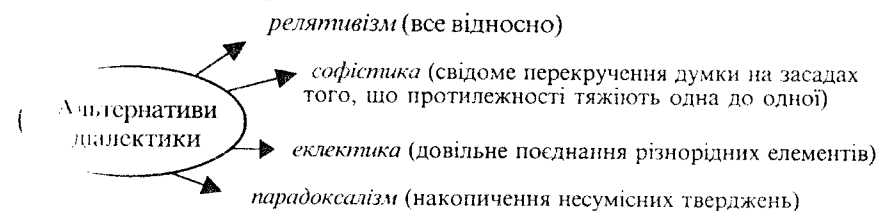
Можна тепер зрозуміти й те, чому К.Маркс в одній із передмов до “*Капіталу*” зазначав, що діалектика може спрацювати лише як засіб впорядкування та викладу наукової теорії, а не як настанова для визначення самої реальності. Гегелівський діалектичний метод – це метод вибудовування ідеальної, тобто еталонної конструкції для тих дій та змістів, які розум встановлює як свої власні орієнтири та системи відліку. Цим же пояснюється і те, що “*елементи діалектики*” (вислів В.І.Леніна) ми можемо спостерігати у будь-яких наших свідомих твердженнях, адже йдеться про те, на що орієнтується наш розум в самоусвідомлених актах, тобто про те, що у наших свідомих міркуваннях про будь-що ми тою чи іншою мірою усвідомлюємо, що йдеться про те ж саме наше міркування, тобто що саме це міркування в чомусь завжди дорівнює самому собі.

Проте було би абсолютно невиправданним та помилковим перенести діалектику розуму на процеси дійсності, із якою має справу свідомість; це було все одно, що спробувати відшукувати в дійсності ідеальну пряму на тій підставі, що ми нею оперуємо у геометрії. Але саме це намагалися зробити розробники матеріалістичної діалектики, не вмюючи розвести те, що є справою свідомості від усвідомлення суті справи та проголошуючи тези про те, що сама дійсність виявляє себе діалектичною, що діалектика панує всюди: в природі, в суспільстві, в історії.

Навіть численні відкриття в галузі квантової механіки, галактичної астрономії, генетики та інформатики, які засвідчували, що в природі скоріше відсутня повна симетрія та панує асиметрія, не примусили адептів матеріалістичної діалектики замислитись над її початками: адже асиметрія вимагала визнати, що не може існувати ідеальних протилежностей, а значить їх взаємного переходу та виникнення нової якості в такому варіанті, як це описувала діалектика Гегеля. А це вимагало певного перегляду гегелівського арсеналу діалектичної методології, доповнення її, зокрема, положеннями так званої негативної діалектики, принципом доповнюваності в його пізнавальній версії.

*** Констатуємо: діалектична методологія в найбільш повному варіанті була розроблена Гегелем, проте це був варіант ідеальної конструкції для самовибудовування думки на рівні “другої рефлексії”. Щоби наблизити діалектичну методологію до реальії сьогодення, її слід переробити та доповнити новими методологічними засобами.**

Наша детальна зупинка на питаннях, пов'язаних із діалектичним методом не є випадковою. Справа у тому, що “*елементи*” марксистського зачарування діалектикою даються намали у нашій філософії всюди: наприклад, у типовій початковій програмі з філософії, що була оприлюднена у свій час для обговорення, питання філософської методології, як і в “*Справі про науку в наші часи*”, знову майже повністю обмежуються діалектикою: питання методології подаються в темі під назвою “*Діалектика та її альтернативи*”. Виходить, що окрім діалектики методів знову-таки не існує, або всі існуючі методи автоматично стають альтернативами діалектики. Проте реальними альтернативами діалектики постають:

Всі означені явища скоріше постають методологічними позиціями, ніж методами, оскільки вони не мають чітко вироблених процедур застосування та концептуальних обґрунтувань.

Метод системно-структурного аналізу. Цей метод має широке застосування з тої простої причини, що він змушує розглядати будь-що як таке якісно цілісне утворення (*систему*), яке складається із певних складових (*елементи*), що пов'язані в цілком певні сталі зв'язки між собою (*структура*). Такому підходу підлягає будь-що, а особливо ті явища, які, наприклад, не можна піддати математичному обчисленню (соціальні, психічні та ін.).

Метод системно-структурного аналізу мав і має численні варіанти та окремі розробки. Сюди можна віднести:

- ♦ *системні дослідження* (тут наголос падає на системність, системну якість та ін.);
- ♦ *функціональний аналіз* (тут на перший план виходять ті функції, які можуть виконувати системні об'єкти);
- ♦ *метод комплексного підходу* (що вимагає залучати до аналізу у всі елементи певного цілого).

Нарешті, на ґрунті системно-структурного підходу виникли такі авторитетні в сучасній філософії та культурології методи, як **структуралізм** (К.Леві-Стросс) та **деконструкція** (Ж.Деррида). Завдання структуралізму його творець, французький антрополог та культуролог К.Леві-Стросс вбачав у тому, щоби виділити найперші сталі одиниці у діяльності людського інтелекту. Для цього він вдався до вивчення міфології, оскільки саме в міфі людина не лише сповіщає певний зміст, а й не володіє методами його вибудовування, тобто тут свідомість виказує те, що працює у ній в якості її вихідних утворень. Врешті з'ясувалося, що таким утворенням (або структурою) постає діяльність медіації – опосередкування: людина наштотується в своєму сприйнятті дійсності на певні кричущі, несумісні альтернативи, які вона намагається звести до більш простих та звичних опосередкувань (наприклад, таємниці народження та смерті звести до посівів та жнив).

* Структуралізм мав широке застосування в соціології, політології, культурології, у мистецтвознавстві, особливо – у літературознавстві; він дозволив пояснити, чому саме у пізнанні відбувається рух зведення невідомого до відомого. Деконструкцію часто розглядають як особливий варіант структуралізму, оскільки тут також стоїть завдання виділити найперші утворюючі чинники тексту, але шляхом своєрідного розкладання тексту на його первинні елементи.

Від діяльності М.Хайдеггера у ХХ ст. починається поширення такого методу, як **герменевтика** та **герменевтичний дискурс**. Справа у тому, що М.Хайдеггер, прийшовши до висновку про те, що людина завжди перебуває “при-бутті”, вважав, що її основним завданням стає не опанування буттям (що неможливо), а його розтлумачення. Мистецтво ж тлумачення, прихованого від часів олександрійської філософської традиції, називалося *герменевтикою* (не плутати із *екзегетикою*, як способом входження у глибинний зміст священних текстів!).

* Згідно із *герменевтикою* основним завданням людини постає внутрішнє прояснення, розтлумачення ситуацій власного життя. Найпершою умовою такого підходу є прийняття подібних ситуацій як таких, що виводять у відкритість, доступність децю неочевидне. Герменевтика передбачає: а) проведення співвідношень між текстом, підтекстом та контекстом; б) виявлення людського змісту у будь-яких текстових утвореннях; в) здійснення процедур розуміння на основі первинного прийняття того змісту, з яким стикається людина в своїх спілкуваннях із дійсністю.

Нарешті, варто прояснити особливості таких методів, як **трансцендентальна аналітика**: йдеться про дослідження змісту таких понять, які називаються трансценденталіями. На відміну від універсалій, тобто узагальнених понять, трансценденталії створюються шляхом включення змісту певних часткових понять певну лінію зв'язків і, таким чином, разом із збільшенням обсягу таких понять збільшується і їх зміст (в універсаліях же навпаки: чим ширшим є їх обсяг, тим біднішим зміст).

Увага!

Трансцендентальний аналіз передбачає виділення ліній зв'язку, в який включаються часткові змісти, проведення їх ідеалізації, введення будь-якого часткового змісту в тотальну та непорушну цілісність, яку несе трансценденталія.

* Отже, методологічна панорама сучасної філософії ще раз засвідчує нам її поліфонічний характер, її схильність до терпимого прийняття різноманітних варіантів філософствування. Окрім того, це є безумовним свідченням складності сучасного людського світоорієнтування та самоосмислення, наявності різноманітних вимірів сучасної онтологічної ситуації людини. Реальність сучасної людини постає все більше суб'єктивно акцентованою, духовно заглибленою, такою, в якій вже не можна провести однозначні межі між реальним у традиційному сенсі та віртуальним, людським та позалюдським, - все це і відображає методологічна ситуація сучасної філософії.

16.4. Методи і форми наукового пізнання

Весь хід нашого розгляду пізнавальної проблематики привів до необхідності докладніше з'ясувати суттєві особливості наукового пізнання, адже не має сумніву, що наукове пізнання сьогодні є найрезультативнішим і найавторитетнішим. Ми часто, обговорюючи якісь складні питання, посилаємося на науку, чекаємо саме від неї або рішучих підтверджень деяких суджень і позицій, або безсумнівних їх спростувань.

Увага!

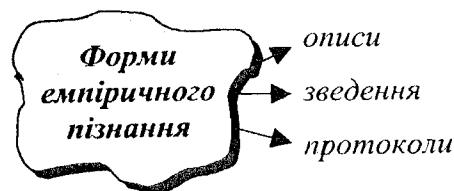
Звернення до методології наукового пізнання виправдано ще й тим, що філософські напрями сучасного методологізму вважають дослідження наукового пізнання найпершим та єдиною виправданим предметом філософії.

Загальні особливості наукового пізнання уже було окреслено. Детальніше ознаки науки, її місце в житті сучасного суспільства розглянемо в підсумковому розділі. Зараз же звернемо увагу на найважливіші особливості науки як пізнавальної діяльності.

★ Наукове пізнання постає як усвідомлене та свідомо організоване, тобто знання про те, як продукувати, накопичувати та поліпшувати знання це стає можливим за допомогою методу, як генетичного складника науки.

За Р.Декартом, науковий метод — це порядок і послідовність пізнавальних дій, що їх свідомо обгрунтовують та цілеспрямовано застосовують.

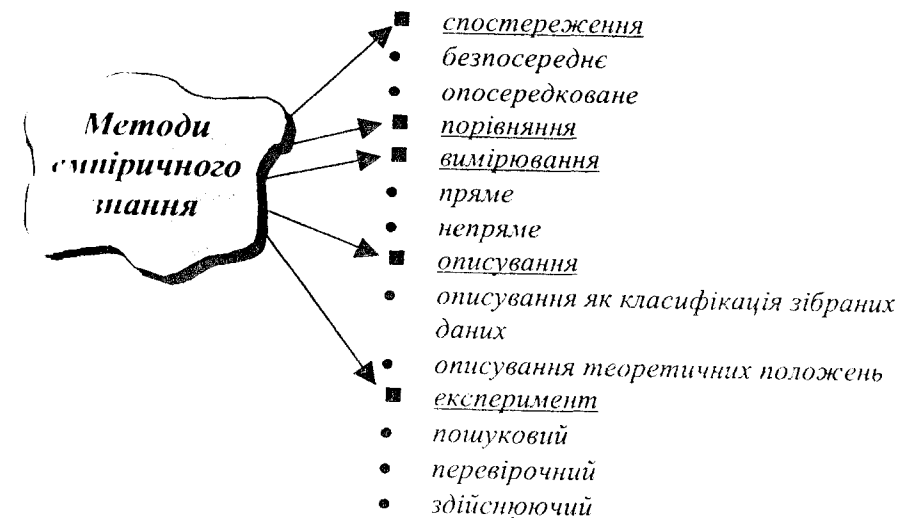
Загальні особливості пізнання проявляються у науці через наявність у ній двох рівнів пізнання: *емпіричного та теоретичного*. На емпіричному рівні пізнання спрямоване на здобування наукових фактів. За висловом Ф.Бекона, “факти - живлення науки”. Основне завдання емпіричного пізнання - фіксація, накопичення та перше опрацювання фактів. Тому і результатами емпіричного пізнання є факти та певні форми їх зведення, такі як класифікації, типологія, тарифікація та ін.

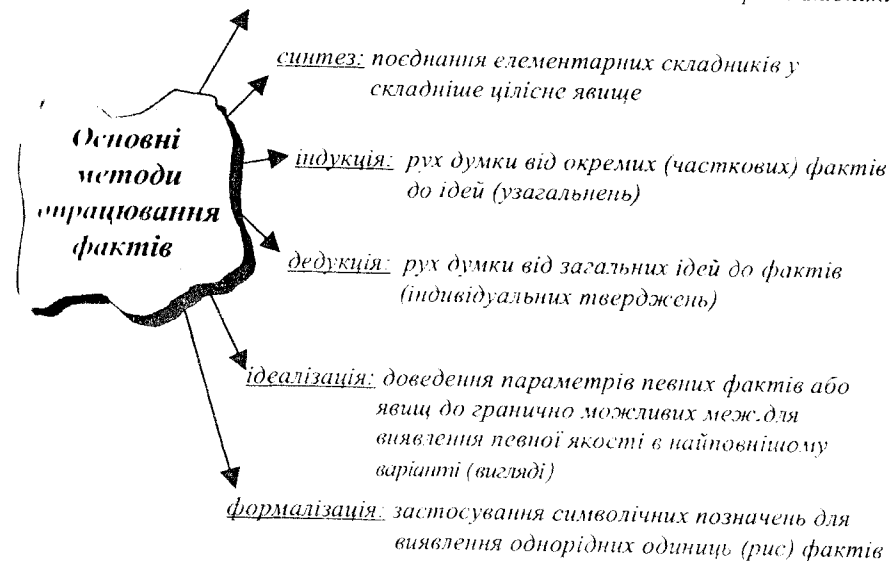
Звернімо увагу на те, що факти - це не просто події або явища, що відбуваються або відбувалися. Для науки далеко не все з такого може бути фактом. Для того, щоб певне явище стало фактом, воно повинно бути зафіксоване з допомогою певного інструментарію науки, описане науковою термінологією. Звідси й форми емпіричного пізнання: описи, зведення, протоколи.

Особливе значення мають протоколи, бо вони є найпершими фіксаціями фактів. У сучасному наукознавстві фігурує поняття “протокольних суджень”, яке має досить часто вирішальне значення щодо надійності фактів.

Коли факти здобуті та певною мірою впорядковані, виникає необхідність їх подальшого інтелектуального опрацювання; це здійснюється на проміжному рівні наукового пізнання, який

який ми називаємо рівнем інтелектуального опрацювання фактів. Тут на перший план виходять деякі загальнологічні інтелектуальні процедури, проте в науці вони також здійснюються чітко, ретельно контрольовано, із застосуванням спеціальних операціональних засобів (наприклад, апарату аналізу: розкладання фактів на їх елементарні складники

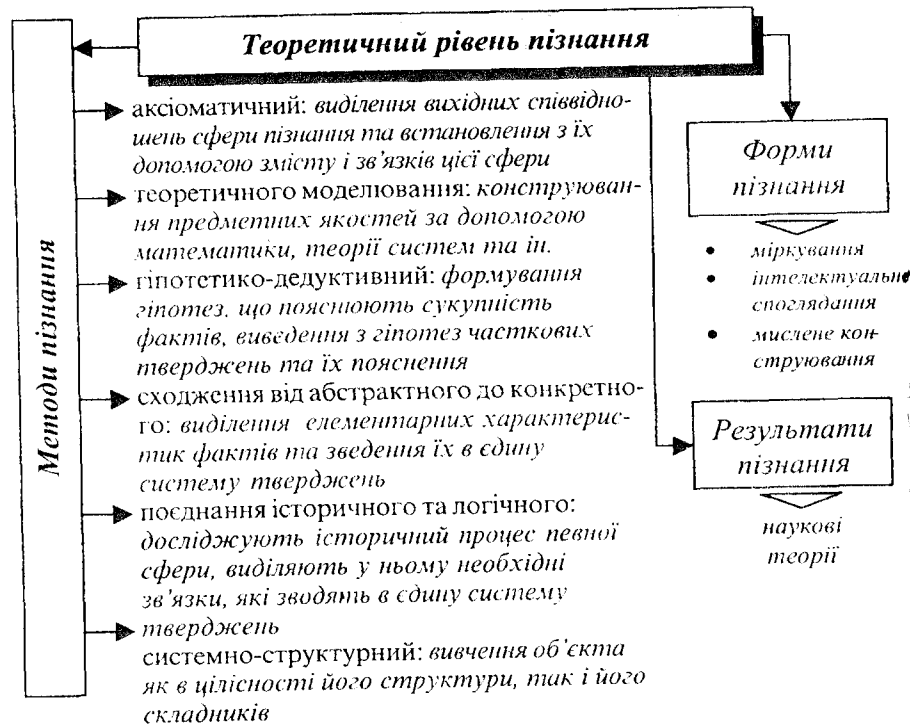

математичної логіки).

Отже, тут фігурують методи: *аналіз та синтез*; *індукція та дедукція*; *формалізація*; *ідеалізація*.

* *Зазначені методи ми досить часто (іноді стихійно) застосовуємо в повсякденному життєвому досвіді. У науці вони, як було зазначено, мають чітке процедурне розроблення. Використання ідеалізації та формалізації підводить до математичного опрацювання фактів. Усі ці методи приводять до вищикнення теоретичного рівня наукового пізнання. Завдання наукових теорій — опис, окреслення певної предметної сфери реальності через виявлення її суттєвих, необхідних, важливих зв'язків, функцій, відношень. Тому теорія досить часто починається з відкриття законів досліджуваної сфери.*

Результатом теоретичного пізнання постають *наукові теорії* — система раціонально-логічних тверджень, понять, принципів, законів, що співвіднесені із певними сферами

реальності. Як звичайно, наукові теорії будують за принципом "піраміди": угорі розміщені вихідні концептуальні принципи науки, що фіксують її фундаментальні установки (наприклад: "закони Всесвіту всюди однакові", "Світ є впорядкованим, тобто має регулярність, а не безладним", "Все підлягає формалізації та математичному обчисленню", "Будь-що, що існує, можна уявити у формі системи" та ін.). Далі йдуть принципи, що фіксують фундаментальні якісні характеристики досліджуваної реальності, потім — теореми, закони, твердження, поняття, фактичні дані.

* *Отже, наукова теорія є найбільш розвинутою та досконалою формою наукового пізнання. Щоб спростувати наукову теорію, недостатньо мати факти, що їй суперечать; слід висунути нові гіпотези, аксіоми, створити конкурентну теорію або суттєво змінити принципи наявної.*

Теоретичне пізнання, як звичайно, відбувається у формах міркування, інтелектуального споглядання, мисленого конструювання та мисленого експериментування; всі вони спрямовані на побудову наукової теорії. Найчастіше при цьому використовуються такі методи: а) *аксіоматичний*: виділення вихідних співвідношень сфери пізнання та встановлення з їх допомогою змісту і зв'язків цієї сфери; б) *теоретичного моделювання*: конструювання предметних якостей за допомогою математики, теорії систем та ін.; в) *гіпотетико-дедуктивний*: формування гіпотез, що пояснюють сукупність фактів, виведення з гіпотез часткових тверджень та їх пояснення; г) *сходження від абстрактного до конкретного*: виділення елементарних характеристик фактів та зведення їх в єдину систему тверджень; д) *посідання історичного та логічного*: досліджують історичний процес певної сфери, виділяють у ньому необхідні зв'язки, які зводять в єдину систему тверджень. Останнім часом у наукознавстві звертають увагу на важливу роль експериментально-практичної бази науки, де створюють інженерні забезпечення наукових досліджень, прилади, проводять експериментальні випробовування наукових положень.

* *Отже, наша екскурсія у методологію наукового пізнання свідчить про те, що сучасна наука постає дуже насиченою та різноманітною, а водночас — і складною, за арсеналом тих засобів, які вона застосовує з метою підвищення достовірності та ефективності людських знань.*

➤ Поглиблення розуміння всіх складностей людини, її відношення до дійсності, її пізнавальних можливостей та засобів спричинили принципову зміну у відношенні сучасної неklasичної філософії до методу та методології: вона відмовилась від пошуків єдиного універсального методу продукування істини всіма бажаними, а перейшла до методологічного плюралізму, тобто до вироблення цілої низки пізнавальних методів, які різноманітно використовуються в межах основних парадигм сучасної філософії. В самому змісті методу найперше значення тепер належить його концептуальній складовій. Нарешті, саме використання різноманітних та свідомо застосованих методів зумовлює найперші та вирішальні переваги науки над буденним пізнанням.

- ① Особливістю методологічної ситуації в сучасній філософії є те, що вона відійшла від методологізму та методологічного монізму, що були характерними для філософії Нового часу; в сучасній філософії проводяться розмежування природничого, соціального та гуманітарного пізнання, відповідно і її методологічні орієнтації змінюються: на перший план виходить методологічний плюралізм.
- ② Необхідність та виправданість уваги до питань методу у сучасній філософії зумовлена тим, що людська діяльність не детермінована генетично, а тому й не вибудовується природно-стихійним шляхом; в цілому людська діяльність розвивається від рецептурного типу внутрішньої організації до методологічного. Метод постає складним утворенням, що включає: описову, процедурну та концептуальну складові. Обґрунтування способів використання методів відбувається в межах методологій та методик.
- ③ У сучасній філософії в переважній більшості її напрямів вже не сповідується позиція методологізму, а тому питання методу вирішуються плюралістично: в межах провідних філософських парадигм сучасності розробляються, обґрунтовуються та використовуються

різноманітні методи, що загалом працюють за принципом доповнюваності. В той же час існує ціла низка методів, що користуються найбільшою повагою та авторитетом і що використовуються у більшості філософських напрямів сучасності.

- 1 Філософська методологія включає у свій зміст також осмислення тих методів наукового пізнання, які працюють на різних рівнях функціонування науки і що виводять науку на перше місце за ступенем достовірності та виправданості в сучасному пізнанні. Методологічна парадигма сучасного наукового пізнання дозволяє нам краще зрозуміти, що і як відбувається у пізнанні.

?) Питання для обговорення на семінарському занятті

- 1 Особливості методологічної ситуації в сучасній філософії: причини переходу від методологічного монізму до методологічного плюралізму.
- 2 Поняття методу та його складових у сучасній філософській методології. Метод – методологія – методика.
- 3 Провідні методи сучасної філософії та особливості їх застосування.
- 4 Методи і форми наукового пізнання.

☛ Теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт

- 1 Методологізм як провідна установка в європейській філософії Нового часу.
- 2 Особливості методологічних вирішень у неklasичній філософії.
- 3 Методологічний плюралізм та антиметодологізм як позиції в сучасній філософії.
- 4 Метод як внутрішня форма організації людської діяльності.
- 5 Проблеми методологічних орієнтацій в сучасній європейській філософії.
- 6 Особливості феноменології як філософського методу.
- 7 Сучасна оцінка евристичних можливостей діалектичного методу у філософії.
- 8 Герменевтика та герменевтичний дискурс як методологічні позиції.
- 9 Інтенція методологічної свідомості для сучасної науки.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

- Завдання 1.** Поясніть, у чому полягали очевидні недоліки методологічної орієнтації в європейській філософії Нового часу?
- Завдання 2.** Яких змін зазнали методологічні орієнтації у некласичній філософії та філософії ХХ ст.?
- Завдання 3.** Як співвідносяться між собою методологічний монізм та методологічний плюралізм? В чому полягають переваги кожного із них?
- Завдання 4.** Яким є зв'язок парадигми філософського мислення із методологією?
- Завдання 5.** Якими є провідні парадигми сучасної філософії і які методи пізнання "працюють" у межах цих парадигм?
- Завдання 6.** Окресліть поле можливих застосувань феноменологічного методу у філософії.
- Завдання 7.** Чому марксистський варіант застосування діалектичної методології виявився не виправданим?
- Завдання 8.** Які методи філософського пізнання постають в сучасній філософії найбільш авторитетними і чому?
- Завдання 9.** Якими є основні методи сучасного наукового пізнання і в чому полягають особливості їх використання?

Додаткова література з теми

1. Введення в філософію. Ч.2. - М., 1989. - Гл.ХІІІ, розд. 4.
2. Жоль К.К. Методи научного познання и логика. - К., 2001. - Розд. 4.
3. Філософія. Курс лекцій. - К., 1994. - Лекція 21.
4. Ильин В.В., Калинин А.Т. Природа науки. - М., 1985.
5. На пути к теории научного знания. - М., 1984.
6. Петрушенко В. Епістемологія як філософська теорія знання. - Львів, 2000. - Розд. 1.
7. Ракитов А.И. Курс лекцій по логике науки. - М., 1971.
8. Ракитов А.И. Философские проблемы науки. - М., 1977.
9. Сичивица О.М. Методи и формы научного познання. - М., 1972.
10. Сичивица О.М. Моральна відповідальність вченого і суспільно-історичний процес. - Львів, 2000.
11. Лесков Л.В. Філософія рестабільності // Вестник Московского университета. Серия 7. Філософія, 2001, №3.
12. Межуев В.Н. Суверенность философского знания // Философские науки. 2001. №3.

ТЕМА 17

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

Філософія історії – це наукова теорія історії, критичне переосмислення різноманітних напівлегендарних або й відверто міфічних відомостей і переказів.

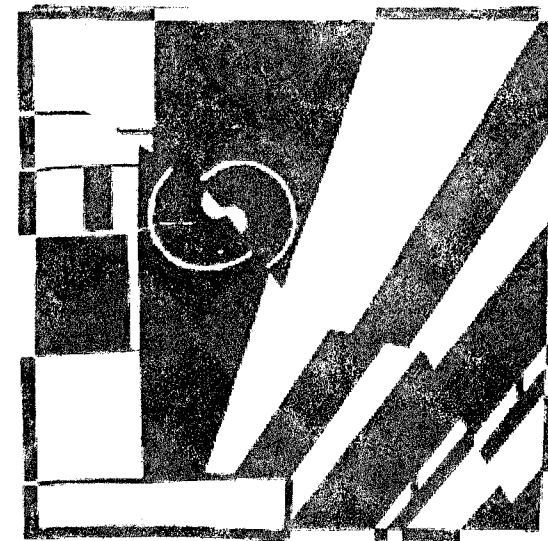
Анн Робер Жак Тюрго

Філософ також думає про минуле, але робить це так, що не дублює праці історика, адже минуле для нього – це не шизка подій, а система пізнаних речей.

Робін Дж. Колінгвуд

Предметом філософії історії є історичний вимір буття людини. Об'єктом філософського розгляду стає той чи інший сегмент історичного життя людства чи всесвітня історія вцілому.

Юрій Кімелъов

Історія — це розгорнута в часі реальність буття людини як людини. Саме історія людства розкриває і демонструє можливості людини. Водночас історія не тотожна життю сукупності людей: вона певним чином структурована, у її русі виявляється не лише розумність людини, а й людське несвідоме так само, як і велика кількість чинників і факторів природного, виробничого, технологічного та іншого характеру. У зв'язку з цим вишикає потреба загальної орієнтації в історичному процесі, відгуком на яку і постає розділ філософського знання “Філософія історії”.

СУТТЄВО

Після вивчення матеріалу теми Ви повинні:

Знати

- ☞ предмет і завдання філософії історії;
- ☞ проблематику філософії історії та особливості її історичного формування;
- ☞ основні підходи до розв'язання проблем спрямованості та сенсу історії, її реальності, скінченності та нескінченності; співвідношення прогресу та регресу, можливі розв'язання проблем суб'єкта та рушійних сил історії;
- ☞ провідні аспекти співвідношення людини та історії;
- ☞ можливі аспекти розгляду проблеми ролі особистості в історії.

Вміти

- ☞ пояснювати конкретними прикладами прояви в розвитку історії елементів прогресу, регресу, руху в замкненому колі та ін.;
- ☞ застосовувати ознаки особи та особистості для пояснення проблеми суб'єкту історії;
- ☞ знаходити в сучасному суспільстві реальні прояви проблеми співвідношення людини та історії.

Розуміти

- ◆ основні відмінності процесів людської історії від процесів природи, а соціальних якостей – від природних;
- ◆ які саме чинники впливають на хід реальних процесів історії та як їх можна використовувати;
- ◆ чому історичні процеси не можна звести ні до процесів природи, ні до процесів реалізації свідомих людських намірів;
- ◆ як особистісні якості людини впливають на хід історії.

План (логіка) викладу матеріалу:

- 17.1. Філософія історії як напрям філософського знання: історичне формування проблематики.
- 17.2. Поняття історії. Історичний процес як реальність.
- 17.3. Філософія історії про суб'єкт, рушійні сили, умови та чинники історичного процесу.
- 17.4. Людина та історія. Роль особи в історії.

КЛЮЧ

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

- **ІСТОРІЯ** – процеси дійсності, що виникають та розвиваються як частина космічних процесів, але частина особлива – пов'язана із свідомою діяльністю людини та із свідомими проявами сукупності подій, що її супроводжують; через це історія розвивається прискореними темпами, весь час розширює сферу своїх проявів та можливостей, і, отже, постає, як простір свободи та реалізації людиною своєї свободи.
- **ПРОГРЕС** – такий характер розвитку певних, перш за все – соціальних процесів, коли певних процесів підлягають оцінці або вимірюванню за принципом переходу від простого до складнішого, від одноманітної тотожності до диференційованої єдності, від меншого до більшого та ін.
- **ІНТЕРІОРНА ІСТОРІЯ** – таке бачення історії, яке передбачає розуміння її в якості процесу, спрямованого до певної кінцевої мети, до виконання певного стратегічного задуму або ж такого, що передбачає завершення та виявлення в такому разі певного свого найпершого завдання.
- **СУБ'ЄКТ ІСТОРІЇ** – та самодіяльна одиниця, що в історичному процесі постає джерелом творчої активності та, в кінцевому підсумку, – вихідною мотивацією історичних дій; в цьому розділі аргументується визначення суб'єктом історії не людини, не історії як окремої особливості особи, а людської особистості.

17.1. Філософія історії як напрям філософського знання: історичне формування проблематики

Якщо сутнісні сили людини окреслюють її можливості, то історія людства постає виявленням реальності людини. Якщо ми маємо знати, що таке людина, якими є її справжні прояви, то повинні звернутися до історії. При тому ми повинні враховувати, що реальний хід історії не лише підносить, а й припиняє людину, не лише сприяє виявленню її можливостей, а й обмежує їх. У цьому аспекті історія людства постає водночас фронтанування людських потенцій, так і велике кладовище людських сподівань, розпочатих, але не завершених задумів, невиправданих захоплень і т.ін.

Стосовно окремої людини історія являє собою не лише спитову школу, перелік історичних осіб, дії яких викликають

захоплення і бажання їх наслідувати, а й неможливість такого наслідування. Бо, з одного боку, історичні умови змінилися, і діяти так, як діяли історичні особи, неможливо та й немає сенсу. З іншого боку, як відомо, люди радше вчать на власних помилках; помилки людей історично минулого мало корисні. Кожне покоління, яке виходить на арену історії, починає діяти з дещо егоїстичною впевненістю у своїй неповторності та оригінальності, а не з усвідомлення себе ланочкою в історичному русі поколінь. Коли ж нарешті воно усвідомлює саме таку свою якість, воно помічає, що вже здійснило масу помилок і змушене поступатися місцем новому поколінню. Тому Г. Гегель писав: "Правителям, державним діячам та народам поважно радять видобувати повчання з досвіду історії. Але досвід та історія вчать, що народи та уряди нічого не навчилися з історії і не діяли згідно з повчанням, яке могли з неї здобути".

Якщо "історія вчить нас лише того, що вона нас нічого не вчить", то чи являє вона собою щось більше, ніж нагромадження фактів, явищ і подій? Чи можна її розглядати як єдиний процес, а не перехрещення випадкових актів?

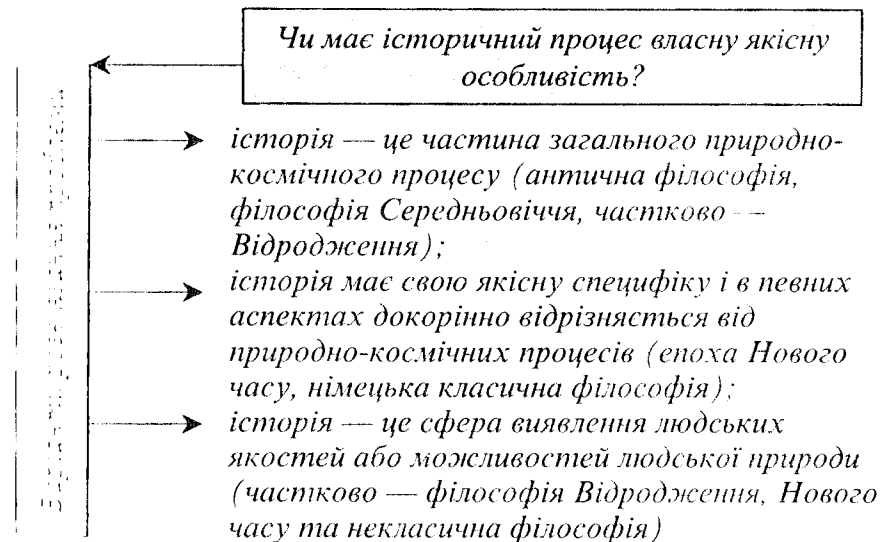
Певна, хоча б і початкова орієнтація в історичному процесі потрібна не лише політикам, а й кожній людині, яка прагне свідомо будувати своє життя, бо поза історією людства людини просто немає. Це означає, що людське буття має принципово історичний характер і вимагає від людей певних зусиль, спрямованих якраз на забезпечення історичних умов свого життя. Таких, наприклад, як виховання та навчання дітей, передання історичної естафети досвіду, здобутків власної діяльності, збереження історичних надбань.

! **Філософія історії як особливий напрям філософського пізнання покликана здійснювати загальну орієнтацію людини в історичному процесі.**

Термін "філософія історії" уперше вжив **Ф. Вольтер** (XVIII ст.), але остаточного узаконення він набув після виходу у світ праці **Йоганна Готфріда Гердера** (1744 - 1803) "Ідеї до філософії історії людства" (т. I - 4, 1784 - 1791) та лекцій з філософії історії, що їх читав **Георг Гегель** у Берлінському університеті (1822 - 1831). Але в розвитку філософської думки осмислення історії як особливої сфери дійсності було наявне на всіх її етапах. Тому є всі підстави вести розмову про античну, середньовічну, ренесансову філософію історії, про ідеї філософії історії у новоевропейському Про-

виницті і т.д., аж до XXI ст. Упродовж усього цього історичного періоду поступово формувалося коло вихідних проблем філософії історії, які ми окреслимо в їх історичному змістовому наповненні.

Найпершу проблему, що постає при осмисленні історії, можна сформулювати так: *чи має історичний процес власну якісну особливість?*

Антична філософія вписувала людську історію у загальний космічний оборот, а філософія Середньовіччя, навпаки, підпорядковувала природний процес людській історії, розглядаючи буття природи як до певної міри результат драми людського гріхопадіння (до гріхопадіння в природі панували мир та гармонія). У добу Відродження з'являється думка про те, що історія є сферою випробування людських можливостей (**Н. Макіавеллі**, **Івж Бруно**). Вона набула ще більшого поширення серед деяких просвітителів (**Ж.-Ж. Руссо**, **Ф. Вольтер**) та в пізніші часи (**І. Г. Гердер**). Для Просвітництва була досить характерною думка про те, що історія розгортається відповідно до якостей, притаманних людській природі. У некласичній філософії історичний процес досить часто розглядали як похідне від певних індивідуальних якостей людей (фрейдизм, частково — екзистенціалізм, культурологія). На тому, що історія має свою власну якість, яка принципово відрізняє її як від природи, так і від індивідуальних людських виявлень, уперше почав наполягати **Ф. Шеллінг**: "Над першою природою повинні працювати друга і наче вища, в якій панує закон Природи, але зовсім

іншої, ніж у природі видимій, а саме — закон Природи, що існує задля свободи” (Антологія мирової філософії, т.3.- С.272).

* Отже, Шеллінг підкреслював, що у світі історії панують закони, протилежні за спрямованістю законам природи. Цю лінію думок досить аргументовано і поглиблено розвивав Гегель, а потім — історики середини ХІХ ст. Врешті-решт у ХХ ст. названа позиція стала майже незаперечною.

Другою за значенням слід назвати *проблему спрямованості історії*: куди йде людська історія? Чи має вона відкриту або приховану мету? Чи має (або повинна мати) історія визначений початок, а також - свій кінець? Частковим — за обсягом, але не за значенням — елементом цієї проблеми постає питання про прогрес в історії. В історичному розгляді цієї проблеми можна виділити такі варіанти тлумачень спрямованості історії:

☛ *Замкнений коловорот*, тобто постійне повернення історії на вже пройдені шляхи (антична філософія): у горизонтальній площині, тобто без зміни рівня того, що відбувається, — *Геракліт Ефеський*, піфагорійці, стоїки; у вертикальній площині, тобто із виходом на певні вищі стани та із подальшим поверненням до нижчих, початкових - *Емпедокл*, *Демокріт*, *Лукрецій Кар*.

☛ *Лінійний варіант* (прямування історії у нескінченність, але без суттєвих змін): частково — імператорський Рим, частково - Новий час та некласична філософія.

☛ *Завершений, але цілеспрямований процес*: християнська середньовічна філософія, філософія історії Гегеля; при цьому варіанті вважалося, що історія має мету, прямує до її здійснення та до завершення при досягненні такої мети.

☛ Історія як *процес, що прогресує* у варіантах: а) руху “по висхідній лінії” (*Ф. Бекон*, *М.Ж. Кондорсе*); б) у варіанті “збільшення можливостей розвитку” (*І.Г. Гердер*, деякі течії філософії ХХ ст., наприклад, технократичні).

☛ *Циклічний процес*: а) у варіанті “зльотів та падінь” (*К. Таціт*, *Н. Макіавеллі*, *Ж. Боден*); б) у варіанті “коливань у певних межах”, наприклад, від миру до воєн, від об’єктивного до суб’єктивного та ін. (“*Теорія катастроф*” *Ж. Кювье*, некласична філософія - *О. Шпенглер* та ін.).

В античній філософії панував погляд на хід історії як коловорот — нескінченне повернення до минулого та його відтворення у незмінному вигляді через “світовий рік”. При тому школи подіям не надавали порівняльної оцінки, а інколи їх розглядали через зіставлення “досконале — недосконале”, “вище — нижче” (Емпедокл). Історія починається у невизначений час і прямує невідомо куди без будь-яких суттєвих змін. Такий погляд на історію був притаманний думці Римської імперії, а також деяким представникам філософії Нового часу. Наприклад, *Б. Спіноза* вважав, що в ході історії змінюються лише форми її існування, а сутність лишається незмінною. Подібні підходи до історії помітні у фундаторів некласичної філософії *А. Шопенгауера* та *С. Кіркегора*.

В епоху Середньовіччя історія має своє спрямування, чітко вкладається у межі кількох вирішальних подій і має кінцевий, завершений характер: вона розпочинається з гріхопадіння, яке одразу ж передбачає центральну подію історії (пришествя *Ісуса Христа*) та її кінець (Страшний суд).

Відродження нібито зберігає розуміння руху історії “за колом”, але при тому на перший план виходить циклізм (за кожним злетом історії настає її занепад, за кожним занепадом — новий злет), амплітуда якого з часом зростає (глибші падіння, але й вищі злети).

* Незаперечним досягненням історичної думки була поява ідеї прогресу. Спочатку вона зачіпала лише окремі сторони суспільно-історичного буття (у Дж. Бруно йшлося про прогрес розуму та пізнання), але поступово була поширена на всі сторони суспільного життя. Чи не першим своєрідний гімн суспільному прогресові проспівав *Ф. Бекон*, а потім — *М.Ж. Кондорсе*. Ідея суспільно-історичного прогресу була досить всебічно розгорнута у працях *Г. Гегеля*, а також постала органічною складовою частиною *марксистської теорії*. У ХХ ст. ідею прогресу пропагували і пропагують прихильники концепцій *технічного* (або технологічного) *детермінізму*, *індустріального суспільства* і т.ін. (див. розд. 9, 20). Слід зауважити, що ідея прогресу суспільної історії логічно пов’язана з поглядом на історію з позиції *регресу*, тобто занепаду та деградації. Перші уявлення про те, що суспільна історія прямує до занепаду, ми знаходимо у праці античного епічного поета *Гесіода* “Праці й дні”, де історію змальовано як рух від “золотого віку” до “залізного”.

У XVIII ст. французький просвітник Ж.-Ж. Руссо доводив, що технічний прогрес веде до моральної деградації людини. Так само песимістичний погляд на історію розвивав та обґрунтовував О. Шпенглер (див. розд. 9 та 19); притаманний він і *теоріям технофобії* — “жаху перед технікою”.

! *Важливо відзначити, що Г.Гегель досить переконливо доводив, що поняття прогресу та регресу співвідносні, що прогрес у певних сферах супроводжується регресом в інших і навпаки.*

При тому, за Г.Гегелем, в реальному ході історії можна спостерігати прояви майже всіх окреслених варіантів розвитку: тобто дещо в історії прогресує, дещо регресує, дещо змінюється циклічно і т.ін. Мало того, Гегель продемонстрував, що кожен конкретний крок в історичному процесі можна вважати прогресом, оскільки це є вихід на деякі нові рівні виявлення історії, але водночас і регресом, оскільки при тому відскакуються можливості інших рівнів та здійснень. Тому можна вважати гегелівський підхід до ходу та спрямованості історії найбільше вільним від однобічностей, хоча й не в усьому виправданим; наприклад, не всі погодяться із тим, що історія слугує лише саморозкриттю та самопізнанню Абсолютної ідеї, що таке самопізнання вже реалізоване в основному у філософській системі самого ж Гегеля.

Із питанням про спрямованість історії тісно пов'язане і питання про її *сене* та можливе *завершення*. Чи має історія кінець? Чи здійснює вона якийсь певний сенс? На ці питання навряд чи можна дати остаточну та переконливу відповідь. Наприклад, логічно припускати, спираючись на знання та досвід людства, що все, що має початок, має і свій кінець. Упевненість у неминучості завершення історії пронизує християнське світосприйняття, гегелівську філософію історії, роздуми представників філософії російського “релігійного ренесансу” (В. Соловйов, М. Федоров, М. Бердяєв та ін.). Але можна цю проблему осмислити й інакше: якщо людина вбирає у себе глибинні потенції буття, якщо її поява у світі пов'язана з виходом процесів буття на рівень самоусвідомленого здійснення, то так само логічно припустити і можливість нескінченного (або, принаймні, невизначено тривалого) прогресування людської діяльності від певних рівнів досягнень до інших і т.д. Згадаймо, скільки вже разів в історії людям дещо здавалось неможливим, але знаходились люди, які починали вважати неможливе можливим і навіть необхідним і, врешті-решт, здійснювали це неможливе. Ідея

нескінченного прогресування містить у собі імпульс до історичного ентузіазму та творчості.

Одного роду проміжним варіантом у розгляді цього питання постає розуміння історичного процесу як єдності перервного та неперервного, тобто як *еволюційного* поступового процесу, що переривається час від часу різкими *революційними* змінами. Внаслідок таких змін в історії здійснюється перехід до нових рівнів і форм суспільного життя, щось закінчується, відмирає, але з'являється дещо принципово нове. Самі періоди таких якісних змін в історії досить часто люди сприймають як історичні катастрофи, бо раптово руйнується і зникає усе те, до чого вони звикли. В наш час підвищений інтерес викликає питання про можливість переривання історії грандіозними *катастрофами* різної природи: чи-то космічними (як-от можливе зіткнення Землі із великим астероїдом), чи-то соціальними (наприклад, міжцивілізаційним конфліктом). В загальному плані таку можливість відкидати неможливо, проте її реальність поки що постає досить туманною. Підвищеною гостротою цьому питання надали жахливі теракти, вчинені проти США 11 вересня 2001 року.

Питання про *сене* історії вирішується майже автоматично за умови припущення її кінця: історія завершується, і *сене* окреслюється. Але й у разі нескінченності історії можна розглядати її як створення сенсу та нагромадження елементів осмисленого вибудовування людського буття.

Важливими проблемами філософії історії постають також такі:

- * Як співвідносяться між собою людина та історія? Особа та історія?
- * Чи можна вважати бажання та наміри людей основним чинником історії?
- * Чи існують закони історії?
- * Чи можна достовірно пізнавати історію, чи, навпаки, зацікавленість та упереджене ставлення тут завжди будуть домінуватимуть?

* Ці проблеми ми окреслимо в подальших пунктах розділу, а зараз можна зробити висновок про те, що основні проблеми філософії історії вводять нас у сферу досить важливих людських зацікавлень, допомагаючи краще осмислювати своє становище у тих процесах дійсності, з якими людина пов'язана необхідними зв'язками.

17.2. Поняття історії. Історичний процес як реальність

Увага!

Коли ми думаємо про історію або ж звертаємося до книжок, присвячених історії, то остання найчастіше окреслюється перед нами як *сукупність подій, що колись відбулись, проте зараз вони віддалені від нас у часі.*

Наукою дослідження з історії стверджують, що йдеться про сукупність фактів, які мали місце в минулому суспільства; при тому досить часто наголошується, що історика повинні цікавити саме факти і тільки факти. Не має сенсу заперечувати значущість історичних фактів для людського самоусвідомлення та свідомого орієнтування у процесах та явищах власного життя, проте навряд чи можна погодитись із тлумаченням історії як подій або фактів. Це зумовлене тим, що,

➔ *по-перше, коли ми звертаємося до давніх історичних хронік чи-то літописів, виявляється, що їх автори досить часто описували події, що відстояли від них у часі інколи на два-три століття, тому фактична точність таких описів досить сумнівна;*

➔ *по-друге, як це не дивно, і сучасність, а не лише віддалене минуле, зовсім не просто подати через незаперечні факти.*

Досить часто навіть гучні події залишаються непроясненими, хоча при їх здійсненні могли бути присутніми журналісти, вчені, задіяні технічні засоби масової інформації. Варто лише згадати такі події, як, наприклад, вбивство президента США Дж. Кенеді, розстріл так званого “Білого дому” 1993 року у Москві, зникнення в Києві журналіста Г. Гонгадзе.

Соціологи, які спочатку вважали, що їх наука повинна перш за все видобувати факти зі сфери суспільного життя, вже в першій третині ХХ ст. прийшли до висновку, що зробити це у бажаному варіанті фактично неможливо.

Припустимо, ми хочемо зібрати як можна точніші факти щодо життя та діяльності якоїсь сукупності людей; ми повинні були би оточити цих людей цілою низкою реєстраторів, таких, як соціологи, історики, психологи, педагоги, можливо – лікарі, економісти та ін. Ясно, що в такому режимі досліджувані люди не зможуть жити і діяти природно, а, окрім того, ніколи не буде повної гарантії щодо правильності і точності фіксації реальних подій тими чи іншими фахівцями. Проте, і до самих таких умовних реєстраторів ми також повинні були би поставити спостережувачів (щоби зафіксувати саму подію реєстрації), до останніх – також, і т.п. Ясно, що окреслена таким чином ситуація стає безглуздою, хоча саме так ми могли би мати більш-менш надійні історичні факти. Усвідомлення того, що історію навряд чи можна сприймати, як сукупність надійних фактів, породило відому тезу про те, що історія – це всього лише сучасна політика, обернена до минулого (пор.: “Будь-яка історія є лише сучасна історія” – Б. Кроче). З іншого боку, навряд чи можна щось заперечити проти того, що сучасність постає продуктом минулих процесів людської життєдіяльності.

* *Особливою можна вважати позицію, згідно якої події життя та історії є автономними і навіть атомарними, тобто непроникненими ззовні, що певна подія відбулася зовсім не тому, що їй передувала якась інша, а тому, що вона змогла відбутися у певній власній повноті та завершеності (Л. Вітгенштейн, М. Мамардашвілі).*

Основні підходи до розуміння сутності історії

- ➔ історія – це сукупність подій та фактів, що відбулись у минулому
- ➔ історія – це проекція сучасності на минуле;
- ➔ історія – це визначення сучасного стану речей попередніми процесами людської життєдіяльності;
- ➔ в історії кожна подія є автономною і самодостатньою, тобто вона постає явищем онтології, а не результатом еволюційних змін.

Що ж таке тоді історія? Ставлячи таке питання, ми повинні звернути увагу на те, що не існує і не може існувати історії поза історичною пам’яттю, тобто поза тим, що хтось буде збирати та зберігати знання про те, “що було перед тим”. Отже, перш за все історія – це певна *спрямованість свідомості*, бажання зберігати та утримувати той зміст, який пов’язаний із людським самоздійсненням. Якщо ж чомусь певна людська спільність такого не робить, не існує знань про минуле, а тому не існує історії.

Історія вимагає присутності свідомості, яка здатна утримувати в собі неперервну лінію процесів людського самоздійснення.

З іншого боку, історії немає там, де нічого не змінюється, де панує лише одноманітність. Таким чином, реальна історія передбачає наявність *двох векторів* свого здійснення: *1) змін, мінливості та - 2) неперервного тривання певного процесу.*

По суті в історії обов’язково повинні відбуватися зміни, але це повинні бути зміни у межах чогось якісно єдиного, тобто, умовно кажучи, зміни повинні рухатись вздовж певної дистанції, яка не повинна ні зникати, ні припинятися.

Наявність означених двох векторів історичного процесу приводить до того, що виникають *однобічні його тлумачення*: або історія постає виключно мінливою, а тому в ній не може бути ніяких повторень (1), або ж, навпаки, вважається, що в ній не виникає нічого якісно нового (2). Напевне, всім відомі

сповнені гіркою та тугою слова із біблійної "Книги Еклезіястова (Проповідника)": "Немає нічого нового під сонцем! Покоління відходить, і покоління приходить, а земля віковечно стоїть!.. Віє вітер на південь і на північ вертається, крутиться, крутиться він та йде, і на круг свій вертається вітер... Що було, воно й буде, і що робилося, буде робитися воно, - і немає нічого нового під сонцем!" (Екл., I, 3-9). Проте, як ми переконалися, в історії поєднується мінливе та незмінне. Як вони конкретно співвідносяться між собою?

Звичайно, в історії не повинні зникати люди, людські спільності, бо це саме вони діють в просторі і часі, але не ці дії самі по собі є історія: якщо їх ніхто не сприймає та не фіксує, вони відбудуться та зникнуть, нічого по собі не лишивши (окрім, хіба що, геологічних слідів). Значить, *історичне тривання* – це перш за все справа свідомості, її прагнення збирати та зберігати в своєму змісті поле або територію людського самоздійснення. Чому, задля чого? Із висвітлених раніше тем та питань випливає, що, оскільки людський початок буття не зводиться до природних явищ та процесів, то це необхідне задля самозростання, збільшення його проявів та можливостей. Якщо все те, що людьми здійснене та напрацьоване, буде просто зникати, то людство буде приречене на блукання без певних орієнтирів та результатів.

Історія окреслює нам ту територію, на якій людина вже себе здійснила та проявила, а тому ми набуваємо можливості рухатись по можливій території людськості не беспорядно, а більш-менш свідомо та виправдано. Відповідно, і самий наш цей рух даною територією буде визначений, а ми маємо можливість зрозуміти (якщо нас це буде справді хвилювати), якою мірою наші дії вагомі, виправдані, оригінальні і т. ін.

Увага!

Історія – це самовиявлення та самовимірювання людськості, тобто саме історія надає людині реальні масштаби, реальні внутрішні виміри для її діяльності.

** Звідси випливає простий, проте важливий висновок: люди повинні не лише дбати про збереження історичної пам'яті, але й про відкритість історії, прозорість історичних хронік, відомостей, інформації про події. Бо чим більше ми будемо себе обманювати на рахунок того, що справді діється, тим більше у нас шансів бути беспорядними як в суспільній діяльності, так і в особистих вчинках.*

До певної міри набуття навичок рухатись по окресленій територією людськості, навіть звички рухатися нею, означають нам певних дійових імпульсів, а тому історія, фактично, не лише вводить нас у минуле, у пам'ять та пам'ятки, але й виводить нас у майбутнє. В цьому сенсі наша інтегрованість в історію передбачає й те, що ми продовжуємо історію, розширюємо її горизонти та можливості, а, значить, розширюємо горизонти та можливості людського самоздійснення.

- ! Звідси випливає цікаве визначення історії: історія є лише там, де відкривається можливість продовжувати історію.

Належне осмислення такого визначення покладає на кожне покоління велику відповідальність за історію та перед історією.

В даному окресленні історії явно домінують акценти духовні, що й навіть – ідеологічні. Але історія – це *дія, сукупність дій*, що продукуються живими людьми у конкретних обставинах. Звідси випливає те, що історія значною мірою базується на *психології* як на тому, що сполучає духовне та матеріально-фізичне. Психологічні складові історії в даному випадку постають її своєрідним ґрунтом, на якому наявне (як соціальне, так і природне) перевертається в становлення, в рух, в тенденцію. Своєю чергою матеріально-фізичні складові історичного процесу засвідчують масштаб здійсненого, реально досягнутого. Історія – це відрив від наявного, проте такий, що залишається в полі тяжіння останнього. Звідси, наприклад, дещо прояснюється погляд на історію, як на *дійову особу, підпорядковану певному закону або фатуму: у виборі дії люди, як правило, досить вільні, проте як тільки сама ця дія починає реалізовуватись, як включаються і спрацьовують такі механізми перетікання процесу, які суттєво міняють як задуми, так і можливі наслідки дій. Ось як подає цей момент відомий історик.*

"Уявімо собі, що гірською стежиною йде людина. Раптом вона спотикається і падає у прірву. Задля того, щоби цей випадок відбувся, потрібно поєднання багатьох визначальних елементів. В тому числі: сила тяжіння, гірський рельєф, що сам постає результатом тривалих геологічних перетворень; стежина, що була прокладена, наприклад, з метою з'єднати село гнітними пасовищами. Отже, можна із повними підставами сказати, що якби закони небесної механіки були іншими, якби еволюція земної кулі перетікала інакше, якби альпійське господарство не засновувалось на сезонному вигоні худоби у гори, то людина не впала би у прірву".

М. Блок

Після того, як відбулася дія і окреслився її результат, відбувається новий відрив від наявного, проте тепер і наявне інше, і задуми змінилися, і відрив має інакші параметри. Таким чином, *історична свідомість виконує в історії роль “несучої конструкції”*, яка весь час стикається із все новими та новими ситуаціями дійсності і, отже, сама змінюється в ході виконання своєї функції. В цьому полягає чарівність, неповторність і привабливість історії: кожний її акт грають лише одного разу. В принципі, інколи можна зіграти ще, але це вже буде інша гра, хоча, можливо, дуже схожа на попередню.

✱ Отже, історична свідомість забезпечує неперервність того процесу, що називається реальною історією, а історичні дії виводять цю єдину лінію тривання на все нові і нові прояви та параметри перетікання.

Дія жива, історична свідомість - стабільна, умови та обставини історії змінні, а в цілому в історії відбулося те, що могло відбутися, і відбувається те, що на даний момент може відбуватися. Але самий перехід від наявного через задум, дію, що є відрив від наявного, до синтезуючого результату постає реалізацією тої міри людської свободи, територія якої створена людськими зусиллями. У такому окресленні історія являє собою своєрідне фонтанування тих вихідних потенцій до варіативних самореалізацій, що наявні в космосі, в природі і перш за все – в людині.

В аспекті єдності в історії перервного та неперервного, тобто в аспекті часового руху в історії в ній можна виділити такі важливі її аспекти: **минуле** ⇨ як те, що вже відбулось і що змінити не можна, постає реальністю; **сучасне** ⇨ як жива дія, проте обмежена і зумовлена наявним станом речей, постає нормою; нарешті, **майбутнє** ⇨ як те, чого люди намагаються досягати, постає як ідеал. Отже, *реальність, норма та ідеал* є людськими вимірами руху історії. *Історія постає реальністю лише за наявності в ній:*

- ✦ *єдності перервного та неперервного;*
- ✦ *історичної пам'яті як свідомого зберігання лінії неперервного тривання процесів людської життєдіяльності;*
- ✦ *свідомої діяльності, яка передбачає можливість подальшої історії;*
- ✦ *моменту зустрічі наявного психологічного стану суспільства із новими ситуаціями та обставинами життя;*
- ✦ *часового виміру, що окреслюється через єдність реальності, норми та ідеалу.*

17.3. Філософія історії про суб'єкт, рушійні сили, умови та чинники історичного процесу

У наш час майже безсумнівним постає твердження, що історія є результатом діяльності людей. Але й при тому досить поширеним є уявлення, що за поверхнею історичних дій лежать деякі невидимі рушійні сили, приховані чинники, які виконують свою “роботу” щодо здійснення деяких вищих задумів або програм. Людину в даному випадку розглядають лише як виконавця цих задумів або програм, як “дійову особу” у драмі історії.

Якщо ж ми звернемося до історії філософії та суспільної думки, то побачимо, що найчастіше історію розглядали саме в аспекті упорядкованості дій людини законам долі, фатуму, божественному промислу або так званим “субстанційним” чинникам історичного процесу, як-от — розвиткові світового розуму, абсолютної ідеї, волі й т.ін. В усіх подібних випадках справжнім суб'єктом історії (тобто самодіяльним носієм активності) поставала не людина, а перелічені основи історичних звершень.

Попри всю заплутаність проблеми суб'єкта та рушійних сил історії можна констатувати деякі принципові моменти в її можливому висвітленні.

Не викликає сумніву те, що поза життям та діями реальних людей ми не можемо вести розмову про людську історію. Звідси випливає, що в історії реально відбувається тільки те, що проходить через людські дії або вступає з ними в певний зв'язок. Наприклад, виверження вулканів, землетруси не є людськими діями, але вони можуть суттєво впливати на результати людської діяльності та її спрямованість. Тож, розглядаючи проблему суб'єкта історії, ми повинні уважно придивитися до умов, чинників та мотивів людської діяльності.

Найпершою умовою людської діяльності постає *природа*. Саме у взаємодії з природою людина забезпечує собі життя, задовольняє найперші життєві потреби, напрощує свої знання, уміння, формує мету подальшого просування шляхом процесу або розширення меж своїх дійових можливостей. Але чи можна вважати природні умови найпершим (або переважальним) чинником історії? В історії людської думки виникали і такі концепції. Так, французький філософ і соціолог *Ш. Монтеск'є* (1689 - 1755) вважав, що географічне середовище, а точніше клімат визначає хід історії. Надто суворі умови та надто сприятливі не активізують людину, а от помірні дають поштовх до дій. Російський географ *Л.І. Мечников* звертав увагу на те, що в історії поступово виходять на перший план спочатку річкові, потім — морські, а потім океанічні цивілізації.

Увага!

Немає сенсу заперечувати вплив природних факторів на розвиток історії, але слід звернути увагу й на те, що навряд чи можна їх назвати факторами прямої дії, тобто їх вплив є, він досить відчутний, але не безпосередній і вирішальний. Тому його мірою може слугувати саме людська діяльність: наскільки людина здатна використати природні умови та в якому спрямуванні.

* Отже, розглядаючи далі питання про суб'єкт та чинники історії, ми повинні поставити запитання: а від чого ще залежить розвиток людської діяльності, якщо все, що відбувається в історії, проходить через діяльність та постає її результатами? Досить очевидною є залежність діяльності від форм людського спілкування, а в ширшому розумінні — від характеру соціальних відносин. Якщо норми суспільного життя, державні установи, закони не гальмують людську активність, ініціативу, винахідливість, а тим паче, якщо вони створюють сприятливі умови для останніх, людська діяльність розгортається, набуває різноманітності та вдосконалюється.

В попередніх розділах неодноразово йшла мова про те, що людська діяльність може розгортатися, відтворюватися та нарощуватися лише у соціально-культурному середовищі. Як звичайно, тоді, коли люди починають усвідомлювати свій зв'язок із розвитком історичних подій, вони віднаходять певний наявний рівень культури, соціальних стосунків, історичних надбань. У сучасному суспільстві цей момент постає вже аксіомою: кожна людина, кожне покоління входить у процеси життєдіяльності за умов наявності певного стану та рівня соціальної культури. Чи можна цей чинник вважати також вирішальним для розвитку історії? Думається, що не варто його недооцінювати, бо, врешті, ці умови та стани відіграють важливу, а інколи — вирішальну роль у процесах соціалізації людини, набуття нею навичок соціальної діяльності. Проте, навряд чи їх варто вважати фатальними, тобто такими, що однозначно програмує як людину, так і її можливості. Оскільки діяльність людини більше визначається внутрішніми мотивами, оскільки і дія соціально-культурної спадщини також ніби трансформується даними мотивами. Тобто її вплив значною мірою опосередковується усвідомленням значення культури, соціальних традицій та надбань. А внутрішні чинники людської діяльності при цьому виходять на перший план.

Безперечно, досить очевидною постає залежність людської діяльності від психічних характеристик як окремих людей, так і людських спільностей. В останні роки особливо активно обговорюють такі чинники людської історії,

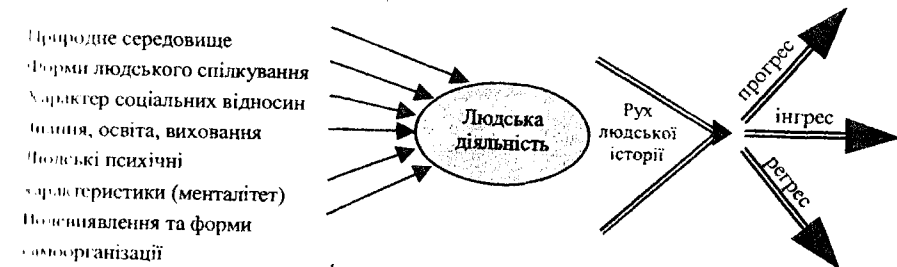
як національний характер, менталітет народу і т. ін. Порівнюють між собою стереотипи поведінки людини східних та західних типів цивілізацій, колективістських та індивідуалістських схильностей, раціоналістів та людей почуття.

Навряд чи ми можемо сьогодні однозначно стверджувати, які з наведених характеристик людської ментальності є взірцевими; радше треба вести мову про необхідність широкого та активнішого спілкування між різними народами, країнами та державами, оскільки розмаїтість збагачує діяльність (і людину), однотипність гальмує, консервує (і вбиває).

Якщо ми говоримо про роль інтелектуальних чинників у розвитку діяльності людини, то на перший план тут виходять знання, освіта та виховання. Саме тому багато філософів вважало розвиток науки вирішальним у прогресі історії (Дж. Бруно, Ф. Бейкон, І. Франко). Деякі сучасні філософи (К. Ясперс, Ж. Елльюль, Ж.-П. Кантен) схильні висувати на перший план прогрес розуму та раціональності у справі якісних зрушень у формах людської діяльності.

Нарешті, дуже важливим чинником людської діяльності постає волевиявлення, здатність до самоорганізації, уміння сконцентрувати людські зусилля на вирішенні основних завдань життя. За всіх інших умов саме волевиявлення досить часто відіграє вирішальну роль в історичних подіях. Воно ж, своєю чергою, залежить від світоглядних і смислових орієнтирів людини. Ніщо так не руйнує людську активність, як відчуття безнадійності та безглузтості того, що відбувається, або того, що має відбутися.

Поставимо, нарешті, запитання: кого ж треба вважати суб'єктом історії? Якщо ми погоджуємося із твердженням про

вирішальну роль людської діяльності в історичному процесі, то, здавалося б, звідси випливає визнання суб'єктом того, хто здійснює цю діяльність, тобто людину. Але подібна відповідь може бути зовсім не переконливою. По-перше, тому, що історія постає результатом дій багатьох людей, окрема людина інколи губиться і майже зникає у вирі історичних подій. По-друге, якщо людьми керують певні інтереси та мотиви дій, може, це саме вони (або те, що їх викликає) постають історичними суб'єктами?

Обидва зауваження слушні. Якщо в історії діють маси людей, якщо їх прагнення, волі, дії схрещуються, то хід історії може набувати характеру результуючого вектора різноманітних сил, що може не збігатися з жодною з них. Друге зауваження можна виправдати тим, що люди, діючи свідомо, не завжди спроможні передбачити всі можливі наслідки своїх дій. До того ж у їх дії вплітаються несвідомі потяги та мотивації. У наслідку складається враження, що люди бажать свого, але історія здійснює своє. І можна зробити висновок, що суб'єктом історії є певне історичне провидіння, яке через людей, їх пристрасті, потяги, бажання здійснює свої наміри. Зазначені міркування навряд чи можна відкинути. Але, враховуючи попередній виклад, можна стверджувати, що за більш виваженого підходу *історичний процес постає, як свого роду змагання людських планів, мрій, намірів із наявними результатами попередніх історичних дій.*

★ На основі викладеного можна зробити висновок, що *суб'єктом історії завжди була і є людська особа*, бо лише особа постає реальним творцем усієї сукупності складників історичного процесу: ⇒ вона має реальні почуття, потяги, мотиви, бажання; ⇒ вона продукує знання, культурні цінності, смисли; ⇒ вона нагромаджує та використовує інформацію; ⇒ вона проявляє волю, здійснює психічну та розумову самоорганізацію; нарешті, ⇒ саме вона постає споживачем історичних здобутків та виміром для справжніх завоювань історії.

Цей момент виділення в якості суб'єкта історії саме особи можна пояснити і дещо інакше: історія передбачає і навіть вимагає того, щоби дещо в ній передавалося від покоління до покоління. Звичайно, при цьому повинні з'являтися самі ці нові покоління, тобто передаватися повинно щось суто фізично і навіть фізіологічно (генетично). Проте перш за все повинно передаватися надфізичне, соціально-культурне, тобто те, що можна відокремити від конкретної людини. Нарешті, повинні передаватися знання, навички, вміння, прагнення. Оці останні

історичні “передачі” відіграють вирішальну роль, оскільки йдеться про людську активність, дію. А вони, як ми вже знаємо, складаються з особистих складників особи.

Але, сказавши це, ми повинні врахувати, що людина постає особою лише в межах культури та людського спілкування. Тому *суб'єкт історії — це особа в єдності її загальнолюдських та індивідуально-неповторних виявлень*. Унаслідок того суб'єкт історії набуває не лише особистих, а й особливих виявлень: це особа як представник певних соціальних спільностей — верств, станів, народу, держави, етносу й т.ін.

В останньому випадку філософія історії вживає термін “колективний суб'єкт історії”: ним може бути народ, нація, етнос, клас та ін. Але коли ми ставимо питання: на що в кінцевому підсумку орієнтуються запити, потреби, програми історичних дій — на людину як особу чи на певну спільність людей? — то відповідь буде все ж на користь особи (хоч особа немає без людської спільності).

! Без забезпечення реального буття особи не можна говорити ні про людські спільності, ні про історію. Мало того, історично форми людських спільностей змінювались (рід, плем'я, народ, етнос, нація), і саме тому, що людина як особа переростала їх, виходила за їх межі.

Звичайно, останній момент не варто перебільшувати, бо особа завжди є особою саме настільки, наскільки вона як суб'єкт та об'єкт соціальних відносин постає їх діяльним виразом. Але й не тільки, бо особа водночас є виразом і особистих можливостей та якостей людини.

★ Отже, особа є виразом того, наскільки якості людини перейшли в дійові властивості особи і, водночас, наскільки форми та ситуації соціальних відносин стали можливостями, масштабами, вимірами дій особи. Особа як суб'єкт історії постає ніби «перехрестям» (поєднанням) індивідуальних якостей людини та якостей і простору соціальних відносин.

Унаслідок такого характеру особи як суб'єкта історії побічний підхід до неї у будь-якому варіанті буде

невиправданим спрощенням. Так, не можна розчиняти особу в соціальних зв'язках (подібна позиція називається вульгарним соціологізмом), але так само не можна розглядати історію лише як демонстрацію, виявлення певних властивостей людини (це називається натуралізмом, психологічною або біологічною редукцією).

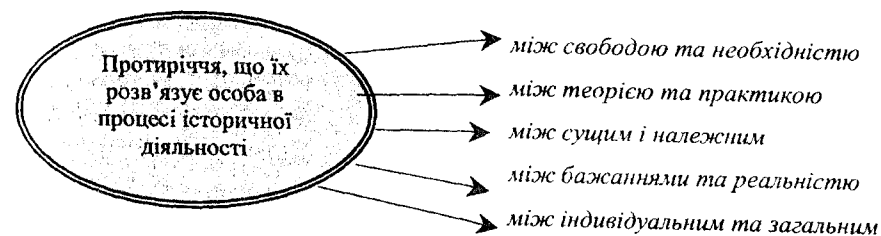
Розуміння суб'єкта історії як особи, що концентрує у собі людські властивості та соціальні відносини, дає можливість досить послідовно і несуперечливо розв'язувати деякі фундаментальні проблеми філософії історії: ⇒ про співвідношення людини та історії, ⇒ особи та історії, ⇒ історії та свідомих намірів людини. Так, стає досить очевидним, що *історичне пізнання є формою людського самоусвідомлення.*

★ Отже, історичне пізнання можна розглядати як об'єктивне тільки в дуже специфічному значенні: за мірою його широти, самокритичності та виявлення справжніх, реальних на цей час можливостей особи (як у людському, так і в соціальному вимірі).

Оскільки особа постає суб'єктом історії, то й людські маси ми повинні розглядати крізь призму їх особистих виявлень: що являють собою ці маси за складом, рівнем знань, настроями, хто і як їх організовує та ін. У зв'язку з останнім окреслюється *роль видатних осіб в історії*: вони постають, з одного боку, виразниками актуальних запитів соціальних відносин, а з іншого — виявленням непересічних здібностей та можливостей людини. Тому навряд чи виправданою є теза: якщо історія вимагає, завжди з'явиться людина, яка це реалізує. Людина може з'явитися, але з якими здібностями, характером, волею?

Розуміючи особу як суб'єкт історії, ми можемо стверджувати, що оцінка ходу історії та її звершень замикається на особі: якою мірою в умовах реальних здійснень, певних соціальних режимів, держав, законодавства, соціальних стосунків людина здатна бути особою, реалізувати себе в особистих виявленнях. А оскільки умовами виявлення особи постають рівень її свідомості, ступені свободи, то ми можемо правильно оцінити тлумачення історичного процесу як міри проявів людської свободи (І.Г.Гердер, Ж.-П.Сартр) або як збільшення питомої ваги розумного початку буття (К.Ясперс). Усе це справді є показником ходу історії, але лише щодо особи.

Щодо *рушійних сил історії*, то до них варто віднести передусім сукупність протиріч, що їх неминуче повинна розв'язувати особа у процесі історичної діяльності.

На першому плані тут протиріччя між прагненнями, можливостями особи та наявними (реальними) історичними умовами їх реалізації. У розв'язання цього протиріччя втягуються усі сутнісні сили людини, її знання, ідеали, риси характеру та ін.

До *факторів історичного процесу* можна віднести все те, що впливає на активність особи в позитивному або негативному напрямі (стимулює її або навпаки — гальмує). В соціально-теоретичному плані прийнято розрізняти *умови, чинники та фактори* певних (в даному випадку — соціально-історичних) процесів.

★ *Умови* — це пасивна сторона їх здійснення; це їх простір, ґрунт, межі. *Чинниками* постають ті елементи самих процесів чи умов, які діють або від яких передається певна дія, що має важливе значення для протікання даних процесів. Нарешті, факторами називають такі елементи умов, які вступають у взаємодію із чинниками, стимулюють, гальмують або певним чином корегують їх дію.

17.4. Людина та історія. Роль особи в історії

Всі наші розвідки в галузі філософії історії виправдані, нарешті, основною темою — темою *взаємовідношень людини та історії*. І ця тема виглядає досить суперечливою.

! Людини немає поза суспільством та суспільною історією, але історія також неможлива без людини або тоді, коли вона діє проти людини.

Ясно, що людину та історію не можна відірвати одне від одного, але їх протиставлення не є надуманим. В певні часи та за певних обставин люди повинні жертвувати собою задля збереження певних історичних надбань або задля того, щоби історія мала продовження. Тобто, бувають ситуації, коли історія виявляє себе вищою за людину та її долю. Але так само інколи питання стоїть інакше: або людині буде належати те, що здобує історією, або історія буде деградувати разом із деградуванням людини. Таке взаємне дистанціювання людини та історії засвідчує те, що в їх зв'язках вони несуть на собі різне змістове та смислове навантаження.

Людина постає реальним та єдином можливим чинником історії, бо саме вона продукує певні дії та зумовлює існування тих чи інших сфер суспільного життя та історичної діяльності. В цьому плані історія постає як розгортання внутрішніх можливостей людини. Все, що відбувається в історії, насичено людськими прагненнями, інтересами, зусиллями, стражданнями та ін. З іншого боку, історія спеціалізує людину, і остання постає завжди як людина певної епохи, певного історичного типу суспільства; навіть у фаховому відношенні людина історично зумовлена.

** Отже, історія постає як конкретна дійсність людини, і в цьому плані вона людину обмежує, вводить в конкретні форми життєдіяльності та в конкретний простір своїх можливих реалізацій. А якщо історія обмежує людину, то це значить, що вона не виявляє всіх її можливостей, а тому постає у своїй конкретності чимсь вузким від людини, лише перспективно націленою на можливу повноту людини.*

Проте в певному плані історія і суспільство завжди більше, ніж окрема людина, бо вони: а) надають простір для різноманітних людських реалізацій великій кількості людей, а не лише окремим індивідам; б) зберігають та фіксують своїми структурами досвід попередніх поколінь; в) прищеплюють окремим індивідам різноманітні інтереси, що виходять за межі їх суто індивідуальних життєвих потреб; г) нарешті, формують цілі та смисли, які перевершують окремі людські життєві горизонти і приводять до того, що досить часто людина бачить своє основне завдання в служінні історії та суспільству. Накопичуючи та зберігаючи здобутки культурної діяльності різних поколінь, історія демонструє окремій людині величезний діапазон людських проявів, тобто демонструє, що може людина та в яких виявленнях

вона постає дійсною. Чи можемо ми використовувати термін "історія" так, щоби йдеться про якусь реальну особу, тобто чи справді історія щось робить? Якщо проаналізувати питання про дійовість історії, то суто логічно можна обґрунтувати дві можливі відповіді на зазначене питання. З одного боку, є підстави для того, щоб подати історію в якості особливої *дійової особи*, адже відомо, що певна спільність живих осіб (чи-то в тваринному світі, чи-то в суспільстві) утворює деякий особливий організм, де починають діяти такі закони, які не проявляють себе на окремих індивідах цієї спільності. Наприклад, виникає потреба в узгодженні масових дій або в механізмах масових стосунків.

** Отже, є підстави вважати велику спільність людей, які тривалий час здійснюють спільні дії, особливим самостійним організмом, який вимагає від своїх складових одиниць підпорядкування його функціональним законам.*

З іншого боку, реальною особою постає тільки і тільки людина. Як вирішити цю суперечність? Напевне, її можна вирішити із урахуванням того, як розглядалася нами проблема суб'єкту історії. Насправді, в історії діє особа, коренем якої є людська особистість, а вона, як ми вже знаємо, не тотожна ні людині, ні суспільним умовам життя та діяльності.

Увага!

Особистість - це те, що утворюється в певних соціальних умовах в людському індивіді, проте утворюється шляхом внутрішнього *самостворення*, внутрішнього вольового, енергетичного зусилля.

Особистість при цьому постає як одиниця, своєрідний *атом суспільно-історичної структури* (або конструкції): це є дія певного змістовного та смислового спрямування. В цій дії водночас виходять у з'явленість, демонструються екзистенціально-антропологічні можливості людини (тобто те, що закладене у людську природу) та можливості природи, космосу, буття. Це значить, що людина входить в історію в тих своїх можливостях і проявах, які виявлені та відфіксовані механізмами соціальної діяльності (або технологіями соціальної діяльності). Але те ж саме можна сказати і про природно-космічні сили та властивості, тому соціальна діяльність являє собою перехід, взаємне прирівнювання людської екзистенції та космосу. Через це стає зрозумілим, чому людське буття вимагає засвоєння досвіду соціальної діяльності: поза цим людина навіть не може дізнатися про те, чому вона є людиною; проте стає зрозумілим і ширше - чому ми все ж маємо підстави говорити про історичну долю, про

самовладність історії; адже самовиявленні та самозасвідчені технології соціальної діяльності, що є сплавом екзистенції та космосу, мають свої власні закони і проявів, і функціонування, і ці закони не збігаються ні із діями окремого індивіда, ні із законами космосу і природи.

! Конкретна єдність суб'єктивних та об'єктивних чинників та факторів людської соціальної діяльності, взята із урахуванням її історичних здобутків та тенденцій, постає перед нами як історична доля (або як самовладність історії).

Тому, наприклад, ті ж самі вчинки та дії людей в різні історичні часи можуть мати зовсім відмінні наслідки. Звичайно, ми не повинні при цьому забувати того, що історична діяльність має своїм джерелом людину та космос у їх взаємодії, а тому не відривати історію ні від природи, ні від людини. Але так само ми не повинні їх ототожнювати; фактично, історія – це сфера людського самовипробування. Осмислюючи її, людина, скоріше за все, повинна погодитись із тезою І.Г.Фіхте про те, що діяння є наше призначення. Історія вимагає дій і відгукується на них. Але із розглянутої проблеми співвідношення людини та історії варто зробити ще один висновок.

***** Історія має дійову (процесуальну) та консервативну сторони, і лише обидві вони можуть забезпечити нормальний хід історичного процесу та історичного самовиявлення людини.

При тому з'являється сенс говорити про такі тенденції історії:

- ➔ тенденція до збільшення ролі свідомого (розумного) початку у здійсненні історичного процесу;
- ➔ тенденція до зростання інформаційної насиченості поля людського дійового самовиявлення;
- ➔ тенденція до урізноманітнення форм людського історичного активізму та збільшення ролі індивідуальної ініціативи в історичному процесуванні.

СУТТЕВО!

Висновки

Історія як реальність людини та її виявлень виглядає різнорідним, складним і парадоксальним процесом. Філософія історії покликана дати людині загальні орієнтації в історії, допомогти їй оцінити можливості та умови свого соціально-історичного життєвого самоутвердження.

Як особливий напрям філософських досліджень філософія історії виникла у XVIII—XIX ст. Але її проблематика пронизує собою усі основні етапи розвитку історії філософії.

Серед найважливіших проблем філософії історії на першому плані є: визначення особливої якості соціально-історичного процесу, його спрямованості, характеру здійснення, вирішення питання про скінченність або нескінченність історії, про реальність історії та роль у ній історичної пам'яті.

Переконливим варіантом розв'язання проблеми суб'єкта історії постає окреслення його як людської особи, що концентрує у собі унікальні якості індивіда та характеристики соціальних відносин. Через віднесення до особи як самодіяльної активної одиниці історичного процесу вихідних умов та чинників людської діяльності, можна окреслити зміст найбільочіших питань у дослідженні історії.

СУТТЕВО!

Резюме

- 1. Для людського орієнтування в світі важливе значення має розуміння суті та особливостей розвитку людської історії, оскільки людина живе і діє саме в історично визначеному суспільстві; але усвідомлення особливостей історії, її відмінності від процесів природи пройшло складний історичний шлях, що врешті вилився у виникнення філософії історії; остання намагається окреслити та прояснити цілу низку найзагальніших питань історичного розвитку та буття людини.
- 2. Історія постає реальністю лише за наявності в ній: а) єдності перервного та неперервного; б) історичної пам'яті як свідомого зберігання лінії неперервного тривання процесів людської життєдіяльності; в) свідомої діяльності, яка передбачає можливість подальшої історії; г) моменту зустрічі наявного психологічного компоненту людської діяльності із новими ситуаціями та обставинами життя; д) людського виміру, що окреслюється через єдність реальності, норми та ідеалу.
- 3. Все, що відбувається в історії, постає результатом людських дій та вчинків, але так само, як не можна стихійно стати людиною, не можна автоматично вважати людину суб'єктом історії; історія розвивається як переведення потенцій природи та природних потенцій людини у здобутки та зміст людської діяльності, тому суб'єктом історії постає особа; в філософії також фігурує поняття колективної особи історії.
- 4. Умови, чинники та фактори історії визначаються в залежності від того, як вони діють на розвиток діяльності та прояви людської особи.

5. Між людиною та історією існує складна система відношень, оскільки історія ширша і варіативніша за людину, проте саме людина постає вихідним джерелом історичної активності. В кінцевому підсумку історія постає як демонстрація екзистенціальних глибин людини та можливостей її самореалізації за конкретних соціальних умов.

Питання для обговорення на семінарському занятті

1. ? Філософія історії як особлива філософська дисципліна: проблеми та завдання.
2. Основні концепції сутності історичного процесу та спрямування історії; їх оцінка.
 3. Реальність історичного процесу, його складові та людські виміри.
 4. Поняття суб'єкту історії. Умови, чинники та фактори історичного процесу. Рушійні сили історії.

Теми для рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Якісні відмінності суспільної історії від природних процесів.
2. Предмет та проблеми філософії історії.
3. Філософія історії про засади історичного процесу.
 4. Фаталізм, волюнтаризм, тотальне планування історії як однієї підходи до розуміння історії.
 5. Поняття суб'єкту історії. Умови, чинники та фактори історичних дій.
 6. Рушійні сили історії.
 7. Чи є історія самовладною дійовою особою, що здійснює власні задуми?
 8. Людина та історія: можливі ракурси співвідношення.
 9. Роль історичної пам'яті у здійсненні історичного процесу.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

- Завдання 1. Окресліть коло питань, що входять у дослідження філософії історії.
- Завдання 2. Поясніть основні тлумачення спрямованості історичного процесу.
- Завдання 3. Окресліть ті складові історії, поза якими вона неможлива.
- Завдання 4. Яку роль відіграють в історії психологічні чинники?
- Завдання 5. Поясніть, як співвідносяться між собою суб'єкт історії та її рушійні сили.
- Завдання 6. Дайте критичну оцінку концепцій, які вважають природні умови вирішальним чинником історії.
- Завдання 7. Спробуйте сформулювати та обґрунтувати своє розуміння співвідношення людини та історії. Чи можна вважати історію реальною дійовою особою?

Додаткова література з теми

1. Андрущенко В.М., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія. - К., 1996.
2. Бердяев Н.А. Смысл истории. - М., 1990.
3. Бойченко І.В. Філософія історії: Підручник. - К., 2000.
4. Віко Дж. Основание новой науки об общей природе вещей. - М., - К., 1994.
5. Вольтер. Философия и методология истории // Историки и история. Жизнь, судьба, творчество: В. 2т. - М., 1998.
6. Гаврилишин Б. Дороговкази у майбутнє. До ефективніших суспільств. Доповідь Римському клубові. - К., 1990.
7. Гегель Г.-В.-Ф. Лекции по философии истории. - СПб., 1993.
8. Жёкин Г.В. Социальная философия истории. - К., 1996.
9. Колінвуд Робін Дж. Ідея історії. - К., 1996.
10. Кузьменко В.Л., Романчук О.К. На порозі надцивілізації (роздуми про майбутнє). - Львів, 1991.
11. Монтескьє Ш.-Л. О духе законов. - М., 1999.
12. Научное предвидение общественных процессов. - К., 1990.
13. Ортега-і-Гасет Хол. Тема нашої доби. - К., 1994.
14. Риккет Генрих. Философия истории // Риккет Генрих. Философия жизни. - К., 1998.
15. Современная западная философия: Словарь. - М., 1991.
16. Тойнбі Арнольд Дж. Дослідження історії. Скорочена версія томів I-IV Д.У. Семервенка: У 2 т. - К., 1995.
17. Шпейнгер О. Закат Европы. Очерки морфологии истории: В 2 т. - М., 1998.
18. Ясперс К. Смысл и назначение истории. - М., 1991.

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

*Лише в людях людина може знайти сховище.
І той, хто хоче здаватися собі самотнім або
анархістом, насправді - людина, яка палає
бажанням, щоби її побачили інші.*

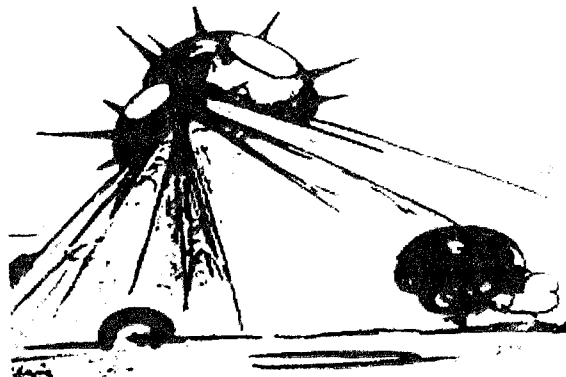
Альбер Камю

*Життєвий світ не є моїм приватним. До
нього належать і інші, не лише як тіла та об'єкти
мого досвіду, але як інші Я, тобто суб'єктивності,
наділені такою ж активністю, як і я.*

Альфред Шюц.

*Суспільство володіє об'єктивною
фактичністю. І суспільство, по суті,
створюється завдяки діяльності індивідів, що
мають суб'єктивні значення. Саме подвійна
природа суспільства в термінах об'єктивної
фактичності та суб'єктивних значень надає
йому характеру "себе продукуючої реальності"*

Пітер Бергер, Томас Лукман.

Соціальна філософія покликана надати людині орієнтирів щодо її життя в суспільстві та взаємин із іншими людьми. Соціальні явища та процеси володіють особливими якостями, які не можна звести до природних, біологічних або психологічних; вступаючи в соціальну систему зв'язків, природні речі та процеси набувають нового типу впорядкування та функціонування: вони мають тепер цільове призначення, а в цілому своїм способом соціального функціонування окреслюють існуючу в певному суспільстві систему норм дії, цільових та смислових орієнтирів, мотивів поведінки. Людина, що народжується та входить у суспільне життя, також проходить через процес соціалізації, набуває соціальних якостей, що й спричиняє необхідність певних усвідомлень сутності соціальних процесів.

СУТЄВО

Після вивчення матеріалу теми Ви повинні

Знати	☞ на чому базуються та як виникають соціальні якості речей та процесів дійсності;
	☞ що таке суспільство і в чому полягають його основні функції;
	☞ з яких елементів складається суспільство як цілісна система, що забезпечує соціальне життя людства;
	☞ чому духовне життя суспільства постає його найскладнішою, але й найважливішою складовою.
Вміти	☞ виділяти спільне та відмінне у природних та соціальних процесах;
	☞ аналізувати реальні процеси суспільного життя за допомогою знань про складові духовного життя суспільства;
	☞ окреслювати аспекти взаємних впливів людини та суспільства у функціонуванні суспільних процесів.
Розуміти	♦ що привносить соціалізація в природні процеси, в тому числі – як вона змінює людину;
	♦ наскільки складними постають процеси взаємодії суспільства та природи і чому людина не може прагнути панувати над природою;
	♦ чому соціальні якості невід'ємні від духовних процесів суспільного життя;

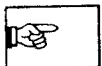
□ План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

18.1. Онтологія соціального. Поняття та зміст соціальних якостей.

18.2. Поняття суспільства. Співвідношення суспільства і природи.

18.3. Суспільство як система. Основні сфери суспільного життя та їх взаємозв'язок.

18.4. Людина і суспільство: основні аспекти співвідношення.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ

* **ДУХОВНЕ ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА** – сукупність процесів, станів та рівнів інтелектуальної діяльності певного суспільства, що продукує духовні цінності та задовольняє духовні потреби людей.

* **ЦЕОЛОГІЯ** – складова теоретичного рівня духовного життя суспільства, що має практичне спрямування, покликана створювати програми соціальних дій та організувати їх реалізацію. Ідеологія розробляється теоретиками-ідеологами та суспільними і політичними діячами, існує у вигляді концепцій, програм, закликів, гасел та ін.

* **ПРИРОДА** – в первинному значенні – та самовладна основа будь-яких явищ та процесів, що володіє здатністю довільного зростання та визначення похідних від неї процесів; в соціальній філософії – такий хід реальних процесів дійсності, що відбувається стихійно, через пряме поєднання причин та наслідків та без заздалегідь спланованих результатів.

* **СОЦІУМ** – термін, що позначає особливий тип процесів дійсності; тут наголошується на якісній відмінності соціальних процесів від усіляких інших та підкреслюється їх внутрішня цілісність, особливий, притаманний їм тип внутрішньої детермінації всіх явищ та процесів; інколи терміном “соціум” позначають історично, культурно або етнічно особливий тип суспільства.

* **СУСПІЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ** – дотеоретичний рівень функціонування духовного життя суспільства, що являє собою сукупність соціальних почуттів, стихійно вироблених стандартів буденного мислення, норм виразу духовних станів, емоцій, духовних традицій, тощо.

* **СУСПІЛЬСТВО** – сукупність людей, що здійснює процеси спільної життєдіяльності та здатна: а) зберігати життя людей; б) зберігати та підтримувати функціонування певного типу соціальної організації життя; в) продукувати духовні норми, цінності та орієнтувати людського життя.

18.1. Онтологія соціального. Поняття та зміст соціальних якостей

У попередніх темах ми неодноразово використовували терміни “соціальне”, “соціалізація” та деякі інші, що знаходяться в цьому ж ряду і пов'язані із соціальністю.

* *Одне із найперших завдань соціальної філософії полягає у поясненні самої сутності соціального, у тому числі у поясненні того: а) з чим взаємодіє та співвідноситься соціальне; б) чим воно відрізняється від несоціального та несоціалізованого; в) які характеристики йому притаманні та як вони реально діють і виявляються.*

Сучасні соціологічні та філософські дослідження дозволяють виділити кілька пануючих підходів у тлумаченні соціального (соціальних процесів та соціальних якостей):

→ *субстратно-редуктивний підхід*, згідно із яким в основі соціальності лежать генетичні, біохімічні чи якісь інші матеріально-речові субстрати, тобто цей підхід намагається звести соціальне до чогось простішого, доступного для вивчення та матеріально-речового (Ф.Кріс, Ж.Моно, Е.Уїлсон та ін.);

→ *інтерактивний підхід*, згідно із яким суспільні зв'язки зумовлені взаємними діями індивідів, включених у загальну систему діяльності, тобто соціальність – це сукупність певних міжіндивідуальних взаємодій (Дж.Мід, Дж.Хоманс та ін.);

→ *структурно-функціональний підхід*, що пов'язує соціальність із певною сукупністю створених суспільством закладів та інституцій, функціонуючих у взаємних зв'язках та забезпечуючих цілісність соціального процесу (Р.Мертон та ін.);

→ *менталітетно-трансцендентальний підхід*, що намагається покласти в основу соціальних явищ та процесів деякі вищі або абсолютні цінності, нормативи, взірці, сенси, наприклад релігійно-культурного плану (М.Вебер, В.Дільтей, М.Шелер та ін.);

→ *діяльнісний підхід* до пояснення та розуміння сутності соціального, що панував у марксистських дослідженнях; при цьому на перший план виходили дослідження співвідношення процесів опредметнення та розпредметнення, тобто вважалося, що специфікою людських стосунків є те, що вони опосередковані речами, які постають продуктами людської перетворюючої діяльності.

Велика різноманітність розглянутих підходів вимагає ретельного осмислення природи соціального. Осмислюючи сутність соціальних якостей, ми можемо зафіксувати цілу низку незаперечних положень.

Ми не знаємо ніяких інших варіантів виявлення та дії соціального, окрім його функціонування на основі природного. Людина, суспільство, суспільна історія виникають на ґрунті та в осередді природи; як би ми їх не розглядали, де б не шукали їх

корені, зрозуміло, що поза природними процесами ми не знаходимо ні людини, ні історії.

! Соціальні якості виникають лише на базі природних якостей, властивостей та процесів.

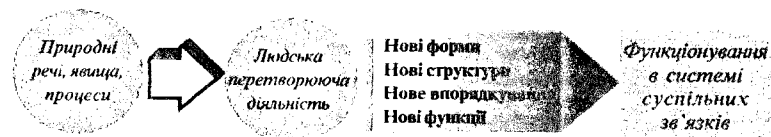
Виникаючи на основі природного, соціальні якості виявляються *надприродними*. Можна цілком виправдано прийняти тезу про те, що, з одного боку, *соціальні якості підлягають фіксації "чисто емпіричним шляхом"*; інакше ми не змогли б шукати слідів зниклих цивілізацій або намагались увійти в контакт із ще невідомими; з іншого боку – це особливі якості, які не притаманні самі по собі природному, а тому їх можна фіксувати лише за допомогою свідомості, тобто вони вимагають для свого аналізу запуск в хід таких інструментів, що мають ідеальну, інтелектуальну природу.

Поставимо питання: яким чином виникає цей сплав чуттєвого та позачуттєвого, сплав, що постає соціальністю та соціальними якостями? Відповідаючи на це питання, ми не зможемо обминути фактор людської перетворюючої діяльності: *соціальні якості виникають шляхом перетворення природного матеріалу, процесу або стану, в результаті якого природні предмети, явища та процеси набувають дечого принципово нового, а саме: нових форм, нового структурування та впорядкування, нових способів дії та нових функцій.*

В цілому предмети, які пройшли через людську перетворюючу діяльність, *припиняють функціонувати у відповідності із природними властивостями і включаються у культурно-історичний цикл свого буття*. Соціальні якості, на відміну від природних якостей, створені людиною, служать людині; сама їх сутність, а також суспільний розвиток визначаються їх відношенням до людини та людства, їх особливою функціональною роллю у суспільстві. Ті речі, що набувають соціальних якостей, вступають у зовсім інший життєвий цикл.

До цього можна додати: соціальні якості речей зовсім не обов'язково жорстко пов'язані з їх корисністю; скажімо, коли давній митець малював на скельні малюнки, або оздоблював орнаментом якийсь виріб, то в такого роду дія в кращому випадку можна побачити благо якесь опосередковане, а не пряме, а у розвиненому суспільстві існує досить велика кількість видів діяльності, свідомо спрямованих на людське самовиявлення, а не на продукування якихось благ. Звернемо при цьому увагу й на те, що названі компоненти – природна основа, процес формотворення та виникнення нових функцій – стосуються і *людини*: не лише у процесі формування суспільства, а

у будь-якому вихованні та навчанні в людині відбуваються такі зміни, які дозволяють їй жити та діяти принципово інакшим способом, не властивим її генетичним попередникам із тваринного світу, хоча вони можуть мати ту ж принципову анатомічну будову, що й людина.

* Людина вступає у новий тип зв'язків, взаємодій, способів задоволення своїх життєвих потреб, а це значить, що не лише предмети зовнішнього світу, а й сама людина набуває соціальних якостей.

У чому ж полягає найбільш різка *відмінність* між якостями соціальними та природними? Поява нових якостей як у тих випадках, коли йдеться про природні речі, так і тоді, коли йдеться про людину, *не пов'язана* із виникненням якихось принципово нових матеріально-природних субстратних утворень. На відміну від цього, будь-який розвиток природи, космосу передбачає виникнення нових структурних утворень, сполук або нового матеріалу; скажімо, *носієм хімічних властивостей речовини є молекула, носієм біологічних процесів є жива клітина та ін.* Соціальні процеси виникають на ґрунті вже наявних природних явищ, які лише проходять через процеси перетворення, а це значить, що соціальні явища реально існують лише в людському, певним чином організованому та спрямованому способі життєдіяльності.

Увага!

Складається досить своєрідна ситуація: в русі природних процесів через людську діяльність виявляється та фіксується межа, на якій цей рух досягає своїх граничних можливостей та визначень. *Тому на цій межі весь цей рух ніби обертається на свої попередні субстратні основи, але із новими орієнтирами: природне змінюється у відповідності із загальними предметними типологіями, класифікаціями, а також – із людськими сенсами та намірами.*

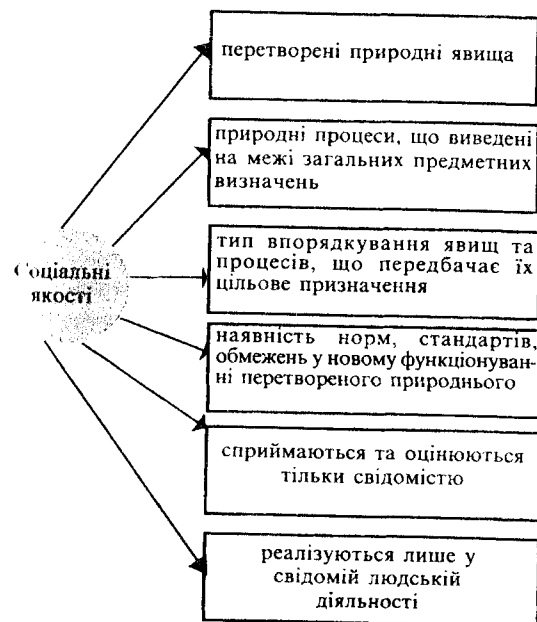
Який сенс може мати таке обернення природно-космічного процесу на свої попередні виявлення? Оце виведення будь-яких форм суцього на свою граничну межу дає можливість людині здобувати для свого життя не випадкові чи умовні орієнтири, а надійні, суттєві системи відліку та оцінок дійсності. Та картина світу, яка відкривається перед людиною завдяки наявності подібних орієнтирів, постає тепер не чуттєво-речовою, а предметною, поділеною на роди, види, типи дійсності, а не просто на властивості чи ознаки. Такої картини дійсності окрім людини ніхто не здатний ні здобувати, ні фіксувати, ні розуміти: орел, наприклад, бачить краще за людину, проте він бачить речі не в їх родових чи типологізуючих класифікаціях, а лише у тих їх властивостях, які йому дозволяє сприймати будова його організму.

* Отже, дослідження соціальності засвідчує, що людина не може пізнавати та перетворювати світ поза тим, щоб у чомусь не наслідувати та продовжувати світову космічну еволюцію; у цьому сенсі до певної міри людина є створенням природи. Але, з іншого боку, людина не може цього здійснювати і поза тим, щоб створювати те, що у межах природної еволюції постає неможливим: вона виводить предмети діяльності і пізнання на рівень фундаментальних, всезагальних характеристик буття.

Соціальне орієнтує нас в дійсності принципово іншим, не природно-біологічним способом, але, водночас, соціальне постає як система обмежень, регламентацій, вимог та заборон. Соціальне є там, де є можливість і прагнення на основі сталих, всезагальних класифікацій визначити межі реального та доцільного функціонування явищ, речей та процесів, що потрапляють у сферу людської життєдіяльності. Далі – це прагнення ввести ці речі в регламентований (хоча б в деяких важливих для людини окресленнях) спосіб (чи режим) функціонування. Це значить, що набуття речами соціальних якостей передбачає їх *цільове функціонування*, тобто їх спрямування до виконання певної функції шляхом обмежень та контролю. Якщо у відношенні до природних речей та процесів ми в дуже обмежених рамках можемо застосовувати запитання “Задля чого?”, то у відношенні до соціальних явищ та процесів

таке запитання, навпаки, передбачається. Тому будь-яка соціальність передбачає технологізацію, впорядкування та навіть ритуалізацію людських дій: в останньому випадку людина просто засвідчує свою готовність діяти у певному соціальному режимі або статусі.

Отже, соціальні якості – це *перетворені природні якості*. Соціальні якості є там, де природні процеси *виведені на межі загальних визначень та типологій*. Вони передбачають надання явищам та процесам *нового типу впорядкування та*

функціонування, тому предмети, надлені соціальними якостями, мають *цільове призначення* та передбачають існування певних *норм, стандартів та обмежень* того природного матеріалу (або процесу), що набуває таких якостей. Вони *можуть сприйматися та оцінюватися тільки свідомістю*, оскільки вони не притаманні речам самим по собі і не передбачають наявності особливого речового матеріалу для свого існування. Соціальні якості набувають реальності лише в людській, певним чином організованій та регламентованій діяльності як спосіб впорядкування останньої.

За змістом соціальні якості завжди постають свідченням наявності певних предметних орієнтацій людини, баченням у дійсності того, що не лежить на її поверхні.

! *Соціальне – це виборена у природі територія людського.*

Нас так цікавлять здобутки давніх часів та цивілізацій тому, що вони можуть надати нам зразки якогось іншого типу людськості, відкрити якісь нові можливості.

Оскільки соціальне виявляє та прокреслює на тлі суцього предметні грані дійсності, остільки воно постає не просто

людським, а *вселюдським*, тобто будь-яка людина, будь-яких часів та народів здатна сприйняти ці грані, ввести їх у свою діяльність та орієнтуватись на них у життєдіяльності. Вислів "Ніщо людське для мене не є чужим" чудово передає цей момент.

Увага!

Тому *соціально передбачає продукування та закріплення всезагальних взірців (парадигм) людського способу буття*, щоправда, завжди за якихось конкретних обставин, з певними конкретно наданими природними можливостями та умовами, на певному рівні людських вмінь, знань, досягнень.

Звідси також постає зрозумілим, чому соціальні процеси завжди сповнені певної боротьби, протистоянь, внутрішньої напруги та конфліктів: різні люди по-різному розуміють, як саме, із дотриманням яких меж повинна функціонувати соціальність, а до того ж остання завжди перебуває у сперечанні із природним як ззовні людини, так і в самій людині. Стихійні прагнення людини штовхають її на порушення певних соціальних норм, у той час, як від інших людей вона схильна вимагати їх дотримання.

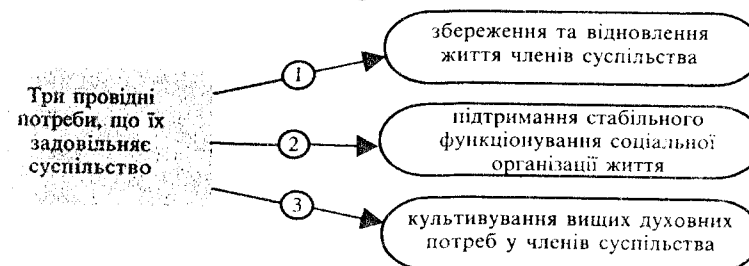
|| *Соціальне – це ті діючі структури, що формують, регламентують та спрямовують життєдіяльність людей.*

Соціальний процес – це певним чином та на певному рівні предметно, а потім і соціально, і морально, і юридично унормований процес людських самоздійснень та самовиявлень.

! *Сутність соціального полягає у виявленні та фіксації предметних меж, визначень та орієнтацій як світу, так і людини – в її індивідуальних та колективних проявах.*

18.2. Поняття суспільства. Співвідношення суспільства і природи

З'ясування сутності соціального дозволяє нам стверджувати, що суспільство не можна зводити до співіснування великої кількості людей, адже можуть існувати і суто тваринні форми колективного виживання: зграї, табуни, популяції та ін. Суспільство є лише там, де спільна життєдіяльність людей виведена за межі суто екологічного, тобто пристосувального способу функціонування, де вона орієнтована у відповідності із виявленими всезагальними межами буття як людини, так і природи. Суспільна організація життя передбачає наявність соціальних структур, що її унормовують та впорядковують. Це означає, що функціонуюче суспільство повинно задовольняти принаймні три провідні потреби.

Означені найперші потреби, що складають засади буття суспільства, пояснюють і виправдовують нам окреслені раніше основні підходи до розуміння соціального:

- ◆ оскільки суспільство не може існувати без живих людей, саме останніх можна приймати за його вирішальну ознаку;
- ◆ оскільки воно повинно також створювати соціальну організацію життя, стабілізувати та підтримувати її функціонування, можна вважати інституалізацію вихідною ознакою як соціального, так і суспільного;
- ◆ оскільки все попереднє передбачає людську співпрацю, інтеракціонізм також має своє пояснення та виправдання;
- ◆ оскільки соціальне та суспільне передбачає свідоме продукування духовних, ціннісних, смислових та мотиваційних орієнтирів, можна вважати несвідомим і менталітетно-трансцендентальний підхід.

Отже, розглянуті вище підходи можна вважати виправданими тому, що вони виділяють окремі справді

важливі характеристики реального буття суспільства, але подають їх як єдино можливі чи вирішальні.

! **Суспільство** – це форма спільної життєдіяльності людей, що сприяє збереженню та відновленню життя останніх (а), ця форма заснована на засадах соціальних норм, структур і стандартів (б) та у відповідності із вищими духовними орієнтаціями людини (в).

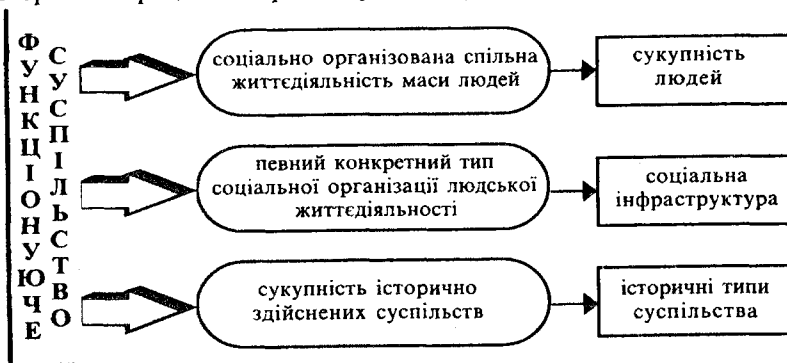
Інколи, задля того, щоби підкреслити принципову цілісність, невіддільність означених моментів одне від одного, вживають термін “соціум”.

Соціум – це суспільство, як особливий тип процесів дійсності, що характеризується єдиною визначеністю всіх явищ і процесів, які в ньому відбуваються.

Окреслюючи зміст поняття суспільства, ми не можемо обминути і того, що суспільством називають як загальну форму організації людської життєдіяльності (в цьому сенсі суспільство протистоїть природі), так і конкретні прояви такої форми (наприклад, * ліберальне суспільство, * розвинене суспільство, * цивілізоване суспільство та ін.). В цьому останньому варіанті можна вести розмову про співіснування, взаємодії та взаємовпливи різних суспільств, існуючих в одну і ту ж історичну епоху.

Крім того, суспільством ми називаємо не лише сучасні спільності людей, а й ті, які історично відбулися, проте сьогодні вже зійшли зі сцени історії.

Тому, коли йдеться про реальне функціонування суспільства в часі, варто розрізняти такі моменти: 1) суспільство – це соціально організована спільна життєдіяльність маси людей (суспільство як форма організації життєдіяльності людей); 2) суспільство – це певний конкретний тип соціальної організації людської життєдіяльності (суспільство як тип соціальної інфраструктури); 3) суспільство – це сукупність історично здійснених суспільств (суспільство як історичний процес зміни різних суспільств). Яке б суспільство ми не розглядали,

щодо повноти та виправданості наших суджень про нього, ми повинні враховувати названі моменти.

Проте, перш за все, як вже було показано, суспільство функціонує в межах природи та на засадах природних процесів. Питання про співвідношення суспільства і природи в наші дні постає одним із найбільш болючих, оскільки саме в цьому питанні перспектива загибелі окреслилася перед сучасним людством досить реально. Оцінка сучасної ситуації взаємодії суспільства і природи вимагає виявлення основних аспектів цієї взаємодії. Елементарна логіка вимагає від нас при дослідженні будь-якої взаємодії брати до уваги три моменти:

- ↳ з'ясовувати, що є спільного між сторонами взаємодії;
- ↳ що є між ними відмінного;
- ↳ як кожна із сторін впливає на іншу та реагує на зворотні впливи.

Спільне між суспільством та природою

- суспільство виникає і функціонує в середині природно-космічного процесу, а тому суспільні явища не можуть не узгоджуватись із загальними законами останнього; в цьому плані суспільство постає продовженням природно-космічного процесу.
- і суспільство, і природа існують реально, тобто вступають у зв'язки, діють та реагують на дії.
- між суспільством і природою відбувається постійний процес обміну речовиною, енергією та інформацією, що було би неможливим при відсутності між ними спільного.
- матеріал природних та суспільних явищ за вихідними складовими є однаковим, тобто ті ж самі атоми, елементарні частинки, енергетичні носії функціонують як в природі, так і в суспільстві.

Проте між суспільством і природою існують і суттєві відмінності, які інколи можуть поставати як несумісні.

Відмінності між суспільством і природою

- дії природних законів в межах суспільства втрачають свою однозначну імперативність, можуть тут або міняти спрямування своїх проявів, або взагалі блокуватися.
- суспільні процеси орієнтуються на такі цінності, смисли та мотиви, які не мають натуралізованої форми виявлення.
- темпи зміни суспільних явищ значно перевищують зміни природи.
- в розвиненому суспільному процесі можуть створюватись і принципово нові матеріали, сполуки речовин, носії матеріальних властивостей та енергії.

* В цілому можна сказати, що в межах суспільства природні процеси значною мірою втрачають свої якості, можуть суттєво змінюватись, міняти як характер, так і напрями своїх дій. Інколи це подають інакше: природні процеси відбуваються стихійно, у прямому поєднанні причин та наслідків – без попереднього замислу, а суспільні процеси відбуваються в умовах наявності свободи вибору, тобто вірогідно та варіативно, із цільовим, ціннісним та смисловим спрямуванням.

Моменти тотожності та відмінності, що існують між суспільством та природою, стають підставами для формування різних односторонніх підходів до тлумачення їх взаємодії. Наполягання на тому, що між суспільством та природою не існує якісних меж, приводить до різних *натуралістичних концепцій*: біологізаторських або психологізаторських (таких, наприклад, як концепція З.Фрейда). Напроти, занадто перебільшена оцінка ролі соціальних чинників у житті людини і суспільства, ігнорування того факту, що соціальні якості виникають лише на основі природних, приводить до появи різноманітних варіантів *вульгарного соціологізму* (він був досить розповсюдженим серед ідеологів радянської системи).

Нарешті, занадто різке протиставлення суспільства природі може породжувати або трактування суспільства як чогось *ворожого* природі, спотвореного природного, або, навпаки, проголошення тези про *тотальний наступ на природу* (наприклад, російський мислитель кінця XIX – поч. XX ст. М. Федоров прямо стверджував, що першим ворогом людини постає природа). Відповідно до вимог наукової методології та найперших особливостей філософського мислення виправданим можна вважати лише такий підхід, який не спрощує всіх сторін та нюансів у співвідношенні суспільства та природи, хоча його здійснення вимагає серйозної та складної інтелектуальної роботи.

Із розглянутого стає також зрозумілим, що взаємовпливи суспільства і природи можуть бути доволі різноманітними. З одного боку, природні умови можуть бути настільки сприятливими, що людська свобода та ініціатива будуть майже зайвими, а, з іншого боку, вони можуть майже знищувати прояви останніх своїми бідністю та суворістю. В свою чергу, суспільство далеко не завжди будує свої стосунки із природою з належним ступенем розуміння їх засад і можливих наслідків. В оптимальному варіанті соціальні якості повинні виводити природні речі, явища та процеси на ту межу, де характеристики останніх проявляють себе із повнотою та виразністю.

Саме так, наприклад, в людській діяльності повинні проявлятися твердість металів, прозорість скла, пластичність ґрунту, міцність та теплова інертність деревини та ін. Проте досить часто заради використання деяких характеристик природних речей останні можуть спотворюватись, руйнуватись, використовуватись так, що шкода від такого використання може суттєво перевершувати користь. Але і природні процеси не варто розглядати в окресленнях дбайливої нечкани людини: деякі природні катаклізми у відношенні до суспільства можуть набувати характеру катастрофічного і навіть – *ексхатологічного*. В останньому варіанті це означає винищення деяких етносів або суспільних осередків.

Наприклад, відомості про всесвітній потоп деякі вчені сприймають цілком серйозно, а зафіксовані хроніками епідемії чуми інколи знищували до третини населення деяких країн.

До того слід додати, що оптимальний варіант стосунків між суспільством та природою в деяких ситуаціях може бути неможливим, оскільки людина просто змушена ділити всі впливи природних чинників на себе та суспільство на сприятливі та несприятливі: скажімо, дія вірусів, суховіїв, землетрусів та ін. В даному випадку людина завжди буде намагатися блокувати подібні негативні дії та впливи природи, а, значить, вона буде втручатися в неї, порушувати її власну збалансованість.

Слід сказати, що ті предметні межі та визначення, які людина своєю діяльністю накладає на природні явища, постають для останніх водночас і можливими, і неможливими. Якщо би природні процеси взагалі не могли приймати нові форми, що їх їм надає людина в процесі своєї суспільної життєдіяльності, соціальні якості речей просто не відбулися б. Проте означені нові форми для самих речей не є їх природним станом, тобто вони виявляють не просто властивості речей, а лише ті властивості, які виявляються при зустрічі різних речей із внутрішніми вимогами та потребами людської діяльності. Через це в суспільних процесах розкриваються, виявляються суттєві характеристики як природи, так і людини. Тому соціальне постає і узгодженим, і неузгодженим із природним, а суспільство перебуває з ним і в гармонії, і в конфлікті. Але окрім усього іншого це значить, що той матеріальний субстрат, на якому або через який досягається ота кардинальна межа в еволюційному процесі, межа водночас сходження та розходження еволюції та еманції, постає володарем незвичайних властивостей – *бути границею, "точкою" зустрічі явищ матеріального та духовного планів, природних та надприродних, часткових*

та фундаментальних. А це досягається, як відомо, лише на рівні особливого роду біологічних процесів, які включають у свій зміст найважливіші характеристики попереднього еволюційного процесу.

Біологічні процеси стають вихідною основою та невід'ємною складовою соціальних процесів, а найпершим визначенням людини стає трактування її як істоти біосоціальної.

У світлі розглянутих вище особливостей соціального, співвідношення природи та суспільства, ми можемо тепер сказати, що на конкретному змісті соціального обов'язково позначаються стан та особливості того біологічного, на якому виявляються та закріплюються соціальні якості та суспільні процеси. Тобто, етнічні, місцеві, регіональні особливості суспільного життя, побуту, культури, моральних звичаїв – це не вигадки, а ті реальні речі, які ми змушені прийняти і визнати, заглибившись в аналіз суспільних явищ. Тут не повинно бути невинуватих перебільшень та перекосів: адже раніше ми відзначили, що соціальне – це загальнолюдське, але в реальному своєму житті воно конкретно-людське, тобто загальнолюдське, подане у конкретних матеріальних формах, барвах, наявних засобах життя та ін.

* Поставимо пряме питання: чи впливає із розглянутого висновок, що у вихідному змісті соціальне є ідентичним собі завжди та всюди, а його різноманітність зумовлена виключно матеріальними складниками його реального функціонування? Такий висновок можливий, проте він не зовсім виправданий, оскільки не враховує такого моменту: соціальне – це виявлення предметних та смислових типологій саме природного, тому в ситуаціях урізноманітнення природного так само різноманітною постає і соціальна предметність.

Увага!

Соціальне і природне ми повинні розглядати приблизно так, як розглядають співвідношення лекала та проведеної з його допомогою лінії: контури збігаються, проте лінія діє реально і функціонально, а лекало лише фіксує та зберігає її як форму, що організовує наступні дії людини. Чим більше існує форм, норм, стандартів соціального, тим більше перед нами виявляється людини, суспільства та природи.

18.3. Суспільство як система: основні елементи суспільного життя та їх взаємозв'язок. Духовне життя суспільства

Розгляд суттєвих характеристик суспільства дозволяє виділити у ньому як мінливі (динамічні), так і сталі (статичні) елементи. Адже без фіксації сталих моментів суспільного життя ми навряд чи змогли б зафіксувати рух історії: важливо знати, що саме перебуває в історичному русі. Реальна історія подства — це рух у часі, який здійснюють певні суспільні одиниці або структури. В історії виникали та зникали різні форми організації суспільного життя. Але сьогодні ми можемо сказати: розвинене суспільство має певну, більш-менш усталену структуру. У її основі лежить необхідність забезпечення основних життєвих потреб та виявлень людини (що ще раз засвідчує: не людина існує для суспільства, а форми суспільної організації — для людини). Сучасний стан суспільства вимагає нормального функціонування у ньому принаймні наступних основних елементів: сфери матеріально-виробничої діяльності; сфери економічної діяльності; сфери побуту та сімейних стосунків; сфери соціальних відносин, органів та інституцій (у тому числі – органів управління різного рівня); сфери духовного життя суспільства.

Названа сукупність елементів суспільного життя:

➤ забезпечує задоволення усіх основних життєвих потреб людини (матеріальних, соціальних, життєвих, творчих та духовних);

➤ утворює цілість суспільного "організму";

➤ створює умови для історичного процесування суспільства;

➤ дає змогу з'ясувати, що саме та з якими особливостями мішюється у суспільній історії.

Які із зазначених елементів суспільного життя можна було б назвати основними, базовими для суспільного життя? У відповідь на це питання слід підкреслити: оскільки йдеться саме про системний характер суспільного життя, то в системі не можна виділити окремі елементи розглядати як провідні, а інші — як другорядні. Системна якість характеризується тим, що, зважаючи на будь-який елемент, ми впливаємо на всю систему

загалом. Тому слід говорити про те, що всі названі елементи повинні бути в оптимальних відносинах, що кожен із них повинен виконувати свою функцію у межах системи, не підміняючи, не применшуючи і не гальмуючи всі інші. Якщо ж у будь-якому з цих елементів суспільної системи починають відбуватися руйнівні, кризові процеси, то це неодмінно позначиться на якості та функціонуванні всіх інших. Інколи стверджують, що без успіхів економіки або без розумної політики не може бути нормального суспільного життя. Це слушно, але так само не може його бути без стабільної сім'ї, без нормального функціонування культури, без законності та моралі.

• Водночас відзначимо, що за певних умов на перший план у функціонуванні суспільства можуть виходити окремі сфери життя (скажімо, економіка, державна політика та ін.). Але при вирішенні їх проблем не можна не враховувати саме системний характер організації суспільного життя, інакше в суспільстві виникнуть небажані деформації.

Наприклад, коли сьогодні звучать судження про те, що розв'язання проблеми економіки автоматично розв'яже питання політичного життя, розвитку науки та культури, то з ними можна погодитися лише частково. Справді, вихід з економічної кризи необхідний хоча б тому, що вона блокує нормальний розвиток процесів у деяких інших сферах суспільства, наприклад, розвиток освіти погіршує моральний стан суспільства та ін. Досить очевидним є те, що без законодавчої бази, без політичної волі не може бути нормального економічного життя. Своєю чергою, без зусиль, спрямованих на розвиток культури й освіти, марно сподіватися на їх процвітання за умов економічного благополуччя. Попри все те можна стверджувати, що економіка становить загальну умову, вихідний ґрунт суспільного розвитку, культура й освіта — його інтелектуальний чинник, а політика та законодавство — активно-дійовий. Економіці потрібні простір, обрії руху; культурі та освіті — увага; політиці та законодавству — здоровий глузд, чіткі й ясні програми. Того вимагає системний характер суспільного життя.

Зі всіх сфер суспільного життя найскладнішою, але водночас і найважливішою для існування соціальних явищ і процесів виявляється сфера духовного життя суспільства, оскільки саме тут виробляються, закріплюються, вдосконалюються та передаються від покоління до покоління, від людини до людини ті предметні, смислові та ціннісні орієнтири, які, як ми з'ясували, необхідні і для життя суспільства, і для життя окремої людини. Духовне життя не підлягає чітким окресленням, однозначним фіксаціям та виправданому і прогнозованому регулюванню. По

сьогоднішній день залишається під великим знаком запитання проблема стимулювання духовних процесів суспільства: як, наприклад, можна сприяти збільшенню кількості геніальних творців та творів? Яку систему освіти і виховання можна вважати оптимальною щодо збагачення духовного потенціалу суспільства? Не викликає сумніву те, що жорстка регламентація інтелектуальної діяльності приводить до її збіднення і виродження, проте несвободозволеність, нічим необмежена сваволя в цій сфері не йде їй на користь. Не можна робити відкриття "за планом", тим більше — соціальні, але навряд чи можна вважати виправданою політику невизначеного очікування стихійних "проривів" в духовному житті, особливо, наприклад, у науковому пізнанні.

• Отже, всіляке "занадто" тут не підходить. Духовне життя суспільства функціонує як складна саморегульована система із її внутрішніми тенденціями та чинниками.

В цій складній системі прийнято виділяти її основні елементи, рівні та стани. До основних елементів духовного життя відносять усю ту сукупність думок, норм, ідей та принципів, які, як випадково, пов'язані із функціонуванням найважливіших сфер суспільного життя. Тут фігурують: економічна, правова, моральна свідомість, мистецтво (ширше — естетична свідомість), релігійна свідомість, архетипи колективного несвідомого. Орієнтування в місцях та функціях даних елементів духовного життя суспільства є необхідним для суспільства та окремої людини, оскільки, з одного боку, лише при цьому можна свідомо впливати на різні сфери суспільного життя, а, з іншого боку, це дозволяє людині орієнтуватися в перспективах свого духовного розвитку. Наприклад, знайомство із суттєвими проявами естетичної свідомості та естетичного почуття дозволяє людині краще розуміти та виявляти причини впливу на неї краси, гармонії, музики, серйозно ставитись до ролі мистецтва в житті людини і суспільства. Так само не може не зачіпати нас і питання про природу моральних норм: за їх виконанням не стежать ніякі спеціальні каральні чи примусові органи, проте людина інколи готова віддати життя, ніж зрадити своїм моральним принципам.

! У духовному житті розрізняють також такі його рівні: рівень масової свідомості та рівень суспільної ідеології; при цьому перераховані раніше елементи суспільного духовного життя можуть функціонувати на обох цих рівнях.

* Рівень *масової свідомості* – це рівень переважно стихійного формування та функціонування у суспільстві певних поглядів, уподобань, стереотипів поведінки, типових прийомів розуміння та осмислення. Інколи цей рівень називають суспільною психологією; він досліджується спеціально соціальною психологією.

* Доведено, наприклад, що психологічний стан людського натовпу не можна розкласти на суму психологічних станів людських одиниць, що включилися у цей натовп: тут діють стихійні сили та стимули.

Велику роль у масовій свідомості відіграють масові уявлення про соціальний престиж, моду, життєвий успіх.

Важливим регулятором процесів масової свідомості постає явище “соціальних ролей”, яке передбачає існування сталих образів типового виконання людиною певних соціальних функцій; наприклад, “якщо я батько, то я повинен...”, і т. ін.

* *Суспільна ідеологія* являє собою рівень продукування соціальних ідей, принципів, теорій та концепцій. Ясно, що цей рівень формується та функціонує із значно більшим, ніж суспільна психологія, елементом свідомих, цілеспрямованих дій.

Суспільні ідеї, як звичайно, виробляються мислителями, інтелектуалами або ж спеціальними соціальними відомствами (наприклад, військовими). Ясно, що суспільна ідеологія не може бути вільною від впливів суспільної психології, проте вона є більш чіткою, деталізованою, внутрішньо пов’язаною, аргументованою, а тому і більш дійовою. В історії суспільства спостерігається суперечливе відношення до суспільної ідеології: час від часу з’являються аргументи щодо упередженості, заангажованості, а тому – навіть шкідливості ідеології як для окремої людини, так і для суспільства в цілому, оскільки, як доводиться, ідеологія ніколи не буває об’єктивною; вона нав’язує людям якийсь частковий інтерес як загальний. Проте так само виникають і поширюються думки про корисність і необхідність ідеології задля злагожденості в суспільстві. Як звичайно, опозиційні владі люди чи соціальні сили виступають проти пропаганди якоїсь ідеології як загальної. Але коли вони самі приходять до влади, їх ставлення до ідеології змінюється на прямо протилежне: свою ідеологію вони тепер намагаються

вдівати за найкращу та найпотрібнішу всьому суспільству.

* Звідси можна зробити висновок про те, що *суспільна ідеологія* постає засобом цілеспрямованих впливів певних соціальних сил на масову свідомість та стан суспільства в цілому; це є *певна програма соціальної діяльності*. Тому ідеологія, як звичайно, подається у вигляді закликів, програм, гасел, стереотипів, соціальних догматів та ін. У зв’язку із цим в суспільних науках інколи проводять розрізнення між соціальною ідеологією та *теоретичним рівнем* духовного життя суспільства: ідеологію розглядають як зацікавлену та цілеспрямовану суспільну думку, а теоретичну свідомість як таку, що прагне до зваженого, об’єктивного вивчення та осмислення дійсності.

Звідси стає зрозуміло виправданість заклику звільнити гуманітарні та соціальні науки від ідеологічних акцентів, залишити ідеологію політичним тварам, партіям та соціальним силам, не плутаючи їх із наукою, в тому числі – із науками суспільними та гуманітарними. Проте було би необачним прозріти це так, що суспільству потрібна або лише наука, або лише ідеологія; насправді реальні суперечності між наукою та ідеологією постають одним із стимулів розвитку духовного життя суспільства.

Окрім цього окремо виділяють та досліджують *стани духовного життя суспільства*, де можуть фігурувати: *активний стан* (зумовлений, наприклад, бажанням більшості суспільства включитися у виконання якихось соціальних програм), *акцентований стан* (наприклад, масового патріотизму або військової агресивності), *пасивний стан* (суспільної апатії або скепсису) та *збалансований стан* (що передбачає наявність моментів усіх можливих станів без очевидного переважання якогось окремого). Між всіма названими структурними одиницями духовного життя спостерігаються взаємні впливи та взаємні кореляції: так, наприклад, успіхи науки або великі досягнення мистецтва можуть привести до змін у станах духовного життя, а останні, у свою чергу, можуть стимулювати розвиток певних напрямів духовних процесів; зміни, що відбуваються у галузі суспільної ідеології можуть певним чином змінити масову свідомість та громадську думку, а останні також можуть суттєво вплинути на те, які саме ідеї пропагуються, існують на перший план у суспільних процесах.

При розгляді процесів духовного життя в науці також фігурує поняття *духовної* (або інтелектуальної) *атмосфери суспільства*; як звичайно, при цьому йдеться про стан духовного життя та

можливі тенденції його зміни. Така атмосфера передбачає, що певні події, гасла, ідеї можуть мати цілком визначені результати. Або ж вона постає як така, що сприяє виникненню та поширенню цілком певних поглядів, настроїв та ідей.

* Досвід суспільної історії на сьогоднішній день засвідчує: найбільш сприятливими для духовного життя постають демократичний лад суспільного життя та політика лібералізму (сприяння розвитку людської активності у різних сферах життя), поєднані із постійною увагою з боку управлінських суспільних інститутів до процесів духовного життя, експертних оцінок її станів та певних заходів стимулювання розвитку її окремих ділянок. Найважливішою умовою таких заходів постає визнання та дотримання свободи думки, слова та інформації; виконання такої умови дозволяє характеризувати певне суспільство як “відкрите”.

18.4. Людина і суспільство: основні аспекти взаємозв'язку

Як з'ясувалося, людина і суспільство пов'язані між собою глибинними зв'язками: і те, і інше набуває своїх власних якостей лише на основі соціальних процесів, тобто в процесі зміни природи – як тої, що оточує людину, так і тої, що діє в самій людині і постає її природними потенціями та завдатками.

З давніх часів люди сприймали та осмислювали себе як органічну частку людського загалу: чи-то роду, чи сім'ї, чи нації, етносу або народу. Архаїчна людина усвідомлювала себе як вияв загальної колективної сили; в Стародавній Греції (як і в деяких інших народів) найстрашнішим покаранням вважалося вигнання за межі проживання полісу (етносу або народу). *Арістотель* в своїх творах визначав людину як “істоту суспільну”, а *К. Маркс* визначав сутність людини як сукупність певних суспільних відносин. Проте в людській свідомості фіксувались не лише моменти злиття людини із людською спільністю, а й моменти їх протистояння та навіть – ворогування.

Ще в міфах звучав мотив про те, що окремий індивід може чимось відокремитись, відпасти від загалу (як, наприклад, *Прометей* із загалу олімпійських богів); в давньогрецьких трагедіях змальовувались ситуації, коли окрема людина протиставляла себе роду.

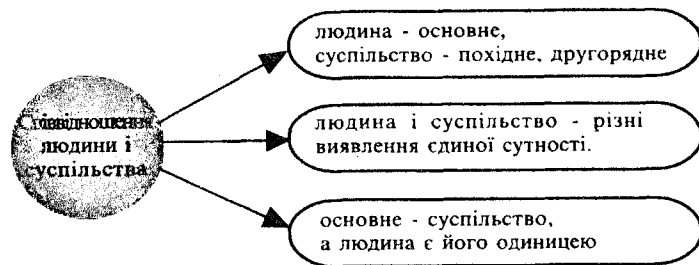
В усіх такого роду випадках, як правило, людина була приречена на загибель, оскільки спроможність зберегти життя, продовжувати його та нарощувати засоби і умови його відтворення могло лише певне суспільство. Окремий індивід починає поставати в якості самодіяльної одиниці здійснення своєї життєдіяльності лише в епоху *Нового часу* – в епоху формування так званого буржуазного індивідуалізму, хоча вже гуманісти *Відродження* високо підносили значущість та гідність окремої людини (показовими в цьому плані є драми *В Шекспіра*). Прогресування цього явища врешті привело до того, що саме індивід почав розглядатися як єдина реальна та суверенна соціальна одиниця, а суспільство, суспільні зв'язки та стосунки в кращому випадку повинні були б створювати умови для його самореалізації, а на худий кінець просто йому не перешкоджати. Згадаємо “надлюдину” *Ф. Ніцше* (до речі, фашисти прямо закликали своїх adeptів виховувати себе з орієнтацією на надлюдину), абсолютно іншу персону *М. Бердяєва*, звернемо, нарешті, увагу й на те, що в міжнародному праві наших часів чи не провідне місце приділяють питанню про права людини.

Деякі культурологи та соціологи в подібному різкому протиставленні індивіда людській спільності вбачають суттєву відмінність американського (маються на увазі Сполучені штати Америки) менталітету від європейського: в останньому індивід також постає суверенним, недоторканим, але в той же час висувається вимога дотримання та шанування їм інтересів, традицій, найперших потреб суспільства.

Цікавий факт: фільм італійського режисера *М. Антоніоні* “Забриски-поинт”, присвячений американському суспільству і фактично демонструючий деструктивний, згубний характер американського індивідуалізму та своєрідного культу індивідуальної сваволі, був негативно оцінений в США навіть не рекомендований для показів в деяких штатах. Але констатуємо факт: сучасне розвинене суспільство розглядає саме людську індивідуальність в якості свого основного джерела та резерву для змістовного оновлення, прогресування, активності. І це не є ні примхою, ні якимось вимощенням, а велінням часу, оскільки ускладнення процесів життєдіяльності, їх інтенсифікація, можливість варіативного використання засобів

соціального життя буквально вимагають підвищення ролі та соціального статусу окремої людини.

* В загальному плані можна окреслити такі основні моменти співвідношення людини і суспільства: а) людина перебуває на першому плані, а суспільство розглядається в якості другорядного; б) людина і суспільство оцінюються як сутності однієї якості, даної лише в різних виявленнях; в) суспільство постає найпершою силою та цінністю, а людина постає як його агент чи одиниця.

Розглянемо ці можливі співвідношення більш докладно. Як вже було сказано, надмірне піднесення окремої людини над суспільством може приводити до культивування індивідуалізму, егоїзму; коли ж ця окрема людина займає особливе становище в суспільстві, то подібна ситуація загрожує вилитися у *вождизм* або *культ особи*. І хоча Г. Гегель колись писав про те, що монархія засвідчує нам, що в суспільстві поважають хоча би одну особу, явище вождизму з усіх форм найпершого та переважного культивування окремої людини постає найбільш нестерпним та принизливим для людини. З одного боку, воно веде до розбещення тих, хто керує суспільством, бо вони звикають до безконтрольних дій, невиправданого поклоніння, плазування перед першою особою, яка, в свою чергу, втрачає почуття міри і дає волю проявитися відвертим вадам своєї натури. Все це призводить до поступової деградації верхівки суспільства. Але така ситуація пригнічує гідність і членів суспільства, оскільки ставить їх в залежність від примх та сваволі можновладців, привчає в життєдіяльності покладатися не на тверезий розум та нормальне людське почуття, а на хитрування, приховування справжніх мотивів своїх дій. Коли намагаються повністю підпорядкувати людину суспільству та соціальній організації життя, виникають різні форми тоталітарного суспільства (від лат. "тоталіс" – повнота, цілісність), тобто суспільства, в якому діють єдині для всіх членів суспільства стандарти життя та поведінки, що не рахуються із людиною, а намагаються зробити її лише деталлю соціального організму.

Тоталітаризм може бути більше або менше регламентованим і набувати вигляду репресивних політичних режимів, де практикується соціальний терор (на зразок фашизму або так званого казармового комунізму), або ж різних варіантів бюрократичних соціальних систем, де владні структури фактично узурнують владу, привласнюючи певні суспільні функції (деякі держави Африки, Південної Америки, Азії).

Досить цікавими постають погляди на суспільство та людину, як за суттю тотожні, проте відмінні у своїх проявах. Такий погляд на людину і суспільство культивувався в ранньому християнстві, коли вважалося, що людство являє собою тільки тимчасовий розпад початково єдиної людини – Адама. Тому люди в суспільстві, по-перше, * постають одиницями єдиного тіла, а, по-друге, * рано чи пізно вони повинні знову досягнути стану людської всеєдності. З іншого боку, існують погляди, згідно яким окремі люди є не більше, ніж діючі одиниці єдиного суспільного організму, бо поза суспільством людини немає і не може бути.

! Суспільство лише у масовому масштабі повторює те, що відбувається в індивідуальному житті людини.

З. Фрейд.

Яку із розглянутих ситуацій співвідношення людини та суспільства можна вважати найбільш виправданою? Слід зауважити, що в ситуаціях, коли з приводу єдиної проблеми виникають альтернативні підходи, вирішення полягає у тому, щоби з'ясувати, де і як діє кожна із альтернативних сторін, адже вони тому і приходять у зіткнення, що сходяться на єдиній території, проте кожна займає тут власний простір.

Людина дійсно не може бути людиною поза суспільством, оскільки:

- ☛ лише суспільство здатне *накопичувати, зберігати та передавати* від покоління до покоління, від людини до людини те, що здобує як спільним, так і індивідуальним досвідом життєдіяльності;
- ☛ лише в суспільстві можуть *виявитися і набуті загальної значущості індивідуальні особливості та здібності людини;*
- ☛ лише суспільство здатне *розвивати різноманітну людську діяльність одночасно в різних напрямках;*

- ☞ лише суспільство здатне ставити перед людиною цілі, завдання, сенси, що *перевершують* її індивідуальні потреби та бажання;
- ☞ лише суспільство може культивувати деякі *надскладні види діяльності*, такі, наприклад, як наука, промисловість, містобудівництво, військова справа, іригація, здійснення екологічних програм, тощо;
- ☞ нарешті, лише в суспільстві виробляються засоби людської *комунікації*, знакові та символічні *форми для передавання інтелектуального змісту, норм та стандартів* людської поведінки.

З іншого боку, не варто забувати, що пізнає, страждає, відчуває, діє не якесь примарне та знеособлене суспільство, а жива людина, а тому все перераховане вище має свій сенс лише у відношенні до людини та тоді, коли є людина. Значить, реальним *носієм суспільних процесів та здобутків постає людина*, а суспільство виконує функцію *людського середовища*; ясно, що їх не можна відірвати одне від одного так само, як не можна відірвати рибу від водної стихії.

На перший погляд може видаватися, що саме суспільство у відношенні до людини є ведучою стороною, проте добре відомо, що коли конкретні люди не сприймають та не культивують певні види діяльності, останні врешті вмирають або стають музейними реліквіями. Якщо люди певного суспільства раптом міняють свої ціннісні орієнтації, уявлення про престиж та провідні мотиви життєдіяльності, ніякі соціальні органи не зможуть утримати їх від такої зміни. Проте в цьому питанні слід враховувати історичні зрушення, що відбувались у суспільстві і зачіпали співвідношення людини і суспільства. Історично склалось так, що на ранніх стадіях розвитку суспільства навіть при безумовній значущості окремих осіб, вирішальна роль у розвитку історії належала суспільству, проте в розвиненому, стабілізованому суспільстві все починає замикатися на людині та залежати від неї. Частково це пояснюється тим, що реальні можливості окремої людини зростають колосальним чином: потенційно сьогодні одна людина здатна знищити або ж врятувати все людство. З іншого боку, ускладнення суспільних процесів

робить людину достатньо вільною у своїх діях та виборі, а, значить, від окремої людини залежить дуже багато.

** Кожна людина перш за все створює своє оточення і впливає на нього; крім того, її впливи так чи інакше поширюються майже на всіх, з ким вона контактує з необхідністю або випадково. В сьогоденному суспільстві людина не лише сприймає, а й (до певної міри) створює суспільне середовище. Тому не варто ні перебільшувати, ні зменшувати роль людини в сучасному суспільстві; до питання про співвідношення людини і суспільства належить підходити методологічно виправдано та конкретно-історично.*

СУТТЕВО!

Висновки

☞ Вступаючи у життя, кожна людина включається у складну систему зв'язків із іншими людьми та процесами дійсності; найпершою особливістю такої системи зв'язків постає їх соціальний характер. А це значить, що людина вступає у певний тип здійснення своїх дій та вчинків, тип, суттєво здетермінований виявленими в процесі людської перетворюючої діяльності предметними характеристиками дійсності. Останні виявляються не лише в світі природних, зовнішніх для людини процесів, а й в самій людині. Тому соціальні процеси передбачають певні унормовування, обмеження та впорядкування дій людини. Внаслідок цього в суспільстві виникає ціла низка елементів, структур та інституцій, які покликані забезпечити нормальне функціонування соціальних процесів.

СУТТЕВО!

Резюме

- 1) Соціальні якості, поза якими неможливе буття людини та суспільства, це: а) перетворені людською діяльністю природні якості; б) в результаті яких останні набувають нових форм, нового типу впорядкування та функціонування, і в цілому – цільового призначення; в) соціальні якості с

лише там, де природні процеси постають через виявлення своїх предметних характеристик, а тому – з) соціальні якості передбачають існування певних норм, стандартів та обмежень, що накладаються на реальне буття тих явищ та предметів дійсності, які функціонують в суспільстві; д) соціальні якості можуть сприйматись та оцінюватись лише свідомістю.

- ② Суспільство як форма спільного здійснення людьми своєї життєдіяльності може існувати лише на основі продукування соціальних якостей. Суспільство повинно задовольняти три провідні потреби: а) забезпечувати збереження життя членів суспільства; б) підтримувати стабільне функціонування соціальної організації життя; в) культивувати вищі духовні потреби та інтереси у членів суспільства. Оскільки першою умовою існування суспільства є його взаємини із природою, то питання про аспекти цих взаємин було і буде для суспільства завжди важливим і актуальним.
- ③ Суспільна організація життя являє собою системну єдність елементів, що в цілому покликані забезпечувати задоволення усіх основних життєвих потреб людини (матеріальних, вітальних, соціальних, духовних, творчих та ін.). Саме тому, що основні елементи суспільної системи утворюють внутрішню єдність, не можна вважати виправданим виділення якихось із них як вирішальних або базових: кожний елемент в системі суспільного життя виконує свої особливі функції, які не можуть бути здійснені іншими.
- ④ Досить важливими та складними для нормального життя суспільства постають його взаємини із окремою людиною; тут невиправдані односторонні підходи та вирішення, проте слід враховувати: 1) що взаємини людини і суспільства історично змінювались; 2) що в сучасному суспільстві, внаслідок суттєвого ускладнення соціальних процесів, саме окрема людина постає як носієм соціальних якостей, так і джерелом соціальної творчості, а тому питома вага окремої людини в сучасному суспільстві зростає.

? Питання для обговорення на семінарському занятті

1. Основні завдання соціальної філософії. Соціальна філософія про природу соціальних якостей та їх онтологічний статус.
2. Особливості взаємозв'язків суспільства та природи.
3. Основні сфери суспільного життя. Характеристика основних елементів духовного життя суспільства.

1. Проблеми співвідношення людини і суспільства.

📖 Темі для рефератів, доповідей і контрольних робіт

1. Соціальна філософія про актуальні проблеми сучасного вивчення суспільства.
2. Поняття соціальних якостей, умови та причини їх виникнення.
3. Співвідношення понять суспільство, соціальність, соціум; їх пізнавальне значення.
4. Суспільство та природа: спільне, відмінне та проблеми взаємодії.
5. Системний характер функціонування суспільної організації життя.
6. Роль духовних чинників в життєдіяльності суспільства.
7. Роль ідеології в суспільному житті.
8. Рівні та стани духовного життя суспільства.
9. Місце та роль традицій в духовному житті суспільства.
10. Людина і суспільство: актуальні проблеми взаємозв'язку.
11. Місце і роль людини в сучасному суспільстві.

📖 Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

- Завдання 1.** Поясніть, чому соціальні якості неможливі без природних, проте чому їх так само не можна звести до природних.
- Завдання 2.** Окресліть найперші функції суспільства.
- Завдання 3.** Поясніть зміст понять “соціальне”, “соціум”, “суспільство”.
- Завдання 4.** Охарактеризуйте провідні особливості системних утворень; як розуміти поняття “суспільство як система”?
- Завдання 5.** Окресліть основні складові духовного життя суспільства; наведіть конкретні приклади.
- Завдання 6.** На прикладах творів мистецтва або реальних подій життя охарактеризуйте основні моменти співвідношення людини і суспільства.

Додаткова література з теми

1. Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія. – К., 1996.
2. Захарченко М.В., Погорілий О.І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). – К., 1993.
3. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: Онтологія людини. – К., 1995.

4. Ручка А.А., Танчер В.В. Очерки истории социологической мысли. – К., 1992.
5. Рус Ж. Поступ сучасних ідей. Понорама новітньої науки. – К., 1998.
6. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992.
7. Соціологія: короткий енциклопедичний словник. – К., 1998.
8. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник /За заг.ред. В.М.Пічі. - К., Львів, 2002 р.
9. Энциклопедический социологический словарь – М., 1995.

Тема 19

ДІАЛЕКТИКА ЯК ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ РОЗВИТКУ І МЕТОД ТА ЇЇ АЛЬТЕРНАТИВИ

□ *План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:*

- 19.1. Діалектика як складова філософії.
- 19.2. Діалектика як теорія та метод.
- 19.3. Вихідні складові теорії діалектики: принципи, категорії, рівні функціонування діалектичного мислення.
- 19.4. Співвідношення діалектики із метафізикою, софістикою, релятивізмом, догматизмом та еkleктикою.

19.1. Діалектика як складова філософії

Термін “*діалектика*” має давньогрецьке походження. Перекладається він як “*вміння, мистецтво сперечатись, вести розмови про наукові речі*”. Якщо виходити із кореневої основи, то цей термін можна перекласти як “*вибирати, сортувати, розділяти на частини*”. Обидва ці значення так чи інакше присутні в змісті діалектики. Коли саме з’явився цей термін у філософії, точно не відомо. Проте він вже фігурує у міркуваннях Сократа, Платона, Аристотеля, а в подальшому не виникає з горизонту філософії. В ранніх виявленнях діалектика постала як *★мистецтво не лише вести наукову розмову, а як ★вміння вдумуватись у мовлене, ★виділяти у словах елементи їх значення, ★співвідносити їх та ★робити виправдані висновки*. В такому сенсі діалектика постає як справа, поза якою взагалі неможливо виправдано судити про будь-що та в будь-якій сфері пізнання. Ні у філософії, ні в науці не можна сподіватись на успіхи справи, якщо не приділяти належної уваги точності виразу думки в мові, термінах, символах або формулах.

Проте діалектика не лише вимагала певної точності, коректності у справі пізнання та мислення, а й від самого виникнення претендувала на певне світобачення, тобто на те, щоби бути певною філософією. Внаслідок того сформувались різні підходи до

ТЕМА 19. ДІАЛЕКТИКА ЯК ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ РОЗВИТКУ І МЕТОД ТА ЇЇ АЛЬТЕРНАТИВИ 473

**Основні
підходи до
пояснення
співвідношення
діалектики із
філософією**

⇒ діалектика і є найбільш виправданою філософією, оскільки вона подає єдино правильну картину світу;

⇒ діалектика являє собою лише допоміжний інструментарій філософії, але її не можна сприймати як вираження сутності дійсності, бо вона перш за все та переважно є "органом", тобто засобом, інструментом виправданого пізнання та мислення.

пояснення її співвідношення із філософією (а також – із наукою). Отже, необхідно зазначити відмінності між діалектикою як теорією (позиція "а") та діалектикою як методом (позиція "б"). **Діалектика як філософська теорія** передбачає певне окреслення сутності ♦світу, ♦буття, ♦людини, а **діалектика як методологія** включає в свій зміст ♦способи, ♦прийоми, ♦виправдані засоби побудови людських міркувань. Діалектика як теорія намагається дати відповідь на питання, *що є світ* (за суттю), а діалектика як методологія – як повинна мислити людина, *щоби пізнання було ефективним, достовірним, виправданим*.

Існують також позиції, що намагаються синтезувати означені підходи: вони подають діалектику як певну теорію світу, а після того спрямовують її в бік пізнання і стверджують, що мислити і пізнавати треба діалектично, тому що саме такою є дійсність (в усіх її проявах – як природа, суспільство, людина). Такою поставала діалектика в одного із її фундаторів ⇒ у *Геракліта Ефеського*, а також ⇒ у *Гегеля* та ⇒ в *марксизмі*.

В марксизмі, зокрема, стверджувалось, що діалектика перебуває в єдності із логікою та теорією пізнання, тобто постає водночас методом і вченням про світобудову. Згідно марксизму, в процесі пізнання об'єктивні (незалежні від людського мислення) властивості, характеристики та закони дійсності зумовлюють хід пізнання і, врешті, логіку людського мислення: коли ми мислимо діалектично, ми максимального наближаємо хід своїх міркувань до того, як влаштований світ самий по собі.

★ *Отже, можна констатувати: ➤ діалектика може поставати теорією світобудови або методологією пізнання та мислення; ➤ її може належати провідне (чи привілейоване) місце у філософії або ж відведена роль допоміжного засобу людської самоствердження в світі.*

В історії філософії існувало і негативне відношення до діалектики як, перш за все, до штучного, заплутаного мудрування, яке більше здатне збити людину з пантелику, ніж привести її до істини. Таке відношення до діалектики має низку особливих пояс-

нень. Ми до них згодом звернемося, а зараз зазначимо такий важливий момент. Діалектика як теорія і метод активно пропагувались гегелівськими школами європейської філософії, але особливого поширення в світі набули через марксистську ідеологію, яка, проникнувши в усі кутки планети, називала діалектику "єдино вірним науковим вченням" та "революційною душею марксизму".

На майстерне володіння діалектикою претендували перш за все відомі фундатори та вожді марксизму. Цю свою майстерність вони доводили інколи до відвертого словоблудства. Наприклад, *В. Ульянов (Ленін)*, вождь російських більшовиків, неодноразово стверджував, що чим гіршим буде становище робітничого класу, тим це буде кращим з позиції можливого революційного вибуху. Лідер китайських комуністів *Мао Цзе-дун* урочисто пророчив: «хай дев'ять десятих частин людства загине у ядерній війні, проте одна десята буде жити при комунізмі».

У комуністичній пропаганді діалектика перетворювалась на гнучкий, можна сказати, *софістичний засіб* доведення будь-що своєї правоти, а тому, врешті, це привело до обережного (інколи – зневажливого) ставлення до неї серед філософів та представників громадської думки. І в наш час можна спостерігати залишки такого відношення. Проте історія філософії засвідчує, що діалектика виникає та створюється з іншими намірами та для вирішення інших завдань.

Звернемося до деяких тлумачень та оцінок *діалектики* в історії філософських вчень (переважно – у європейській філософії).

Ще в текстах давніх канонічних книжок, таких як "*Веди*", давньокитайське *П'ятикнижжя*, *Біблія* та ін., можна було помітити прозрівання людей щодо того, що світ постає цілісним, проте означена цілісність складається із протилежностей (протилежних за якостями елементів, протилежних сил та прагнень, протилежних станів та ін.). Ці протилежності постають саме елементами цілісності, оскільки лише за таких умов вони можуть щільно приладнатись одне до одного і утворити непорушну цілісність. Яскравими прикладами такого роду протилежностей вважали, наприклад, символ світобудови в Стародавньому Китаї (єдність "*Інь*" та "*Ян*"), темряву та світло, життя (народження) та смерть, добро і зло, любов та ворожнечу, верх та низ, душу й тіло та ін. У філософії Стародавнього Китаю очевидні елементи діалектичного розуміння світу представлені у філософії *Лао Цзи* та його послідовників.

Фундатором же свідомо діалектичного осмислення світу називають давньогрецького філософа *Геракліта Ефеського* (VII - VI ст. до н.е). "Все тече, все змінюється", "Війна є всьому батько", "Живе вмирає, мертве відроджується" – ці відомі вислови філософа стали майже прислів'ями.

Сучасник *Геракліта*, представник елейської школи Парменід категорично відмовився визнати діалектику способом правильного осмислення дійсності, оскільки вважав, що може бути лише одна запорука незнищеності світу – непорушність його засади.

Засада світу – це буття, а тому буття є незмінним, єдиним, вічним, собі тотожним. Розірвати буття, перетворити його на потік це, в очах Парменіда, значило його знищити. Наполягання на тому, що світ в своїй основі є незмінним, згодом отримало назву метафізичного типу мислення. Таким чином, вже в давньогрецькій натурфільософії окреслилось протистояння діалектики і метафізики, а разом із тим позитивне та негативне ставлення до діалектики.

Наступним незаперечним майстром діалектики був *Сократ* (469 – 399 рр. до н.е.), який всі свої бесіди будував переважно таким чином, що намагався виявити у загальних поняттях внутрішні суперечності та поставити міркуючу людину перед необхідністю їх вирішувати. Це значить, що в Сократа діалектика постала вже не теорією світобудови, а *методом* організації пізнавально-пошукової діяльності людини. Тому можна вважати його засновником *суб'єктивної діалектики* – діалектики мислення, та філософом, що змінив спрямування *діалектичного мислення*: замість того, щоби сприймати *діалектично* світ, тепер стихією *діалектики* вважали лише духовні процеси.

Платон, найбільш знаменитий учень Сократа, зробив наступний крок у тому напрямі: основа світобудови у Платона поставала незмінною, вічною, собітотожною, а людське мислення неминуче суперечливим внаслідок його обмеженості та неможливості бачити сутність речей відразу і повністю. У міркуваннях Платона ми бачимо перш за все та переважно пов'язування діалектики із логікою мислення.

Аристотель сформулював основні засади так званої формальної логіки, остаточно поріднив діалектику із логікою. Три відомі закони логіки (**тотожності*, **неприпустимості суперечності* та **виключеного третього*) по суті справи поставали суперечливими виявленнями єдиного процесу мислення: якщо ми мислимо про якийсь конкретний предмет, то повинні виключити втягування в таке мислення інші предмети, а також не повинні плутати різні предмети. В той же час оцей предмет та інший, протилежний йому за ознаками, можуть бути різновидами єдиного роду речей. Але плутати всі ці визначення при логічному мисленні неприпустимо.

В *середньовічній філософії* діалектиці належало одне із провідних місць в системі освіти, оскільки саме інструменти інтелектуального доведення та переконання найбільше цікавили перших християнських мислителів. Діалектика входила у число наук так званого “*тривіуму*” (“*потрійного шляху*”) поруч із граматикою та риторикою.

Твори під назвою “Діалектика” писались у Середні віки досить часто, проте відношення до діалектики було неоднозначним. Наприклад, в період сформованого середньовіччя в Західній Європі, в IX – XI

Визначення поняття та оцінки «діалектики»

Автор	Зміст поняття та його оцінка
<i>Геракліт Фіфський</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Все тече, все змінюється. Живе вмирає, мертве народжується. • Світ - це не стан чи сукупність речей і станів, а невіддільний рух, потік, в якому ніщо не лишається раз та назавжди наданим. • Цей потік не є безладним, оскільки будь-які зміни можуть відбуватись лише від певного стану до протилежного і навпаки, значить війна, зіткнення протилежностей і є його рушійною силою. • Людське мислення не повинно бути догматичним, не повинно вперто триматися за щось одне-єдине, а повинно вміти оперувати протилежностями.
<i>Платон</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Того, хто вміє ставити питання та давати відповіді, ми називасмо діалектиком. • Діалектика - це мистецтво здійснювати сходження від окремих визначень до загальної ідеї і навпаки. • Хто здатний осягнути все – той діалектик, той же, кому це не під силу, той – ні.
<i>Аристотель</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Якщо ми мислимо про якийсь конкретний предмет, то повинні виключити втягування в таке мислення інші предмети. Ми не повинні плутати різні предмети.
<i>Плотин</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Діалектика є здатністю давати у розумі мислене та словесне визначення кожної речі, що саме вона є, чим відрізняється від інших речей, що має спільного із іншими речами і, окрім того, де є місце кожній із них, і де є сутність, і скільки мається суцільних, а також не суцільних, відмінних від суцільних. Вона каже про благо і про не благо, і про те, що відноситься до блага, і про протилежне йому, і про те, що є вічним, і, звичайно, про те, що таким не є; каже ж вона про все на засадах знання, а не гадки.
<i>ІІ Абеляр</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Софістика вчить хибним доведенням, діалектика ж викриває їх хибність і шляхом розрізнення істинних доведень вчить відкидати хибні. • Поза проникненням в мистецтво діалектики не можна уникнути заблуджень у мистецьки збудованих суджень.
<i>М Мілєску-Сінафрій</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Діалектика є художество любовпренія: через неї або глоголемо благо, або ж хулу, і через преніє є усяка річ. Діалектика є художеством, що вчить спосіб змагатися відносно істини, або ж – вчення про істинні та хибні міркування; діалектика є мірилом того, як благо від зла та істину від хибі розрізняти.
<i>І Кант</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Діалектика повинна служити викриттю претензій розуму на те, щоби отримувати достовірні знання поза досвідом.
<i>Г Гегель</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Діалектика, звичайно, розглядається як зовнішнє мистецтво, що доволі вносить плутанину у визначення поняття та створить в них лише видимість суперечностей... Часто діалектика і справді являє собою ніщо інше, як суб'єктивну гру... Проте, в своїй істинній сутності, діалектика навпаки постає істинною природою власних визначень розсудку та речей взагалі. Діалектика є іманентний (внутрішньо органічний) перехід одного визначення в інше, перехід, в якому виявляється, що ці визначення розсудку є обмеженими, тобто такими, що самі себе знімають. В цьому полягає сутність всього кінцевого: воно само себе знімає. Діалектика, значить, є рушійна душа усякого наукового розгортання думки... • Діалектика приводить до позитивного результату, оскільки її результат є не порожнє абстрактне ніщо, а заперечення окремих визначень... Це розумове, хоча воно також є мисленням та абстрактним, є разом з тим шляхом конкретне, оскільки воно не є простою єдністю, але єдністю розрізнених (відмінних) визначень.

Визначення поняття та оцінки «діалектики»

Автор	Зміст поняття та його оцінка
Л.Фейєрбах	• Істинна діалектика не є монологом самотнього мислителя із самим собою, це є діалог між "Я" і "Ти".
К. Маркс Ф. Енгельс	• Діалектика мислення повинна бути лише більш-менш повним та виправданим відображенням процесів матеріальної дійсності. • Діалектика - вчення про неминучість певних змін як в природі, так і в суспільстві.
В.І. Ленін	• Діалектика - революційна душа марксизму, вчення про всезагальний рух та розвиток.
А.Шопенгауер	• Діалектика за значенням слова – це мистецтво вести бесіду. Але оскільки ніяка тривала бесіда не може обійтися без суперечки, то діалектика за самою своєю природою переходить в еристику (софістичне мистецтво суперечки заради перемоги).
С. Кіркегор	• Діалектика виключно є сферою людини та людської свободи. • Взаємне відношення протилежностей передбачає момент повного, абсолютного розриву.
Дж.Джен-тіле	• Думка постає діалектичною в силу свого становлення, яке не є ні помислена єдність буття та небуття, ні поняття... але реалізована єдність самого буття думки із її реальним небуттям. Поки думка перебуває в дії, в активності, вона існує, а також щось існує для неї. Зупиніть її - і все зникне!
Ч. Тейлор	• Те, що наше мислення буде діалектичним, - це суттєво; тоді воно буде глибоко критичним.
А. Ліберт	• Стара класична форма діалектики стояла на службі перебільшеної ідеї гармонії; вона була знаряддям та формою залагодження усякої подвійності... Навпаки, змінений тип діалектики повинен відмовитись від будь-якого гармонізуючого прагнення... Іншими словами, він повинен мати трагічний характер. Відповідно, ми можемо вести мову про трагічний тип діалектики.
Ю.Бахенський	• Більшість положень діалектики являють собою забобони... Діалектика – це один із найшкідливіших із усіх можливих забобонів

ст. на хвилі інтересу до освіти та освіченості виникла група релігійних мислителів, що називали себе діалектиками та намагались подавати діалектику як єдино виправдану розумову основу християнської теології (І.С.Ериугена, Ансельм із Безанти, Беренгарій Турський). Але саме проти цих спроб виступив досить авторитетний у ті часи єпископ Петро Даміані, який відродив у ці часи давню формулу Климента Олександрійського "Філософія (тепер – діалектика) є прислужницею теології".

Досить авторитетним європейським середньовічним філософом був П.Абеляр, який приділяв велику увагу логічному аспекту людського пізнання та написав твір під назвою "Діалектика", де він захищав її від

випадів, подібних тим, що їх висловив П.Даміані. При цьому Абеляр наголошує, що не слід плутати діалектику та софістику. За Абеляром, поза проникненням в мистецтво діалектики не можна уникнути суперечностей у мистецьки збудованих судженнях.

Софістика вчить хибним доведенням, діалектика ж викриває їх хибність і шляхом розрізання істинних доведень вчить відкидати хибні.

П. Абеляр

В міру подолання традицій схоластичної філософії відбувалось певне зречення діалектики: вона майже не згадується в творах філософів епохи Відродження та Нового часу. Хоча в цей же час в Києво-Могилянській академії читаються курси, які традиційно пов'язують діалектику із логікою. Наприклад, у XVII – XVIII ст. ціла низка курсів різних авторів включала в свій зміст діалектику, що в більшості випадків поставала, з однієї сторони, введенням у курс філософії, з іншої сторони, частиною курсу риторики.

Вже Ф.Петрарка, один із діячів Відродження, із гордістю пише про те, що він не може ставитись до філософських авторитетів як до безумовних. На думку Галілея, логіка є лише інструмент, який не може визначити змісту пізнання. Тому, на його думку, "доведенням можна навчитись при читанні книг, що містять доведення, а такими є книги з математики, а не з логіки".

Діалектика вчить тільки засобам передавати іншим вже нам відоме і навіть вчить казати, не розмірковуючи, про багато речей, про які ми нічого не знаємо; тим самим вона скоріше перекручує, ніж вдосконалює здоровий глузд.

Р. Декарт

Діалектика (за умови, якби вона була необхідною та корисною) повинна була би складатись із деяких нечисленних та ясних правил, за допомогою яких розум міг би діяти успішніше. Але замість точних правил наші філософи наповнили діалектику такою величезною кількістю найскладніших сперечань, які тільки існують у філософії.

П. Гасенді

Кантівський аналіз вихідних ідей розуму засвідчував, що в тих пізнаннях, в яких розум виходив за межі досвіду, він неминуче впадав у

суперечності із самим собою. Наприклад, поза досвідом знаходиться питання про те, постає світ скінченим чи нескінченим. В цьому питанні, покладаючись виключно на логіку, можна однаково успішно довести як одну, так і протилежну тезу. Оскільки за нормами логіки ще з часів Сократа та Аристотеля вважалося, що суперечність є ознакою логічної помилки, то звідси І.Кант робив висновок про те, що самий по собі розум не може вирішити фундаментальних питань буття, не впадаючи у суперечності. Через те такого роду питання вирішуються на основі інших підстав. Наприклад, питання про буття Бога вирішується на основі моральних постулатів, а не логіки.

Але те, що було оцінене І.Кантом як негативне, здобуло у деяких його послідовників зовсім іншої інтерпретації: *І.Г.Фіхте*, який вважав себе палким прихильником І.Канта, почав стверджувати, що людський розум може вибудовувати в самому собі будь-який визначений зміст, лише рухаючись за принципом "*теза – антитеза – синтез*". Тобто спочатку дещо стверджується, потім воно ж заперечується, а потім два попередні твердження поєднуються. Наприклад, якість є дещо притаманна речі як її визначення, кількість – це заперечення якості, вихід за межі речі, а міра – єдність якості та кількості. Або: в організмах відбувається народження клітин, відбувається відмирання клітин, а разом це є процес обміну речовин. І.Г.Фіхте вважав, що всі найперші визначення речей можна отримати саме із внутрішнього суперечливого руху розуму: наприклад, поклавши крапку (тезу), ми можемо заперечити її іншою, зовнішньою до неї крапкою (антитеза), але дві поєднані крапки дадуть лінію (синтез). Тепер теза – це крапка, а антитеза – лінія, поєднанням же їх постане площина. Синтезом площини та лінії буде об'єм, а крапкою, лінією та об'ємом вичерпуються можливі геометричні окреслення речей.

Нарешті, *Г.В.Фегель* зробив крок далі і почав доводити, що існують два принципово відмінні рівні роботи людського інтелекту в процесі пізнання. *Розсудок*, який переводить людське сприйняття у мислення, тобто має справу із інтелектуальним освоєнням речей, та *розум*, який визначає зміст і застосування тих форм, якими оперує розсудок. Людський інтелект ніколи не зможе прийняти у свій зміст того, що не буде узгоджуватись із його здатностями до пізнання та осмислення, із його

внутрішніми засадами та критеріями. Все це є найпершими визначеннями, що створюються розумом. Розум же діє за принципами, окресленими І.Г.Фіхте. Проте І.Г.Фіхте лише намітив його дії, а Г.Фегель перетворив їх на цілісну систему логіки, але логіки особливої, де весь рух визначень та змісту будувався на основі суперечностей (поєднання протилежностей). Така логіка у Г.Фегеля постала найпершою умовою діяльності людського інтелекту та отримала назву діалектичної логіки. Цю логіку Г.Фегель цінував настільки високо, що вважав її синонімом *філософії* і навіть *метафізики* (тобто – першої філософії). Таку оцінку можна зрозуміти й певною мірою прийняти, бо ж йшлося про винайдення таких інтелектуальних утворень, які *проливають світло* на найперші засади та умови існування будь-яких наших знань, уявлень, свідомих побудов. Виходило, що знання діалектики, оперування її категоріями відразу виводить нас на всезагальні та незаядерні визначення будь-якого буття. Від такого роду претензій діалектики, якщо їх прийняти всерйоз, не може не захопити дух!

В багатьох працях та на численних прикладах Г.Фегель доводить переваги діалектики над звичайним людським мисленням, оскільки, на його думку, в більшості випадків людське мислення намагається триматися наочного, реальних речей. Воно часто не здогадується, що саме наявність мислення як деякого особливого за формами та впорядкованого процесу робить можливим і пізнання, і свідоме людське ставлення до будь-чого, і виділення із світового цілого окремих речей, та ін. Значить, мислення повинно мати власну якість. Ця якість полягає в тому, що мислення переводить у власний зміст лише те, що відповідає його можливостям та внутрішнім ідеальним еталонам. Значить, ключ до розуміння будь-чого лежить не ззовні мислення, а в ньому, в його власному русі. Цей рух може розкрити, за Г.Фегелем, лише діалектика як теорія руху внутрішніх визначень розуму, руху через зміни від протилежного до протилежного та через синтез протилежностей.

Істина – не в мисленні і не в знанні, як такому. Істина – в повноті людського життя та єства... Істинна діалектика не є монологом самотнього мислителя із самим собою; це є діалог між "Я" і "Тя".

Л. Фейербах

Неприйнятною була діалектика духу і для *К.Маркса*, який вважав, що діалектика мислення повинна бути лише більш-менш повним та виправданим відображенням процесів матеріальної дійсності. Вихідною засадою марксизму стали тези *Ф.Енгельса* про те, що в світі немає нічого, окрім матерії, що рухається у просторі та часі. Той розвиток, який *Г.Гегель* вбачав характерною особливістю абсолютного духу, марксизм почав тлумачити як внутрішню характеристику матеріального світу. Саме розвиток природи, який проходить через серію форм, все більше і більше ускладнюючись, породжує врешті людську свідомість і мислення. Прямою засадою останніх постає історичний розвиток суспільної практики – суспільної матеріальної діяльності по перетворенню природи. Саме в процесі такого перетворення людина може або підтвердити, або спростувати свої певні думки та уявлення.

Марксизм витлумачив діалектику як вчення про неминучість певних змін як в природі, так і в суспільстві. Таким чином діалектика постала “революційною душею марксизму” (*В.І.Ленін*), а також вченням про всезагальний рух та розвиток. Володіння діалектикою, як вже зазначалось, приводила лідерів марксизму до певних парадоксальних висновків. Наприклад, ще у 40-х роках XIX ст. *К.Маркс* та *Ф.Енгельс*, міркуючи над тим, як може відбутись соціалістична революція, стверджували, що вона, звичайно, може відбуватись повільно, шляхом реформ, проте, на їх думку, кращий шлях – це насильницький переворот, бо він краще відповідає уявленням діалектики про різку зміну якості. Лідери Радянського Союзу витлумачували факт відсталості економіки “найпередовішого суспільства світу”, як прояв законів діалектики: нова якість має й свої кількісні закономірності. *В.І.Ленін* вважав, що найкращий шлях до демократії – це шлях диктатури пролетаріату.

Дещо іронічним і достатньо критичним було відношення до діалектики у фундаторів неklasичної філософії – *А.Шопенгауера*, *С.Кіркгора*, *Ф.Ніцше*.

А.Шопенгауер німецьких філософів після *І.Канта* називав софістами, а гегелівську позицію абсолютного мислення подає як “пусте базікання та шарлатанство”, самого ж Гегеля характеризував через вираз *В.Шекспіра*: “мова божевільного та відсутність мізків”.

Ф.Ніцше в своїх творах у відповідності із загальними особливостями

ми свого стилю висловлювався відносно діалектики по-різному. З однієї сторони, у нього зустрічаються іронічні висловлювання на адресу філософії Гегеля (наприклад, про те, що *Р.Вагнер* був збитий із пантелику гегелівською філософією), але, з іншої сторони, *Ф.Ніцше* тлумачить відхід від Гегеля відходом від справжніх культурних зацікавлень.

Антропологічні та екзистенціальні філософські теорії XX ст. зробили інші наголоси в тлумаченні діалектики. Наприклад, *Ж.-П.Сартр*, *І.Марсель*, *Дж.Джентіле*, *М.Бердяєв* наполягали на тому, що діалектика виникає лише там, де в справу вступає людина із її діяльністю. В царстві природи панує суцільне, щільне буття, тому там неможливі ні справжні протилежності, ні діалектичний перехід через заперечення. Екзистенціально-антропологічного тлумачення набула діалектика *Г.Гегеля* в міркуваннях *О.Кожева*, який наполягав на тому, що лише присутність людини в світі постає причиною діалектичних процесів: “Введення заперечення у тотожне буття дорівнює присутності людини в реальності”.

З іншого напрямку – із напрямку сцієнтистської філософії – гегелівську діалектику, а разом із тим і будь-яке згадування про діалектику, часто не сприймали взагалі. Яскравим свідченням цього можуть бути судження *К.Поппера*, який поставав і постає авторитетним філософом цього напрямку. Ідею діалектичної суперечності *К.Поппер* подає як “руйнівну доктрину”, а діалектичне перетворення – як “діалектичний *сверт*”, як спосіб обертати недоліки своєї концепції (внутрішні суперечності) на її переваги, як свідчення “відсутності думки”.

Інший представник сцієнтистського напрямку англійської філософії XX ст. *Б.Рассел*, хоча й оцінював діалектику взагалі, і діалектику Гегеля зокрема, критично, проте в своїх судженнях був стриманішим. Діалектика постає однією із причин хибності гегелівської філософії, оскільки найпершою вадою гегелівської діалектики є ототожнення її із метафізикою, і як результат – протиставлення теоретичних тверджень емпіричному досвіду.

Гегелева філософія дуже складна, я мушу признатися, що він – найважчий для розуміння з усіх видатних філософів.

Б. Рассел

Серед сучасних представників сциєнтизму на Заході має місце підхід, згідно якого “розмова про діалектику природи не має ніякого сенсу”, що “поняття заперечення та суперечності у строгому смислі можуть бути віднесені до сфери людських вчинків”. Таку позицію окреслив канадський філософ *Ч.Тейлор* на Міжнародному симпозиумі у 1980 р., присвяченому проблемам діалектики Гегеля.

Цікаво зазначити, що у ХХ ст. діалектика Г.Гегеля отримала ще й ірраціональне витлумачення. Саме так подавали її *французькі неогегельяниці Ж.Валь, О.Кожев, німецькі неогегельяниці та російський філософ І.О.Льїн*.

Те, що наше мислення буде діалектичним, - це суттєво; тоді воно буде глибоко критичним. Для дійсно відкритих дебатів постає суттєвим визнання принципової обмеженості будь-якої інтерпретації.

Ч.Тейлор

...Філософія Гегеля не може бути зведеною до кількох логічних формул. Або, краще сказати, ці формули покривають де що таке, що не має чисто логічного походження.

Ж.Валь

Р.Кронер, у свою чергу, стверджував: “Мислення Гегеля настільки ж раціональне, надраціональне або антираціональне, воно настільки ж є мислення, як і немислення. Істина полягає в тому, що до Гегеля ще не було ірраціоналіста, який був би настільки філософським, настільки науковим, як він... Гегель поза сумнівом – великий ірраціоналіст... Він ірраціоналіст, оскільки він діалектик, оскільки діалектика є перетворена у метод, поданий раціонально ірраціоналізм”.

За *І.О.Льїним*, у діалектиці Гегеля відсутні логічні підстави для переходу від однієї категорії до іншої, а весь діалектичний рух базується на потужній та унікальній інтуїції.

В другий половині ХХ ст. набула певного розголосу так звана “**негативна діалектика**” *Т.Адорно* (у 1966 р. вийшов твір *Т.Адорно* під назвою “**Негативна діалектика**”).

В цьому творі він стверджує, що будь-що позитивне страждає тенденцією до застою, консерватизму, обмеженості, а тому воно за природою є хибним. Істинним може бути лише заперечення, яке не дає можливості зупинитись ні на чому,

стимулює творчий рух. Згідно *Т.Адорно*, навіть абсурдне заперечення краще від хибної позитивності.

Ідея наявності в житті несумісних, конфліктних протилежностей, які принципово не можуть бути вирішеними, була також висунута і підтримана представниками **протестантської (або негативної) діалектики ХХ ст.**: *К.Бартом, П.Тіліхом та ін.*

З боку релігійних філософів ставлення до діалектики залишається майже класичним. Очевидно, діалектичним було розуміння дійсності (в світлі створення її Богом) у більшості філософів російського релігійного ренесансу (*М.Бердяєв, П.Флоренський, С.Франк та ін.*).

Сучасний іспанський філософ-неотоміст *К.Вальверде* пише, що діалектичний метод Гегеля є цікавим, і відзначає: “Гегель перевершує своїх попередників систематичністю, розмахом та внутрішньою пов’язаністю мислення”.

Нарешті, наприкінці ХХ ст., коли похитнувся авторитет марксистської філософії, а її прихильників в світі стало набагато менше після падіння соціалістичної системи, досить поширеною постає думка про те, що існує та може існувати лише одна логіка – формальна. Так звана діалектична логіка, скоріше за все, постає лише метафізичною вигадкою; вона реально не застосовується ніде, а тому діалектика, в кращому

Місце діалектики в системі філософського знання

- **по-перше**, не зважаючи на наявність в історії філософії досить негативних її оцінок, діалектику не можна вилучити із світового історико-філософського процесу;
- **по-друге**, слід враховувати, що прийняття діалектики певними філософськими напрямками супроводжувалося її досить різною інтерпретацією (розуміння світобудови, мистецтво логічного мислення, методологія, концептуальна основа революційної ідеології, характеристика особливостей людської діяльності або людського ставлення до дійсності, суспільно корисна форма критичного діалогу та ін.); сьогоднішні підходи до діалектики повинні враховувати цю різноманітність її розуміння;
- **по-третє**, сучасне розуміння діалектики повинно назавжди розлучитись із спробою подавати її як єдино можливий науковий метод пізнання та перетворення дійсності; історія філософії – це багатоманітне поле концептуальних осмислень діалектики, а не темне тло, на якому яскраво сяє чиясь незаперечна істина. До того ж саме таке тлумачення діалектики докорінно суперечить її позитивному змісту.

На протязі тривалого періоду... діалектикою називалась логіка. В цьому значенні діалектика зовсім не постає заблудженням і грає досить позитивну роль. Лише німецький філософ Гегель надав цьому слову нового, хибного значення... Більшість положень діалектики являють собою забобони... Адже вона, в кращому випадку, складається із зібрання досить примітивних порад, далеких від принципів сучасної методології науки. Діалектика – це один із найшкідливіших із усіх можливих забобонів.

Ю. Бохенський

випадку, може претендувати на роль певного типу світоглядної орієнтації, і не більше того. Наукового значення вона не має (М.В. Попович).

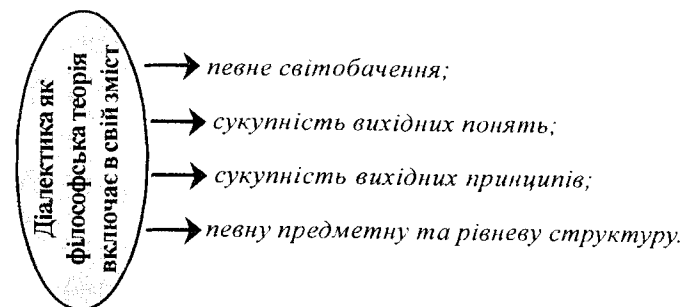
Але у деяких неотомістів ХХ ст. фігурує негативне ставлення до діалектики.

19.2. Діалектика як теорія та метод

★ Діалектика (теорія світобудови, мистецтво логічного мислення, методологія, концептуальна основа революційної ідеології, характеристика особливостей людської діяльності або людського ставлення до дійсності, суспільно корисна форма критичного діалогу та ін.)

Зміст не можна розкрити лише розглянувши співвідношення її як теорії та методу. Відомо, що виправданий та обгрунтований метод може постати тільки результатом певної теорії; звідси випливає, що аналіз змісту діалектики доцільно розпочати з розгляду її як теорії.

Як світобачення діалектика передбачає розуміння світу як *неперервного процесу змін*: світ “тече” (за висловом Геракліта Ефеського). Це значить, що рухові у явищах та процесах дійсності належить провідне місце; наявність рівноваги, спокою, фіксованого стану постає скоріше явищем тимчасовим та рідкісним на тлі нескінченних рухів та флуктуацій (раптових збурень). Самий спокій в світлі діалектичних тверджень постає зовсім не відсутністю руху, а лише його рівновагою чи збалансованістю в межах цілком певного (наприклад, механічного) руху. З позиції діалектики усякий спокій є відносним, а рух – абсолютним. Звідси випливає принципово важливий висновок: будь-який

спокій рано чи пізно порушується хоча б тому, що він врівноважує в якомусь тілі тільки певні рухи; скажімо, тіло покоїться на землі, проте в ньому рухаються молекули, атоми, елементарні частинки. Цей останній рух так чи інакше змінює дане тіло.

★ Тому під рухом слід розуміти не якісь його конкретний прояв (скажімо, зміну місця розташування), а будь-які зміни взагалі.

Теорія діалектики також передбачає й те, що світовий потік рухається впорядковано, а із певним ритмом та певними напрямками. Це значить, що *рух розуміється в діалектиці як розвиток*. Теорія руху як розвитку зустріла у ХХ ст. досить рішучий опір з боку сциєнтистів та представників аналітико-прагматичних філософських течій. Вони вважають, що визнання розвитку веде до визнання жорстокого, та ще й цільового визначення всього, що відбувається в світі та в суспільстві. Виходить, що при тому суттєво знецінюється людська свобода, значення вибору та випадку в людській життєдіяльності. Насправді, діалектика, як правило, є далекою від такого бачення дійсності. В гегелівських міркуваннях можна побачити дещо схоже на телеологію – цільову визначеність всього, що відбувається в світі. В твердженнях К.Маркса можна побачити телеологізм у відношенні до суспільних процесів (комунізм, наприклад, повинен неминуче перемогти в усьому людстві, бо він впливає із діалектичних законів). Але в той же час слід сказати, що сама теорія діалектики зовсім не страждає від того, якщо ми будемо розуміти розвиток як певною мірою впорядкований процес, в якому відбуваються *незворотні зміни*. Тобто, як не можна звести рух до якогось його прояву, так не слід розуміти розвиток як невинний рух по висхідній лінії; останній рух називається прогрес (поступ). Діалектика лише стверджує, що в світі відбуваються незворотні зміни.

Наступний змістовий компонент *теорії діалектики*: *діалектика припускає принципову єдність, цілісність світу та його процесів, зв'язок всього із усім*. В тому Всесвіті, який сьогодні доступний людським спостереженням, існує досить виразна цілісність його явищ, хоча

фізично цього феномену пояснити не можна. Цілісний світ передбачає, що всі події та процеси, що в ньому відбуваються, впливають не лише на найближчі явища та процеси, а й на стан (припустимо – інформаційний) всього світового цілого.

! * *Отже, світ, він є цілісним, значить – собі тотожним, але ця його цілісність є результатом руху, змін, що охоплюють собою все, але оскільки світ цілісний, то цей рух постає впорядкованим та незворотнім, тобто – як розвиток.*

До особливостей **діалектичного світобачення** слід віднести також вчення про **суперечливу природу світу, руху, всіх явищ та процесів дійсності**. Дана особливість випливає із попередньої: якщо світ є цілісним і якщо все, що відбувається, постає вплетеним в єдину процесуальну мережу, світ не має і не може мати зовнішніх чинників та збудників для свого руху.

! * *Світ рухається, а рух є нічим іншим, як будь-якими змінами. Зміни ж можливі лише в межах переходу від певного протилежного стану до протилежного (бо протилежнішого за протилежне не існує).*

Якщо світ існує, то він рухається; якщо він рухається, то змінюється; якщо змінюється, то не інакше, як шляхом зміни певної якості на протилежну і навпаки. Значить, саме протилежності постають умовою та формами виявлення руху, тобто **протилежності слід осмислити як джерело та причину саморуху світового цілого**. Дане положення діалектики має дуже важливе евристичне значення. Згідно нього, розглядаючи певні явища, ми повинні шукати їх внутрішні, властиві їм протилежності, а не перекладати причини якихось змін та процесів на зовнішні чинники та фактори. Коли ми кажемо, наприклад, що кон'юнктура зовнішнього ринку є в даний момент несприятливою для певного виду виробничої діяльності якоїсь країни, то слід поставити запитання: а чому саме цим виробництвом обмежена кон'юнктура здатність даної країни? Коли якась людина вважає, що їй краще залишити дане місце перебування та виїхати кудись заради вирішення певних її життєвих проблем, то слід ще дослідити, чи не переїдуть ці проблеми разом із нею в нове середовище?

Отже, внутрішня суперечливість постає органічною складовою діалектичного світобачення. Коли діалектиці закидають на той рахунок, що логіка мислення не припускає суперечності та розглядає останню як прояв заблудження, то відповіді можна хоча б в такому дусі, що **будь-що кінцеве передбачає існування двох кінців**. "Кожна палка з двома кінцями", – мовить англійське прислів'я. Звичайна або формальна логіка справедливо вимагає: якщо ми сказали "ліве", то не повинні робити вигляд, що ліве – це праве. Проте, коли йдеться не про форми фіксації ходу нашого міркування, а про його зміст, що вимагає певного смислового завершення, то, безумовно, ми повинні розуміти, що там, де є ліве, передбачається й праве, і що жодна реальна річ не може бути за містом та сенсом лише лівою або ж лише правою.

Нарешті, до важливих положень теорії діалектики слід віднести і її розуміння **конкретності явищ та процесів дійсності**. Якщо світ є цілісним, то в ньому все постає пов'язаним із усім, але це зовсім не значить, що всі речі постають якоюсь мішаниною або ж сумішшю всього. Кожна річ у міру того, що вона визначається співвідношенням певних протилежностей, постає яскравим носієм саме такої пропорції і саме таких протилежностей. Звідси випливає, що кожна річ має свою індивідуальну міру виявлення протилежностей (протилежних якостей) і вступає в цілком визначену систему співвідношень із іншими речами. З огляду на те, що вирішальна роль у розумінні дійсності в діалектиці відведена внутрішнім протилежностям, для буття кожної речі вирішальне значення має саме їх співвідношення. А звідси випливає, що серед сукупності речей певного класу (роду) обов'язково будуть речі, які будуть втілювати та проявляти характерні риси даного класу або найбільшою, або найменшою мірою. Звичайно, що для пізнання найпершого значення буде мати вивчення тих явищ та процесів, в яких певні якості виявляються рельєфно, виразно, із максимальною чистотою. Це, наприклад, тяжіння мистецтва до зображення у своїх творах так званих екстремальних ситуацій, тобто ситуацій граничного порядку, бо саме в них певні якості героя виявлені найбільш виразно.

Із цього положення діалектики випливає й те, що наука, як правило, шукає в явищах дійсності певні нормативні стани. Наприклад, ⇨ *норму здоров'я*, ⇨ *правильну форму галактики та ін.* Виявлення таких нормативних форм дозволяє потім оцінювати інші, менш виразні

форми. З іншої сторони, цей діалектичний підхід дозволяє прослідкувати еволюцію певних форм та якостей в змінах світових процесів. Наприклад, можна відслідкувати різні міри та ступені проявів ** системності, * організмічності, * розумності*. Із діалектичного принципу конкретності кожного явища (тобто його індивідуальної міри у поєднанні певних якостей) впливає й дуже важливий принцип конкретності істини у пізнанні: діалектика стверджує, що істина передбачає окреслення того, де саме, як та в якому відношенні певне твердження себе виправдовує, оскільки із зміною всіх цих моментів, що супроводжують будь-яке знання, істина перетворюється у кращому випадку на заблудження.

** Діалектика як теорія світобачення добре підтверджується науковими дослідженнями: у жодного науковця не виникає сумніву відносно того, що ми пізнаємо кінцеві сутності, що в світі панує процесуальність та динамізм, що в явищах дійсності завжди присутня конкретна міра поєднання певних якостей чи властивостей.*

Звернемось тепер до *діалектики як методу пізнання та практичної діяльності*.

** Діалектика як метод і постає перш за все як сукупність (єдність) певної низки принципів розумової діяльності. Всі ці принципи базуються на змісті діалектики як теорії світобачення, але свого визначення та обґрунтування набувають в діалектичній логіці*

19.3. Вихідні складові теорії діалектики: принципи, категорії, рівні функціонування діалектичного рівня мислення

Принцип тотожності мислення і буття. Цей принцип передбачає, що, здійснюючи певні розумові процедури, ми повинні бути впевненими, що вони ведуть до адекватного виявлення та виразу буття. Буття в даному випадку постає тою єдиною та однорідною засадою, на якій може відбуватись будь-який реальний, в тому числі і пізнавальний рух.

Принцип єдності рефлексії та руху. Він полягає в тому, що в русі думки кожен її крок не відкидається, а включається в зміст цієї подальшого руху. Значить, всі здійснені нею кроки збагачують інтелектуальний досвід і несуть його крок за кроком до подальших визначень, ущільнюючи їх зміст. В цьому русі кожна наступна категорія постає багатшою за змістом за попередні, а результат всього руху співпадає за змістом з усім рухом. Цей принцип, застосований до індивідуального розвитку людської особистості, вимагає, щоби людина, міркуючи над своїм життям, своїми вчинками, не забувала того, що відбувається, не відмовлялась від зробленого, а навпаки вбирала би у свої подальші дії вже здобуті досвіди. Лише за таких умов людини має надіє не повторювати зроблені помилки, накопичувати та збагачувати свій досвід, постати для самої себе у повноті своїх можливостей та проявів.

Принцип зв'язку всього із усім (всезагального зв'язку): не існує відірваних від інших, ізольованих явищ; кожна часткова дія або подія позначається не лише на речі та її прямому оточенні, але й на стані взаємозв'язків в цілому.

Принцип тотожності протилежностей. Цей принцип базується на теоретичному припущенні про те, що рух дійсності породжується не зовнішніми, а внутрішніми чинниками, тобто протилежностями. Протилежності неможливі одна без іншої: як тільки ми сказали "чисте", як воно відсилає нас до "брудного", світле – до темного і т. ін. Проте діалектичний метод передбачає не лише виявлення та фіксацію протилежностей, а й прослідкування процесу їх визрівання та взаємного переходу, ототожнення. Тільки тоді ми можемо слідувати за рухом, а не просто констатувати суперечливий характер дійсності. Наприклад, усе живе передбачає самозбереження, останнє – фіксацію живого у певній формі (наприклад, насіння). Проте живе є тим, що проявляє активність, змінюється, рухається. Тільки так воно засвідчує, що воно є живе. Таким чином, виявляється, що живому притаманні дві тенденції: збереження у фіксованих формах та рух змін будь-яких форм. Це приводить до того, що живе набуває форм, але ці форми, навіть будучи фіксованими, включають у свій зміст те, що відбулось із ним в процесі руху та проявів активності. Тому, наприклад, насіння, що виросло в минулому році, не може бути цілком тотожним тому, що виросло із нього ж у цьому році, оскільки умови їх вирощання

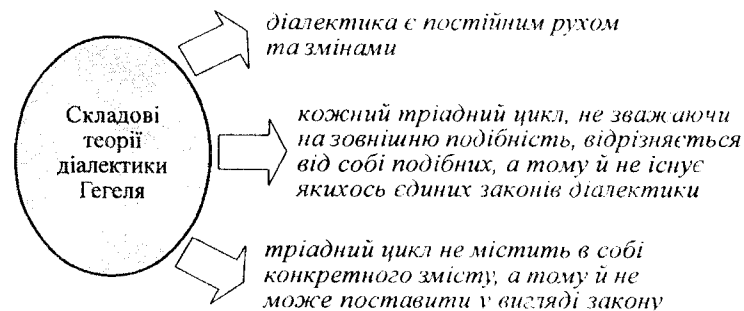
чимось відрізнялись. Для палеоботаників (людей, що вивчають давні форми життя) дослідження пилку якоїсь закам'янілої рослини може багато чого сказати про час та умови її розвитку. Або: покоління дорослих досвідчених людей бажало би, щоби їхні діти (молодь) виконала те, чого не змогли виконати вони самі, проте молодь народилась та ввійшла в життя за зовсім інших умов і, відповідно, отримала зовсім інші прагнення та мрії.

Принцип співпадіння початку та сутнісної основи даного явища чи руху. Цей принцип випливає із того, що весь діалектичний процес постає принципово єдиним і тому початок його повинен бути нічим іншим, як проявом сутнісної засади, але в її простому, елементарному виявленні. Якщо ж, припустимо, в якійсь справі починають із чогось другорядного, несуттєвого, а то й взагалі іншого, то це, скоріше за все, буде свідченням розриву процесу, а значить відсутністю його єдності, через це – діалектичності та розвитку.

Принцип співпадіння початку та кінця (явища, процесу). Цей принцип постає певним продовженням попереднього, оскільки він передбачає, що наприкінці процесу ми повинні вичерпати можливості певної засади або сутності. Проте він передбачає також і те, що в процесі руху ми не маємо права втратити його спрямування або його засади, мусимо послідовно витримати всю дистанцію розгортання певного процесу, а результат лише тоді буде виправданим, коли він засвідчить, що ми отримали саме те, з чого та заради чого починали рух.

Принцип діалектичного заперечення. Його сутність випливає із принципу тотожності протилежностей. Оскільки рух можливий лише шляхом зміни певного стану на протилежний, то це значить, що початковий стан піддається запереченню, але дане заперечення не полишає засади процесу і, таким чином, постає лише виявленням її можливих граничних меж. Це значить, що в діалектичному запереченні ми не виходимо за межі даного явища чи процесу, а лише вичерпуємо (окреслюємо) можливості їх поширення та розвитку. Через це заперечення не повинно бути розривом із початковим станом, а лише виявленням його інших якостей.

Означені принципи попри те, що деякі професійні логіки не бажують визнавати діалектику, досить часто фігурують у народній мудрості та стихійно використовуються людьми. Наприклад, ми кажемо: *від любові до ненависті – лише крок; не смійся, як би плакати не довелось; з чого почнеш, тим і закінчиш; в житті чергуються радість і біда; той, хто не знав горя, не оцінить і щастя та ін.* Психологи та медики, наприклад, переконують нас у тому, що гарний відпочинок можна забезпечити, змінивши вид діяльності; в Біблії, як відомо, встановлюється певний ритм життя: буденні дні повинні доповнюватись святковими та днями відпочинку. Проте такого роду стихійне визнання та використання діалектики, по-перше, здатне зафік-

сувати далеко не всі принципи діалектичної методології, а, по-друге, не встановляє ніяких послідовних правил та інструментів застосування таких принципів. Наприклад, народною мудрістю фіксується єдність протилежностей, але вона не аналізується, не пояснюється і не передбачає методіку відслідковування того, як зароджуються та стають тотожними протилежності.

Саме з метою здійснення зазначених завдань в теорії та методології діалектики використовуються **категорії та закони діалектики**.

Гегель як творець найбільш розвиненої теорії діалектики був проти застосування у діалектиці поняття закону. Своєю позицією він мотивував тим, що діалектика передбачає рух та зміни, в той час як закон постає сталим, чітко фіксованим відношенням. Але всю теорію діалектики Гегеля пронизує тріадний цикл, що дає підстави стверджувати, що в діалектиці наявні стійкі типи зв'язків, а, значить, мають місце закони. Можна вважати справедливими те, що застосування діалектичного підходу не розкриває фізичного змісту певного процесу. Завдяки діалектиці ми дізнаємося не про фізичний зміст, а про вписаність цього змісту в певним чином осмислену структуру суцього.

Для того, щоби більш чітко відділити філософський, діалектичний зміст певних окреслених явищ та процесів дійсності від змісту конкретно наукового чи матеріально-речового, слід звернутися до **поняття категорій**.

! **В загальному плані категорії – це найбільш широкі та важливі поняття будь-якої науки (сфери знання); категорії фіксують**

ють якісні характеристики предмету пізнання, а тому в певній сфері знання не можна правильно міркувати, не вживаючи категорій.

Поняття категорій у філософії Канта

- ⇒ реальність мислення проявляє себе у здатності вибудовувати судження;
- ⇒ в кожному класі суджень проявляє себе певна група категорій;
- ⇒ самі по собі категорії не мають ніякого конкретного змісту, тому їх можна використовувати у різноманітних судженнях;
- ⇒ відсутність власного змісту категорій постає запорукою їх універсальності;
- ⇒ справа філософії - лише виділити, назвати категорії та подати їх перелік.

У філософії категорії є визначеннями буття, тобто вони вказують нам, яким може бути буття і якими ознаками повинно володіти все те, що ми можемо визнати за таке, що є, існує реально. Тому в діалектичній логіці Гегеля буття постає першою категорією. Це значить, що воно є суб'єктом всього діалектичного руху; просто кажучи, розвиватись та змінюватись може лише те, що реально існує. Усі ж подальші категорії конкретизують буття, подають його у різних ракурсах та проявах. Звідси й впливає те, що категорії повинні утворити систему, оскільки всі вони, за суттю, є певним колом визначень, що окреслюють те ж саме явище – явище буття. Звідси також впливає й те, що категорії не можна відривати одна від одної, вони набувають змісту та значення лише в системі категорій, пов'язаних єдиним рухом – тим рухом, характер якого впливає із вихідних властивостей буття.

** Із такого розуміння категорій випливають висновки, що мають важливе методологічне значення. Не можна розглядати рух категорій як лінійний: кожна категорія виходить із буття, але в своєму русі набуває певного змісту і ніби повертається знову до буття, оскільки корені даної категорії у бутті, а тому її зміст також належить буттю. Отже, рух категорій відбувається за ритмом: * заперечення (категорія виходить із буття, щоби набути нового змісту) і * заперечення заперечення (повернення даного змісту у буття), тобто синтез двох категоріальних змістів.*

Поняття категорій у філософії Гегеля

- ⇒ категорії є нічим іншим, як визначенням буття, а тому вони мають власний зміст;
- ⇒ буття є першою категорією, суб'єктом діалектичного руху;
- ⇒ усі подальші категорії конкретизують буття, подають його у різних ракурсах та проявах;
- ⇒ категорії не можна відривати одну від одної, вони набувають змісту та значення лише в системі категорій, пов'язаних єдиним рухом, характер якого впливає із вихідних властивостей буття.

що дає якесь нове виявлення буття. Надалі повторюється принцип руху, а в цілому виходить, що кожна наступна категорія постає багатішою за попередні, оскільки базується на їх змісті і розвиває його далі.

Але у міру накопичення змісту категорій змінюється й тип їхнього зв'язку. Гегель виділяв **три великі сфери проявів буття** і, відповідно, **три розділи його категоріальних визначень**:

☞ це сфера буття (буття як якість); тут панує перехід однієї категорії в іншу;

☞ сфера сутності (буття як відношення); тут панують рефлексивні відношення категорій, тобто тут категорії лише парні (протилежні);

☞ буття як поняття (тут панують субстанційні відношення категорій).

Таким чином, у гегелівській системі категорій наявні відношення: * **виведення категорій** (категорії взаємно визначають одна одну), їх * **координації** (взаємного розташування), * **субординації** (підпорядкування) та * **аккумуляції** (включення в ціле).

** Отже, тлумачення категорій залежить від того, куди ми спрямовуємо діалектику і до чого застосовуємо категорії. Якщо ми підходимо до категорій як до можливих визначень буття, тобто родів буття, тоді для нас діалектика постає **логікою та методологією мислення**. Якщо ж ми сприймаємо категорії як схематику реальних явищ і процесів, тоді для нас діалектика*

постає інструментарієм для орієнтування у дійсності (тобто – певним світобаченням). Всі ці підходи до діалектики цілком виправдані і можливі, завдання полягає в тому, щоби їх не плутати.

Розглянемо коротко основні закони та категорії діалектики, пам'ятаючи про те, що закони постають формами зв'язку категорій в різних сферах (розділах) теорії діалектики.

У сфері буття фігурують такі провідні категорії як \Leftrightarrow *якість*, \Leftrightarrow *становлення*, \Leftrightarrow *кількість*, \Leftrightarrow *дещо*, \Leftrightarrow *міра*. Стверджується, що фіксація будь-чого для самоусвідомленої думки починається із констатації факту реального існування такого будь-чого. Тобто перше відношення думки до будь-якого змісту передається через поняття буття. Але таке перше буття немає ніяких конкретних визначень і змісту, тому для думки воно постає як ніщо. **Буття і ніщо** є першими категоріями мислення. Буття все ж не ніщо, але без визначення воно є саме ніщо. Виходить, що буття впускає в себе ніщо, а ніщо є таким, що перебуває у єдності із буттям.

Діалектика цих категорій в чомусь постає вирішальною для подальшого діалектичного руху. Справа в тому, що Гегель вважав негативність, тобто те, що пов'язане із небуттям ніщо, рушійною силою діалектичного процесу. За Гегелем, у суцільній щільності буття все залишається невизначеним. Тому безмежному буттю треба десь та в чомусь покласти межі. Але, як ми вже зазначали, такі межі не можуть бути зовнішніми. Що ж може постати для тотального буття його внутрішніми межами? Гегель наполягає на тому, що негативність притаманна самому буттю. Проте це не є ні очевидним, ні доведеним. Більше того, оскільки при розгортанні категорій ми весь час утримуємо нашу споглядаючу думку в стані активного спостереження, то звідси можна зробити висновок, що *ніщо знаходить не на боці буття, а на боці думки*, яка на початку пізнання є порожньою і тільки вступає в рух змістового наповнення. Коли ми, стикаючись із чимось, просто фіксуємо: “це є”, але що саме воно “є” спочатку нам невідомо; отже, воно за змістом є ніщо.

! *Єдність буття і ніщо, яка передбачає те, що ніщо входить в буття і зливається із ним, а буття набуває рис ніщо, постає як становлення: рух змін, в якому вже існують межі, але вони ще не фіксуються чітко.*

Проте ці межі є, вони володіють характеристиками буття, і фіксовані як саме межі, вони усталюють процес становлення навколо якихось границь, визначень. Це значить, що результатом повного переходу буття в ніщо і навпаки, постає *дещо* – окреме, обмежене, визначене буття. Дещо має визначеність, але ця визначеність тотожна із його буттям. Тотожна із буттям безпосередня визначеність дечого є *якість*. Якість є проявом речі такою, якою вона безпосередньо є у відокремленні від інших речей.

В звичайному слововживанні ми розуміємо якість як надійність певної речі, проте, згідно філософії, цю надійність ми не змогли би визначити, якби не знали, що це за річ та яке місце належить їй з-поміж інших речей. А це і є тотожність речі із своїм визначенням.

! *Якість переходить у кількість тому, що межі, що виникли в бутті в процесі завершення процесу становлення, с межами різних речей; ці межі і відокремлюють, і сполучають речі. А це значить, що різні речі постають єдиними, такими, що можуть переходити одне в одне і цим засвідчувати свою єдність.*

Виходить, що ми маємо справу із різними речами, проте спорідненими, тобто однорідними. Відмінності в межах однорідної сукупності є вже не якісними, а кількісними. Відмінність речей постає тепер як *множинність*.

Кількість, у свою чергу, також переходить у якість тому, що кількісне відношення вказує на відмінності між різними речами, певним чином характеризує та окреслює речі, що, як ми зазначили, притаманне якості. Стже, якість переходить у кількість, а кількість – у якість; за суттю це є той же самий перехід. Кількість та якість зливаються, утворюючи багатоманітність різних дещо, але в кожному дещо їх єдність буде своєю. Тепер єдність кількості та якості постає як міра: конкретне сполучення кількісних та якісних меж кожної речі. Якщо тепер сформулювати зміст **діалектичного закону переходу кількості у якість**, то він звучить так: *кожна річ має певне співвідношення кількісних та якісних характеристик.*

***** *Якісні характеристики співпадають із її буттєвою визначеністю, а кількісні постають зовнішніми (через співвідношення із іншим) характеристиками. До певної границі, що називається-*

ся мірою, кількісні зміни не міняють якості речі, але при досягненні такої границі найменші кількісні зміни приводять до зміни якості.

Категорії сфери сутності. Міра засвідчує, що характеристики речі не можна відокремити одну від одної, що відмінність цих характеристик умовна, діє тільки в певному діапазоні. Тому внутрішня будова кожної речі визначається через внутрішні відношення. Ці ж відношення мають своїми границями протилежні стани речі. Отже, протилежності є основним типом внутрішніх відношень речей. Звідси випливає закон єдності і боротьби протилежностей.

*** Закон єдності і боротьби протилежностей:** сутність речі, а також можливості її змін визначаються внутрішнім співвідношенням протилежностей.

Річ може мати низку властивостей, а, відповідно, низку внутрішніх відношень, проте ми повинні відшукати (за допомогою використання категорій якості, кількості, міра) те відношення, яке для буттєвої визначеності (ролі) речі є провідним. Взавши протилежні окреслення такого відношення та визначивши їх конкретну пропорцію на даний момент, ми отримаємо сутність речі.

*** Сутність** – це те відношення або той внутрішній зв'язок характеристик речі, який стягує на себе усі інші.

Наведемо приклад. Ріка як природне явище володіє цілою низкою властивостей: вона є джерелом більшої вологи, середовищем життя цілої низки організмів та ін. Проте рікою її робить не це, а те, що вона має регіон водозбору та являє собою водний потік, що певним чином рухається. Отже, рух водного потоку є її найпершою якістю. Придивимося до руху: він може бути спрямованим за напрямом русла, колоподібним, радіальним та ін. Ми можемо знайти причину кожному із таких рухів, проте, якщо спробуємо знайти причину усіх причин, то з'ясується, що є лише одне відношення, що стягує на себе явища ріки: це суперечливе співвідношення характеру земної поверхні та особливостей руху води як особливої рідини. Саме ця суперечність визначає спрямування водного потоку, особливості такого спрямування на окремих ділянках ріки, її здатність розливатись у періоди повені, її здатність розмивати певні ґрунти та, навпаки, певні – не розмивати. У такого роду міркуваннях можна зробити ще крок далі, наприклад, поставити питання, а чому Земля має саме такі ґрунти та чому на ній є вода? Шукаючи відповіді на ці питання, ми повинні будемо пройти той же самий шлях міркування, який щойно був описаний.

Поставимо питання: що додає такого роду описи до вивчення ріки гідрографам? Відповідь може бути досить очевидною: цілісність, зв'яз-

заність нашого бачення явища, концентрацію змісту знань на певних змістових елементах, чітку, контрольовану логіку міркування, можливість включати у дану логічну структуру новий зміст, що буде видобутий подальшим пізнанням.

Категоріями, що характеризують полярні відношення, постають перш за все • *сутність та явище*, • *необхідність та випадковість*, • *можливість і дійсність*, • *форма та зміст*, • *причина та наслідок*. Будь-яку із полярних (парних) категорій не можна зрозуміти інакше, ніж через співставлення із тою, що їй протилежна.

Наприклад, якщо ми сприймаємо дійсність безпосередньо, натуралістично, у нас немає потреби у категорії сутність, а остання передбачає як раз те, що ми вбачаємо у тому, що сприймаємо, дещо неповне, недостатнє, другорядне, – тобто не сутність, а явище. Але явище

вказує на сутність, а сутність передбачає її явище. За Гегелем, це можна передати тезами: *сутність являється, а явище є суттєвим*. З іншої сторони, це значить, що сутність не відокремлена від явища, а постає її певною стороною та характеристикою.

*** Сутність розкривається через закон:** це є стійкий, повторюваний зв'язок між явищами або всередині явища між його окремими елементами. Але закон фіксує стале, в той час, як сутність не лишається тою ж самою.

Наприклад, рослина і насіння не лише постають різними етапами єдиного процесу, а й фіксують факт зміни сутності в даному процесі. Отже, єдність сутності та явища засвідчує певну форму єдності сталого та відмінного. Ця єдність найповніше розкривається категоріями *необхідність та випадковість*.

Необхідність пов'язана із сутністю, випадковість – із явищем. Необхідним постає все те, що впливає із сутності певного явища, а випадковим те, що зумовлене не тільки і не стільки сутністю, скільки перехрещенням цієї сутності із іншими. Необхідність має внутрішню, випадковість – зовнішню зумовленість. А оскільки необхідність повинна себе проявити, то її проявом постає випадковість: за будь-якою

випадковістю прихована певна необхідність. Наприклад, те, що на голову людини може впасти цеглина, це як для самої людини, так і для її голови явище випадкове, проте те, що в світі людини існують цеглини, що людина чомусь іде саме тоді і саме тут, – все це, як правило, має якусь необхідність.

Випадковість та необхідність переходять у *можливість та дійсність*. Причому, можливими та дійсними постають і необхідність, і випадковість, проте дійсністю постає вже єдність, злиття необхідності та випадковості, а можливим є те, що не суперечить необхідності, проте не має умов для здійснення. Можливість може мати різні ступені вірогідності, починаючи від абстрактної і закінчуючи реальною та навіть неминучою можливістю. Вже відмінності між сутністю та явищем були пов'язані із кількістю та якістю, а можливість та дійсність вводять нас якраз у диференційовані аспекти проявів процесів та явищ.

Сукупність елементів певного явища постає його змістом, а спосіб зв'язку їх між собою – формою. У *змісті та формі* явища набувають повноти та конкретності як в аспекті їх внутрішньої будови, так і в аспекті їх численних зв'язків і відношень із іншими явищами та процесами.

В останньому випадку на перший план виходять категорії *причини та наслідку*. Ці категорії часто відокремлюються одна від одної, в той час, як вони є нічим іншим, як формами передавання дії: причина є там, звідки виходить певна дія, наслідок є результатом прояву даної дії. Там, де факту передавання дії немає, немає ні причини, ні наслідку. При такому підході стає зрозумілим, що не лише наслідок залежить від причини, а й причина від наслідку. Скажімо, дія магніту може проявитись лише там, де є тіла, що можуть реагувати на магнітне поле. Отже, при відсутності відповідної умови з боку наслідку не відбудеться й прояву причини. Звідси й випливає, що причина та наслідок реально постають сторонами *універсальної взаємодії*: все в світі здатне причиняти лише тому, що все в світі здатне реагувати на певні дії. Універсальна взаємодія переводить весь діалектичний процес в останню сферу діалектики – у сферу поняття.

Категорії сфери поняття. Поняття характеризується тим, що воно включає в свій зміст кожне явище в аспектах його *одиночності, особ-*

ливості та всезагальності. Тобто, будь-яке явище постає відокремленим від інших, але водночас таким, що перебуває у якісних зв'язках із іншими (часткове) та у кількісних зв'язках із усім буттям (всезагальне). Але саме ці зв'язки зумовлюють те, що кожне явище має певне буттєве виявлення (спрямування) та певні особливості своєї повноти. Це свідчить про те, що будь-яке поняття (поняття будь-якої речі), якщо воно правильно утворене, охоплює собою усі простори й часи, але водночас фіксує те, чим дана річ відрізняється від всього іншого, можливого у буття. Тобто, поняття повинно бути конкретним, поставати результатом усіх буттєвих виявлень речі і, врешті, окреслювати той буттєвий статус, за яким ця річ постає незамінним елементом в усій тотальності буття. Якщо так розуміти поняття, то саме воно повинно бути метою пізнавальної діяльності. Наприклад, лише більш повне вивчення якогось явища здатне утворити його виправдане поняття. Тут ми тільки не повинні плутати поняття як конкретний зміст певного буттєвого утворення (поняття у діалектиці) із поняттям як формою думки у формальній логіці (тут поняття – слово, що позначає сукупність суттєвих ознак певного явища).

В сфері поняття спрацьовує останній закон діалектики – **закон заперечення заперечення**. Цьому закону давали настільки неадекватні тлумачення, що він час від часу не визнавався. Наприклад, *Л. Фейєрбах* стверджував, що два почергових заперечення у цьому законі засвідчує непевність кожного із них, а оскільки в природі панує повнота, то він протиставляв діалектичному запереченню позитивне ствердження. Марксистичної інколи були схильні вважати цей закон найважливішим, оскільки, на їх думку, все існуюче рано чи пізно підлягає відкиданню, революційному запереченню. Вони так і подавали зміст цього закону: все підлягає запереченню; наприклад, брунька заперечує гілку, а квітка – бруньку, та ін.

Представники негативної діалектики вважали, що двом запереченням слід протиставити одне, проте рішуче і справжнє (*Т. Адорно*). Насправді ж необхідність двох заперечень в цьому законі зумовлена тим, що рух відбувається через протилежності. В процесі руху спочатку одна протилежність виразніше виявляє себе (перше заперечення), а потім на перший план виходить інша протилежність (заперечення запере-

чення), а результатом цього постає синтез. Наприклад, коли рослина зростає, то її вегетативні властивості заперечують стан генетичної рівноваги (відбувається перше заперечення), проте стан генетичної рівноваги врешті вступає в дію, вбирає в себе результат росту і реанується в насінні (друге заперечення і синтез). Або: кожна одинична річ постає запереченням світового цілого, проте це світове ціле також заперечує дану одиничну річ тим, що дає можливість їй існувати відокремлено лише в певній системі загальних світових зв'язків.

! Отже, кожна річ є проявом подвійного заперечення, а її мінливість весь час підтверджує те, що це подвійне заперечення весь час реально діє, і річ оновлюється. Це дозволяє нам схарактеризувати закон заперечення заперечення як закон діалектичного ствердження: для ствердження чогось це щось повинно відокремитись від іншого (заперечити його) та стати із цим іншим у систему стосунків (заперечити саме заперечення).

***** Отже, наш екскурс крізь етапи діалектичного процесу засвідчує те, що для утворення більш-менш повного поняття про будь-яку річ необхідно провести її через основні закони, категорії та рівні теоретичного осмислення такого процесу. Лише тоді дана річ засвідчить свою багатогранність, змістову повноту та конкретність.

Проте в дійсності у нас далеко не завжди можуть бути в наявності необхідні знання для такого проведення, тому:

☞ повний діалектичний процес може просто надати нам орієнтири такого плану, що ми можемо знати напевне, а чого саме нам не вистачає для завершення пізнавального циклу;

☞ домінуючі прояви та властивості певних речей можуть зумовити те, що до них доцільніше буде застосувати не всі категорії діалектичного процесу, а лише їх певну частину. Наприклад, коли певне явище слід зафіксувати в його найперших проявах, можна обмежитись лише категоріями буття.

В цьому моменті найкраще проявляється відмінність між діалектикою як логікою (вона передбачає проходження всього циклу усіх категоріальних визначень буття) та діалектикою як методом. **Діалектичний метод:**

***** орієнтує нас щодо пізнавальних завдань та можливостей, вказує, що саме ми повинні виявляти у пізнанні речей та на які результати можемо при тому сподіватись;

***** може включати в себе не всі, а лише частину категорій діалектичної логіки;

***** виконує роль впорядкування, систематизації здобутих знань. Він вказує, наприклад, на відмінності сутності від явища і надає вказівки щодо їх розрізнення.

***** Між діалектикою як **теорією**, як **логікою** та **методам** існує сутнісна єдність, але існують і певні відмінності. Єднає всі прояви діалектики визнання найперших елементів діалектичного світобачення, а відрізняє цілі застосування елементів такого світобачення. Найповніше всі елементи діалектики представлені в системі діалектичної логіки як завершеного циклу руху категорій – родових визначень буття. У формі принципів та категоріальних структур діалектика представлена у діалектичному методі. Єдиною засадою для логіки та методу постає теорія діалектики. Разом же всі ці форми існування діалектики утворюють її повноту.

19.4. Співвідношення діалектики із метафізикою, релятивізмом, софістикою, догматизмом та еклектикою

Чому для цілої низки філософів та науковців діалектика постає неприйнятною? Окрім того, що вони досить часто пов'язують діалектику із політичними та ідеологічними явищами, тут спрацьовують й деякі інші причини:

☞ по-перше, багатьом науковцям діалектичні пасажі видаються дуже абстрактними, беззмістовними, заплутаними;

☞ по-друге, часто видається, що діалектичні міркування нічого не додають до того, що можуть дати конкретні досліді та експерименти;

☞ по-третє, декому здається, що не варто упереджувати досліді якимись загальними міркуваннями, які можуть і не підтвердитись, проте збити науковця із неупередженої позиції;

☞ по-четверте, багато науковців мають справи не із широкими теоретичними узагальненнями, а із частковими, фрагментарними,

до того ж – прикладними знаннями, де потреба у засобах узагальнення на рівні другої рефлексії (вироблення парадигм, принципів, алгоритмів інтелектуального пошуку). В даному випадку діалектика дійсно може не знайти сфери застосування.

Від часів виникнення позитивізму існує ціла низка науковців, яка дотримується тези: “Я вірю лише тому, що можна підтвердити фізичним експериментом”. Варто поставити їм лише одне питання: яким фізичним експериментом можна підтвердити саму цю тезу? Їхню віру? А то й просто самий факт того, що вони мають свідомість і віру? Ясно, що поза роботою апарату людського мислення ніякого пізнання, ніякої віри немає і бути не може, а цей апарат працює не за законами фізики, а за зовсім іншими законами. Цей апарат потребує певного використання та певного спрямування. Якщо хтось не визнає діалектичного способу організації мислинневої діяльності, то він повинен подбати про якийсь інший. Окреслений нами підхід до роботи мислення, що намагається повністю підпорядкувати свідомість фізичним фактам, отримав назву **фізикалізму**. З позиції фізикалізму людське мислення не має ніяких власних особливостей: його зміст визначається виключно лише тим, що може бути отриманим із фізичної реальності. Якщо ж навіть визнається, що свідомість може здійснювати якісь власні побудови, то їх виправданість перевіряється, знову-таки, на основі фізичних явищ. Якщо би справді можна було уявити таку свідомість, то треба сказати, що вона була би досить дивною: в ній були би відсутні \Leftrightarrow *норми логіки*, \Leftrightarrow *моральні норми і правила*, \Leftrightarrow *весь світ мистецтва* і, напевне, \Leftrightarrow *релігії*. В такій свідомості також була би відсутньою або суттєво урізаною уся сфера людського спілкування, оскільки в більшості випадків у спілкуванні фігурує така інформація, яку не можна звести до фізичних фактів. Така свідомість була би просто різновидом приладу, що реєструє певні фізичні чинники, параметри, величини. Може для когось це і є ідеал людської інтелектуальності, але він аж ніяк не відповідає реальному (не тільки фізичному, а й надфізичному) стану людського буття.

! *Якщо ж ми вийдемо за межі фізикалізму, то питання способу мислення постане для нас одним із найбільш актуальних, оскільки від способу мислення будуть залежати не лише результати нашої пізнавальної діяльності, а й окреслення світу, що ми його будемо створювати в своїй уяві та своєму спілкуванні*

і в якому ми будемо розгортати своє життя і реалізовувати свої прагнення. Взяти діалектику за вихідне в оцінці інших способів мислення, розглянемо найбільш поширені із них.

Догматизм. В будь-якому процесі пізнання та думання, якщо вони здійснюються правильно, на певній дистанції повинна зберігатись вихідна основа усього руху. Прагнення взяти цю основу як найважливіше у всьому русі, виділити її та вивести на перший план постає одним із механізмів догматизму. За *Гегелем*, у діалектичному русі наявні відносне та абсолютне; догматизм протиставляє абсолютне відносному і це абсолютне лише й приймає до уваги. В іншому варіанті догматизм може утворюватись наступним чином: ті здобутки та утворення мислення, які виправдали себе та сліди яких можна простежити і в інших утвореннях, розглядаються як виправдані та важливі. Вони свідомо протиставляються будь-якому іншому знанню як єдино виправдані.

Із діалектикою догматизм споріднює прагнення здобути безумовне, абсолютне, проте діалектика розуміє абсолютне як те, що лише поступово викреслюється в русі відносних категорій, а догматизм відкидає відносне і прагне лише абсолютного. Отже, догматизм не володіє мистецтвом поєднання протилежностей.

Осмислюючи такі механізми виникнення догматизму, варто мати на увазі й те, що його утворенню можуть сприяти **• соціальні, • психологічні, • моральні, • ціннісні чинники**. Так, прагнення будь-що зберегти якісь традиції також може привести до догматизму або стимулювати його появу.

*** Психологічна прихильність** до якихось певних позицій, залучення до певної системи цінностей, надмірна довіра окремим компонентам пізнавальної діяльності - все це може або запустити в дію інтелектуальні механізми утворення догматизму, або стимулювати його появу і утвердження.

Релятивізм. Цей спосіб думання постає протилежним догматизмові: релятивізм стверджує, що все є відносним, що немає нічого, що може тривалий час зберігати своє значення. Якщо догматизм абсолютизує в мисленні момент сталого, незмінного, то релятивізм, навпаки, – момент змінного, рухливого.

|| *Сутність релятивізму можна передати тезою "Все є відносним".

Дотепну критику релятивізму вигадали ще давньогрецькі філософи. Вони казали: якщо все є відносним, тоді й твердження "Все є відносним" є також відносним. А якщо воно відносне, тоді може існувати щось і безвідносне, тобто – абсолютне. Таким чином, виходило, що теза "Все є відносним" поставала парадоксальною, внутрішньо суперечливою. Головне ж полягає у тому, що поняття відносного обов'язково передбачає певне мірило, певний взірць, із яким порівнюють наявне і роблять висновок щодо його відносності. Але без уявлення про те, чим відносне відрізняється від іншого, безумовного та абсолютного, такий висновок був би просто неможливим. Отже, релятивіст не виявляє засади своєї позиції, а ми можемо поставити питання: на основі чого можна зафіксувати відносність? Адже, якщо все перебуває у тому ж самому русі, то його просто не можна виявити. Згадаймо, що ще Г.Галілей встановив, що не можна відрізнити спокій від рівномірного прямолінійного руху.

! Можна стверджувати, що релятивізм також не вміє поєднувати протилежності, розв'язувати суперечності, проте він, на відміну від догматизму, зупиняється на відносному, не здобуваючи абсолютного.

Релятивізм також може підкріплюватись зовнішніми стимулами, наприклад, усвідомленням того, що існує невизначена множина різних підходів до того ж самого явища, що немає одного єдиного критерію істини, що не існує такого експерименту, який встановив би щось одного разу і назавжди.

Софістика сповідує принцип релятивізму, але додає до нього кілька моментів. По-перше, софісти прив'язують відносність до якогось людського інтересу, тобто починають стверджувати, що існує зіткнення різних інтересів, що мають однакові права на претензії, а тому врешті будь-який з цих інтересів може реалізуватись. Скоріше за все, це буде інтерес або сильнішого, або дотепнішого. Софістика, таким чином, вважає, що відносність позицій та знань можна використати для проведення приватного інтересу. Другий момент: софістика звертає увагу й на те, що зміст знання залежить від форм його виразу в мові, а тому варто лише переформулювати певне твердження, як воно може всіх влаштувати; отже – все є відносним. В сфері ж відносного безвідносним постає певний інтерес, який, незалежно від його змісту та спрямування, може бути реалізованим через використання прийомів свідомого перекручення думки чи то за допомогою мови, чи то через демонстрацію відносності знань і рівності всіх можливих позицій.

Еклектика. Діалектика передбачає вичерпування множини шляхом здійснення певного складного руху: ототожнення протилежностей,

теї, заперечення заперечення, поєднання одиничного та всезагального та ін. Еклектика ж постає формою довільного, часто механічного або зовнішнього поєднання елементів певної множини. Із діалектикою вона має ту схожість, що намагається поєднати певну множину явищ або елементів, але докорінно відрізняється способом поєднання. Еклектика не прагне відшукати внутрішні засади єдності, а лише збирає множину за допомогою довільних прийомів. Невиправдане внутрішніми зв'язками поєднання постає характерною ознакою еклектики. В той же час еклектику не можна розглядати як виключно негативне явище, оскільки зібрання, накопичення певних елементів, знань, фактів може підготувати ґрунт для подальших виправданих узагальнень, а, по-друге, децю штучний спосіб поєднання певних елементів може породити ефект відкриття. Згадаймо, наприклад, той факт, що рентгенівське випромінювання було відкрите випадковим поєднанням фотоплатівки із шматочком радіоактивної речовини. В мистецтві еклектика дала цікаві ефекти в архітектурі (*стиль еклектика*), живописі (*сюрреалізм*), літературі (*постмодернізм*).

Метафізика. Розглянемо, нарешті, співвідношення діалектики із метафізикою. За механізмом утворення метафізику можна вважати різновидом догматизму.

Саме так розглядали її Г.Гегель, О.Конт та ін. Проте метафізика постає не простим наполяганням на тому, що в пізнанні наявні деякі незмінні складові, а й передбачає апелювання до якихось особливих, часто – надфізичних сутностей. З позиції метафізики, там, де немає абсолютного, не може виникнути й відносне, оскільки саме це відносне постає або лише другорядним виявленням абсолютного, або недосконалою формою його фіксації.

У підході до протилежностей метафізика стверджує, що лише одна протилежність є істинною, такою, що відповідає вимогам абсолюту, а інша, знову-таки, постає лише недосконалою формою виразу першої. Більше того, між протилежностями не може бути рівності та взаємного переходу: розрив позитивного та негативного є абсолютним, а вони є несумісними. Позиція метафізики значною мірою пояснюється тим, що, з її погляду, матеріальне не може бути виявленням справжньої сутності буття, оскільки воно є подільним, мінливим, розпорошеним. Лише духовне володіє характеристиками абсолютного, а тому лише через духовне людині відкритий шлях до справжніх сутностей. Метафізика фіксує той реальний факт, що людське пізнання,

людське ставлення до дійсності передбачають, що в людському інтелекті наявні елементи надфізичного, ідеального плану, що задля свідомого орієнтування в дійсності людині конче потрібні не біологічні, а взірцеві, еталонні орієнтири та системи відліку. Виникає питання: ці орієнтири та еталони і є справжньою чи найпершою, вищою реальністю, чи вони постають лише інтелектуальними утвореннями, необхідними для сприйняття та осмислення реальності? Відповідь на це питання може виявитися вирішальною для оцінки того, що саме можна вважати метафізикою. Г.Гегель категорично поставав проти догматичного мислення, але для нього ідеальна реальність була першою та єдиною. Тому можна стверджувати, що за сутнісними орієнтирами Г.Гегель був метафізиком, у той час як за стилем мислення - діалектиком. Ця суперечність проявилась в його філософії у вигляді суперечності між методом та системою філософії.

Якщо ж наблизити діалектику до дійсності людського життя, то, напевне, слід визнати, що інтелектуальні, в тому числі - й ідеальні побудови мають значення виправданих та ефективних інструментів нашого осмислення та освоєння дійсності, що пізнання та людська життєдіяльність постають процесами взаємодії ідеального та реального. А тому гегелівську діалектичну логіку слід сприймати як ідеальну конструкцію певних проявів дійсності. Ця конструкція не є глибинним шаром самої дійсності, а еталоном, інструментом її осмислення. Із нею, як і з будь-яким іншим еталоном, можна виправдано діяти лише у певний спосіб, а саме:

- ↳ *її не можна ототожнювати із самою дійсністю;*
- ↳ *але її не можна і протиставляти дійсності;*
- ↳ *еталонна конструкція дає можливість вимірювати стани дійсності, оцінювати їх, порівнювати між собою;*
- ↳ *еталонна конструкція надає можливість побачити певні характеристики дійсності в їх чистоті, виразності, чіткій відмінності від інших.*

|| * *Отже, як гегелівську діалектичну логіку, так і інші методологічні позиції ми повинні розглядати як ідеалізовані моделі дійсності, як децю інструментальне, оціночне, таке, що робить дійсність доступну помислюванню.*

Якою мірою виправдані підходи до діалектики як до погляду на дійсність, у прикладенні до сфери людської діяльності? Таке трактування діалектики було поширеним, як вже зазначалось, у філософських течіях екзистенціального спрямування. Аргументація на користь

такого трактування виглядає так: сама природа не відрізняє лівого від правого, часткового від нескінченного. Це робить лише людина, оскільки вона намагається свідомо регулювати свою діяльність. Людська ж діяльність так чи інакше пов'язана із кінцевим, відокремленим від світової цілісності. А там, де є кінцеве, виникає ⇨ *початок та кінець*. ⇨ *добре й погане*, ⇨ *часткове та нескінченне*, ⇨ *ліве і праве та ін.* Отже, причиною появи діалектики є відокремлення людини від світу, протистояння її як самодіяльного суб'єкту тому цілому, в межах якого вона змушена пізнавати і діяти. Людське мислення також відбувається у формі здійснення серії часткових актів, тому воно, наприклад, нездатне усвідомити, як світло може бути водночас частинкою та хвилею, тоді як в природі світло не буває окремо частинкою, а окремо - хвилею. Це є децю єдине. Діалектика - це нібито прокляття, що лежить на всьому, до чого доторкується людина.

Марксизм запевнював, що діалектика мислення є лише відображенням діалектики світу, природи, суспільної історії. Проте навряд чи можна ігнорувати аргументи, наведені вище: людське пізнання дійсно рухається в сфері обмежених кінцевих форм, а там, де немає обмеженого, не виникне й питання про відмінності та протилежності. З іншої сторони, закономірно виникає питання: чому в монолітному світі виникає процес, що носить діалектичний характер? Якщо ми навіть будемо приписувати світові монолітність, все одно треба відповісти на питання, припускає чи не припускає світова цілісність та щільність існування обмежено-неперервного діалектичного процесу. Оскільки все ж діалектика відбувається в тому ж самому монолітному світі, то, слід вважати, що світ якщо й постає не таким, не діалектичним, проте він має передумови для переростання монолітного процесу у діалектичний. Але при такому припущенні ми навіть децю підвищуємо значущість діалектичного мислення: саме воно вимагає від нас не зупинятись на відмінностях та протилежностях, а доводити їх до синтезу, тобто будувати мислення весь час з огляду на принципову цілісність того буття, яке ми намагаємось досягнути.

Поставимо, нарешті, резюмуюче запитання: як же нам сьогодні ставитись до діалектики? Приймати її, відкидати, сприймати із критичними зауваженнями, відкидати в ім'я тих методологічних позицій, які

сьогодні більше імпонують частині науковців? Досвід історії філософії вчить нас вмінню займати неупереджену та виважену позицію. Будь-які явища, що виникли та засвідчили свою буттєву спроможність в історії культури, навряд чи можна спростувати простим відкиданням. З іншої сторони, діалектичний погляд на світ не є вигадкою лише філософії: він мав і має свої прояви в науці, народній мудрості, психології, мистецтві. Значить, мова повинна йти про те, щоби надати цьому погляду належне місце та осмислити його через гаму сучасних світоглядних та методологічних позицій. Діалектика, безумовно, має свій предмет, свою інтелектуальну схематику, свої евристичні (такі, що сприяють творчому відкриттю) та пояснювальні можливості.

** Проте спроба подавати її як єдино виправдану методологію мислення і пізнання очевидно не відповідає сучасному стану філософії та науки. Як тип мислення з позиції другої рефлексії (рефлексії рефлексії), діалектика і понині залишається однією із найбільш вдалих та докладно розроблених методологій. Але навряд чи це дає нам привід розглядати її в якості монополістичної методології. Існуючі на сьогодні методології аналітичної філософії, метафізики (переважно у межах релігійної філософії), феноменології дають інші типи мислення, і всі вони мають своє виправдання. Поліфонія цих типів засвідчує надзвичайну складність та багатоплановість людського мислення і пізнання.*

СУТТЕВО

Висновки

Діалектика, що виникла в історії філософії як певний тип світобачення, пройшла тривалу еволюцію, поступово набувши характеристик логічної та пізнавальної аналітики. В межах німецької класичної філософії діалектика поступово набула значення провідної форми аналітики форм пізнавальної діяльності розуму і, врешті, поставила в якості універсальної методології мислення, що водночас виявляла й буттєві засади дійсності. В марксистській філософії діалектика набула ідеологічного забарвлення, поставши методом пізнання та революційного перетворення дійсності. Частково саме через це вона

була піддана нищівній критиці як брудний спосіб заплутування мозків та перекручення здорової думки. Проте, історична панорама можливих відношень до діалектики далека від виключно негативної оцінки. Тому діалектика заслуговує на більш докладне прояснення її змісту та функцій.

Аналіз існуючих тлумачень діалектики, окреслення складових її як теорії, логіки та методу дозволяє розглядати діалектику як одну із особливих форм світобачення та логіку саморефлексивної думки. Із найбільшою виразністю особливості діалектики проявляються в діалектичній логіці, осмисленні принципів якої дозволяє порівнювати та розрізняти позиції діалектики, фізикалізму, догматики, релятивізму, софістики, еkleктики та метафізики.

Заключне слово

Перегляд найважливіших проблем сучасної філософії та особливостей філософського осмислення світу, проведений в даному посібнику, навіть у такому скороченому варіанті засвідчує, що філософія постає своєрідним інтелектуальним "початком" ("архе") людини: це є діалог людини із самою собою, її самозасвідчення. Усвідомлення цього моменту дозволяє виділити у змісті філософії дві найважливіші сторони: а) предметно-інформативну: вона пов'язана із необхідністю просто знати певні теми, проблеми, категорії філософії, провідну структурну визначеність її тем та проблем, орієнтуватись в історії філософії, у її змістовій та історичній диференціації; б) буттєво-екзистенціальну: будь-яка справжня філософія здійснює певний прорив у нові виявлення чи нові ракурси буття як в його природно-космічних, так і в екзистенціально-особистісних вимірах.

Безумовно, завдання посібника, тим більше скороченого, полягає у окресленні першої сторони філософії як сфери знання. Але виконати це завдання поза певними живими зв'язками з другою стороною навряд чи можливо. Тому посібник має ще одне завдання – пробудити інтерес до філософії і перевести її вивчення у самостійне міркування як світоглядного, так і особистісного самовиховного станів. Важливо збагнути, що факт зустрічі людини із світом – це реальне диво, оскільки лише людині відкривається буття як горизонт її пізнання, діяльності, самоздійснення.

Список літератури наприкінці посібника допоможе стати на цей шлях кожній людині, що зацікавиться філософією серйозно.

ЕКЗАМЕНАЦІЙНІ ПИТАННЯ З КУРСУ "ФІЛОСОФІЯ"

1. Поняття світогляду, його складові та значення у житті людини.
2. Вихідні особливості людського становища в світі: необхідність людського самовизначення.
3. Типологія світогляду. Світогляд і філософія.
4. Особливості міфології як світогляду. Причини "міфологічного ренесансу" у ХХ ст.
5. Характерні риси філософського мислення.
6. Структура та функції філософського знання.
7. Проблема "Схід-Захід" у розвитку сучасної цивілізації.
8. Особливості західного та східного філософського мислення.
9. Канонічні джерела, світоглядні ідеї та філософські школи Стародавньої Індії.
10. Канонічні джерела, світоглядні ідеї та філософські школи Стародавнього Китаю.
11. Особливості, умови виникнення та етапи розвитку античної філософії.
12. Ідеї, провідні школи та представники античної натурфілософії.
13. Оцінка діяльності давньогрецьких софістів, їх ідеї та представники.
14. Життя та філософська діяльність Сократа.
15. Теорія ідей Платона; її прояви у вченні Платона про людину та державу.
16. Вихідні ідеї філософії Арістотеля. Арістотель про світоустрій.
17. Логічне вчення Арістотеля; арістотеліві етика, політика та поетика.
18. Загальні особливості, ідейні здобутки та основні філософські школи завершального циклу розвитку античної філософії.
19. Радикальні зміни у світогляді при переході від античності до європейського середньовіччя.
20. Місце філософії в духовному житті середньовіччя та її завдання в цей історичний період.
21. Християнська патристика: ідеї, представники та роль у духовному розвитку Середньовіччя.
22. Порівняльна характеристика вихідних ідей схоластики й містики; їх представники.
23. Основні проблеми, ідеї та представники схоластики і містики зрілого Середньовіччя; вихідні ідеї "томізму".
24. Суперечливий характер духовних процесів європейського Відродження; явища "титанізму" та "фаустівського духу".
25. Напрями, ідеї та представники філософії європейського Відродження.

26. Європа Нового часу: загальна характеристика епохи та особливості розвитку філософії.
27. Мислення “здорового глузду” в Європі Нового часу; вихідні особливості новоєвропейського світогляду.
28. Методологічні ідеї Ф.Бекона та Р.Декарта.
29. Гносеологічні ідеї Дж. Локка, Дж. Берклі, Д.Юма.
30. Учення Б.Спінози та Г. Лейбніца про субстанцію.
31. Вихідні ідеї європейського Просвітництва.
32. Б. Паскаль про становище людини у світі.
33. Особливості та здобутки німецької класичної філософії.
34. Вихідні ідеї філософії І.Канта. Етапи його філософської діяльності. “Коперніканський переворот” І.Канта у філософії.
35. І.Кант про рівні та форми пізнання.
36. “Категоричний імператив” І.Канта та його сучасна оцінка.
37. Особливості та ідейні здобутки філософії Г.Гегеля. Система філософії Гегеля.
38. Антропологічний принцип філософії Л.Фейербаха.
39. Порівняльна характеристика вихідних ідей класичної та некласичної філософії.
40. Ідеї А.Шопенгауера та С.К’еркегора.
41. Ф.Ніцше: ідеї “філософії життя”. Ф.Ніцше та ніцшеанство.
42. Напрями розроблення “наукової філософії” у XIX ст.
43. Загальні особливості та провідні напрями філософії XX ст.
44. Ідеї, представники та здобутки неопозитивізму та постпозитивізму.
45. Ідеї та представники Львівсько-Варшавської філософської школи логічного позитивізму.
46. Ідеї та представники філософії екзистенціалізму.
47. Ідеї філософської антропології та персоналізму у філософії XX ст.
48. Ідеї фрейдизму та неофрейдизму та їх вплив на громадську думку XX ст.
49. Філософія історії та культурологія у філософії XX ст.
50. Релігійна філософія XX ст.
51. Загальні особливості української філософії та основні етапи її розвитку.
52. Особливості виникнення філософської думки в Україні. Філософські ідеї та джерела часів Київської Русі.
53. Український гуманізм та його особливості. Братські школи та поява професійної філософії в Україні.
54. Роль перших вищих навчальних закладів в розвитку української культури і філософії.

55. Життя та філософська діяльність Г.Сковороди. Г.Сковорода про людину, про самопізнання, світоустрій та співвідношення “голови і серця”.
56. Університетська філософія в Україні XIX ст.
57. Філософські ідеї в українській літературі XIX ст.: М.Гоголь, Т.Шевченко, І.Франко.
58. Філософські засади громадсько-політичних рухів в Україні XIX ст.
59. Загальні особливості розвитку української філософії у XX ст.
60. Фундаментальне значення проблеми буття для філософії.
61. Людські виміри проблеми буття. Буття як цінність та міра моральної відповідальності сучасної людини.
62. Категоріальні визначення буття у класичній та некласичній філософіях.
63. Особливості некласичного філософського розуміння буття.
64. Сучасна наука про рівні та форми виявлення буття.
65. Зміст та значення “антропного принципу” у сучасній науковій картині світу.
66. Проблема онтологічного статусу свідомості та її вихідні ознаки.
67. Основні концепції походження свідомості та їх порівняльна характеристика.
68. Предметність свідомості. Роль людської свідомості у взаєминах людини і світу.
69. Структура та функції свідомості.
70. Ідеальність свідомості. Свідомість, мова та знакова діяльність. Мислення та творчість.
71. Співвідношення понять буття, життя людини та її існування.
72. Сучасні концепції походження людини та їх оцінка.
73. Співвідношення понять “людина-індивід-особа-особистість-індивідуальність”.
74. Структура людської особистості, її основні прояви. Поняття самості в структурі особистості.
75. Поняття цінностей. Вихідні цінності людського буття.
76. Поняття та прояви свободи. Свобода як людська цінність.
77. Проблеми смерті, безсмертя та сенсу життя в їх філософському окресленні.
78. Поняття пізнання. Види пізнання та їх співвідношення.
79. Порівняльна характеристика наукового та художньо-мистецького пізнання.
80. Рівні та форми пізнання. Пізнання як процес.
81. Особливості та роль чуттєвого пізнання у формуванні знань.
82. Раціональне пізнання, його форми та евристична роль.
83. Поняття істини в пізнанні. Істина і правда.
84. Особливості методологічної ситуації в сучасній філософії.

85. Сутність та структура методу як способу організації людської діяльності. Поняття методу, методології та методики.
86. Проблема методу та методології в сучасній філософії.
87. Методи і форми наукового пізнання.
88. Предмет і завдання філософії історії як особливого напрямку філософських досліджень. Історія як особливий вид реальності.
89. Проблема спрямованості історичного процесу та значення її вирішень для життєвого орієнтування людини.
90. Проблема смислу історії. Співвідношення прогресу та регресу в історичному процесі.
91. Проблема суб'єкту історії та її можливі вирішення.
92. Рушійні сили історії, її умови, чинники та фактори.
93. Онтологія соціального. Поняття змісту соціальних якостей.
94. Поняття суспільства. Співвідношення суспільства і природи.
95. Суспільство як система, основні сфери суспільного життя та їх взаємозв'язок.
96. Людина і суспільство: основні аспекти співвідношення.
97. Духовне життя суспільства, його особливості та складові.
98. Особливості проявів проблеми культури у ХХ ст. Культура та людина.
99. Суттєві ознаки культури, їх зміст та значення.
100. Поняття цивілізації та її ознаки. Роль цивілізації в розвитку суспільних процесів.
101. Культура та цивілізація: причини їх відмінностей та проблеми взаємодії.
102. Глобальні проблеми сучасної цивілізації, їх зміст та характеристика.
103. Роль філософії в розвитку особистості. Філософія - людське самопізнання-людське самовдосконалення.
104. Поняття техніки, її основні складові та зв'язок із пізнанням.
105. Особливості історичного розвитку науки; класична і некласична наука.
106. Роль техніки в історичному розвитку суспільства. Технічний прогрес як засада виділення історичних епох.
107. Сучасні оцінки ролі техніки в розвитку суспільства; їх критичний аналіз.

ЛІТЕРАТУРА З ФІЛОСОФІЇ

Підручники, навчальні посібники, монографії

1. *Августин Блаженний*. Исповедь. М., 1992.
2. *Августин Блаженний*. О граде Божием: В 4 т. М., 1994.
3. *Авдеев Р.Ф.* Философия информационной цивилизации: Уч. пособие. М., 1994.
4. *Алексеев П.В., Панин А.В.* Философия. Учебник. М., 1996.
5. *Андрущенко В., Губерський Л., Зуєв В.* Проблема гуманізму в сучасній філософії. К., 1994.
6. *Андрущенко В.П., Михальченко М.І.* Сучасна соціальна філософія. К., 1996.
7. *Антология мировой философии*. Т.1. М., 1969-1972.
8. *Аристотель*. Метафизика. М., 1991. Ч.1.
9. *Арсе Ф.* Человек перед лицом смерти. М., 1992.
10. *Асмус В.Ф.* Античная философия. М., 1999.
11. *Батай Ж.* Внутренний опыт. СПб., 1997.
12. *Бергсон А.* Два источника морали и религии. М., 1994.
13. *Бердяев Н.А.* Самопознание. М., 1991.
14. *Бердяев Н.А.* Смысл истории. М., 1990.
15. *Бердяев Н.А.* Философия неравенства: Письмо к недругам по социальной философии // Русское зарубежье: Из истории социальной и правовой мысли. Л., 1991.
16. *Бобров В.В.* Введение в философию: Учебное пособие. М. Новосибирск, 2000.
17. *Богута И.И.* История философии в кратком изложении. М., 1995.
18. *Бойко Ю.* Шлях націй. Париж-Київ-Львів, 1992.
19. *Бойченко І.В.* Філософія історії: Підручник. К., 2000.
20. *Брагина Л.И.* Культура Возрождения. М., 1990.
21. *Братко-Кутинський О.* Феномен України. К., 1996.
22. *Булатов М.О.* Ноосфера і проблема людства // Філософія. Світ людини. К., 1999.
23. *Булгаков С.Н.* Философия хозяйства // Соч. в двух томах. Т.1. М., 1993.
24. *Буркхардт Г.* Непонятная чувственность // Это человек: Антология. М., 1995.
25. *Бурова О.* Річ та антологічний простір думки // Філософ. і соціол. думка. 1995. №4.
26. *Ващенко Г.* Виховний ідеал. Полтава, 1994.
27. *Вебер М.* Протестантская этика и дух капитализма // Вебер М. Избранные произведения. М., 1990.
28. *Вернадский В.И.* Несколько слов о ноосфере // Русский космизм: Антология философской мысли. М., 1993.

29. *Вико Дж.* Основания новой науки об общей природе наций. Москва-Киев, 1994.
30. *Виндельбанд В.* История древней философии. К., 1995.
31. *Виндельбанд В.* Нормы и законы природы // *Виндельбанд В.* Избранное: Дух и история. М., 1995.
32. *Винниченко В.* Відродження нації. У 3-х т. К., 1996.
33. *Висент Декомб.* Современная французская философия: [Сборник]. М., 2000.
34. *Волчек Е. З.* Философия. Минск, 1998.
35. *Вольтер Франсуа Мари Аруэ.* Философия и методология истории // История и историки: Жизнь, судьба, творчество: В 2-х т. М., 1998.
36. *Всемирный философский конгресс в Москве* // Человек. 1993. № 6.
37. *Гаврилишин Б.* Дороговкази у майбутнє. До ефективніших суспільств: Доповідь Римському клубові. К., 1990.
38. *Гайденко В. П.* Проблемы рациональности на исходе XX века // Вопросы философии. 1991. № 6.
39. *Гайденко П.* История греческой философии в её связи с наукой: Учебное пособие для вузов. М.; СПб., 2000.
40. *Гайденко П.* История новоевропейской философии в её связи с наукой: Учебное пособие для вузов. М.; СПб., 2000.
41. *Гайденко П. П.* Парадоксы свободы в учении Фихта. М., 1990.
42. *Гегель Г. В. Ф.* Лекции по философии истории. СПб., 1993.
43. *Генон Р.* Кризис современного мира. М., 1991.
44. *Герасимчук А. А., Тимошенко З. І.* Курс лекцій з філософії: Навч. посіб. К., 1999.
45. *Герасимчук А. А., Тимошенко З. І.* Філософія: Курс лекцій: Навч. посіб. К., 1998.
46. *Гердер И. Г.* Идеи философии истории человечества. М., 1977.
47. *Гессе Г.* Сиддхарта // Всесвіт. 1990. № 3.
48. *Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности.* М., 1991.
49. *Гобозов И. А.* Введение в философию истории. М., 1993.
50. *Головка Б. А.* Філософська антропологія. К., 1997.
51. *Горбачев В. Г.* История философии. Брянск, 2000.
52. *Горбачев В. Г.* Основы философии: Курс лекций. Брянск, 2000.
53. *Горбачев В. Г.* Философия о человеке: Учебное пособие для гуманитарных специальностей. Брянск, 1995.
54. *Гордієнко А.* Методологічні проблеми осмислення буття людини в західноєвропейських філософських концепціях другої половини XX століття // Філософ. і соціол. думка. 1995. № 5–6.
55. *Горський В. С.* Історія української філософії. К., 1996.
56. *Горфункель А. Х.* Философия эпохи Возрождения. М., 1990.
57. *Гошовський М.* Проблема прогресу в українській соціальній філософії (XIX перша чверть XX ст.) // Філософ. і соціол. думка. 1993. - № 3.
58. *Григорьева Т. П.* Дао и Логос (встреча культур). М., 1992.
59. *Гулям Наби Сакхб.* Будущее человечества. Исламский прогноз // Свободная мысль. 1992. № 6.
60. *Гуревич А. Я.* Исторический синтез и школа «Анналогов». М., 1991.
61. *Гуревич А. Я.* Средневековый мир. М., 1990.
62. *Гуревич П. С.* Основы философии: Учебное пособие. М., 2000.
63. *Гуревич П. С.* Философская антропология. М., 1997.
64. *Гусев В. І.* Західноєвропейська філософія XV–XVIII ст. К., 1995.
65. *Гусев В. І.* Західна філософія Нового часу. К., 2000.
66. *Гуссерль Э.* Кризис европейского человечества и философия // Культурология. XX век: Антология. М., 1995.
67. *Данилевский Н. Я.* Россия и Европа. М., 1991.
68. *Дао дэ Цзин* // Дао: гармония мира. Москва-Харьков, 1999.
69. *Дейвис Б.* Вступ до філософії релігії. К., 1996.
70. *Демиденко Э. С.* Экотехнологический Апокалипсис, или «Конец света» природного. Доклад на XIX Всемирном философском конгрессе в Москве. Брянск, 1993.
71. *Джеймс У.* Введение в философию; *Рассел Б.* Проблема философии. М., 2000.
72. *Джовани Джентиле.* Введение в философию. СПб., 2000.
73. *Дильтей В.* Воззрение на мир и исследование человека со времен Возрождения и Реформации. Москва–Иерусалим, 2000.
74. *Діалог культур і духовний розвиток людини:* Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. К., 1995.
75. *Добрынина В. И.* Философия 20 века. М., 1998.
76. *Донцов Д.* Історія розвитку української національної ідеї. К., 1991.
77. *Духовне оновлення суспільства.* К., 1990.
78. *Духовні орієнтації молоді: динаміка і формування.* К., 1994.
79. *Ермоленко А. Н.* Этика ответственности и социальное бытие человека: Современная немецкая практическая философия. К., 1994.
80. *Жариков В. М.* Философия науки в таблицах и схемах. М., 2000.
81. *Забужко О.* Філософія і культурна притомність нації // Сучасність. 1994. № 3.
82. *Завадская Е. В.* Культура Востока в современном западном мире. М., 1997.
83. *Зайченко Г.* Долі філософії та культури наприкінці XX сторіччя. // Філософ. і соціол. думка. 1994. № 1–2.
84. *Закидальський Т.* Поняття серця в українській філософській думці // Філософ. і соціол. думка. 1998. № 8.
85. *Зарубіжна філософія XX століття.* К., 1993.
86. *Зеленов Л. А., Владимиров А. А.* Основы философии: Учеб. пособие для пед. училищ. М., 2000.
87. *Зелінський М. Ю.* Людина майбутнього: прогнози і пророцтва. К., 1990.
88. *Зеньковский В. В.* История русской философии. В 4-х томах. М., 1991.

89. Зиммель Г. Конфликт современной культуры // Избранное: В 2 т. М., 1996.
90. Ивашековская Т.В., Павлов В.А. Философия. Конспект лекций. СПб., 2000.
91. Ивин А.А. Философия истории: Учебное пособие. М., 2000.
92. Ильенков Э.В. Философия и культура. М., 1991.
93. Ильин И.А. Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека. М., 1995.
94. История теоретической социологии. В 4 т. М., 1997.
95. История философии в кратком изложении. М., 1991.
96. История философии: Запад. Россия. Восток. В 3-х т. М., 1996.
97. Йолон П. Тенденції розвитку сучасної методології науки // Філософ. і соціал. думка. 1995. №7-8.
98. Калмыков В.Н. Основы философии. Гомель, 1997.
99. Калмыков В.Н. Философия. Ч.1. Гомель, 1996.
100. Канке В.А. Философия. Исторический и систематический курс: Учебник для вузов. Изд. 4-е прераб. и доп. М., 2001.
101. Канке В.А. Этика. Техника. Символ. Обнинск, 1996.
102. Кант И. Критика чистого разума. М., 1994.
103. Кант И. Прологомены ко всякой будущей метафизике, могущей появиться как наука. АМФ. Т. 1. Часть 3. К., 1992.
104. Карпенко А.С. Фатализм и случайность будущего. М., 1990.
105. Карсавин Л.П. Философия истории. СПб., 1993.
106. Кассирер Е. Людський світ простору і часу // Філософ. і соціал. думка 1992. №5.
107. Ковалевский М.М. Социология // Ковалевский М.М. Сочинения: В 2 т. СПб., 1997.
108. Колігвуд Робін Дж. Ідея історії. К., 1996.
109. Кондзьолька В.В. Історія середньовічної філософії: Навч. посібник. Львів, 2001.
110. Кондзьолька В.В. Нариси історії античної філософії. Львів, 1993.
111. Копплстон Ф. История средневековой философии. К., 1997.
112. Копплстон Ф. Історія середньовічної філософії. К., 1997.
113. Корет Э. Основы метафизики. К., 1998.
114. Корниенко А.А., Корниенко А.В. Философские вопросы развития науки. Томск, 1990.
115. Кохановский В.П. Философия: 100 экзаменационных вопросов. М., 1998.
116. Кравців Б. Ренесанс і гуманізм на Україні // Європейське Відродження та українська література XVI-XVII ст. Київ, 1993.
117. Крисаченко В.С. Екологічна культура. К., 1996.
118. Крисаченко В.С. Людина і біосфера. К., 1998.
119. Кроче Бенедетто. Теория и история историографии. М., 1998.
120. Крымский С.Б. Философия как путь человечности и надежды. К., 2000.
121. Кузьменко В.Л., Романчук О.К. На порозі надцивілізації (роздуми про майбутнє). Львів, 1991.
122. Кук Н.А. Легенды и мифы Древней Греции. М., 1992.
123. Культурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. М., 1996.
124. Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. Мюнхен; Львів, 1995.
125. Кутирев В.О. Людина і світ: три парадигми взаємодії // Філософ. і соціол. думка. 1991. №7.
126. Кьеркегор С. Наслаждение и долг. К., 1994.
127. Кьеркегор С. Страх и трепет. М., 1993.
128. Лазарев В.В. Философия раннего и позднего Шеллинга. М., 1990.
129. Лангер Сьюзен. Философия в новом ключе: Исследования символом разума, ритуала и искусства. М., 2000.
130. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. М., 1992.
131. Леонтьев К. Записки отшельника. М., 1992.
132. Лешкевич Т.Г. Философия: Курс лекций. М., 2000.
133. Лешкевич Т.Г. Философские науки: Традиции и новации: Учебное пособие для вузов. М., 2001.
134. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2-х т. К., 1994.
135. Лісовий В.С. Драгоманов і Донцов. // Філософ. і соціол. думка. 1991. №9.
136. Лоб'є Патрик де. Природа соціального феномена: альтернатива «Аристотель-Маркс» // Філософ. і соціал. думка. 1999. №5-6.
137. Лой А.М. Проблема свідомості: історичність досвіду // Філософ. і соціол. думка. 1992. №7.
138. Лосев А.Ф. Очерки античного символизма и мифологии. М., 1993.
139. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. М., 1991.
140. Лосев А.Ф., Тахо-Годи А.А. Платон. Аристотель. М., 1994.
141. Лосский Н.О. История русской философии. М., 1991.
142. Лукач Д. К антологий общественного бытия. Прологомены. М., 1991.
143. Лукьянов А.Е. Истоки Дао. Древнекитайский миф. М., 1992.
144. Любутин К.Н. Человек в философском измерении. Свердловск, 1991.
145. Лютер М. Время молчания прошло. Избранные произведения 1520-1526 гг. М., 1993.
146. Макиавелли Н. Государь. М., 1991.
147. Максимов С.І. Особистість і суспільство. Харків, 1993.
148. Мамардашвили М. Как я понимаю философию. М., 1990.
149. Мамардашвили М. Називати речі своїми іменами // Філософські студії. 1993. №1.
150. Маритен Ж. Философ в мире. М., 1994.
151. Мартынов М.И. и др. Философия: задания и упражнения. Минск, 2000.

152. Мельник В.П. Філософські проблеми технікознавства. Львів, 1994.
153. Мир философии. Книга для чтения в 2-х томах (сост. Гуревич П.С., Столяров В.И.) М., 1991.
154. Момджян К.Х. Введение в социальную философию: Учебное пособие. М., 1997.
155. Морен Э. Утраченная парадигма: Природа человека. К., 1995.
156. Мотрошилова Н.В. Рождение и развитие философских идей. М., 1991.
157. Мукашевич В.К. Научный метод: структура, обоснование, развитие. Минск, 1991.
158. Насбитт Д., Эбурдин П. Что нас ждёт в 90-е годы. Метатенденции. Год 2000. М., 1992.
159. Наука и культура. М., 1991.
160. Научное предвидение общественных процессов. К., 1990.
161. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: Онтологія людини. Навч. посібник. К., 1995.
162. Ницше Ф. Сочинения. В 2-х томах. М., 1990.
163. Ницше Ф. Так казав Заратустра. К., 1993.
164. Множественности форм пространства и времени // Філософ. і соціол. думка. 1990. № 4.
165. Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні. К., 1999.
166. Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах. К., 1997.
167. Онтологічні проблеми культури. К., 1994.
168. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия. М., 1991.
169. Ортега-и-Гассет Х. Бунт мас // Хроніка. 2000 №1–2.
170. Ортега-и-Гассет Х. Вибрані твори. К., 1994.
171. Основы современной философии / Под ред. М.Н. Фосенко. СПб., 1997.
172. Основы философии / Под ред. Е.В. Попова. М., 1997.
173. Парсонс Т. Система современных обществ. М., 1998.
174. Перцик Е.Н. Среда человека: предвидимое будущее. М., 1991.
175. Питч Р. Найголовніші елементи філософії П.Д.Юркевича // Філософ. і соціол. думка. 1992. № 9.
176. Петрушенко В.Л. Основы философских знаний. 3-те вида., перероб. і доп. – Львів: "Новий Світ-2000", 2004.
177. Платон. Діалоги. К., 1995.
178. Полторацкий Н.П. Русская религиозная философия // Вопросы философии 1992. №2.
179. Попович М.В. Логіка і наукове пізнання. К., 1971.
180. Попович М.В. Нарис історії культури України. К., 1999.
181. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т.12. К., 1994.
182. Причетій Е.М., Черній А.М., Гвоздєцький В.Д., Чекаль Л.А. Філософія Навчальний посібник. К., 2000.
183. Проблема человека в западной философии. М., 1988.
184. Пролєсв С.В. Духовність і буття людини. К., 1992.
185. Псевдо-Дионисий Ареопагит. О небесной иерархии. М., 1994.
186. Радугин А.Н. Философия. М., 1996.
187. Радугин А.Н. Философия: Курс лекций. М., 2001.
188. Раймон А. Этапы развития социологической мысли. М., 1993.
189. Ракитов А.И. Философия компьютерной революции. М., 1991.
190. Рассел Б. Історія західної філософії. К., 1995.
191. Рассел Б. Человеческое познание. К., 1997.
192. Реале Д., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Средневековье. СПб., 1995.
193. Рижко В.А. Концепція як форма наукового знання. К., 1995.
194. Риккерт Г. Границы естественно-научного образования понятий. Логическое введение в исторические науки. СПб., 1997.
195. Риккерт Г. Философия истории // Риккерт Г. Философия жизни. К., 1998.
196. Риккерт Генрих. Науки о природе и науки о культуре. М., 1998.
197. Римские стоики: Сенека Еликтит, Марк Еврегий. М., 1995.
198. Розанов В.В. Религия. Философия. Культура. М., 1992.
199. Розвиток філософської думки в Україні. К., 1994.
200. Рузавин Г.И. Основы философии истории: Учебник для вузов. М., 2001.
201. Рюс Ж.-П. Поступ сучасних ідей. К., 1998.
202. Сартр Ж.-П. Нудота. Мур. Сова. К., 1993.
203. Сартр Ж.-П. Стена. Избранные произведения. М., 1992.
204. Сартр Жан-Поль. Проблемы метода. М., 1994.
205. Сартр Жан-Поль. Буття і Ніщо. Нарис феноменологічної онтології (фрагменти) // Філософ. і соціол. думка. 1995. №№ 5–6, 9–10.
206. Свідзинський А. Культура як феномен самоорганізації // Сучасність. 1992. № 4.
207. Світгляд і духовна культура. К., 1993.
208. Сенека. Моральні листи до Луційя. К., 1996.
209. Сіласва Т.О. Філософія: Курс лекцій. Тернопіль, 2000.
210. Скирдо М.П. Социальная философия. Учебное пособие. М., 2000.
211. Сковорода Г. Дослідження, розвідки, матеріали. К., 1992.
212. Сковорода Г. Пізнай в собі людину. Львів, 1995.
213. Сковорода Г.С. Твори. У 2-х т. К., 1994.
214. Скратон Р. Коротка історія новітньої філософії. К., 1998.
215. Скуратівський В., Палій О., Лібанова Е. Соціальна політика. К., 1997.

216. *Скуратівський В.А.* Етносоціальна культура як саморегульована система. К., 1993.
217. *Сміт Ентоні Д.* Національна ідентичність. К., 1994.
218. *Современная западноевропейская философия.* Словарь. М., 1992.
219. *Современная философия науки.* Хрестоматия. М., 1994.
220. *Соловьев В.Л.* Жизненная драма Платона. Соч. в 2-х т. М., 1990. Т.2.
221. *Сорокин П.* Человек, цивилизация, общество. М., 1992.
222. *Спиркин А.С.* Философия. М., 1998.
223. *Спиркин А.С.* Философия. Учебник для технических вузов. М., 2000.
224. *Старовойт І.С., Сіласва Т.О., Орендарчук Г.О.* Філософія: Навч. посібник. Тернопіль, 1997.
225. *Струк Й.* Філософія: Курс лекцій. К., 1995.
226. *Сучасна зарубіжна філософія.* Течії і напрямки. К., 1996.
227. *Табачковский В.Г.* Человеческое мироотношение: данность или проблема? К., 1993.
228. *Табачковский В.Г.* Людина—Екзистенція—Історія. К., 1996.
229. *Таранов П.С.* 120 філософов. Анатомія мудрости. В 2-х т. Симферополь, 1997.
230. *Татаркевич В.* Історія філософії., Т. 1-3. Львів, 1997, 1999.
231. *Тейяр де Шарден П.* Феномен людини // Читанка з історії філософії у 6 книгах. Книга 6: Зарубіжна філософія ХХ століття. К., 1993.
232. *Теорія та історія світової культури:* Курс лекцій. К., 1993.
233. *Тихолаз А.Г.* Геракліт. К., 1995.
234. *Тихомиров Л.* Религиозно-философские основы истории. М., 1997.
235. *Тойнби Арнольд Дж.* Мой взгляд на историю // *Тойнби А. Дж.* Цивилизация перед судом истории. М., 1995.
236. *Тойнби Арнольд Дж.* Дослідження історії. Скорочена версія томів I–VI Д.Ч.Сомервелла: У 2 т. К., 1995.
237. *Тришин А.Ф.* Мировые религии и религиозные памятники: Учебно-методическое пособие. Брянск, 1997.
238. *Уайтхед А.Н.* Избранные работы по философии. М., 1990.
239. *Українська душа.* К., 1992.
240. *Українська культура: історія і сучасність.* К., 1994.
241. *Українська культура: Лекції / За ред. Дмитра Антоновича.* К., 1993.
242. *Ушкалов Л.В., Марченко О.М.* Нариси з філософії Григорія Сковороди. Харків, 1993.
243. *Философия и социология в контексте современной культуры:* Сб. науч. тр. Днепропетровск, 1998.
244. *Философия истории: Антология.* М., 1995.
245. *Философия XX века.* Учебное пособие. М., 1997.
246. *Философия /* Под ред. Н.И. Жукова. Минск, 1995.
247. *Философия /* Под ред. О.С. Кохановского. Ростов-на-Дону, 1995.
248. *Философия /* Под ред. О.С. Тернового. Минск, 1998.
249. *Философия /* Под ред. Ю.А. Харина. Минск, 1998.
250. *Философия.* Учебное пособие для вузов / Под ред. В.И. Кириллова, С.И.Попова, А.Н.Чумакова. Ч.1. М., 1996.
251. *Философия: Учебное пособие /* Под ред. Г.В.Осичнюка. К., 1994.
252. *Философия: Курс лекций /* Под ред. Е.Ф. Солопова. М., 1997.
253. *Філософія та її місце в сучасній культурі //* Філософ. і соціол. думка. 1993. №4.
254. *Філософія.* Курс лекцій: Навч. посіб. (*І.В.Бичко, Г.В.Осичнюк, В.І.Табачковський та ін.*). К., 1991.
255. *Філософія.* Навчальний посібник. (*Надольний І.Ф. та ін.*). К., 1997.
256. *Філософія.* Підручник для ВУЗів (*за ред. Г.А.Заїченка*). К., 1995.
257. *Філософія.* Світ людини. К., 1999.
258. *Філософія: Навчальний посібник /* *Надольний І.Ф., Бойченко І.В., Андрущенко В.П. та ін.* К., 2001.
259. *Філософія: Підручник /* *Бичко І.В., Бойченко І.В., Табачковський В.Г. та ін.* К., 2001.
260. *Флоренский П.А.* Сочинения. В 4-х томах. Т.1. М., 1994.
261. *Франк С.Л.* Духовные основы общества. М., 1992.
262. *Франк С.Л.* Предмет знания. Душа человека. СПб., 1995.
263. *Франкл В.* Человек в поисках смысла. М., 1990.
264. *Фрейд З.* Психология бессознательного. М., 1990.
265. *Фролов Э.Д.* Факел Прометея. Очерки античной общественной мысли. 2-е изд. Л., 1991.
266. *Фромм Э.* Бегство от свободы. М., 1990.
267. *Фромм Э.* Душа человека. М., 1992.
268. *Фромм Э.* Иметь или быть. М., 1990.
269. *Фуко М.* Слова и вещи. СПб., 1994.
270. *Футурологические концепции эволюции цивилизации //* Современные социально-политические теории. М., 1991.
271. *Хайдеггер М.* Бытие и время. М., 1993.
272. *Хайдеггер М.* Время картины мира // *Время и бытие.* М., 1993.
273. *Хоркхаймер М., Адорно П.* Диалектика просвещения: Философские фрагменты. М., 1997.
274. *Хофмайстер Х.* Что значит мыслить философски. СПб., 2000.
275. *Целлер Е.* Очерк истории греческой философии. М., 1995.
276. *Чаадаев П.Я.* Полное собрание сочинений: В 2-х т. М., 1991.
277. *Чапышев А.Н.* Курс лекций по древней и средневековой философии. М., 1991.

278. *Человек*: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии / Редкол.: И.Т. Фролов и др. Сост. П.С. Гуревич. В 2-х ч. М., 1991; 1995.
279. *Честертон Г.К.* Вечный человек. М., 1991.
280. *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні. К., 1992.
281. *Читанка з історії філософії ХХ ст.* У 6-ти кн. К., 1993–1996.
282. *Чудинов Э.М.* Природа научной истины. М., 1977.
283. *Чумакова. Ч.І.* М., 1996.
284. *Шаповал М.* Загальна соціологія. К., 1996.
285. *Шаповалов В.Ф.* Основы философии от классики к современности. М., 2000.
286. *Шаповалов В.Ф.* Основы философии. М., 1998.
287. *Швейцер А.* Благоговение перед жизнью. М., 1992.
288. *Шевченко В.І.* Концепція пізнання в українській філософії. Курс лекцій К., 1993.
289. *Шевчук М.В.* Києво-Могилянська академія. К., 1981.
290. *Шейко С.В.* Проблемы познания и свободы воли человека в русской классической философии XIX–XX веков. М., 1993.
291. *Шелер М.* Избранные произведения. М., 1995.
292. *Шинкарук В.* Проблеми філософії культури у творчості Г.С.Сковороди // Філософ. і соціол. думка. 1995. №1–2.
293. *Шинкарук В.І.* Філософія і сучасні історичні реалії // Філософ. і соціол. думка. 1992. № 4.
294. *Шопенгауэр А.* Свобода воли и нравственность. М., 1992.
295. *Шпенглер О.* Закат Европы. М., 1993.
296. *Щекин П.В.* Социальная философия истории. К., 1996.
297. *Юм Д.* Трактат про природу людини. К., 1995.
298. *Юнг К.* Архетип и символ. М., 1991.
299. *Юркевич П.Д.* Вибране. К., 1993.
300. *Юркевич П.Д.* Философские произведения. М., 1990.
301. *Яковец Ю.В.* У истоков новой цивилизации. М., 1993.
302. *Яроцький П.Л.* Соціальна доктрина католицизму // Філософ. і соціол. думка. 1992. №2.
303. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. М., 1991.

Довідники, словники, енциклопедії, хрестоматії

1. *Англо-український філософський словник.* К., 1996.
2. *Блинников Л.В.* Великие философы: Учебный словарь-справочник, 2-е изд. М., 1997.

3. *Большой толковый социологический словарь.* Т. 1. 2. М., 1999.
4. *Великие философы.* Словарь-справочник. М., 1999.
5. *Дидье Жюма.* Философский словарь, перевод с франц. М., 2000.
6. *Краткая философская энциклопедия.* М., 1994.
7. *Лосев А.Ф.* Словарь античной философии. М., 1995.
8. *Современная западная философия:* Словарь. М., 1991.
9. *Современная философия:* словарь и хрестоматия. Ростов-на-Дону, 1995.
10. *Современный философский словарь.* Лондон; Франкфурт-на-Майне; Париж; Люксембург; Москва; Минск, 1998.
11. *Соціологія:* короткий енциклопедичний словник / Під заг. ред. В.І. Воловича. К., 1998.
12. *Философский словарь /* Под ред. И.Т. Фролова. М., 1991.
13. *Философский словарь Владимира Соловьёва.* М., 1997.
14. *Философский энциклопедический словарь.* М., 1989.
15. *Хюбшер А.* Мыслители нашего времени: Справочник по философии Запада XX века. М., 1994.
16. *Хто є хто в західній та вітчизняній соціології.* Навчальний соціологічний словник для студентів / Наук. ред. В.М.Піча. Львів, 1999.
17. *Хюбшер А.* Мыслители нашего времени. Справочник по философии Запада XX века. М., 1994.
18. *Школьный философский словарь /* Т.В. Горбунова, Н.С. Гордиенко, В.П. Карпунин и др. Общ. ред., сост. и вступ. ст. А.Ф. Мальшевский. М., 1995.

Навчальне видання

Віктор Леонтійович Петрушенко

ФІЛОСОФІЯ

Навчальний посібник

Науковий редактор і відповідальний за випуск В. М. Піча
Літературний редактор Н. М. Хома
Комп'ютерна верстка та обкладинка О.І. Гуцуляк

Підписано до друку з оригінал-макета 30.06.2004.
Формат 60×84/16. Папір друк №2. Гарнітура Тип Тайме.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 34,5

Видавнича організація «Новий світ-2000»
а/с № 2623, м. Львів-60, 79060 Україна,
тел./факс: (032) 295-41-46.
Свідоцтво про видавничу діяльність і розповсюдження
видавничої продукції: серія ДК № 59 від 25.05.2000 року,
видане Державним комітетом інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України.

Відруковано в поліграфічному центрі СПД ФО "А.А. Краснощоків"
79026, м. Львів, вул. В. Великого, 4